

KUNCZ ALADÁR

FEKETE KOLOSTOR

FELJEGYZÉSEK A FRANCIA INTERNÁLTSÁGBÓL

TARTALOM

ELSŐ FEJEZET

UTOLSÓ SZABAD NAPOK PÁRIZSBAN

MÁSODIK FEJEZET

PERIGUEUX-I KARANTÉN

HARMADIK FEJEZET

A SZIGETBÖRTÖN

NEGYEDIK FEJEZET

A 6-OS LAKÓI

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ ELSŐ TEMETÉS

HATODIK FEJEZET

KARÁCSONYEST NOIRMOUTIER-BAN

HETEDIK FEJEZET

AZ ÚJ ADMINISZTRÁTOR URALMA

NYOLCADIK FEJEZET

TAVASZ

KILENCEDIK FEJEZET

NYÁRI IDILLEK

TIZEDIK FEJEZET

FOGLYOK KUTYÁJA

TIZENEGYEDIK FEJEZET

BÖRTÖN A BÖRTÖNBEN

TIZENKETTEDIK FEJEZET

1915 KARÁCSONY HAVA

TIZENHARMADIK FEJEZET

A GYÁSZHÍR

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A MENEKÜLÉS ÚTJAI

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

UTOLSÓ HÓNAPOK NOIRMOUTIER-BEN

TIZENHATODIK FEJEZET

AZ ILE D'YEU-I CITADELLA

TIZENHETEDIK FEJEZET

A „FEKETE BARÁT”

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A KULISSZÁK MÖGÜL

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

EGYSZERŰ ÖRÖMÖK

HUSZADIK FEJEZET

FENYEGETŐ ÖRVÉNYEK

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

PÁRIÁK LÁZADÁSA

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

AZ ÖSSZEOMLÁS

HUSZONHARMADIK FEJEZET

HALÁLTÁNC ILE D'YEU-N

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

KOPORSÓK VÉRE

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

A SZABADULÁS HÍRE

ELSŐ FEJEZET

UTOLSÓ SZABAD NAPOK PÁRIZSBAN

1914 nyarán, a világháború kitörését megelőző hetekben, kis francia tengeri fürdőn nyaraltam. Hogy kerültem e Párizstól gyorsvonaton is tizennégy óra távolságra levő, isten háta mögötti breton faluba?

A franciák iránt érzett rajongásomnak volt ez is bizonyára egyik következménye. A világháború előtti évtizedben szenvedélyünkkel vált valósággal, hogy a francia irodalom és egyáltalában Franciaország kultuszában mindig újabb és újabb területeket fedezzünk fel. Magyar íróknak és művészeknek e háború előtti franciáimádatára, annak okaira érdemes volna egyszer részletesebben kitérni. Tény az, hogy mikor 1909 nyarán Párizsba először megérkeztem, sírtam a boldogságtól a csilingelő egylovason, amely a Gare de l'Estől a Quartier Latinbe¹ vitt. Azóta minden nyaramat s egy ízben tizennégy hónapot egyfolytában Párizsban és Franciaország különböző vidékein, különösen Bretagne-ban töltöttem.

A kis breton falura, amely Finistère-ben, Morlaix mellett feküdt, Orbók Loránd² íróbarátom és tanártársam hívta fel figyelmemet. Ezen a nyáron ő is ott volt jegyesével, Jeanette-tel, akit később, a háború folyamán, Spanyolországban feleségül vett.

Ketten tartózkodtunk magyarok ebben az idegen világban, s mondhatom, otthonosabban éreztük magunkat, mintha magyar fürdőhelyen lettünk volna. Július utolsó napjainak egyikén, emlékszem, nagy breton népünnepséget rendeztünk a falu piacán. Mi ketten magyarok. Díjakat tűztünk ki a legszebb breton dalra, a legrégibb breton táncra. Fazékjátékot, lepényevést s egyéb e vidéken ismeretlen mutatványokat iktattunk a műsorba, amelyeket a piacot zsúfolásig megtöltő fürdővendégek s a messzi vidékekről ideseregülő breton parasztok zajos derűtséggel néztek végig.

A háború réme ösztönszerű megérzésben először éppen ezen az ünnepélyen támadt fel. Este fáklyásmenetet állítottunk össze a tenger felé. Zeneszóval vonultunk ki a part sziklái közé. A menet eleje a holdfényben elterülő tenger felett már éppen a legmagasabb sziklára ért, amidőn Orbók barátom táncosnőjével mellettem előreszaladt. Mikor észrevett, hátrakiáltott: „Megüzentük Szerbiának a háborút!”... A vidám, éneklő, muzsikaszós menetben zord kijózanítással hatottak rám e szavak. A menet vezetője ebben a pillanatban felnyújtotta fáklyáját a hallgatag ég felé, s ez most úgy égett, mint vérvörös rózsa.

Nekem ettől a pillanattól kezdve elment minden kedvem a szórakozástól. A háború kísérlete mellém szegődött, s azóta - tizenhat éve - egy percre sem hagyott el. Vége volt gondtalan életemnek. Vége a fiatalságnak. Úgy éreztem, hogy huszonnyolc évemmel befejeztem az életemet, vagy legalábbis befejeztem egészen egy régi életmódot, régi világot.

---

¹ Latin negyed, Párizs régi történelmi egyetemi városnegyede, a párizsi irodalmi és tudományos élet központja. Az egyetem, az egyetemi könyvtár, tudományos intézetek, a Cluny Múzeum, a Luxemburg-park és palota (a szenátus székhelye) és a francia nemzet nagy halottjai számára épült Pantheon fekszik területén.

² Orbók Loránd (Lorenzo Azértis, 1884-1924). Drámaíró. Budapesten volt tanár, a művészi báb-játékkal kísérletezett. Az első világháború idején Franciaországban tartózkodott, majd Spanyolországban telepedett le, ahol előbb francia, később spanyol nyelven írta meg tizenegy világsiker aratott színdarabját, melyek közül különösen a *Stephenson, Bagdad felé* és *Casanova* című drámái váltak közismertté.

Nem utólagos képzelődés ez. Abban a pillanatban ösztönösen éreztem, hogy világégés jön. Másnap reggel három helyre is táviratoztam haza pénzért. Mindenkiel s főleg a teljes tájékoztatatlanságban élő francia fürdővendégekkel szemben, akik Ausztria-Magyarország és Szerbia összeütközéséről azt hitték, vagy békésen, vagy rövid, külön háborúval elintézhető lesz, izgatottan vitattam, hogy Európa országai mind háborúba keverednek. Mutattam nekik a francia lapokat, amelyekben tegnap még Ausztria háborúüzenete Szerbiának kis helyet foglalt el a Caillaux-né-Calmette-pör mellett, de a következő napokban már egész oldalakat töltöttek be a háborús vonatkozású dolgok, míg Caillaux-nénak - talán éppen a háborús előkészületekre való felfigyelés eltérítése miatt felfűjt - pöre egyszerre lekerült napirendről.

De nem elvi igazságom volt fontos számomra. Szerettem volna mentől előbb Párizsban lenni, s onnan rögtön hazautazni. Alig győztem elsejét várni, amikor pénzemnek távirat útján meg kellett érkeznie.

Elseje eljött, de nem a pénzzel, hanem az általános mozgósítással.

Szombat délután volt. Mindenki az utcán tartózkodott. A tengerpart üres volt. Már dél óta elterjedt a hír, hogy a mozgósítás parancsa minden percben érkezhet. Még egyszer benéztem a postahivatalba. Az ötszáz frank, melyet Laczkó Géza³ barátom Budapesten reggel sürgönyileg adott fel, nem érkezett meg.

A piac két oldalán egymással szemben volt a két nagyszálló. Mi Orbókkal az Hôtel au bon accueilben étkeztünk, de külön laktunk. Szemben volt a drágább hotel, amelynek vendégei a mi olcsóbb szállónkat kissé lenézték.

Most a két közönség összekeveredve zsibongott a Bon accueil terasza előtt. Fél három felé a *mairie*⁴ szolgálja biciklin, folytonos csengetés közben érkezett meg Morlaix felől. Hóna alatt fekete táskát szorongatott. Ebben volt az általános mozgósítás falragasza.

Három órakor feljajdult a toxin. E kis falusi templom harangjainak eszeveszett kondulása méltó bejelentése volt a világ zord színváltozásának. Felizgult képzeletem előtt most már minden úgy folyt le, mintha rémes színjáték vagy ijesztő álom jeleneteit vonultatnák el szemem előtt.

Fekete ruhás, fehér főkötős öreg nők futva érkeztek. Egyszerre ellepték a templom elé állított emelvény körül a teret, mint fehér bóbitás, nagy fekete madarak. A férfiak is, aki csak otthon volt, ünneplőruhában érkeztek. Vasárnap előtti délutánon elég népes volt mindig a falu.

A fürdővendégek némán adtak helyet a gyülekező falusiaknak. Amit kihirdetni fognak, az mindenkinek életére súlyos kalapácsütéssel sújtott. De elsősorban a falusiaknak volt joguk, hogy a gyászhiért hallják. Ez itt az ő saját életük fekete mozzanata volt.

Síri csendben olvasta fel a polgármester az általános mozgósítás parancsát.

Utána dermedt némaság. Egy hang sem helyeselt. Valaki fölsírt, amire mozgolódás támadt, s mindenki lehorgasztott fővel indult különböző irányban haza.

Az izgalom zaja azonban nem szűnt meg a szállókban. A férfiak a menetrendet nézték. A vendéglősnének apja, férje és három fiútestvére mind bevonult. A fürdővendégek között egyébként francia férfi kevés volt. Ők a szombat esti vonattal érkeztek volna a közeli városokból, de ezúttal sem most, sem később nem jöttek meg.

---

³ Laczkó Géza (1884-1953). Író, kritikus. Verseskötete: *Solo solissimo*, regényei: *Német maszlag, török áfium, Noémi fia, Királyhágó* és a trilógiának tervezett *Rákóczi* két kötete. Francia művek fordításáért a francia becsületrenddel tüntették ki.

⁴ Város-vagy községháza.

Orbók Loránd, Jeanette, egy orosz szobrász és a barátnője kétségbeesett tanácskozásba merülve álltunk a Bon accueil szalonjában. Pénze egyikünknek sem volt, pedig okvetlen Párizsba kellett utaznunk, s úgy hírelett, hogy talán már az esti expressz sem megy Morlaix-ból. De ha megy, az lesz minden bizonnyal az utolsó vonat Párizsba.

Morlaix-ig autóbuszon kellett menni. Az út ezen is jó háromnegyed órát tartott.

Elhatároztam, hogy a vendéglősnétől kérek pénzt útiköltségre. De szegény magánkívül volt. Hiába kíséreltem meg ajtaját kinyitni, zörgetni. Belülről csak kétségbeesett zokogása felelt vissza.

Közben az autóbusz elment.

Arról beszéltünk már, hogy gyalog megyünk egész Párizsig, amikor a nagyszalonban térdnadrágos, borotvált képű úr szólított meg németül, s arra kért, hogyha Párizsba megyünk, vigyük magunkkal. Hallja, hogy magyarok vagyunk. Ő német, franciául nem tud, s attól fél, hogy útközben még kellemetlensége lehet.

- Haben Sie Geld?⁵ - támadtunk rá mindnyájan.

- Das schon!⁶ - mondta vigyorogva a porosz, s nadrágzsebéből marék aranyat vett elő.

Mindnyájan elláttuk magunkat pénzzel, s megállapodtunk, hogy negyedórán belül a szálloda előtt találkozunk, ahonnan gyalog, futva indulunk Morlaix-ba. Az orosz festő és barátnője is csipegettek a porosz tenyerén csillogó aranyakból, de valószínűleg a nő tanácsára jobbnak látták nem velünk jönni.

Lakásom kis mellékutcában volt, kert közepén. Csak mikor a magas kőkerítésbe illesztett ajtón benyitottam, akkor gondoltam a fehér ruhás normand asszonyra, akivel tegnap éjszaka oly különös találkozásom volt.

A mozgósítás izgalmaiban hogy megfeledkeztem róla!... Tegnap egész nap a tengeren voltam egy holland festő yachtján. Nem bírtam már nyugton maradni, s a festő meghívása a yacht-kirándulásra valóságos jótétemény volt idegeimnek. Este a Bon accueilben vacsoráztam, és éjfél felé mentem haza. Amint a kertbe benyitok, kitért, kivilágított emeleti ablak keretében fehér ruhás, magas, karcsú asszonyt pillantok meg. Futólag egyszer már láttam. Erősen lesült arcából feltűnően világoskék szemek ragyogtak elő. Tudtam, hogy kapitány felesége, férje vele nyaralt.

A hallgatag holdvilágos kert s az ablakban álló fehér ruhás asszony hirtelen megállítottak, mintha csak bensőséges merengésükben zavartam volna meg. Igazán nem volt kedvem kalandot keresni. De most a kép lenyűgözött. A régi ház, a magas kőkerítés, a holdfényben szendergő néma kert. Mindez mintha csak elfoszlani készülő káprázat lett volna!...

Felszóltam az asszonyhoz, aki intett, majd visszalépett szobájába, a lámpát eloltotta, és sietve jött le a kertbe.

Beszélgésünkből kiderült, hogy már rég figyelt. A szomszédomban egész nap varrólányok dolgoztak, és énekeltek. Háziasszonyomnak varrodája is volt. Ezekről a lánykáktól elkértem a breton dalok szövegét, amiket énekeltek. Mind halászok szomorú szerelméről szóltak. Délutánonként otthon írogattam, papírjaim között ott hagytam ezeket a szerelmes breton dalokat is.

---

⁵ - Van-e pénze?

⁶ - Van hát.

A szép fehér ruhás asszony volt egyszer szobámban, amikor nem voltam otthon. Nézte idegen, érthetetlen szövegű írásaimat, s felfedezte a breton dalokat is. Elmondta, hogy valamilyen módon úgy kiérezte lényemet a székre tett dolgozókabátból, a díványon felejtett kalapból, a szekrénybe akasztott ruhákból, a szerteszéjjel szórt papírokból és könyvekből, hogy mielőtt ismert volna, már bensőséges találkozása volt velem.

Sohasem felejtettem el az illatot, ami ennek az asszonynak hajából, arcából, nyakából áradt. Sohasem felejtettem el testének melegét. És sohasem tudtam elfelejteni azt a kábulatba, önkívületbe ejtő csókot, amelyet ott a ház ajtaja előtt váltottunk. Később megértettem, hogy mi volt ez. Ösztöneimnek búcsúja az asszonytól, amikor még ésszel nem is sejthettem, hogy mi vár rám. Akkor csak az töltött el különös gyönyörűséggel, hogy mikor ajkamat ajkáról levettem, már hajnal volt. Illatos, szellős, gyöngyszínű hajnal, amelynek érintését éreznem kellett arcomon, bizonyára azért húztam el meglepetten az asszony arcától.

Csak csók s milyen tiszta csók volt, s mégis talán asszony sohasem volt annyira enyém, mint ez az ismeretlen nő.

Rá kellett gondolnom most, amint futva szobámba érkeztem, hogy kis táskámba valamit csomagoljak. A szállóban aznap reggel tudtam meg róla, hogy valamelyik normandiai városból jött, egyébként egy morlaix-i hivatalnokembernek a lánya, s férjét már napokkal ezelőtt behívták.

A futástól elfúlva álltam meg szobámban. A szomszéd szobából varrógép zakatolása s énekszó hallatszott. A varrolányok dalolták:

*Allons, partons, belle,
Partons pour la guerre,
Partons, il est temps...*⁷

Nem is tudták talán, mennyire időszerű lett megint, amit mindig daloltak: búcsú a kedvestől, út a nagy tengerre vagy a háborúba, és a soha vissza nem térés.

Fülem öntudatom megkerülésével szívta fel e dallamot, amely később sokszor felcsengett még azon a légies finomságú hangszeren, amely emlékezetünkben rejtve van. Hirtelen össze-csaptam egy váltásra való fehérenműt, begyúrtam táskámba a toaleteszközökkel együtt, karomra vettem öszikabátomat, s már indulni akartam, amikor egyszerre csak kitárult az ajtó, és azon valósággal beesett az éjszakai fehér ruhás asszony. Az ajtó nyitva maradt utána úgy, hogy a szemközti szobában a varrolányok minden szavát hallhatták. Ő azonban nem törődött velük. Elém vetette magát, kezét összekulcsolva, olyan hangon könyörgött hozzám, amitől a hideg átfutott a hátamon.

- Ne menj el! Ne tégy ilyen örültséget! Megölnek! Ó, ismerem őket Párizsban! Ha megtudják, ki vagy, megölnek!...

Pillanatig dermedten néztem az asszonyra. Az események akkori lázas egymásra tolulásában fel sem tudtam fogni, milyen érthetetlen jelenség ez az asszony, akinek férjét mozgósították, s aki most egy idegen, maholnap ellenség előtt így leborul, s örült szavakat kiált, amelyekért fajtája gyűlölségét és megvetését vonhatja magára. Később, mikor rájöttem arra, hogy az életben nincs véletlen, hanem minden törvényszerű rendeltetés, nyilvánvalóan éreztem, hogy az asszonyban, aki talán rég rokonszenvezett velem, most szenvedéllyé, mindent legyőző

---

⁷ Gyerünk, te szép, induljunk,
Háborúba induljunk,
Induljunk, itt az idő...

szenvedéllyé fokozta érzését az ösztönös tudat, hogy én most rá s talán egyáltalában minden asszonyra nézve hosszú időre, vagy mindörökre elvesztem...

De lehet, hogy egyszerűen csak hisztérikus volt. Akkor is meghajlok bátorsága, érzéseinek emberfeletti arányai előtt, mint ahogy később is alkalmam volt másokkal kapcsolatban, közvetve vagy közvetlenül, francia nőknek ilyen természetű hősiességét tapasztalni, akik szerelmükkel kísérni tudtak férfit még azon az elátkozott árkon túl is, amelyet a gyűlölet ázott körülötte. Tudom, hogy a francia nők nagy hazafiak, gyöngéd, leleményes szívű ápolónők voltak. De ebben csak más nemzet asszonyaihoz hasonlítottak. Az a bátorság azonban, amivel a háborús gyűlölet légkörét sokszor át merték törni, amivel minden férfit megszegyenítő lélekerővel szembe tudtak szállni a gyáva háborús pszichózissal, az csakis az övék, mert a háborús gyűlölet és a háborús pszichózis kényszere sehol sem volt olyan nagy, mint éppen Franciaországban.

Minderre azonban ott, abban a kertre nyíló, sötétzöld színnel belehelt, árnyékos szobában nem gondolhattam, amikor ez az asszony kezét tördelve, térden csúszva állta el utamat. Bennem csak a menekülés ösztöne s a vágy, az otthonba kétségbeesetten hívó vágy dolgozott, amely egészen messze tolt tőlem ezt a szép és kíváncsú asszonyt.

Sietve, pár értelmetlen szót hadarva vigasztaltam meg, azután kiszakítottam magam karjai közül, és szaladtam vissza a szálloda elé, ahol már Orbók, a német térdnadrágos ember (akiről különben sohasem tudtam meg, ki volt, s Párizsban mi lett vele) és végül Jeanette vártak rám.

Délután hat óra volt. Két és fél óránk maradt egy útra, amelyet gyalog átlag négy óra alatt lehetett megtenni.

Futva indultunk el. A még mindig csoportokba verődő fürdővendégek ellenséges pillantásokkal nyitottak utat. A kis házak előtt álló bretonok némán bámultak utánunk. Nem volt senki, aki búcsút intett volna...

De mégis. Amint a faluból kiértünk, az országút jobbján elterülő mezőkön át, a falu másik végéből fehér kendővel integetve fehér ruhás női alak futott felénk.

A normand asszony volt. Meg-megbotolva, lélegzetét vesztve rohant utánunk. Talán hangját is hallottam. Nem tudom. Nem volt vesztegetni való időnk. A kis Jeanette-nek a futástól végigszakadt szűk szoknyája. Ki törődött vele? Emiatt nem lehetett megállni!... És nem lehetett megállni a fehér ruhás asszony kedvéért sem, aki mind messzebbre maradt, s a végén már nem volt több, mint fehér folt, mint eltűnő fehér pára a leszálló sötétség végtelen távlatán.

A brest-párizsi expressz zsúfoltan futott be Morlaix-ba. Kétségbeesett küzdelemre volt szükségünk, hogy felfurakodhassunk rá. Így is csak a folyosó egy sarkába préselve lehetett Párizsig a tizennégy órás utat megtennünk. A velünk utazó franciák kedvesek voltak. Általában az egész utazás inkább kirándulásnak hatott, csak a zsúfoltság s a közbeeső állomások felszálló utasainak kíméletlen harca a helyért, árulták el, hogy itt valami véresen komoly dologról van szó. Az utolsó békebeli vonaton utaztunk, amely azonban emberekkel teletömött folyosóival s a lépcsőkre kicsurgó emberfürtjeivel egyben már az első háborús vonatnak is beillett.

Egész éjszaka hosszú, jajgató sípolással robogó fénylapok süvítettek el mellettünk: a mozgósító vonatok. Reggelre már az előrehaladásunk megnehezült. Mentől inkább közeledtünk Párizshoz, annál inkább kellett vesztegelnünk. A pályaudvarok fel voltak forgatva. A sebtében mozgósított személyzet a legtarkább változatossággal öltözködött át katonának. Némelyiken csak piros nadrág, másikon csak sapka. Egy szőke, elhízott állomásfőnöknek zubbonya

egymástól elérhetetlen messzeségben lengette két szárnyát. A térdnadrágos porosz kicsinylőn mosolygott. Mulattunk mind a furcsa összevisszaságon.

A párizsi állomáson azonban már kiviláglott a helyzet komolysága. A Gare de Montparnasse-ra futottunk be, s amikor a vonatról leszálltunk, detektívek sorfalával találtuk magunkat szemben. Közöttük kellett minden utasnak elvonulni. A detektívek arca sötét volt, szemükből gyűlölet tűzött ránk. Kemény elszánásukból, mindenre kész, ádáz gyűlöletükből először cikázott rám a francia militarista szellem, amelyről azelőtt kevés fogalmam volt.

A Montparnasse téren nem volt egyetlen autótaxi sem. Akkor már minden gépkocsit besoroztak. A néhány lézengő konflisért valóságos csatát vívott az utazóközönség.

Elbúcsúztunk német útítársunktól, akinek szívességéből vonaton érkeztünk Párizsba. Azt mondta, követségére megy, s megkísérli a hazautazást. Estére, ha nem tudna elutazni, találkozót adott egy kávéházban. Sohasem láttuk azóta.

Mi Orbókkal, a kis Jeanette-tel először is a Gare de Lyon-hoz mentünk. A *Matin*ben olvastuk, hogy a délelőtti folyamán még két vonat megy Svájc felé. Ezeket az idegenek rendelkezésére bocsátotta volna a francia kormány.

A pályaudvar előtt óriási tömeg hullámozott, amelynek bejutását a vonatokhoz szuronyos katonák akadályozták meg. Később hallottam olyanoktól, akik már reggel négy órától fogva tömegbe verődve szorongtak az állomás épületében, hogy a vonatokra csak mozgósított franciákat engedtek. Egyetlen idősebb magyar tanár tudott csak a rendőrök és jegyszedők kordonján áttörni, aki magyar honvéd népfelkelői igazolványát lobogtatva erősítette, hogy ő is *mobilisé*⁸. Szántó Somának hívták, nekem tanártársam volt a budapesti VI. kerületi főgimnáziumban. Háromnapos vergődés után szerencsésen hazakerült Magyarországra. Akik utána csak egy lépésnyi távolságra is jöttek, már nem tudtak bekerülni, s velük az osztrák-magyar konzulátus épülete előtt találkoztam még aznap.

A Gare de Lyon előtt nem volt tovább mit vesztegelnünk. Elbúcsúztam Orbóktól és jegyesétől, s régi szállodámba, a Rue Vaugirard-i Hotel Malherbe-be mentem.

A szálloda tulajdonosa, Madame Azas kisírt szemekkel fogadott. Minden pincérét behívták, férjének és testvéreinek másnap kellett bevonulni. Ez a kedves, idősebb délfancia asszony éppen úgy, mint férje, változatlan szívességgel látott viszont. Tekintettel arra, hogy csak pár frank volt zsebemben, kicsi udvari szobát kértem. Mme Azas jelentette, hogy két másik magyar tanár is lakik nála, akik többször érdeklődtek rólam. Úgy tudja, hogy azok sem utazhattak el. Ennek örültem, mert attól tartottam, hogy egész Párizsban magam leszek magyar. Azt hittem, a többiek már mind elutaztak.

M. Azas segített a nagy párizsi címtárban konzulátusunk címét megkeresni. Abból vettem észre idegességemet, hogy milyen remegő kézzel forgattam a hatalmas kötet lapjait...

A konzulátus épülete előtt a legnagyobb meglepetéssel tapasztaltam, hogy nagyon sok osztrák-magyar alattvaló rekedt Párizsban. A legnagyobb részük párizsi munkás volt, de igen sok átutazó is itt maradt. Konzulátusunk ugyanis a napok óta nyugtalankodó osztrák és magyar alattvalókat mindig azzal bocsátotta el, hogy elutazásra lesz még bőven idejük. Egyáltalában nincs okuk félelemre. Vonat, amellyel hazamehetnek, bármily körülmények között lesz. Még magyar tartalékos tiszteknek sem adtak jegyet. Ha valaki szembeszállt a hivatal vezetőivel, letorkolták: „Ismerjük a magyarokat! - mondták -, idejöttek Párizsba összeesküdni a monarchia ellen”...

---

⁸ Mozgósított.

Bezzeg most, amikor félórai lökdösés s a konzulátus portásának erőszakos félretaszítása után feljutottam a konzulátus helyiségeibe, a napok előtti nyugodtságnak híre-hamva sem volt. Mészáros nevű barátomat már nem találtam ott. A többi hivatalnok fejét vesztítve járkált egyik felforgatott szobából a másikba. Sápadtak és tehetetlenek voltak. Az egyik papirost állított ki, amelyen elismerte, hogy katonai szolgálatra jelentkeztem. „E pillanatban elutazás lehetetlen”... „Ó, uram - fűzte hozzá könnyes szemmel, kezét tördelve -, ki hitte volna? Ki hitte volna?”

A konzulátus épülete lett egyetlen mentsvárunk. Azok a nők, gyermekek és férfiak, akiket sovíniszta házigazdáik kitettek a lakásból, csomagostól, bútorostól együtt idehúzódtak, innen várták a megváltást.

A délelőtt és délután folyamán én is egymás után fedeztem fel ismerősöket a konzulátus előtt. Itt pillantottam meg Kun karmestert, akit utoljára a budapesti zeneakadémiai pódiumon hajlongani láttam. Most kétségbeesetten keresett francia pénzt magyar koronáért, mert a bankokban a beváltás megszűnt. Úgy hallottam, két lányával a napokban érkezett Párizsba. Összejöttem Soltész Gyula és Németh Andor⁹ tanártársaimmal, akik szintén a Malherbe-ben laktak. Szántóval ők voltak kint hajnalban a Gare de Lyonon. Lehel István nevű régi barátommal és tanártársammal a találkozásunk megható volt. Egymás nyakába borultunk, és sírtunk. E pillanatban világosan éreztük, hogy lefordultunk a szerencse szekeréről, s a jövőendő, a ránk váró, fejünk felett gyülekező bajok már előre ránk vetették fekete árnyékukat.

A nap folyamán annyira szaporodtak a konzulátus előtt tolongó osztrák-magyar állampolgárok, hogy a rend fenntartására rendőrcsapatot küldtek ki. A kékruhás, lapos sapkás rendőrök sorokba lökdösték a várakozókat, azután felpuffasztott mellükre fonva karjukat, oldalt álltak, és szótlán megvetéssel néztek rájuk. Zord arcuk csak akkor mosolyodott el, ha valamelyik arrafelé járó „patrióta” megkérdezte tőlük, hogy ki ez a szedett-vedett népség, s a kapott értesülés után a várakozók felé köpött...

A konzulátuson azt hitték, hogy a francia kormánytól vonatot kapnak az osztrák-magyar alattvalók részére. A tömeg azért várakozott az épület előtt, hogy a vonat indulásáról értesítsék. Délután három órakor megjelent az erkélyen a konzul, és bejelentette, hogy tárgyalni indul a kormányral a vonatok dolgában, s félóra múlva megjön a válasszal.

A konzul autója előállott, s a némán szétváló tömeg között elhajtott. Nem bízott senki a tárgyalások eredményében. Sokan azt is mondták, hogy a konzul csak ürügynek használta a tárgyalások bejelentését, mert simán el akarta hagyni a konzulátus épületét.

Nem így történt. Délután hat óra felé megjelent újra az erkélyen. Sápadt, összetört volt. A hangja remegett. Előre láttuk, hogy nincs eredmény.

A konzul franciául szólt a tömeghez. Felkiáltottak hozzá, hogy beszéljen németül. De a kis, ijedt ember továbbra is franciául folytatta, mert, amint mondta, nem akar okatlan izgalmakat okozni. Különbösen is kevés bejelenténivalója volt. A francia kormány a vonatokra nézve visszautasította kérését.

- Most már önök itt maradnak a francia hatóságok kezében - fejezte be a konzul. - Teljesítsék, amit ezek a hatóságok elrendelni fognak. Én remélem, hogy a franciák a háború parancsoló szükségai közepette se fogják elfelejteni a humanizmus szent parancsait.

---

⁹ *Németh Andor* (1892-1953). Író, kritikus. Regényei, tanulmányai és cikkei mellett igen jelentős József Attila elismertetéséért végzett tevékenysége. Fontos irodalomtörténeti dokumentum a költőről szóló könyve (*József Attila*).

Tehát vége. Nincs vonat. Olyan fojtó lett egyszerre a levegő, mintha lejjebb zuhant volna az ég, összenyomódtak volna a házak. Mindnyájan éreztük, hogy ránk szakadt a gyűlöletes, galád szerencsétlenség. Olyan ez, mint a halál. Sokszor ok nélkül való, végzetesen szigorú és következetes, egy cseppet sem szép s mindig személyes akaratunk vagy befolyásunk fölött álló... Hiszen a háború sötét pörölyével mindenkire rávágott. De a többiek legalább fel tudták mérni a csapást. Előttünk a bizonytalanság szakadéka nyílt meg. Kapu alá szorítottak, ahol ki tudja meddig és milyen körülmények között várnunk kell, míg elmúlik a nagy zivatar...

A konzulátus kapuja újra megnyílt.

Hamuszínű arccal a kis, fekete ruhás osztrák-magyar konzul lépett ki rajta. Átvonult köztünk. Senki szót sem ejtett. Felült autójára, s lassan, lassabban, mint egy gyászkocsi, útnak indult...

Kimeredt szemmel bámultunk utána. Elment az utolsó ember, aki hozzánk, országunkhoz tartozott, s most ebben az idegen, ellenséges világban magunkra maradtunk.

Nem messze tőlünk a téren vidám muzsikaszó mellett dragonyosok vonultak el. Az ablakokból kendőt lobogtattak felénk, virágokat szórtak rájuk. A magas, szép szál legények kényesen ültek ficáncoló lovaikon. A nép éljenezte őket... Ó, szép férfisors, ha százszor is a halálba visz!

Csendbe fagyva álltunk ott, s néztük őket. Az alkonyati nap fényt szórt rájuk, míg a mi utcánkon úrrá lett az esti árnyék. A konzulátus épületén becsukták az ablakokat, a kaput... Rendőrök között, egymáshoz szorítva, szörnyű árvaságban, megvetve, kitaszítva és eldobva álltunk ott, mint az utcára öntött moslék.

„À la guerre, comme à la guerre!”¹⁰ Sokszor az orrom alá dörzsölték Párizsban e napokban és később a fogságban is ezt a kényelmes szólásmódot. Ó, a háború nyers szellemének számlájára én is sokat fel tudok írni! Nagy felfordulások közepette bizony kis gyöngédségekre alig terjedhet ki az ember figyelme, de mindennek, még a háború magát mindenen túltevő erkölcsének is megvannak a határai. Hiszen a Belgium semlegességét megsértő és a bűvárhajóharcot a képtelenségig vivő Németország példája megmutatta!... A történelem mint ítélőszék, valószínűleg szintén figyelembe veszi az „à la guerre, comme à la guerre” szólásmódot, de e mellett az enyhítő körülmény mellett is bírálatot mond és ítélkezik azokról a dolgokról, amiket - mindennek ellenére - jobban, derekasabban és emberségesen lehetett volna csinálni!...

Azokat az osztrák-magyar alattvalókat, akik lakás, élelem nélkül az osztrák konzulátus épülete előtt maradtak, mert nem tudtak elutazni, holott a francia kormány még másodikára is két vonatot ígért, a rendőrök közrevették, beterették a Lycée Condorcet-ba, ahol férfiak, asszonyok, gyermekek fekhely és kellő élelem nélkül, egymással összekeveredve maradtak, amíg azután negyediken állatszállító vasúti kocsikba zsúfolták, s valahová vidékre, valamelyik fogolytáborba szállították.

A rongyosok, kitagadottak és megalázottak menete Párizs utcáin végig a Gare d'Ivryig, valóban megrázó látványt nyújtott. Elöl mentek a gyerekek négyesével. Utánuk az asszonyok, s végül cókókjaikkal, csomagjaikkal hátukon a férfiak. Ugyanezek az emberek, akik most rendőroktól körülvéve, az utca népének közönye vagy megvető szitkozódása mellett vonultak ki Párizsból, napokkal ezelőtt még itt dolgoztak, Párizs nemzetközi forgalmát becsületesen, sőt sokszor kitűnő és pótolhatatlan munkaerővel szolgálták ki; gyermekeik francia iskolába jártak, nekik maguknak talán feleségük francia nő volt. De voltak e menetben átutazók is, akiket Franciaországnak a világ minden táján kidobolt szépségei, Párizs műveltsége, gyö-

---

¹⁰ Hja, ez a háború!

nyörű múzeumai, kertjei, szíves emberei csalogattak ide. Átutazók, rajongók, akik francia könyvekből, a francia történelemből hallottak e nép szellemének liberalizmusáról s a népek szabadságáért folytatott küzdelmeiről!... Milyen kábultan, milyen fájdalmasan megrendült lélekkel haladtak most ezek a menetben!...

À la guerre, comme à la guerre! Kár olyan büszkén e mögé a kegyetlen közszólám mögé bújni. Jónak, gyöngédnek, figyelmesnek lenni éppen akkor érdemes, amikor baj van. A szerencsés körülmények között gyakorolt figyelem csupán udvariasság, igazi humanizmussá csak a veszedelmek között válik.

Sokan megvádolhatnák a francia kormányt, mert már augusztus másodikától kezdve tömegesen zárt be osztrák-magyar alattvalókat, holott a háború megüzenése Franciaország és a kettős monarchia között csak két héttel később történt meg. Erre én is azt mondom: à la guerre, comme à la guerre! Ez a háború-üzenetváltás ugyanis biztosra volt vehető már az első napokban. Ilyen formalitások miatt érthető, hogy a francia kormány egy pillanatig sem habozott.

Más kérdés azonban, hogy ezt az elzárást miképpen hajtották végre.

A francia kormány az ellenséges államok alattvalóinak internálására úgyszólván a háború lehetősége felvetődésének első pillanatában gondolt. Előre el volt határozva, hogy Párizsnak katonailag megerősített területén kívül (camp retranché), különböző délvidéki erődítményekben és középületekben zárják el őket. E célra megfelelő nyomtatványokat is készítettek (feuille d'évacuation)¹¹. Elkészültek már előre, feltevésem szerint július harmincadika előtt azok a plakátszövegek, amelyekben az összes idegeneket jelentkezésre hívják fel, köztük az ellenséges államok alattvalóinak bejelentik, hogy internálni fogják őket addig, amíg a mozgósítások lefolynak, azután pedig azokat, akik kívánják, semleges államba szállítják. Ezt az ígéretet, amelyet sohasem tartottak meg, Viviani akkori miniszterelnök és Poincaré¹² köztársasági elnök jegyezték alá.

Felteszem, hogy ezek a plakátszövegek még akkor készültek, amikor a francia kormány nem volt elszánva rá, hogy az ellenséges államok alattvalóit összefogja, és becsukhatja, tehát július harmincadika előtt. Ugyanis az ezt az időpontot követő napokon döntött úgy a francia minisztertanács, amint azóta az akkori hadügyminiszternek a *La France* című folyóiratban megjelent feljegyzéseiből kitűnik, hogy „az embertelen tettet”, amelyért az azelőtti minisztertanács többségi véleménye szerint, „a történelem felmentést Franciaországnak sohasem fog adni”, mégiscsak elköveti, s az ellenséges államoknak Franciaországban tartózkodó alattvalóit becsukhatja, mert ezzel a fogással mintegy egész hadtestet fáradság nélkül ejt fogságba. Ez az elhatározás tehát már kész volt, amikor Viviani és Poincaré aláírásával megjelent az ígéret a semleges államokba való szállításról. Felteszem - ismételten mondom -, hogy ez a minisztertanácsi határozattal ellenkezésben levő ígéret csak azért jelent meg, mert talán a plakátszövegek már előre ki voltak nyomtatva.

De akárhogy is van a dolog, kétségtelen az, hogy a francia kormány, jóllehet előre elhatározta az internálást, mégis semmi vagy nagyon kevés előkészületet tett, a vármegyei prefektusoknak a bánásmódra és elhelyezésre vonatkozólag hiányos utasításokat adott ki, úgyhogy azok a szerencsétlenek, akik már negyediken indultak el, s az őket augusztus hó tizenötödikéig naponként követő transzportok, a rossz elhelyezés miatt betegségnek, mindenféle erkölcsi és

---

¹¹ Kiürítési jegyzék.

¹² *Poincaré*, Raymond (1860-1934). Francia miniszter, 1912-13 között miniszterelnök, majd 1920-ig köztársasági elnök. Jelentős szerepet játszott az I. világháború diplomáciai és katonai előkészítésében. A világháború után a kisantant államaira támaszkodva szovjetellenes politikát folytatott.

testi szenvedésnek voltak kitéve. Az első pillanattól fogva elzárták őket, sokszor még szigorúbban, mint a fegyenceket, s úgy jártak el velük szemben, mintha kémek lettek volna, vagy nem tudom én milyen, francia államellenes cselekedeten kapták volna rajta őket.

Ezekért a dolgokért az akkori francia kormányt terheli a felelősség, amely elvben elhatározta az internálást, s egyáltalában nem készítette elő azokban a napokban, amikor még a háború meg sem indult, s nem lehetett arra hivatkozni, különösen osztrák-magyar alattvalók bezárásánál, hogy mindez azért van, mert a németek a belga városokban tömegesen szedik a túszoikat, és küldik Németországba, internálótáborokba. Az internáltakkal való bánásmód, azok az erkölcsi és testi szenvedések, amelyeket tudatosan rájuk mértek, szigorú elzáratásuk, mind olyan dolgok, amelyeket az „à la guerre, comme à la guerre” elvével kivédeni nem lehet. Amelyekről a háborúban hirtelen túlzó nacionalistává lett Gustave Hervé¹³ is kénytelen volt leszögezni egyik háború alatt írt cikkében, hogy „Franciaország történetének nem a legdicsőbb lapját” alkotják...

Ugyanazok a falhirdetmények, amelyek a semleges államba való szállításunkat ígérték meg, amikor elfogatásunk és zárva tartásunk el volt határozva, figyelmeztettek bennünket, hogy a kerületi rendőrkomisszáriátusokon huszonnégy órán belül jelentkezzünk. Azokat az ellenséges államokhoz tartozó alattvalókat, akik nem jelentkeznak, a plakátok szerint kémeknek tekintik, s ha Párizst el merik hagyni, elfogatásuk esetén ott mindjárt a helyszínen kémek gyanánt fogják kezelni. (Hogy ezalatt mit kellett érteni, arra szemünk előtt elég példát mutatott a párizsi csöcselék. Valamint a hatóságok is, amelyek oly könnyen vittek kémgyanúsakat a Conciergerie-be¹⁴ s onnan a St. Vincennes¹⁵ árkaiba.)

A Rue Las-Cases-i, erre az alkalomra kibővített kommisszáriátuson jelentkeztem le én is. Hat-hét órai álldogálásba, elkeseredett lökdösésbe, taszigálásba került, amíg végre megkaptam igazoló papíromat, amely szerint augusztus tizenötödikéig volt jogom rendőri felügyelet alatt Párizsban tartózkodni, s tizenötödikén reggel jelentkeznem kellett a Gare d'Ivry, ahonnan Périgueux-be fognak szállítani. A kommisszáriátusokon való jelentkezések természetesen nem folytak le incidensek nélkül. Néhol túlságosan szigorúan követelték a személyi igazolópapírokat, holott háború előtt az idegenek Franciaországban, különösen rövid tartózkodás esetén, nemigen váltottak a rendőrségen úgynevezett *certificat des étrangers*-kat¹⁶. A mi rendőrségi jelentkezésünk elég enyhén folyt le. Németh Andor például egyszerű levélborítékra kapott kiürítési igazolványt. És ez így is volt rendjén. Végre ahhoz, hogy valakit „indésirable”-nak (nem kívánatos elemnek) minősítsenek, igazán fényűzés lett volna még a bizonyítványok garmadáját is megkövetelni, mintha csak valami kedvezményt osztogatnának.

Másutt azonban többeket mindjárt a jelentkezésnél átadtak a rendőrségnek, s ezeket a Conciergerie-be vitték. Elégtelen személyi igazolás vagy a legkisebb gyanús körülmény elég volt arra, hogy valakit ebbe a régi, félelmetes hírű párizsi börtönbe küldjenek. Ott rendes rabként kezelték, megverték, megmotozták, s ha az illetőknek szerencséjük volt, hetek múlva

---

¹³ Hervé, Gustave (1871-1944): francia szocialista újságíró. A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán azt javasolta, hogy a proletariátus mindenfajta háborúra azonnali általános sztrájkjal válaszoljon. Az első világháború kitörése után szociálsoviniszta álláspontra helyezkedett, támogatta Clemenceau politikáját, majd a szovjetellenes intervenciót. 1918-ban kizárták a szocialista pártból.

¹⁴ Conciergerie: híres börtön volt Párizsban. A középkorban a királyi várnagy lakása. A nagy francia forradalom idején innen vitték az elítélteket a vérapadra. Ma egy része múzeum.

¹⁵ Vincennes: Párizs keleti peremvárosában épült XI. századi kastély-erődítmény. 52 méter magas őrtornya börtön volt.

¹⁶ Külföldiek igazolványa.

elszállították valamelyik internáló táborba. Ellenkező esetekben gyors vizsgálat indult ellenük, többeket kémkedés vádja alatt a St. Vincennes árkaiban lőttek agyon.

Párizsban az idegengyűlölő, mindenütt kémet látó, kérlelhetetlen háborús szellem lett úrrá. Ugyanaz a szellem, amely Jaurèsszal¹⁷ mindjárt az első nap orvul végzett, a háborús elszántság és a bátorság fitogtatására az utcákon az antanthatalmak zászlói alatt tüntető felvonulásokat rendeztetett, s az este leszálltával a németek és más ellenséges alattvalók boltjait, házait megtámadtatta, kifosztatta, vagy megsemmisíttette.

Idegennek az utcákon járni nem volt tanácsos. Nemcsak a rendőrközegek, detektívek igazoltattak folytonosan, hanem az utca magádetektívjei is, különösen a szőke férfiakat állandóan feltartóztatták. Az, hogy valaki szőke, mindjárt németet, ez pedig kémet jelentett. A nép izgatott hangulata különben érthető volt. Párizst a németek mindjárt az első hetekben veszélyeztették. Nem csoda, hogy az emberek mindenütt rémeket láttak. Az izgalmat fokozták még az uszító lapok, amelyek az első pillanattól fogva igyekeztek a németet gyűlöltté tenni. A francia nép hiszékenysége e téren olyan messzire ment, hogy lassanként a sajtó beállításának hatása alatt egész külön képet festett magának a „boche”-ról (ahogy a németet és szövetségeseit csúfolták), s nem akarta elhinni, hogy annak valóban nincs „négyyszögletű feje” (tête carrée), hogy nem szagos, mint a színes bőrűek.

Párizsban a szó igazi értelmében vett lakossága (s nem csöcseléke) nemigen vett részt a tüntetéseken, fosztogatásokban és személyi támadásokban. Sőt sokan, éppen a franciák között, védelmükbe vették, megmentették, vagy megszöktették a németeket, akiket az utca népe üldözőbe vett. Nekünk, magyaroknak, csak az ismerősökről beszélve, Párizsban bántódásunk nem esett. Hozzám és barátaimhoz az Hôtel Malherbe tulajdonosa nagyon szíves volt és őszintén sajnált bennünket, mint ahogy valóban sajnálatra méltóak is voltunk. Orbók Loránd a Gay Lussac egyik mellékutcájában lakott kis szállóban. Az ő gazdája egyenesen a legmelegebb barátsággal viseltetett irányában. Ezen a kis, kecskeszakállas, pergamenbőrű emberen valóságos örület ütött ki. Nem értette meg, nem tudta elhinni, hogy a franciák még nem törték össze a németeket. Még Orbóknak kellett őt vigasztalni, s gyermekmeseszamba menő dolgokkal táplálni hiszékenységet... A Boulevard St. Michel egyik szállodájában lakott Pogány Vilmos, a Crédit Lyonnais egyik alkalmazottja és a fiatal Dózsa Endre, a kolozsvári alispán fia. Ők is igen jól megvoltak. Dózsa alig lehetett több húszévesnél. Szép szál, halvány arcú, zöldeskék szemű fiatalember. Még oly rövid ideje volt kint, hogy meg sem tanulhatott franciául. Egész délután az ágyán feküdt, és magyar dalokat énekelt. Emlékszem, hogy mikor első ízben látogattam meg őket, a szálló kapuján belépve, a legnagyobb meglepetéssel hallottam, hogy az egész udvar magyar daltól visszhangzik... Nyugodtan énekelhetett. Senki sem kérte számon, milyen nyelven énekel... A párizsi magyarok között találkoztam még e napokban Lakatos Imrével is, aki sok honfitársán segített mint régi párizsi, jó tanáccsal és összeköttetésekkel.

Sok dolgom ezekben az utolsó párizsi napokban már nemigen volt. Mégis, ha menni kellett valahová, legszívesebben szerettem a földalattira szállni. Itt egészen más hangulat volt. Az igazi párizsiak itt lent ültek gondterhelt, komoly, tépelődő arccal. Mert nem olyan események történtek valóban, hogy jó érzésű ember szívesen hallgathatta volna, amikor a tüntető

---

¹⁷ Jaurès, Jean (1859-1914): francia politikus, a nemzetközi és a francia szocialista mozgalom egyik vezetője, történész és filozófus. 1902-ben létrehozta a Francia Szocialista Pártot. 1904-ben megalapította a *l'Humanité*-t, a szocialista párt sajtóorgánumát, a háború elleni küzdelem nemzetközi méreteiben ismert vezetője lett. 1914. júl. 31-én, az I. világháború előestéjén egy sovíniszta merénnyel meggyilkolták.

suhecok teli torokkal „à Berlin”-t¹⁸ kiáltottak. Nem, az utca nem volt rokonszenves. Itt lent, a metrón azonban csend volt. Emlékszem, egy ilyen zsúfolt kocsin egyszer ősz hajú, jószágos arckifejezésű tábornok, akire mindenki nyugtalan, biztatást kérő tekintettel nézett, anélkül hogy valaki kérdezte volna, magától szólalt meg: „Ne féljete, gyermekeim, a boche nem teszi be lábát Párizsba!” - Ekkor hallottam a „boche”¹⁹ szót, és akkor még nem sejtettem, hogy öt éven át lesz a bélyegem, amely mindent megmagyaráz, és a francia szemében minden tekintetben meghatároz...

Igen, a földalattin más volt a párizsi nép, mint az utcákon, s más volt éjszaka is, amikor lakására menve magára maradt gondoljaival, a háború rémével s kedveseinek, akiket a frontra küldtek, üres helyével.

Nagy ablakom az udvarra nyílt. Mikor este fáradtan, elkínzott lélekkel hazamentem, kinyitottam, s kibámultam a csendbe borult, hallgatag udvarra. A szorosan egymás mellé épített házaknál az udvarok majdnem egymásba nyíltak, s ha az ember jól kifigyelt az éjszaka csendjébe, innen is, onnan is fojtott zokogást hallott. Udvarról udvarra szállt a zokogás, a megtört szívekből feltörő jajkiáltás, amely az éjszaka leple alatt szárnyra mert kelni. Órákig álltam így, s úgy éreztem, hogy ezek a fájdalmas hangok engem is, az én árva, elhagyatott sorsomat is siratják... Ezekben az órákban szívem megint együtt dobbant a Párizsával, mint régen, amikor ez a város ifjúságomat és boldogságomat friss rózsakoszorúval övezte.

Párizs!... Mit adtam volna érte azelőtt, ha váratlanul azt mondják, hogy két hetet tölthetek benne. Most, hogy börtönömmé lett, csak egy vágyam volt, mentől előbb kimenekülni belőle. Azelőtt Párizs szépségét az a fény is növelte, amit az ember magával hozott. Mint szabad, független élvező jött ide, gondolait és bajait otthon hagyta. Most egyszerre szociális lény lett itt belőlem, a szociális lények ranglistáján a legeslegutolsó: fogoly!... Lelkem többé nem világított az elbűvölő városra.

Mindjárt megérkezésem napján Lehel Istvántól kaptam kölcsön annyi pénzt, hogy internáltatásom napjáig a legszűkösebben megélhettem. Soha életemben olyan takarékos nem voltam, mint ebben a két hétben. Étkezésemre naponként hatvan centime-ot költöttem. Nem reggeliztem, délben két süteményt ettem, esténként a Panthéontól jobb kézt eső valamelyik régi utcában negyven fillérért borjúsültet fogyasztottam el. Ebbe a kis vendéglőbe, ahol a sütőkemence bent volt az étteremben, rendszerint szállóbeli társaimmal: Soltész Gyulával és Németh Andorral jöttem. Soltész Gyula szentesi tanár volt, a francia nyelvben való tökéletesedési vágy hozta Párizsba. Nem volt utazó ember. Erre az útra is nehezen szánta el magát. Régi tanárával, Szántó Somával együtt jöttek ki. Szántónak csodálatos módon sikerült elutazni, Soltészt, aki közvetlenül utána akart a peronra kilépni, visszataszították. Abban a pillanatban bizonyára nem tudta, hogy öt évre nyomták vissza. Soltésznak Párizshoz, a franciákhoz, irodalmukhoz és művészetükhöz nem volt semmi különösebb köze. Nem a nagy fénysugárzásra ide gyűlő pillangó volt, mint én vagy lakótársam, Németh Andor. Neki első pillanattól fogva nyugodtan lehetett vádolni vagy utálni a franciákat, nála ez nem volt múltjának, legszebb élményeinek, sőt hitének, nagy, emberséges várokozásainak megtagadása. Viszont Németh Andor, aki tanársága mellett író is volt, s a *Veronika tükre* című egyfelvonásosával fel is tűnt már Budapesten, szintén nem romantikus lázzal jött Párizsba, ha irodalmi célokkal is, mint annak idején mi. Közte és köztem alig volt öt év különbség, s rajta máris érezhető volt a fiatalabb nemzedék higgadtabb, kiszámítottabb és minden lelkeség

---

¹⁸ Berlinbe!

¹⁹ A németek francia gúnyneve.

nélküli irodalmi állásfoglalása. Én Verlaine, Mauras, Mallarmé nyomait kerestem Párizsban. Egyetlen olvasmányom ezekben a nyomasztó napokban is a *Poètes d'aujourd'hui* volt, mely a szimbolikus költőket²⁰ foglalta össze, s régi párizsi szokásaimból most is csak az az egy maradt meg, hogy a Luxembourg-kerten, az Observatoire-fasoron át sokszor jártam el estefelé a Montparnasse-temetőbe Baudelaire sírjához...

Németh Andort mindez már nem érdekelte. Kedvenc költője Claudel volt, s kíváncsisága mindenekelőtt a dadaisták²¹ s az úgynevezett szimultaneisták²² felé fordult. Különben is az új francia irodalmi irányok tanulmányozására jött Párizsba Révész Andor nevű barátjával együtt, aki szintén tanár volt, s esszéistának készült.

Három tanártársammal majd mindennap összejöttünk. Most nem irtóztunk úgy a magyaroktól, mint régen, amikor a gyorsan múló szép párizsi napokat nem akartuk magyar szóra, magyar társaságra pazarolni. Közös sorsunk közelebb hozott egymáshoz. Németh Andor elmondta, hogy már azelőtt is látott Párizsban, mielőtt Bretagne-ba mentem. Közös ismerősök mutattak meg neki. Kávéházban ültem, olvastam. Szememen monokli, előttem abszintes pohár. Írásaim után s amiket azelőtt Budapesten rólam hallott, éppen ilyennek képzelte... Németh elbeszélése magam előtt is jobban megelevenítette lényemet. Éreztem, hogy az életem határvonalhoz jutott. Érdekes, hogy ez az ösztönszerű sejtelem már Budapesten is élt bennem. Az a monoklis, abszintes Párizsrajongó, mondjuk, dekadens életélvező utolsó párizsi útját akarta megtenni. Még egy szippantás a *l'heure blanche*²³-os mámból, azután megtérés a munkás, józan családi élethez. Volt is már választottam. Párizsba való elutazásom előtti napon a svábhegyi golfpályáról kísértem vissza Pest villanegyedébe. Mikor búcsúztunk, egymás szeméből kiolvastuk szándékunkat. Kékrűs alakja eltűnt a kert bokrai között, a vasajtó becsapódott utána. Az ajtó hangja már akkor kissé megrezzentett. Később a bezáródásnak ez a zaja, végzetszerű befejező akkordja a szenvedés és magány csöndjében mindinkább nőtt... Budapestről való elutazásom utolsó pillanatig bizonytalan volt. A kisbankok, szövetkezetek csak uzsorakamat mellett akartak pénzt kölcsönözni. Már elhatároztam, hogy Kolozsvárra megyek, amikor egy tanár kollégám, akivel az utcán véletlenül összejöttem, pár perc alatt szerzett kamatmentes, baráti kölcsönt. Úgy látszik, mennem kellett... De Párizsban már öröömöm nem volt zavartalan. Valami üzött, hajtott. Az az ember, akit Németh Andor a kávéház teraszán látott, már elhatározta, hogy mihelyt Pestre visszamegy, megkéri a leány kezét. Mégsem fordultam akkor még vissza, hanem a nyugtalanító Párizsból előbb elmentem St. Malóba, s onnan pár napi tartózkodás után a finistère-i faluba, ahol a mozgósítás ért.

Soltész és Németh először voltak Párizsban, őket is az osztrák-magyar konzulátus megnyugtatói tartották vissza az utolsó pillanatig, amikor már nem lehetett elutazni. Ezt a szerencsétlen hivatalt sokat szidtuk esti beszélgetéseink alatt a Malherbe-ben, vagy sétáinkon, amikor gyötörödvé kérődzünk azon, ami velünk történt, s tépelődve festettük magunk elé, ami azután jön...

---

²⁰ Az 1880-as évek francia lírájában felbukkanó, később egész Európában elterjedő irodalmi irány képviselői. Költői jelképekbe sűrítve ábrázolják az élet bonyolult jelenségeit. Verlaine, Mallarmé, Claudel az irány fő képviselői közé tartoztak. Baudelaire (1821-1867), a szimbolizmus úttörője, a kor legnagyobb francia költője volt.

²¹ A 19. század végén és a 20. század elején fellépő szélsőséges kispolgári irányzat a művészetben és az irodalomban. Képviselői a fennálló rend igazságtalanságai elleni lázadást fejezték ki a teljes tartalmi és formai nihilizmus hirdetésével.

²² Az expresszionizmus egyik ága, azt törekszik kifejezni, hogy a világon egyidejűleg mi minden történik.

²³ A tiszta, derűs óra.

Többször elmentünk Pogányhoz és Dózsához a Bd. St. Michel-i szállóba. Az internálólhelyük Châteauroux volt. Pogányék érintkeztek más magyarokkal is, és érdeklődtek hatóságoknál az internálás felől. Mindenünnen bizonytalan választ kaptak. Valószínűnek tartottuk, hogy az internálás csak ideiglenes lesz, s azután kitesznek valóban valamelyik semleges országba. Még veszekedtünk is azon, hogy Spanyolországba vagy Svájcba... Összejöttem néha Orbókkal is, neki is valahová délre kellett mennie. Ő különben minden idejét vagy Jeanette-nél vagy hotelében töltötte, amelynek tulajdonosa még mindig várta, hogy a németek előrehaladásukban majd valamelyik olyan városba jutnak, amely teljesen alá van aknázva, s akkor végre Joffre²⁴ Párizsban megnyom egy villamosgombot, s az egész hadsereg a levegőbe repül... Egyszer én is ott vacsoráztam velük. A kis kecskeszakállas úgy nevetett erre a gondolatra, hogy hátradőlt székében, s a vörös bort kiöntötte az asztalra „Nem tesz semmit - mondta még mindig nevetve -, ezért az ötletért kiöntenék még akár tíz litert is!” És új üveg bort hozott az asztalra, amelyet sohasem írt barátunk számlájára.

Közben teltek a napok. Közeledett az időpont, amikor Párizst el kellett hagyni.

Egyik nap Révész Andor felkeresett bennünket, s közölte, hogy hajlandó volna nekem és Németh Andornak Párizsra érvényes *permis de séjour*²⁵ kijárni. A *Phalange*-nak, ennek a szimultaneista irodalmi lapnak szerkesztője, Jean Royère egyben Párizs városánál is magasabb állást tölt be. Talán tesz valamit érdekünkben.

Felkerestük Royère-t hivatalában. Középtermetű, erősen fekete és nagyszakállú, olajbarna ember kelt föl íróasztalától, amikor beléptünk. Révész lefestette előtte helyzetünket. Royère rögtön ajánlólevelet írt mindhármunk számára egyik barátjához a rendőrségen, aki ki is állította kiürítési igazolványunk hátára az ideiglenes párizsi tartózkodási engedélyt. Nagy dolog lett volna ez annak, akinek pénze is van, s ki tudja vele járni, hogy valahová a spanyol határ közelébe kapjon tartózkodási engedélyt, ahonnan esetleg könnyen át tud szökni. De nekem csak annyit jelentett, hogy az internálásba való menésemet megnehezítette, mert gyötrődve gondoltam arra, hogy hátha ez a szabadulás útja, s nem az internálás, noha ennek a kormány ígérete szerint csak a mozgósítás befejezéséig lett volna szabad tartania.

Révész Andornak volt valamelyes pénze. Ő elhatározta, hogy Párizsban marad. Németh, mint akinek szintén kifogyott a pénze, azt mondta, hogy azt csinálja, amit én. Az anyagi kérdést valahogy meg lehetett volna oldani. A Malherbe tulajdonosnője készségesen ajánlt fel szobát és reggelit hitelre. Bizonyára ellátást is kaptam volna valahol. De nekem nem volt célom, hogy Párizsban maradjak. Szerettem volna mentől előbb kikerülni Franciaországból. És akkor a helyzet az volt, hogy Párizst napról napra jobban fenyegették a németek, tehát innen lehetett volna a legnehezebben elutazni.

Felmentem az amerikai konzulátusra, amely akkor védelmünket ellátta. Ott egy Popper nevű volt osztrák-magyar konzulátustisztviselőhöz utasítottak. Ez az ember úgy meg volt ijedve, mintha tőle kértem volna pénzt, amikor azt kérdeztem, vajon az amerikai konzulátus útján nem lehet-e majd egyszer pénzt kapni hazulról? Mindenképpen lebeszéltem arról, hogy Párizsban maradjak. „Az egész más volna, ha tudna valami mesterséget. Akkor legalább dolgozhatna a franciáknak. De tanár!... Mi segélyt semmi esetre sem adhatunk!”

Így beszélt Popper úr. Megköszöntem szíves tanácsát, amelyben az az egy szempont vezette, csak valahogy a nyakán ne maradjak.

---

²⁴ Joffre, Joseph Jacques Césaire (1852-1931): francia tábornagy. Az I. világháború idején, 1914-től 16-ig, a francia hadsereg főparancsnoka; az 1914-i *marne*-i csata győztese.

²⁵ Tartózkodási engedély.

Pogány és Dózsa ezen az estén csomagoltak. Nekik másnap reggel kellett utazniuk. Búcsúzáskor Dózsa egyik ruháját rám erőszakolta. Nekem csak egy öltözetem volt, amivel haza akartam menni. A breton fürdőhelyen hagyott csomagomhoz ki tudja, mikor jutok hozzá. Jó lesz az internáltságra egy erősebb, vastagabb ruha. Dózsa kabátja olyan hosszúra nyúlt rajtam, mint őszikabát. Meghatott ennek a fiatal fiúnak a szívessége. Magamhoz vettem a ruhát, azután melegen elbúcsúztam tőlük.

Még egy egész napom volt Párizsban, és csak az azután következő reggel kellett utaznom.

Másnap reggeltől estig a búcsúzás meghatódott, bódult állapotában járkáltam Párizs utcáin. E város szépségei, amelyek előlem sorsom izgalmas fordulatában messzire húzódtak, most, hogy válni készültem, megint előre léptek.

Az augusztusi nyár napjának megszépítő aranyfénye vont be mindent a Luxembourg-kertben, amikor délután ide beléptem. A fák, bokrok levelei itt-ott már megsárgultak, vagy vörösek lettek. A korai ősz, amelyről Ady írt, már-már beszökött Párizsba. A kert álomszerű szépségben terült el. A fák között a magas, halványzöld fűvön a nap fénye nagy foltokban remegett. A fasorok árnyékában néha színes ruhájú nő ment végig, vagy kisgyermek futott karikájuk után. A szökőkút vize csillogva sistergett felfelé, azután puhán, szétömlve hullott vissza. A szökőkút előtt állt most is a madaras ember. Őt háború, világlázás nem érdekelte. Kijött a madaraihoz, mint évtizedek óta minden délután, s kinek-kinek a maga kedvenc ételéből kedveskedve nyújtott. Vállán galambok pihentek, keze előtt csattogva fürjek, verebek repdestek, s az ügyesen kikészített eledelért néha varjú vagy szarka is lecsapott. Amíg messze kint az emberek ölték egymást, ő itt békés nyugalomban a madarakat barátkoztatta egymással...

A Luxembourg-kert s talán az életem sem volt soha olyan szép szememben, mint ezekben a pillanatokban. Bejártam minden régi kedves zugot a kertben, s ahová csak léptem: a Medici-forrásnál, Verlaine márványportréja előtt, a merengő George Sand²⁶-szobor aljában, a Luxembourg-múzeum lépcsői előtt, mindenütt az elmúlt évek gyönyörű élményei seregestül rebbentek fel, mintha csak idáig e sok természeti szépség bűvöletében rejtve maradtak volna...

Azután megint csak eszembe jutott, hogy mindennek vége, és most töltöm utolsó estémet Párizsban. A sorsommal most egy pillanatilag nem azonosítottam magamat, hanem mintegy különváltam tőle, s néztem, hogy a kert befuttatott körkörletai között, ahol most is, mint régen, a kis nádszékeken olvasva, kézimunkázva ültek asszonyok, lányok - lehorgasztott fejjel miként járok fel s alá, egyetlenegy kérdéssel szemtől szembe nézve: maradjak-e, vagy menjek a többivel?...

Talán órákig tartott a gépies fel- és alájárás. A nagy magábaszállás, amikor választani kell két eseménysor, két életfolyamat közül, amelyeket egyáltalában elképzelni sem lehet. Csak az a bizonyos, hogy két teljesen külön élet. Mintha elindulnék balra, vagy elindulnék jobbra. Gyötrelmes tépelődés, mert biztos támaszték nélkül nem az ész, hanem az ösztönök titkos sugallatát kell kihallgatni... Végre is megerősödtem abban a tudatban, hogy jöjjön, ami jön, nem tehetek másképp, mint követem a többit, mint vállalom azt a sorsot, melyet rám mint magyarra mértek ki, s nem fogadok el olyan kiváltságot, amelyért ki tudja milyen áldozatot követelnek.

Kész elhatározással, megkönnyebbülten mentem a montparnasse-i kerületi rendőrfőnökségre, hogy bejelentsem, holnap én is utazom, s nem veszem igénybe a tartózkodási engedélyt.

---

²⁶ Sand, George (1804-1876). Francia író, a haladó romantikus francia regény képviselője (*Indiana*, *Mauprat*), a nők egyenjogúsításának harcosa. Útirajzai két nagy szerelmével, Musset-vel és Chopin-nel tett utazásainak emlékét őrzik.

Egy hivatalnok ült az asztalnál. Megnézte kiürítési cédulámat.

- Rendben van. Mit kíván?

Mondtam, hogy a hátán van jelezve a *permis de séjour*, azt nem kívánom igénybe venni.

- Az nem fontos - mondta kézlegyintve. - Azt hiszi, hogy az ilyen tartózkodási engedély sokáig tart? Pár nap múlva úgyis bevonták volna, s akkor küldik internálótáborba.

Láttam, hogy beszédes, szívélyes emberrel kerültem szembe. Megkérdeztem, hogy milyen az az internálás?

Sohasem fogom elfelejteni, ami erre történt. Két kezét felemelte, mintha valamit eltávolítana magától: a feleletet vagy az internálás gondolatát?... Azután nagyon szomorú s egyben irányomban résztvevő arcot vágott, és csak annyit válaszolt:

- O, ça!²⁷ ...

Ebben minden benne volt. Meghajoltam a francia tisztviselő előtt, s azzal a gondolattal távoztam, hogy ez az ellenséges hivatalnok mindenesetre kedvesebben viselkedett velem szemben, mint az osztrák-magyar konzulátus Párizsban maradt képviselője.

Már este volt, amikor a rendőrségi épületből kijöttem. Először hazamentem, de barátaimat nem találtam otthon. Bizonyára elmentek vacsorázni. Mikor a Malherbe-ből kiléptem, az Odéon tér felől kellemes ételszag ütötte meg orromat. Ott volt a Chope de l'Odéon, ahol régen étkezni szoktam, amikor még szabad ember voltam. Gondoltam, utolsó este, mért ne ehetnék még egyszer olyan vacsorát, mint régen? Úgyis mindegy, hogy az a pár frank zsebemben marad-e vagy nem.

Különös következményei lettek ennek a jóízű vacsorának s a félliter bornak, amelyet melléje elköltöttem. Először is rágyújtottam egy drága torpedó alakú szivarra, s azután, amikor a vacsorát elvégezve kiléptem a langyos, illatos Odéon térre, egyszerre csak elfogott a vágy valami gyöngédség és melegség után. Nem szerelmet akartam. Csak valami családiast, ahová utolsó este, ebben a nagy emberrengetegben elmehetnék búcsúzni. Szimbólumot kerestem, családomnak, szeretteimnek, hozzátartozóimnak valamely helyettesét, ahol tudják, ki vagyok, ahol, ha nem is szeretnek, legalább nem gyűlölnék, s ahol elmondhatom: „Búcsúzni jöttem. Nem tudom, mi lesz velem, hová visznek. Azt az életet, amelyet most elhagyok, többé viszont nem látom. Lehet, hogy magát az életet sem. Nagy dolog az ilyesmi... Hát eljöttem legalább búcsút mondani!”

Különös érzés volt ez. És magam sem tudom miért, érzésemhez hozzátársítottam egy szőke orosz lány képét, aki anyjával egyik Bd. St. Michel-i szállóban lakott. Két év előtt többször összejöttem velük Nogeant sur Marne-ban. Leeresztett, sötétszőke hajú, szelíd kékszemű lány; nagy fehér orosz agárral járt mindig, Chopint zongorázott, és ismerte a francia lírikusokat. Pogány és Dózsa jóban voltak velük, s az ő révükön ezekben az izgalmas napokban egyszer én is összekerültem a lánnyal.

Bizonyára elcsodálkoztak, amikor csokorral kezemben beállítottam hozzájuk. Kissé szomorúan, de melegen és sokáig elbeszélgettünk. Azután felálltam, és megindult hangon búcsút mondtam. Talán ezen a megindultságon is csodálkoztak, vagy félremagyarázták. Nem tudom. A kislány meleg, vékony keze megremegett az enyémben. Lehet, hogy valamit megérezett abból, ami bensőmben lefolyt.

---

²⁷ Ó, az!

Tíz óra után érkeztem haza. Fejemben a holnapi hajnali utazás motoszkált. Mme Azas még az üvegajtós irodában dolgozott. Elkértem számlámat, és csak akkor döbbsentem meg, mit csinállok, amikor az asszony számolni kezdte a napokat. Hátha nem lesz miből kifizetni, és mire való egyáltalán a számlát kérni? Hiszen az asszony maga mondta, hogy szívesen vár... Mindegy. A fényűző vacsora után nagyon belejöttem a régi, boldog szokásokba!... Éppen fél frank maradt zsebemben, mikor a számlát kifizettem, mint a mozgósítás napján a kis breton fürdőben. Nem törődtem vele. Annyira nem sejtettem, mi vár rám, hogy azt sem tudtam, vajon nem olyan nevetséges pénzt vinni magammal, mintha az öngyilkos, mielőtt a halálba indulna, megnézné tárcáját, hogy van-e elég pénz nála?...

MÁSODIK FEJEZET

PERIGUEUX-I KARANTÉN

1

Másnap hajnalban felzörget a szállodásné. Valami szépet álmodhattam, mert olyan volt az érzésem, mintha lelkem langyos, illatos tóból merült volna fel. Még őrzöm az álmot, de az öntudat kezd már meggyűlni bennem, azután a napfényre egyszerre ráborult a sötét gondolat, hogy háború van, s nekem utaznom kell ismeretlen sors felé. Soltész Gyulával, Németh Andorral kilépünk a Malherbe kapuján. Még egyszer végignézek a kis alvó utcán. Hányszor jöttem rajta daloló lélekkel haza, s mily jelenségszerű volt itt minden bolt számomra! Itt él még csellóm sóvárgó hangja, a hallgató utcai kép láthatatlan tükrében őrzi a fekete hajú, szép deli lány arcának fénylő sápadtságát, csípőjének ringását, akivel egyszer itt szerelmes hónapokat töltöttem. Itt van csak pár lépésnyire a Luxembourg-kert, nagyratörő álmaimnak napfényes színfala... Hogy is ereszthet el így némán minden? Hogy is tudok elszakadni, hátat fordítani mindennek, anélkül, hogy egyszer visszanéznék?

A Gare d'Ivry Párizs egyik teherszállító állomása. Az első vágányon vár már ránk az állatszallító kocsik hosszú sora. Sokan álldogálnak a vasúti kocsik előtt, s méregetik a magasságot, ahová mászniuk kell. A széttolt ajtószárnyak résén át sötétség ásít ki, és sápadt arcok körvonalai láthatók. Mégis rá kell szánni magunkat, hogy valamelyik kocsiba felmásszunk. Bizonyára nem fényűző utazás lesz ebből, de nem csodálkozunk rajta, hogy a nagy felfordulás napjaiban nekünk csak ilyen állatszallító kocsik jutottak, amelyben sem szalma, sem padok nem voltak.

Vonatunk csak délfelé indult el.

Ahogy kiérünk az állomás sötét épületéből, a beáramló világosság útitársaink árnyékalakjaiból is eleven embereket fest ki. Lehetünk vagy harmincan; így érthető, hogy nekünk a résnél csak szűken jutott hely. Legtöbben németek. Köztük két teljes család, öregszülektől kezdve felnőtt fiúkon és lányokon át egészen a kis, még iskolába sem járó gyerekekig. A franciákhoz való hasonulás érdekesen figyelhető meg rajtuk. A szülőknek még jellegzetesen bajor öltözetük van s ilyen egész útifelszerelésük. A kisgyerekek már tiszta párizsi gosse²⁸-ok.

Ahogy elindult a vonat, elkezdenek enni. Ha nem volnának fagyos, aggodalmas hangulatban, azt hinné az ember, hogy kirándulásra indulnak. Általában az utasok kedélye levert. Csak egy festett arcú bécsi lány nem tudja a gyászos némaságot elviselni. Hol francia, hol bécsi dalokat énekel. Kis kézitáskája tele van a legkülönbözőbb hangszerekkel, majd okarinát, majd szájharmonikát vesz ki belőle. A német családapákat bántja a lánynak szentségtörő vidámsága. De kisgyermekük élvezettel csüngnek tréfás arcjátékkal kísért mutatványain, amelyek valószínűleg valamelyik párizsi külvárosi zenés kávéház műsorán szerepeltek.

A lánynak jókedve azonban nem tartott sokáig. Estefelé mozgólódás támadt, hogy az utasok oly módon helyezkedjenek el, amivel az éjszakai pihenés kérdése úgy, ahogy megoldást nyerjen. Kiderült, hogy a kocsik mélyén három tirolai munkás egymásra rakott kofferjeivel túlságosan nagy helyet kerített el magának. Mikor ki akarták őket szorítani törvénytelen előjogaik várából, arra hivatkoztak, hogy beteg embernek adtak maguk között helyet, akire nagyon kell vigyázni. Az elégedetlenek nem akartak ebben hinni. Erre a tiroliak szétrakták

---

²⁸ Gyerek, kölyök.

kofferjeiket úgy, hogy kabátokon, kis csomagokon végignyúlva fiatalember lett láthatóvá, akinek sovány arca valóban falfehér volt, s fáradt szemhéját alig bírta felemelni, amikor az emberek kíváncsian nézegették.

A festett arcú bécsi lány is közelebb lépett a beteghez, s egyszerre csak meglepetéssel kiáltott fel:

- Bist du net, Rudi?²⁹

A beteg arcán halvány mosoly suhant át. A bécsi lánynak több sem kellett, embereken, koffereken törte magát át hozzá, mellé térdepelt, csókolgatta, kényelmesebbé rendezte fekvőhelyét, s azután szép lassan kivette Rudiból, hogy mi baja volt, hogyan került ebbe az állapotba.

Kiderült, hogy Rudi pincér volt abban a kávéházban, ahol a bécsi lány kasszírnő és mindenesművésznőként szerepelt. Minthogy Rudi is bécsi volt, a honfitársak között bensőbb viszony fejlődött ki. Rudi két hónappal ezelőtt jobb állást kapott, a lányt még néhányszor meglátogatta, de azután egyszerre csak eltűnt. Az történt vele ugyanis, hogy biciklijével együtt egy autó elütötte. Súlyos sérüléseket és agyrázkódást kapott. Mikor a háború kitört, kitették a kórházból. Azután a lakásán feküdt, de tegnap két detektív megjelent nála, s azt a parancsot adta, hogy menjen ő is Perigueux-be.

Mindnyájan sajnálkoztak rajta, kikeltek a hatóságok ellen. Mások a hatóságok viselkedéséről még külön dolgokat tudtak. Megindult az általános beszélgetés, az útítársak között bensőségesebb hangulat alakult ki. Egyik német apa még szardíniáskenyérrel is megkínált. Szívesen éltem vendégbarátságával, mert tegnap esti fényűző vacsorám óta nem ettem.

A széttolható ajtószárnyakat olyan szélesre nyitottuk, amennyire csak lehetett, úgyhogy arcomon éreztem az éjszaka szellőjét, hallottam titokzatos hangjait, s a nagy, megnyugtató égbolt felettem virrasztott, amikor elaludtam. Enélkül bizonyára be sem tudtam volna szememet hunyni.

Egyszer egy állomáson arra ébredtem fel, hogy valaki kézilámpással világít be a kocsiba. Kedvesen csengő női hang kérdezte:

- Avez-vous de petits bébés?³⁰...

Vöröskeresztes hölgyek tejet, kenyeret osztogattak a gyerekeknek. Ez a gyöngéd hang azután tovább szállt velem, s még sokáig ott muzsikált fülemben, amíg újra elaludtam.

Másnap este hat óra felé megérkeztünk Perigueux-be.

Csak itt derült ki, hogy mi történt velünk. Párizsban önszántunkból felültünk a vonatra azért, hogy a perigueux-i állomáson letartóztassanak. A falragaszok fenyegetései és a semleges államba való szállítás ígéretése, az igazoló rendőrhatóságok nyers fellépése, mindez azért történt, hogy rendőri vagy csendőrségédkezés nélkül magunktól menjünk el internálási helyünkre, ahol a helyi rendőrhatóságok letartóztattak, őrizetbe vettek.

Perigueux állomása meg volt rakva katonákkal, akik feltűzött szuronnyal vártak ránk. Vona-tunk előtt kigyúlt arcú, verejtékes, kövér ember szaladgált izgatottan, fehér vászonnadrágban és fényes, kopott frakkzsakettben. A perigueux-i rendőrfőnök volt. Kiadta a rendeletet, hogy a nőtlen emberek álljanak fel külön négyes sorokban. Mindnyájunknak fel kellett vállunkra

---

²⁹ Nem te vagy az, Rudi?

³⁰ Van-e kisgyermekük?

venni csomagunkat. Két jól öltözött férfinak azonban akkora utazóládája volt, hogy azt két ember sem tudta volna beszállítani. Az egyik a kezdobetük felett ötágú koronát pillantottam meg. Ebből is, meg tulajdonosa angol divatú öltözködéséből mindjárt arra gondoltam, hogy a két úr magyar.

A rendőrfőnök és a segédkezésre beosztott polgári rendőrközegek fejcsóválva álltak meg egy pillanatra a nagy utazóládák előtt.

Egy katona gúnyos nevetéssel jegyezte meg:

- Ezek a disznók, úgy látszik, koporsójukat is magukkal hozták.

Azt hitték, nem értünk franciául, mert különben alig hiszem, hogy olyan durván beszéltek volna rólunk.

Úgy döntöttek, hogy aki maga nem bírja és pénze van, csomagját szekérre teheti. A szekér hamar megtelt táskákkal és kosarakkal.

Szomszédunkban sorakoztak a családos emberek. Asszonyok, gyermekek, férfiak. Ezek, úgy látszik, külön helyre mennek. Az ilyen csoportokból alakultak később a családi internálótáborok, ahol a bánásmód általában emberségesebb volt. Családi táborba kerültek azok a nőtlenek is, akiknek összeköttetések voltak.

A pályaudvar megtelt kiáltással, zajjal, izgalommal. A csomagok felrakása, a csoportokba állás nem ment olyan könnyen. Egyesek búcsúzkodtak is. A bécsi lány zokogva borult a fehér arcú Rudira. Voltak más jó ismerősök is, felnőtt testvérek, akik itt búcsúztak egymástól hosszú időre vagy örökre.

Végre kialakult a rend, elcsitult a zaj. A tisztek vezényeltek. A katonák gyors léptekkel elébünk, mögénk álltak és oldalról egyesével is bekerítették.

Pár pillanatig olyan csend volt, hogy az állomásépület előtt várakozó tömeg zivaja behallatszott. Ez a különös, izgalmas zaj a pályaudvaron beállott csendet még jobban fokozta. Ebből tudtuk meg, hogy a város közönsége várakozik ránk. Nem volt kellemes érzés, s amint észrevettük, a rendőrségi embereket is izgatottság töltötte el.

Megparancsolták, hogy induljunk. A rendőrfőnök szőrös, lila színben játszó kezével intett, hogy gyorsan menjünk.

Óriási zivaj, kiáltás fogadott az állomás előtti kis téren. A tér s a belényíló utca tömve volt férfiakkal, fekete ruhás asszonyokkal és gyerekekkel. Szidalmak, kövek röpödtek felénk. Aki közel ért, az esernyőjével, botjával felénk vágott. Egészen érthetetlen volt ez a gyűlölet. Hiszen arról volt szó, hogy Párizsban élő és dolgozó embereket, átutazó turistákat hoztak ide, s ez a tömeg olyan gyűlölséggel fogadott bennünket, mintha a harctéren fogtak volna el, vagy kémkedésen csíptek volna rajta.

Ködobások, ütlegek és köpések árán átestünk a ránk várakozó tömeg nagyobbik felén. Akik az utcaszélén álltak, vagy kísérekül hozzánk szegődtek, megelégedtek a kiáltozással. Egy szép fiatal lány magából kikelve, lihegve szaladt mellettünk, ökölbe szorított kézzel fenyegetett, s egyik kísérő katonától izgatottan kérdezte:

- Hová viszik őket? Csak nem adnak enni nekik?

A katona vigyorogva felelt:

- Nom d'un chien!³¹ Hogy is gondolja, hogy majd még etetjük? Mind lepuffantjuk őket.

---

³¹ A kutya-fáját!

A lány tapsolt, majd mikor észrevette, hogy nézem, friss, hamvas arcát eltorzította, és felém köpött...

De megérkeztünk rendeltetési helyünkre. A fogadtatás után igazán nem csodálkoztam volna, ha egyenesen a legsötétebb börtönbe zárnak. Kis utcában álltunk meg. Minthogy a hátsó sorokban voltam, néhány percig a várakozás izgalma töltött el, hogy vajon hová visznek? Először magas vaskerítés felett nevet pillantottam meg. *Dépôt Laës*.³² Aranybetűkkel volt írva, tehát aligha lehetett valami börtönnek neve. Nemsokára azután megtudtam, hogy kiürített autógarázsba helyeznek el. Mire mi, a hátsó sorokban lévők, az udvarra érkeztünk, az épületnek már csak a padlásán volt hely.

Facsigalépcsőn sötét, kellemetlen szagú helyiségbe mentünk fel. A padlóra hintett szalmán hetvenünknek kellett fekvőhelyet keresnünk. Magyar tanártársaimmal lecsaptuk táskáinkat, s fulladozva menekültünk a helyiségből, amelyet percek alatt por és szalmatörmelék töltött meg, amíg mindenki helyet keresett magának.

Lementünk az udvarra. Az alattunk lévő raktárhelyiségnek utcára nyíló nagy ablakai voltak. Jól járt, aki ide került, bár a zsúfoltság itt még nagyobb volt, mert benne nyolcvannál többet helyeztek el.

A hosszú, keskeny udvar végét kőfal zárta el. A kőfálnál kút állt, ettől balra a pince lejárata. A pince felett volt még egy helyiség, ahol a gépek, dolgozóasztalok álltak. Ide nem volt szabad bemenni.

Tanácsstalanul, kétségbeesve jártunk mindenfelé. Amit első pillanatra láttunk, az nem sok reményt nyújtott arra, hogy százötvennél többen csak kissé tűrhetően is el tudjunk helyezkedni. Az udvaron egymásra rakva vas- és pléhlemezek feküdtek. Ezekre legalább rá lehetett ülni.

Közben az udvarra kikészített asztalnál a rendőrfőnök és emberei foglaltak helyet. Fel kellett vonulnunk mindnyájunknak, hogy bemutassuk igazolópapírjainkat. Kihirdették, hogy minden igazolványt nyújtunk be, mert később átkutatnak, s ha valamit találnak nálunk, szigorúan megbüntetnek.

A párizsi Akadémia alrektorának engedélye volt nálam, ami párizsi középiskolák látogatására hatalmazott fel, Jean Royèrenek, a *Phalange* szerkesztőjének ajánlólevele, kiürítési cédulám, s végül a magyar kultuszminisztérium francia nyelvű hivatalos irata, amelyben a francia hatóságoktól támogatást kérnek számomra, minthogy a francia-magyar kulturális érintkezések tanulmányozására jöttem Párizsba.

Egy marékkaal odaadtam mindent. A vörös orrú commissaire³³ belenézett irataimba, fejével bólogatott, mintha az a világ legtermészetesebb dolga lett volna, hogy ezekkel az iratokkal az ember ide került. Én pedig úgy éreztem, hogy odaadtam múltamat, odaadtam mindent, ami idáig másoktól megkülönböztetett, esetleg föléjük emelt. Én is egyszerű ember lettem, akár csak azok a csavargók vagy polgári büntetésüket leült ellenséges alattvalók, akiket börtönből való szabadulásuk után velünk együtt zártak be ide.

Az udvar egyik sarkából kellemes ételszag terjengett felénk. Két napja csak azt a szardíniás kenyeret ettem, amivel a bajor családapa megkínált. A hívogató ételszagnak nem tudtam ellenállni, és odamentem én is, ahol számunkra a vacsora készült.

---

³² „Laës” garázs vagy raktár. A világháború idején a fogolytáborok neve a *dépôt*.

³³ Rendbiztos.

Hatalmas üstben kis, kövér, borzas hajú asszony borsót kevert. Karjai pirosak, rövidek voltak. Szinte csodaszámba ment, hogy ilyen rövid karral miként tudja forgatni a hosszú fakanalat. Arca ki volt gyulladva, ősz haja homlokára csapzott. Nem volt rokonszenves vagy jóindulatú jelenség, mégis tekintettel a fontos műveletre, amit végzett, oly epekedéssel néztük, mintha őt akartuk volna felfalni.

Nyolc felé készen volt a vacsora. Mindenki a kis kövér asszony elé járult, aki egy-egy kanál borsót mért ki. Én újságpapirost vittem oda, mert a kezemben mégsem tudtam volna tartani a forró főzeléket. Hatalmas adagot kaptam, azután leültem egy rozsdás vaslapra, és mohón, senkire sem nézve, egyenesen a szájamba habzsoltam a párolgó, ízes eledelt, amelyben még egész, zöldes színű borsószemek is voltak.

Vacsora után felmentem a padlásra, és anélkül, hogy eltűnődtem volna különös sorsomon, minden gondolat és érzés nélkül kis kézitáskámra hajtottam fejemet, és mélységes álomba merültem.

Másnap kora reggel nyakfájással és dideregve ébredtem fel. Jóllehet felöltözve, őszikabátosan aludtam, mégis fáztam. Az éjszakák erre hűvösek voltak, a nappalok annál melegebbek. Alvótársaim már majdnem mind mozgolódni kezdtek. A padlásnak ajtaja volt az udvar felé. A fény és friss levegő innen jött be. A helyiségnek ez a része most nagyon le volt foglalva. Az emberek itt borotválkoztak és fésülködtek.

Mi mind a hárman nyitott szemmel, szótlanul néztük a képet. Egyik tanártársam sírva fakadt. Valóban dermesztő érzés volt arra felébredni, hogy hideg padlón, vékony szalmarétegen fekszünk, durva, piszkos és kíméletlen emberekkel összezsúfolva, a gyűlöletnek kegyetlen légkörében, ellenséges katonák őrizete alatt.

Mindenekelőtt friss víz után vágyakoztunk. Az udvar végén volt az egyetlen kút, itt sorba kellett állni, amíg az ember hozzá jutott, hogy megmosakodhassék. Ugyancsak queue-t kellett csinálnunk (a francia a sorbaállást ezzel a kifejezéssel jelöli: „faire la queue”) az egyetlen mellékhelyiség előtt. Beletelt három órába, amíg a két dologgal végeztünk. De hát időnk volt bőven.

Kilenc felé melegen süttött a nap az udvarra. Mindenki kint tartózkodott, úgyhogy alig lehetett mozogni. Társaink legnagyobb része német vagy osztrák munkás volt. De nem a jobb fajtából. Sok tiroli építőmunkást láttunk köztük. Az első pillantásra az ember nem a legkedvezőbb benyomást nyerhette. Lassan azután tájékozódást szereztünk. Mindenekelőtt a magyarok érdekeltek. Az a címeres, nagy utazóláda, amely tegnap az állomáson feltűnést keltett, valóban magyaré volt. Tulajdonosa előzékeny, kedves bácskai fiú, mindjárt a kútnál megismerkedett velünk. Dudás Emilnek hívták, Blériot³⁴-nál tanulta a repülést. Zentából került Párizsba. Mondta, hogy két barátjával van itt, az egyik Fenyvesi József nevű mérnök, aki már évek óta dolgozott egy párizsi gyárban és a másik egy átutazó ügyvéd, aki Amerika felé menet csak pár napot akart Párizsban tölteni.

A három magyar felfedezése nagy örömet keltett. Volt azonkívül egy Mihály nevű magyar paraszt is velünk, akit egyenesen a magyar Alföldről ültetett át Barnum³⁵ a cirkuszok nemzetközi életébe mint betyárlovast. Mikor elnehezedett, bútorszállító napszámos lett belőle.

---

³⁴ Blériot, Louis (1872-1936). Francia mérnök, a repülés úttörője, a francia repülőgépipar megalapítója, 1909-ben elsőnek repülte át a La Manche-csatornát Calais és Dover között.

³⁵ Barnum (1810-1891). Amerikai üzér. Cirkuszával Európában is rendezett körutat; Budapesten is megfordult. Önéletrajza a szélhámosság művészetéről szól.

A következő napokban felfedeztünk még két magyart. Az egyik Boromissza nevű műasztalos volt, aki harminc éve dolgozott Neuillyben. Francia asszonnyal élt együtt, akitől már tizenegy törvénytelen gyermeke született. Éppen a háború kitörése előtt akarta elvenni, minthogy feleségi hivatásának oly szapora igyekezettel felelt meg, de a szerelmesek egybekelését a nagy felfordulás megakadályozta. Így hát Boromissza nőtlennek számított, mint ilyen került a mi csoportunkba. Boromissza magyar beszédét sűrűn keverte francia szavakkal.

A másik „magyar” még kevesebbet tudott nyelvünkön. Csak szülei voltak magyarok, de ő már Párizsban született, és francia iskolában tanult. Jóformán a nevét sem tudtuk meg. Minthogy kitűnően beszélt franciául, hamar beosztották az adminisztrációs irodába, ahol szükség volt segéd-munkaerőre. Tekintettel arra, hogy békében pincér volt, az élelmiszerek mellett kapott beosztást.

Tíz óra felé az udvart ellepő internáltak tömegén keresztül utat tört magának az adminisztrátor. Biciklin érkezett, ennek megfelelően sapkát hordott, s a nadrágját alul két nikkelezett csat szorította össze. Arcát nem találtuk rokonszenvesnek. Állandóan ráncba verődő homloka alól apró, szúrós szemével gyanakodva nézett jobbra-balra, mintha attól tartott volna, hogy ez a „canaille”³⁶, amelyen át kellett fűnia magát, egyszer megfojtja vagy eltapossa. Látszott rajta, hogy megkönnyebbül, amikor a raktár ajtajához ér. Itt vártak már rá az elzászi könyvelő és a magyarul nem tudó zsidó pincér. Az elzászi könyvelőnek tartózkodási engedélye volt Périgueux-ben, ő csak a hivatalba járt be. A pincér viszont szabadon járt-kelt, s a másik két civilfogoly-táborba is irányította az élelmiszerek szállítását.

Mindezt napok múlva tudtuk meg. Kiderült, hogy az adminisztrátor személyi ügyeinkkel nem foglalkozik. Őt csak az élelmezéssel bízták meg, s azért járt be a Dépôt Laësbe, mert ennek a pincéjében raktározta el mind a három fogolytábor élelmiszerkészletét. Nekünk a raktár és az iroda közelébe sem volt szabad menni. Az első időben kiváltságot csak egy nagyon kellemtelen külsejű, magát szobrászművésznének mondó német ember élvezett. Ez érthető okokból beleszeretett az adminisztrátor ragyás, kiálló csontú ábrázatába, s mindenáron márványba akarta örökíteni. Nem tudom, hogy a „múzsájával” hogyan intézte el ezt a művészetellenes merényletet, mi azonban ettől a pillanattól fogva még jobban utáltuk. Különben is volt benne valami, amire a francia azt mondja, hogy „louche”³⁷. Az arca olyan volt, mint álarc, s bajusza, mintha fényes, verejtékes bőrre rá lett volna ragasztva. Nagy pápaszeme paravánja volt, mely mögé igyekezett elbújni, és az üvegen át megnagyobbodott szemei is úgy tágtak, úgy lobogtak, úgy készültek eltűnni, mint búcsúzó fény. Alattomoságára talán az is felhívta a figyelmet, hogy bár gyalázatos kiejtéssel, de csak franciául beszélt, még honfitársaival is. Rudi, az eltaposott bécsi pincér, aki a périgueux-i napfény gyógyító ereje alatt szemmel láthatólag kezdett rendbe jönni, azt mondta a szobrászról, hogy barátnője a périgueux-i állomáson búcsúzásuk pillanatában rámutatott a német szobrászra, és azt súgta fülébe: „Ettől az embertől óvakodj!”... Ez a mondás, mint valami penetráns illat, rajta maradt a szobrászon, akiben senki sem bízott, akinek senki semmit sem hitt el, bár fényképeivel állandóan igazolni akarta, hogy milyen nagy műterme, milyen előkelő megrendelői, milyen hatalmas szobrásztervei voltak...

Egy napon az adminisztrátor márványszobra elkészült, s a német szobrász ugyanakkor engedélyt kapott a városban való lakásra. Egész internáltságom alatt erről az egy emberről gondoltam, hogy a háború előtt talán kémkedett, vagy legalább ezzel is megpróbálkozott. És ez az ember az első volt azok között, akik a francia hatóságoktól kedvezményt kaptak.

---

³⁶ Csőcselék.

³⁷ Gyanús.

Egyébként különösen az első napokban úgy a hatóságok, mint a város lakossága részéről a gyanú s a gyűlölködés, amelynek megérkezésünkkel oly visszataszító jeleit láttuk, ha lehet mondani, még fokozottabb mértékben nyilvánult meg. Az oka ennek a boche-gyűlöleten kívül bizonyára abban is rejlett, hogy mindnyájunkban kémeket gyanítottak. Esténként a város csőcseléke körülvette a helyiséget, ahová zárva voltunk, s azzal szórakozott, hogy szidott, piszkolt bennünket, s köveket dobott az épületre. Az utcától magas vaskerítés választotta el az udvart. A kerítésen túl állt az őrs, s bent az udvar elején lévő kis épületben az őrség. Őrizni tehát őriztek bennünket, de állandóan olyan hírek jártak, hogy a város lakossága meg akarja ostromolni a Dépôt Laëst, s bennünket fel akar koncolni. Lehet, hogy ezeket a híreket csak a hatóságok terjesztették megfélemlítésünkre, s hogy elvegyék kedvünket a szökési kísérletektől.

Tény az, hogy kövek repültek hozzánk éjszaka idején, és különösen kellemetlenek voltak a sebesültek látogatásai, akik bepólyált lábbal vagy kézzel jöttek ablakunk elé, fenyegetőztek, előadást tartottak arról, hogy a németek fűrész-szuronyt használnak, hogy az elesettek csontjából szappant főznek, s egyéb hasonló borzalmasságokat emlegettek. A szónokló sebesülteket járókelők vették körül, zúgtak, morogtak, s az izgató beszéd végén közáport zúdítottak épületünkre. Különös volt, hogy a hatóságok túrték az ilyen jeleneteket.

Ami minket illet, mi igazán nem gyűlölködtünk ebben az időben a franciák ellen. Felemlíték egy tényt, amelyet mi magyarok már akkor elítéltünk, de ami elég jellemző: a német internáltak maguk között gyűjtést rendeztek a francia sebesültek javára. Nem az emberséges gyűjtésrendezésben volt a hiba, hanem abban a szolgálai szellemben, ami ebből kitetszett. Ezt a gyűjtést azután megírták a helyi francia lapok, ugyanakkor, úgy látszik, felsőbb utasításra, megírták végre azt is, hogy mi nem vagyunk kémek, bennünket nem fogtak el a harctéren, hanem egyszerű munkások s olyan átutazó idegenek vagyunk, akiket a háború ide rekesztett. Azóta a Laës-raktár körül az ellenséges tüntetések jórészt megszűntek.

Nekünk magyaroknak, köztünk legalábbis azoknak, akiket a franciák iránt való rajongás hozott ki Párizsba, a háború elején a német militarizmus mindennél gyűlöletesebbnek tetszett. Ezt okoltuk a háború miatt, borzasztóan fájlaltuk, hogy miatta mi magyarok is háborúba keveredtünk, akiknek az egész ügyön csak veszíteni valónk volt. A francia diplomácia és sajtó oly meggyőzően dobta bele a világ köztudatába, hogy Franciaország a népek szabadságáért és a demokráciáért háborúskodik, s ugyanakkor a németek támadó brutalitásaik áldozata, hogy magunk sem tudtuk tagadni a „francia igazság”-ot, s igazi lelki gyötrelmeket okozott, hogy mi ellenük harcolunk. Ez a naiv hit sokáig azt sem láttatta meg velünk, hogy „a népek szabadságáért küzdő” francia kormány milyen embertelen szenvedéseknek tesz ki bennünket, akik a nagy felfordulásnak igazán a legártatlanabb áldozatai voltunk.

A francia militarizmus szemünk előtt bontakozott ki. Láttuk és éreztük magunkon, hogy mit mondanak kifelé, s mit tesznek befelé. Lelki szenvedéseknek és tanulságoknak nagy iskolája volt a fogság. Périgueux-ben azonban anélkül, hogy tudtuk volna, csak a kezdet kezdetén álltunk. Hacsak meg is sejtjük, hogy öt évig maradunk így, megőrülünk, vagy öngyilkosok leszünk. Egyelőre minden gondunkat az foglalta le, hogy hírt tudjunk adni hazulra, valahonnan, valamelyik semleges állam osztrák-magyar követségétől gyorssegélyt kapjunk, s valahogy el tudjuk ütni az időt reggeltől estig, ami a fogság kezdetén kitölthetetlen hosszúnak látszott.

A francia hatóságok százötvenünket bezsúfoltak két üres raktárhelyiségbe, a padlóra szalmát szórtak, az udvaron felállítottak nagy üsttel egy kemencét, melléje beosztották a szakácsnőt, a helyiség utcára nyíló kerítését és ajtaját elállatták őrséggel, azután ránk csukták az ajtót, s azt mondták: *qu' ils se débrouillent!*... Megint kényelmes közszólam, ami annyit jelent: igazodjanak el egymás között!...

Mi természetesen először nagy zavarban és összevisszaságban éltünk. Mintha csak felnőtt korunkban születünk volna a világra, s meghagyják, hogy no most élünk. Éltünk volna szívesen, de nehezen találtuk meg a nyelet, amelynél fogva ezt az életet kézbe lehetett ragadni.

Mindenekelőtt az evés, mosakodás és egyéb fizikai szükségletek körül uralkodott a legnagyobb fejetlenség. Az első ember, aki új életünkben rendet tudott teremteni, nagy tekintélyre tett szert. Őszülő, császárszakállas, kedvesen kékszemű porosz munkás vette kezébe a kezdeményezést, aki a polgári életben szűcs volt, de valószínűleg hosszabb ideig katonáskodott is, mert a tömegélet szükségletei és kormányzása iránt nagy érzékkel rendelkezett.

A porosz mindenekelőtt pléhvödörket és merőkanalakat szerzett az adminisztrációtól. Csoportokba osztotta az embereket, s minden csoport mellé kiszolgálókat rendelt. Ezek a kiszolgálók hozták a csoportokhoz az ételt, ami ebédkor marhahúsból és levesből, este pedig főzelékből állott. A táplálkozás ellen perigueux-i korszakunkban kifogást nem emelhettünk. A kenyér is ízlett és kaptunk bőségesen. De meg is kell jegyeznem, hogy Dél-Franciaországban az élelmiszerek még a háború elején is alig kerültek valamibe, és minden bőségesen volt. Emlékszem, hogy a pénzzel rendelkező kiváltságosok egy liter borért negyven-ötven centime-et fizettek és tíz centime-ért annyi körtét vagy almát lehetett kapni, hogy egy ember meg sem bírta enni. Az őrizetünkkel megbízott katonák két-három tál ételt is kaptak. Hozzánk képest úgy éltek, mint kiskirályok. Egyszer egyik lesült arcú, jó kedélyű, szépszáj ember, mikor ebéd után az üres tányérral a padlás felé látott távozni, megsajnálta, és ebédjéből egy fogást üres tányéromba döntött. Soha még ilyen jóízű dolgot nem ettem. Olyan volt, mint nálunk a húsos laska, s akkora adag, hogy Némethet és Soltészt is megkínálhattam belőle.

Az étkezésekben tehát a császárszakállas porosz rendet teremtett. A városból behoztak két hosszú asztalt, amelynél többen elfértek, de a legnagyobb rész az udvaron heverő pléh- és vasdarabokból maga alkotott magának széket és asztalfélét. Kaptunk tányért, kanalat és poharat. Étkezések után pedig csoportonként kellett az edényeket felmosogatni. Legkellemetlenebb munkák közé tartozott az ételmaradványokkal teli nagy üstnek a kimosása, amitől egészen fekete lett az ember. Ezt a munkát, amit franciául *corvée*³⁸-nek hívnak, kezdetben mindenkinek vállalnia kellett, később azonban elnézték, ha valaki pénzért más internált társát állítja be. Amint a fogság későbbi idején hallottam, a bordeaux-i kaszárnyában, az ott ideiglenesen internált F. gróf osztrák-magyar miniszterrel a katonák szándékosan a legpiszkosabb munkákat végeztették. „Où est le ministre?”³⁹ - kérdezték nevetve, seprűt nyomtak kezébe, és azután vitték a mellékhelyiségbe, hogy kitisztítsa.

A császárszakállas porosz az internáltak között nagy tekintélyre tett szert, és ezért elnevezték *colonel*-nek. A „colonel” a szakácsné révén az adminisztrátor közelébe is tudott férközni. Az étkezésekhez szükséges anyagot lassanként mindig ő vette át, mert vele lehetett okosan beszélni, míg az öreg szakácsné analfabéta volt. Ebből a helyzetből az következett, hogy az adminisztrátor inkább szeretett érintkezni a colonellel, és a francia szakácsnét a Dépôt Laësben lassanként rossz szemmel kezdte nézni. A colonel megmagyarázta az adminisztrátornak, hogy kidobott pénz ennek a törpe, házsártos vén banyának fizetést adni és amellet engedni, hogy annyit lopjon, amennyit akar. A colonel ajánlt két elzászi pincért, akik a főzésre ingyen vállalkoznak, azonkívül mindent bizonyára jobban és olcsóbban állítanak elő, mint a szakácsné. Az adminisztrátor hajlott az okos szóra, és egy szép napon kiadta a parancsot, hogy a szakácsné többet ne járjon be a Dépôt Laësbe. A parancs végrehajtása nem ment olyan egyszerűen, a heves vérmérsékletű vénasszony erőszakkal befurakodott az udvarra, s alapos

---

³⁸ Soros munka.

³⁹ Hol a miniszter?

patáliát rendezett, amikor a szuronyos katonák ki akarták hurcolni onnan. Még az internáltaktól is segítséget kért. Mindenki nevetett rajta, mert nem szerették, minthogy egy alkalommal, mikor valaki a főztje ellen panaszkodni mert, mérgesen kiáltott rá:

- Az ilyen piszkos boche örüljön, hogy nem törik össze a fejét, ahelyett hogy panaszkodjék...

Ezúttal azonban neki törték össze a fejét. Szitkozódott, káromkodott eleget még az utcán is, ahová a katonáknak végre sikerült kivonszolni.

- Rákerül még a sor a nagyobb tolvajokra is! - kiáltotta félreérthetetlen célzással az adminisztrátorra. És mikor köréje gyűlt az utca népe, élénk kézmozdulatokkal magyarázta el, hogy mi történt, s annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy az adminisztrátort a boche-ok megfizették...

A szakácsné eltávolítása a colonel népszerűségét még jobban növelte. Ebben a népszerűségben osztozkodtak vele néhányan társai közül, akiket maga választott ki, hogy az étel szétosztásában segítségére legyenek. Ezek között első helyen volt egy vörös bajuszú, pápaszemes, púpos emberke, aki polgári életben szintén a szücsmesterséget űzte. Népszerűségét azzal szerezte meg, hogy egyszer egy nála jóval erősebb tirolai munkást a kanálával úgy elvert, hogy az védelemért az őrt álló katonákhoz szaladt. A tirolai mindig panaszkodott, hogy a púpos neki adja a legrosszabb falatokat, mert ő szűkös anyagi viszonyai miatt nem tudja „pénzelni”. Az elkeseredett tirolai egyik nap ilyen csontos húsdarabot a púpos fejéhez is vágott. A jókora falatban valóban sok csont lehetett, mert a vörös törpe homlokán alaposan koppant. De ez sem volt rest, s kanálával támadt a tirolira, míg a végén teljes győzelmet aratott rajta. A púpos ekkor kapta a „capitaine” nevet. Egyébként jó humora volt, és nyomoréksága ellenére is mindig tréfálkozott.

A másik népszerű kiszolgáló a „capitaine” legjobb barátja volt. Ottónak hívták. Ez az ikszlábú, nyúlfejű, hosszú bajuszú ember ezermestere volt a tréfának és a vidám kötekedésnek. Azt mondják, békében valamely kisebb szálloda portási tisztségét töltötte be. Mindenesetre félszeg alakja és gyér nyelvtudása miatt arra lehetett következtetni, hogy ez a hotel nem tartozott a legelőkelőbbek közé. Este, amikor a padláson már mindenki a szalmán feküdt, humoros cselédtörténeteket adott elő, vagy a falusi élet és semmittevés gyönyöreit festegette. Nem volt békés háziállat, amelynek hangját kitűnően ne tudta volna utánozni. Rendszeren a pirkadattal kezdte. A madarak álomból kibontakozó, lusta, szaggatott csicsergését természet-hűen adta vissza. Azután megmozdul a majorság, apró csirkék csipognak, az öreg kakas diadalmas rekedtséggel kukorékol, az istállóból tehénbögés hallatszik, az ólban az üres edényeken csörömpölve húzza végig orrát a disznó, és elkeseredetten rőfög.

Nagy élvezettel hallgattuk Ottót. Oly ragyogó, napfényes tisztsággal támadt fel behunyt szemünk előtt a falu, s a közös hálószoza fülledt levegőjében az istállók jó meleg szagát és a kerti virágok fűszeres illatát valósággal éreztük terjengeni.

A fölébredt állatok után Ottó bevezetett bennünket a falusi szobába is, ahol az öreg pár, a felnőtt fiúk és lányok vagy a kisgyermekek keltek fel. Utánozta mindegyiknek álomból ébredő nyöszörgését, morgását, első szavát, vagy kiáltását. Azután kivitt a mezőre, útközben libacsoportot riasztottunk fel. Szárnycsapkodva, ijedt gágogással repültek fel a kövér szárnyasok, hogy majd mindjárt leereszkedjenek, és szaggatott, méltatlankodó tereferével beszéljék meg a dolgot, amíg egymást taszigálva az útszéli nádas vizébe igyekeznek. Ottó mindezeket az eseményeket csupa hanggal állította elő. Torka olyan volt, mint a bűvész cilindere. Egész állatseregletet tudott kihúzni belőle, s ha megakadt, zengő vaslemezekkel, falécekkel, üvedarabokkal segített magán, amelyeket a modern zenének ez a népi úttörője csodálatos leleményességgel alkalmazott előadásaiban.

Néha még éjfélkor is hangos nevetés töltötte meg a Dépôt Laës padlását, amely ezek miatt a szórakozások miatt a kényelmesebb helyzetben lévő lenti lakók szemében az irigylés tárgya lett. A falusi este ábrázolását rendszerint a macskaszerelem bemutatása zárta be. Egyszer megtörtént, hogy a padlásablaknál, Ottó szerelmes hívására, hódításra kész, igazi macska jelent meg, amelynek zöldes parázsfényben izzó szeme epekedő kéjjel fűrt két kis világító kört a padlás vaksötét szövetén. Ottónak ez volt legnagyobb, de egyszersmind utolsó sikere is.

Másnap ugyanis olyan valami történt vele, ami hosszú időre elvette kedvét a tréfálkozástól. A vörös pincér, aki megkedvelte őt, kijárta az adminisztrátornál, hogy egy délutánra, segédkezés címén, Ottó is kapjon engedélyt a városba menésre. Éppen vasárnap volt. Ottó már kora reggel hosszú, fényes ferencjózsef-kabátot, vakító fehér mellényt, fekete keménykalapot vett fel, s így sétált a piszkos udvaron fel s alá, mindenkinek megjátszott előkelőséggel köszönve. Délután érte jött a fuvaros és a vörös pincér. Ottó ragyogó jókedvvel távozott. Este azután bekötött fejjel, egy kicsit még mindig becsípve érkezett haza. Ez eset óta egészen félrevonulva, szinte hangtalanul élt. Egyszerű, becsületes lelkében, amely tele volt a természet és a falusi élet vidám hangjaival, valami nagy változás történt, amelyről teljes vallomást soha senkinek sem tett. Később, mikor sebe meggyógyult, ha faggatták, csak annyit mondott: „Én becsületes német hazafi vagyok, de azért nem tudnék egy más nemzetiségűre haragudni, mert ő a maga nemzetéhez húz!...” Nagy, bús ívű mozdulatot írt le karja, amikor ezeket mondta, s kezével felnyúlt homlokához, mintha a kötés még mindig ott lenne, és le akarna csúszni róla...

A colonel és segítőitársai nemcsak az étkezések rendjét biztosították, hanem általában igyekeztek a legkezdetlegesebb egészségügyi szempontoknak is érvényt szerezni, amennyire azt a piszkos és e célra fel nem szerelt raktárhelyiségek és a velünk együvé zárt csavargók vagy züllött munkakerülők lehetővé tették. Nagy küzdelembe került például megakadályozni, hogy egyesek, ha már rászánták magukat szennyesük mosására, ne azokban a pléhvödrökben végezzék el, amelyekben az ebédet szolgálták fel. Másokat valósággal kényszeríteni kellett, hogy legalább hetenként egyszer levegyék magukról a felső ruhát, fehérneműt, és a kútnál megmosakodjanak.

Mikor ezek az alapkérdések, úgy-ahogy, már rendezve voltak, valamiképpen napi életünk folyása is kezdett kialakulni. Az első napokban nem találtuk helyünket, izgatottan jártunk az alsó helyiségből fel a padlásra, a padlásról le az udvarra. Lehetetlennek tartottuk, hogy csak huszonnégy óráig is ebben a helyzetben maradjunk, s minden pillanatban vártuk, hogy valamely akár jó, akár végzetes fordulat áll be életünkben. Az első hét végén azután kezdtünk ki ide, ki oda letelepedni. Előkerültek könyvek, régi újságok, mert napilapot nem volt szabad olvasni. Nekem Regniernek újság formájában megjelent *Les vacances d'un jeune homme sage*⁴⁰ c. nagyon friss és kedves regénye került kezembe. Ezt mindjárt el is kezdtem fordítani, úgy, hogy gömbölyű kőre ültem, s a papirost egy asztalnak szolgáló vaslemezre helyeztem. Ez a munka pár heti elfoglaltságot adott... Mások kártyát kerítettek elő. A második hét első napján már készült sakkjáték is, melynek figuráit kenyérből gyúrta egy lengyel szobrász.

Mindenki igyekezett magának valahol aránylag csendes zugot biztosítani, mert a rettenetes zsúfoltság a magányt vagy a félrevonulást lehetetlenné tette.

Estefelé az udvarnak abban a bemélyedésében, ahol a kemence állott, megelevenedett az élet. A colonel hosszú asztalt szerzett, és kivívta magának és a két szakácsnak a jogot, hogy két sou-ért grogot és egy sou-ért darab kenyeret áruljanak. A vendégek asztal mellett, padon foglalhattak helyet. A grogon kívül a kényelemnek és jólétnek érzését is meg lehetett vásárolni ezért a kis összegért. Nekem akkor még mindig nem volt pénzem, és így a kiváltságosok rendjét némi sóvárgással néztem. Egyszer, mikor először voltam Párizsban, valaki némi

---

⁴⁰ Egy jóra való fiatalember vakációi.

nagyzolással a *Café de la Paix*-re mutatott, s azt mondta, hogy ott csak milliomosok ülhetnek, mert egy fogyasztás is többbe kerül, mint amiből magunkfajta ember egy hónapig él. A grogózókat most ugyanazzal a tisztelettel teljes irigységgel néztem, mint egykor a *Café de la Paix* vendégeit.

„Zum Mittagessen!”⁴¹ - tölti be az ebédre való hívás a raktár helyiségeit és az udvart. A colonel fakanállal többször a rozsdás pléhlemezre vág. Ez a gong. A kiszolgálók kanalat, vödröt magasra tartva fűrik át magukat a tömegben az üst felé, amelynek remegő födele alól pára és kellemes ételszag száll fel.

Képzeletemet szinte erőszakosan kell elszakítanom a kedves világtól, amelyet Regnier kisregényében megrajzol. Amióta a nyomorultak közé kerültem, sokszor megfigyeltem magamon, hogy álmomban vagy merengéseimben szinte futva kószál el öntudatom elől képzeletem, és valósággal erőszakkal kell visszahoznom öntudatom keretébe, mint kalickába a kieresztett kanári madarat...

Az asztalom a hosszúkás udvarnak hátsó részében van, s a műhely falának támaszkodik. Kiszolgálónk, a púpos capitaine, vaslemezekből tákolta össze. Székül hordók és egymásra rakott kövek szolgálnak. A rend egyébként nagy nálunk. Mindenki az egy héttel ezelőtt számára kijelölt helyen ül, és egymás köveit és hordóroncsait nagy tiszteletben tartjuk.

Helyemmel nem nagyon vagyok megelégedve. Egyik szomszédom ferencjózsef-szakállas kövér, tiroli építőmunkás, aki vastag téli ruháját, zöld posztómellényét, amelyen ezüst óraláncáról vaddisznófogak csüngnek le, mióta együtt voltunk, még nem vetette le. Mindennek, amit magán hordott, rókára emlékeztető bűze volt, s emellett nem tudott leszokni arról, hogy ebéd közben nagyokat ne köhögjön vagy prüsszentsen, anélkül, hogy elfordulna, vagy szája elé zsebkendőt tartana. Ismeretségünk elején többször megesett, hogy a tiroli bűzoszlop éppen akkor tüsszentett be a levesembe, amikor a legnagyobb étvággyal enni készültem. Orrának ilyen végzetes megtisztulása nálam egy napi éhezést idézett elő, mert amit estére adtak, azt nem lehetett megenni, viszont pénzem nem volt, hogy külön kenyeret vagy gyümölcsöt vásároljak. Vigyáztam is állandóan levesemre, és amíg ettem, bal karommal sáncoltam el magamat a zöldmellényes tirolitól. Másik szomszédom az a bánatos szemű tiroli olasz volt, akit a capitaine kanálával úgy elagyabugyált. Sajnos, jó illatúnak ez az ember sem volt mondható, s így elképzelhetően nagy küzdelmet kellett folytatnom orromnak olyan elhelyezésével, hogy a kétfelől érkező illatár mindegyikét sikeresen el tudjam kerülni.

Körülbelül szemben velem kellemes arcú, fiatal porosz pincér ült. Jó ruhákat hordott, állandóan tisztálkodott. Hamarosan megtudtam tőle, hogy jegyese francia lány. A csinos arcú, pirospozsgás fiatalemberben heves harc dúlt hazafiassága és szerelme között. Végül is szerelme győzött, még Perigueux-ben elszegődött a francia idegenlégióba. Később azt a hírt kaptuk róla, hogy mindjárt az első hónapban lelőtték.

A franciabarát, vagy amint már akkor hívni szoktuk, a „francophile” pincérrel együtt még két-három csendesebb német ült asztalunknál. Azok is franciabarátok voltak. Az egyik húsz-huszonkét év körüli fiatalember, aki Párizsban valamely üzletben dolgozott, németül alig beszélt pár szót. Szülei azonban német állampolgárok voltak. Őket valamely más városban internálták, mert Párizsban nem laktak együtt, és így deportálásuk nem egyszerre történt. Volt még köztük két szóke, jellegzetesen német arcú ikertestvér, akik szintén csupán papiroson voltak németek, mert egyébként csak franciául beszéltek, mégpedig hamisítatlan párizsi argot-val. Később ezek is francia katonák lettek.

---

⁴¹ Ebédelni!

De mindegyik asztaltársam között a legérdekesebb és legfontosabb egyéniség Monsieur Jacques volt, egy vörös hajú, szeplős arcú bukovinai lócsiszár, valószínűleg román anyanyelvű zsidó. Azért mondom, hogy valószínűleg, mert mi csak franciául hallottuk beszélni. Elég jó kiejtése volt, de igazán nem mondhatnám, hogy klasszikus francia társalgás folyt volna le étkezések alatt közte és udvaroncainak elég nagy táborá között, akik Monsieur Jacques kedvéért szintén franciául beszéltek.

A bukovinai lócsiszár sajátágosan elhízott ember volt. Leginkább orsóhoz lehetett hasonlítani. A feje fent egészen kicsi és keskeny volt, viszont szeplős, petyhüdt orcái kezdtek dagadni, vörösen izzó, ráncoktól barázdázott nyaka már valósággal kipukkadt, míg azután vállán és főleg hasán méretei ijesztő arányokat vettek fel, hogy majd a combokon fokozatosan lecsökkenjenek egészen a vékony lábszárakig s a kicsiny lábfejekig, amelyeknek teherhordó képessége igazán csodaszámba ment. Étkezések alatt szuszogott, lihegett, krárogott, a közös ételt fitymálta, mindennap bort ivott, feketézett, halom gyümölcsöt fogyasztott el, azután hosszú bőrszivart vett elő, s miután végigropogtatta, nagy kéjjel rágyújtott. Az első mosoly mindig ilyenkor jelent meg ajkán.

Mondanom sem kell, hogy Monsieur Jacques nagyon gazdag volt. Azok az emberek, akik vele együtt étkeztek, s törték a francia nyelvet, állandó napi fizetést kaptak tőle, és ezért különböző szolgálatokat kellett teljesíteniük. Az egyik végezte helyette a ráeső napi munkát. A másik személyi kiszolgálója volt, amennyiben cipőjét, ruháját tisztította, lavórban vizet küzdött ki számára, s reggelenként ő mosta, csutakolta, mint valami kövérre hízott óriási mecklenburgi lovat. A harmadik mosott rá. A negyedik borotválta. Az ötödik és hatodik mások alól szalmát lopott számára. De volt még körülötte más is. Itt pillantottam meg először egy osztrák bankfiút, akit úgy látszik, pillanatnyi pénztelensége arra vitt, hogy Monsieur Jacques udvarába álljon. Öt évig voltam bezárva ezzel a bankfiúval, és mindig kémelve néztem rá, vajon társadalmi süllyedésének e legalacsonyabb fokán észrevettem-e? Sohasem árultam el, hogy emlékszem életének erre a szakára. Miért is? Bizony magam is méla vágyakozással néztem, amikor M. Jacques ebéd után kávéval kínálta meg udvarát, s ha jókedve volt, néha két sou-s szivart dugott szájukba. Ha életrevalóság lett volna bennem, én is szívesen elszegődtem volna, mondjuk felolvasónak vagy levelezőnek hozzá, hogy kávé és szivart kapjak. De M. Jacquesnak erre valószínűleg nem volt szüksége, s különben is alkalmam sem lehetett hosszú ideig erre, mert M. Jacques életében éppen perigueux-i tartózkodásának tizenharmadik napján nagy változás állott be, ami nem is pénzének, hanem igazán kivételesen ravasz és agyafűrt észjárásának volt köszönhető.

Az eset a szalmalopásokból indult ki. M. Jacques a padláson aludt, s két munkatársának állandó megbízást adott, hogy nappal, amikor nem figyelnek rájuk, a többiektől lopjanak szalmát, s az ő fekvőhelyére gyűjtsék. Így történt azután, hogy amíg alattunk porladt, gyérült a szalma, úgyhogy sok helyen már a padló is kiütközött alóla, addig a vörös bukovinainak mind magasabbra nőtt fekhelye. Növekvő társadalmi rangját jelezte mintegy ez a szalmapiedesztál, amely méreteivel végül is alvó társai között olyan elégedetlenséget szült, hogy fellázadtak ellene, s Ottó vezetése alatt széthányták a felduzzasztott fekvőhelyet, M. Jacques-ra pedig pokrócot terítettek, s alatta jól elverték.

Másnap az egész Dépôt Laës tárgyalta az esetet, és mindenki meglepődéssel vette tudomásul, hogy M. Jacques pórul járt. A ravasz lócsiszár láthatólag fel sem vette az esetet. Ebéd alatt kedélyesen beszélgetett udvarával, majd dupla feketét hozatott mindenkinek, és munkatársaira kivétel nélkül szivart erőszakolt rá. Kövér szemhéjai mögé rejtőző apró szemével nyugtalanul mindig csak abba az irányba nézett, ahol a kiszolgálást végző Ottó tartózkodott. Látszott, hogy valamit forral magában.

Alkonyat felé aztán kiderült, hogy M. Jacques mit eszelt ki. Hat órákor, éppúgy, mint reggel tízkor, a biciklisapkás adminisztrátor mindennap átsietett az udvaron a raktárhelyiségbe. M. Jacques úgy intézte, hogy ebben az időben összeakadjon Ottóval. Felelősségre vonta az esti jelenetért. Ottó nem hagyta magát, élénk szóváltás támadt köztük, mások is köréjük gyűltek, és a szót nemsokára a borotvált képű, térdnadrágos porosz vette át, akit Bismarcknak csúfoltak, mert állandóan nemzetközi politikai szempontból tárgyalta és vitatta a háborút és annak következményeit. Bismarck a maga nyers berlini dialektusával különösen azért szidta a bukovinait, mert ez nem akart németül beszélni. A bukovinai veszedelmes helyzetében sem állt el a francia beszédétől, s mikor minduntalan kikémlelő bal szemével észrevette, hogy az adminisztrátor bejött a dépôt-ba, és feléjük közeledik, egyszerre csak színlelt haraggal, pirosra gyulladt arccal kiáltani kezdett:

- Vous m'insultez, parceque je suis francophile. Eh bien oui, je suis francophile. Oui, je suis francophile!

- Tu es un salopris, un sale joupin⁴² - vágta vissza neki Bismarck, és szavának hangsúlyát M. Jacques kövér arcára mért hatalmas pofonnal növelte.

Erre természetesen csoportosulás támadt, a vörösre többen ráugrottak, s az adminisztrátor igazán idejében érkezett, hogy támadói kezéből kimentse M. Jacques-t, akit azért bántalmaztak, mert nyíltan meg merte mondani, hogy - franciabarát...

M. Jacques másnap már a városban lakhatott. Asztalunknál vége volt a kávé- és szivarszüretnek, ami munkatársainak nagy fájdalmat okozott. Én azonban örültem M. Jacques megüresedett helyének, mert így prüszkölő szomszédomtól megmenekülhettem. Természetesen kellő szerénységgel és minden feltűnés nélkül foglaltam el a pénzes lócsiszár helyét, hogy asztaltársaim meg ne botránkozzanak bátorságomon, amellyel koldus létemre a nagy mecénás örökébe mertem ülni.

Augusztus hó végén jártunk. Helyzetünkben még mindig nem következett be semmi változás. Alattunk a szalma teljesen elporladt, újat nem hoztak helyébe. Padokról, asztalokról nem gondoskodtak. Lehetetlen volt, hogy sokáig tartson így. Valami változásnak kellett történnie, de nem tudtuk, milyen irányban?

A háború eseményeinek a franciákra nézve baljóslatú fordulatait a Dépôt Laës tetőzetén mind sűrűbben megkoppanó kódobások, az esti tüntető felvonulások, a mindjobban elszaporodó sebesülteknek szitkozódásai jelezték. Hírek szivárogtak be arról, hogy Périgueux-be francia polgári menekültek is érkeztek. Újságot csak nagyon ritkán és akkor is lopva, lázas sietséggel olvashattunk. Brüsszel, Namour eleséséről tudtunk, sőt éreztük hatását annak a nagy levertségnek is, amely a Charleroi-i csatát követő fejvesztett francia visszavonulás nyomán támadt. Az, hogy a németek csak néhány kilométerre vannak Párizstól, hogy Párizs veszélyeztetve van, valahogy a levegőn át jutott el hozzánk. Senki sem mondta, de mindenki és minden éreztette. Mindennap arra vártunk, hogy sorsunkban fordulat áll be.

Ilyen hangulatban nagy izgalmat keltett, hogy a commissaire megjelent a dépôt-ban, s mindnyájunkat összetereltek, mert arról volt szó, hogy fontos közléseket tesz.

A rendőrfőnököt az első nap óta nem láttam. Most nem frakkzsakett, hanem kék, rövid kabátos ruha volt rajta. Gyér, ősz hajjal fedett koponyáján óriási zsebkendővel szárította a

---

⁴² - Azért sértegettek, mert franciabarát vagyok. Hát igen, franciabarát vagyok. Igen, én franciabarát vagyok.

- Te egy mocsok vagy, egy piszkos alak...

verejtéket. Orra és arcbőre az alkoholikus piros és lila színek minden változatát mutatta. Az alsó helyiséghez vezető két lépcsőfokra állt, mint valami emelvényre, s az előtte felállított internáltak előtt halálos csendben a következőket mondta:

- Magam olvastam a leveleket, amiket írnak, mert tudok én németül is. Megvallom, hogy néha könnybe lábadt szemem olvasás közben. De ma találtam két német levelet, amelyben arról panaszkodnak e levelek írói, hogy magukat itt éheztetik, hogy magukkal itt kegyetlen brutalitással bánnak. Hát ez felháborító! Csak arra kérem a jó istent, hogy „kisfiaink”-nak is olyan jó dolguk legyen ott lent - színészi mozdulat kelet felé -, mint itt maguknak. Ezért jól jegyezzék meg, ha ezentúl ilyen panaszlevelet ír még valaki, egyszerűen bebörtönöztetem.

Ennyit mondott a rendőrfőnök. Nem az a fontos, életünkre kiható közlés volt ugyan, amit vártunk, de azért mégis hatást váltott ki belőlünk. Egyesek méltatlankodva törtek ki:

- Mondja meg a neveket! Majd elbánunk mi velük! Ami igazság, az igazság: itt éppen nem éhezünk!...

A rendőrfőnök széles, kifelé fordított tenyérrel tolja vissza a felszólalásokat:

- Most az egyszer elnéző leszek, de a jövőben mindenki vigyázzon magára.

Távozása után izgatottan tárgyalunk a levélesetről. Csak „Bismarck” nem akar beugorni, aki azóta valósággal búskomor lett, amióta a ravasz bukovinai lókomisszár ugródesztkának használta szabadulásához, s ragyogó fogsorát széles mosolyba fűrösztve, jegyzi meg:

- És még ti hisztek ennek a kópénak? Tegnap ugyanezt a beszédet tartotta a másik dépôt-ban. Az egész csak trükk, hogy a panaszkodóknak kedvét szegje.

Majd egynéhányunkat magához közel húzva, halk hangon közölte velünk:

- Az előbb, mikor elment mellettem, hangosan kiabáltam: „Hast du schon wieder gelügt, Schweinskerl!”⁴³ - és ő meg sem fordította fejét: így tud ez németül!...

Szájtátva hallgatjuk a leleplezőt. Ez a Bismarck civilkorában biztosan kém volt!... Mert egy kémnek csak kell lenni köztünk, ha már mindnyájunkat mint kémeket kezelnek!...

Ez este én is a Dépôt Laës Café de la Paix-jének vendégei közé kerültem. A berni osztrák-magyar követség küldött negyven frank segélyt. Németh Andor is ugyanezen úton jutott pénzhez. Meghívtuk hát esti feketekávéra és borra magyar barátainkat. Kétheti együtt-tartózkodásunk alatt mindnyájan közeli ismeretségbe kerültünk egymással.

Első látszatra talán mindannyi között a legérdekesebb volt a budapesti ügyvéd. Borotvált képű, világosszőke, nagyon elegáns férfi. Párizsban a mozgósítás napjaiban úgyszólván minden tíz percben leigazoltatták. A végén is jónak látta otthon maradni internálása napjáig, mert az utcákon közlekedni amúgy sem tudott. A pesti ügyvéd a Dépôt Laës félmeztelen, piszkos emberei között a legnagyobb gonddal ügyelt arra, hogy kifogástalan tisztaságát és jólöltözöttségét megőrizze. Valóságos élete szörnyű tudata elől szép ruhadarabjaiba, selyem fehérneműibe s a régi illatba menekült. Reggeltől estig az udvaron sétált, és angol szavakat tanult. Budapestről úgy indult ki, hogy Amerikába megy. Régi életének és idegeinek tragikus összeomlása után az Óceánon túl új utakra akart lépni. Erről most egy kicsit lemaradt. A késedelmet, úgy látszik, az angol nyelv tanulásával akarta pótolni.

---

⁴³ Megint hazudtál, te disznó?

Pestre egyébként Felső-Magyarországról került. Visszaemlékezéseiben, elbeszéléseiben, amikkel esti társalgásainkon ő is részt vett, mindig felső-magyarországi életéhez tért vissza. Az ottani világ furcsa, bogaras emberei, nagyokat lumpoló, éjjelizenező gavallérjai és szép lányai lassanként legjobb ismerőseink lettek.

Dudás Emil Párizsban Blériot tanítványa volt. A háború előtt alig töltött csak néhány hónapot a francia fővárosban. Ő Bácskát képviselte, amelyről szintén sok elbeszélőnivalója lehetett annak, aki társadalmi életében részt vett. Dudás ezek közé tartozott. Apja Zentán polgármester volt, anyja szerb családból származott. Dudás neve már gimnazista korában a magyar lapokba került. Valamilyik társára lőtt, vagy talán meg is ölte. Esküdszéki tárgyaláson felmentették. A fogság folyamán ifjúságának ez a sötét epizódja méreteiben megnőtt, s alakja mögé az érdekességnek s a félelmetes titokzatosságnak fekete drapériáit vonta. A fogságba egyébként elég sok pénzzel s hatalmas utazóládájában felhalmozott nagy ruha- és fehérneműkészlettel került.

Ő is jól öltözködött, bár korántsem annyi fényűzéssel, mint ügyvéd barátja. Dudás inkább sportember benyomását kívánta kelteni. Velük együtt jött Fenyvesi mérnök, aki leghosszabb ideje tartózkodott Párizsban. Szerény öltözködésű polgári ember volt. Kemény inggallérját levetette Perigueux-ben, s emlékszem, éveken át sem vette fel újra. Ha igen nagy alkalmakkor mégis rászánta magát, nem lehetett ráismerni. Kis alakú, inkább tömzsi ember volt. Kopaszodó fejét oldalról felfésült fekete hajával fedte. Kis angol bajuszt hordott, amelyet, ha gondolkodott vagy tépelődött, mindig húzogatni szokott. A fogság elég alkalmat adott neki erre a kézmozdulatra. Folyékonyan, fennakadás nélkül beszélt franciául. Nagyon szerette ezt a kifejezést: „d'un point c'est tout”⁴⁴. Ebből is látszik, hogy kedvvel vitatkozott és szókincsébe sok párizsiasságot kevert. Mint mérnök, a motorokban tett szert nagyobb járatosságra. A felfedező párizsi magyarok fajtájához tartozott, amilyen Szilárd Ernő volt, aki Mme Curie⁴⁵ mellett dolgozott, s később barcelonai egyetemi tanár lett, vagy amilyennek készült Silbermann Jenő barátom is, aki most Nagyváradon keserű cikkekre temeti világboldogító terveit.

Társaságunkat kiegészítette még két tanártársam. Soltész és Németh. Ma este azonban vendégünk volt még két másik magyar is: Mihály, a bútorszállító és Boromissza, az asztalosmester.

Mihály, nemzetközi pályafutása ellenére is, még mindig hamisítatlan magyar maradt. Ahogy a lenyelt pohár bor után megtörli levegőbe szűrő bajuszát, már ez a mozdulat is egyszerre köréje csalja az otthon hagyott alföldi világot. Alakja megtelik és megércesedik a leszálló estében, s minden mozdulata szinte szimbolikus. Nem bírja a fogságot, izmos karjait kinyújtva, szabadságért áhítoz. A nemzetközi élet, s most a háború, ebbe az egészséges lélekbe is beledobta marcangoló, akaratrágó kétségeit. Álljon be az idegenlégióba, vagy kísérelje meg Spanyolországba a szökést?...

Mihályban is harcra kél az ösztön az érzéseibe ivódott erkölccsel, és nyilvánvaló előtte a lehetőség, hogy most sorsát kezébe vegye, és valamilyen vágányra irányítsa, amelyen ki tudja, hová száguld majd... De mindez nem lelkiileg, hanem fizikailag kínozza, vagy inkább alkalmatlankodik neki, mint bolhacsípés.

Mihály barna arca, sasorra alól kikunkorodó fekete bajusza, izmos, ruganyos alakja mellett Boromissza testének fehér petyhüdségével, lelógó szőke bajuszával, ártatlan, gyermeki kék szemével nem is látszik magyarnak.

---

⁴⁴ Nos, ennyi az egész.

⁴⁵ Curie, Maria (1867-1934). Fizikai és kémiai Nobel-díjas franciaországi fizikus és kémikus. Férjével, Pierre Curie-vel együtt fedezte fel 1898-ban a rádiumot és a polóniumot.

Ezen az estén feloldódott a nyelve és elmondta, hogyan hálózta be az a francia munkáslány, akitől már tizenegy törvénytelen gyermeke van. Természetesen, ő nem tudta, hogy ez behálózás volt, minthogy jóformán semmiről sem tudott semmit. Gyalult, fűrt-faragott, bútort, koporsót illesztgetett össze, közben szaporodtak házinyulai (mert nagy nyúlszakértő is volt), és szaporodtak gyermekei. A fogságba testén nagy nyitott sebekkel jött. Minden reggel piszkos rongyokba bugyolálta a sebeket. Némi borzalommal néztem, mert tőlem nem messze aludt, és sebei vérbajos eredetűeknek látszottak.

Az idő gyorsan telt. Labes Fritz, a beteg Rudinak barátja, szintén bécsi pincér, aki esténként citeráján régi, kedves bécsi dalokat játszott, s énekelt hozzá, már befejezte kis hangversenyét. Az internáltak mind elvonultak aludni. Az udvar félreeső zugában csak mi magyarok maradtunk, s a földre kuporodva, szótlanul ültünk egymás mellett, vagy néha-néha suttogva váltottunk szót.

Az égen ragyogó holdtányér lebeg. A házat, ahol társaink alszanak, az udvar egy részét a hold kékesfehér fénnel önti el. Nagy némaság mindenfelé, s ilyenkor az elhalt szavak s a lehetőségek, a ránk váró jövő megvitatása után, az éj bársonyos, illatos csendjében szembeáll velünk nyomorulttá lett sorsunk, mint valami kísértet... Hová is jutottunk?...

Sóhajtvá, megrázkódva emelkedik fel a földről Mihály. Ingujja vakítóan fehérlik a holdfényben. Utána mi is felállunk, fejlőgatva indulunk a lépcső felé, amely a padlásra vezet, ahol roppan a padló a sok ember testének súlyától, s elnehezül a levegő gőzölgéseiktől.

Az ajtó előtt pár lépésnyire francia katona áll. Válla felett a szuronyon megcsillan a holdfény. Először habozva állunk meg előtte. Úgy látszik, az őrségre akar kísérni. De azután jobban megnézve, észrevevesszük, hogy fején kepije félrebillent, s állása is, minden erőltetett egyenessége mellett, olyan apró dülöngésekkel küzd, amiket az alkohol súlya helyez a testbe.

A részeg ör, amikor elmegyünk mellette, egyszerre csak hirtelen kézmozdulattal kabátjánál fogva megmarkolja aviatikus barátunkat, s fülébe kiált:

- Fel kellene kötni a ti Vilmosotokat!...

Ellöki őt magától, s kémlelően, huncutul ránéz, mint aki várja meglepő szavainak hatását. Majd ismét magához rántja Dudást, mutatoujját felemeli, s most már csak sűgva folytatja:

- ...és melléje köthetitek, nem bánom, a mi piszkos elnökünket is!...

2

Még Perigueux-be érkezésünk első napjaiban, hivatkozással arra a falragaszra, amelyen a francia kormány megígérte, hogy a mozgósítás lezajlása után semleges állam határára szállít, kérvényt nyújtottunk be Dordogne megye prefektusához, és megsürgettük az ígéret beváltását. A kérvényre szeptember első napjainak egyikén érkezett meg a válasz. A hatóságok nincsenek abban a helyzetben, hogy kérésünknek eleget tegyenek.

A visszautasító válasz hallatára nem éreztük, hogy az ég beborult felettünk. Tudtuk, hogy szépszerével többé már ki nem adnak bennünket. Sorsunk közvetlenül összekapcsolódott a harctéri eseményekkel, életünkben bármilyen fordulat is következett volna be, onnan kellett elindulnia. Ebben a pillanatban, noha biztos értesülések nélkül, csak azt éreztük, hogy a franciák részéről nőttön nő az elszánás, a végső akarat-összeszedés feszültsége. Hallottuk,

hogy alig alakult meg Viviani elnöksége alatt, de Briand⁴⁶, Delcassé, Millerand és két szocialista miniszter bevonásával a nemzeti kormány, máris olyan súlyos határozatot kellett hozni, hogy Párizsból Bordeaux-ba menekül. Úgy látszik, hogy Párizst feladják, s a nemzeti ellenállásnak, jóval a főváros mögött, új védővonalat állítanak fel. Akárhogy is lesz azonban, nyilvánvalóan megéreztük, hogy döntő órákat élünk. Ezekről a döntő óráktól, s nem a dordogne-i prefektustól függött sorsunk.

Sokat foglalkoztatott bennünket X. Pius halála, s utódjának, XV. Benedeknek⁴⁷ megválasztása. Az volt meggyőződésünk, hogy pápa még sorsdöntőbb nem lépett Szent Péter örökébe. Valami nagy, kivédhetetlen tiltakozást vártunk tőle. Talán, hogy oldott saruval elhagyja a Vatikánt, zarándokok élén felkeresse a háborút viselő államfőket, s véres harcaik közepette tiltakozva emelje fel a keresztet. A pápaság erkölcsi hatalmának kérdését ezzel a feladattal elválaszthatatlanul összenőve láttuk.

Mindezekről a kérdésekről mi magyarok inkább csak egymás között beszélhattunk. Többi internált társaink között alig volt valaki, akivel értelmesebb szót válthattunk volna. Az a német ügynök, aki az első napokban Bismarck nevet kapott, mindjárt kezdettől fogva a legharciasabban képviselte a német álláspontot. Az első időkben „a francia igazság” pszichózisa sok német, talán kissé már elfranciásodott honfitársát hatalmába ejtette, míg viszont másokat a félelem tartott vissza attól, hogy véleményt nyilvánítsanak.

Általában, a Dépôt Laës lakói között még nem történt meg az a kiválasztódás, amely a későbbi „interné civil” fogalmát létrehozta, akik rabokként kezelt civilfoglyok voltak, s öt éven át a francia militarista szellemnek alkalmas anyagul szolgáltak arra, hogy velük Németországgal szemben a megtorlási játéknak, a kegyetlen „jeu de représaille”⁴⁸-nak sakkhúzásait végezze el.

Ebben az első, tele marokkal és sebtiben összefogott civilrakományban, amilyen a mienk is volt, még jelentős elemet alkottak az elzásziak, volt köztünk sok félig vagy egészen asszimiláló német, voltak bizonytalan nemzetiségűek is. A perigueux-i tartózkodás alatt, anélkül, hogy észrevettük volna, ezt az anyagot megrostálták. Egyesek beléptek az idegenlégióba, mások munkára mentek, az összeköttetéssel rendelkezők jobb internáló táborba kerültek. Megindult továbbá az a folyamat is, amely az osztrák-magyar alattvalók közül a lengyeleket, cseheket, horvátokat s később a románokat kezdte kiszűrni, hogy azután a különböző, alakulásban levő önkéntes légiókba sorozza őket.

Egyelőre mindnyájunknak, a magunk egészében, a nem éppen megtisztelő „indésirable” (nem kívánatos elem) nevet adták. Hivatalos francia felfogás szerint olyan szemetet alkottunk, amelyet a háború első, izgalmas heteiben az ország valamelyik biztonságos helyére kellett vinni, s ott az állatszállító kocsikból kiönteni, hogy az úgynevezett „quarantaine”⁴⁹ idő alatt a használható anyagot kirostálják, s ami visszamaradt, azokat mint foglyokat, valamely erődítményben elzárják. Ezt a kiválasztási folyamatot természetesen mi még Perigueux-ben világosan nem láttuk, s ideiglenes helyzetünkben inkább arra számítottunk, hogy a háborúnak

---

⁴⁶ Briand, Aristide (1862-1932). Francia államférfi és diplomata. Huszonötször volt miniszter és tizenkétszer miniszterelnök. Az I. világháború után elsősorban külpolitikai tevékenysége volt jelentős.

⁴⁷ XV. Benedek (1854-1922). 1914-től 22-ig pápa. Az I. világháború idején a központi hatalmak érdekeit szolgáló békejavaslatokat tett. Több ízben fellépett a munkásmozgalom ellen. 1917-ben kiadta a római katolikus egyház azóta is érvényben levő törvénykönyvét, a *Cod'ex Juris Canonici*t.

⁴⁸ A megtorlás játéka.

⁴⁹ Vesztegzár.

a németekre nézve kedvező fordulata változtat majd sorsunkon. A marne-i csatának napjai úgyszólván észrevétlenül múltak el fejük fölött. Perigueux népe, amely pedig déli természeténél fogva oly élénken visszhangzott minden eseményt, a háború e döntő fordulatainak nem szentelt semmiféle tüntető felvonulást. Talán csak abból következtethettünk arra, hogy a németek faltörökosa nem mért végzetes csapást a franciákra, hogy a szerencsétlen internáltaknak idegenlégióba való csábíthatása újra megkezdődött. Tovább kellett tartani a háborúnak, ha érdemes volt újra toborozni. Legalábbis a franciák így gondolkozhattak, mert mi viszont még nem tudtuk elhinni, hogy a háború két-három hónapnál tovább nyúlna. Tudok eseteket, hogy többen csak azért szerződtek az idegenlégióba, mert ez a szerződés a háború tartamára szólt, s meg voltak győződve róla, hogy a háború addig sem tart, amíg kiképezetésük befejeződik. A szerencsétlenek tévedtek számításukban, noha igaz, hogy sokáig nem maradtak az idegenlégióban, mert majd mindnyájan olyan helyekre kerültek, ahol hamarosan elpusztultak.

A németek között még két jobb megjelenésű emberről kell megemlékeznem Bismarckon kívül. Az egyik hosszú, sovány, barna, körszakállas kereskedőember-féle volt, aki általában senkihez sem szólt. Egész nap a padlásnak udvarra nyíló, kiugró kis fedéllel védett ajtajában ült, és olvasott. Ez a hely volt padlásunk szeme és tüdeje, itt kaptuk a fényt és a levegőt. Estétként, mielőtt elaludtunk volna, mindig odanéztem, mint ahogy a gyermek anyjára néz. Az volt az érzésem, ha valaki becsukta volna, megfulladnék.

Nappal a padláson alig tartózkodott valaki. Az üdvösségnek ez a kapuja teljesen a titokzatos, szakállas német úr birtokában volt, aki kirándulószéken olvasott. Egy ízben franciául megszólított, s könyvet ajánlott olvasásra. Köszönettel fogadtam kedvességét. Azután nekem is, Németh Andornak is kölcsönzött könyvet vagy titokban behozott újságot. Egyszer Németh Andor egyik könyvét továbbadta Bismarcknak, holott ismeretlen barátunk lelkünkre kötötte, hogy az általa kölcsönzött olvasnivalókból senki másnak ne adjunk. Az öregúr emiatt nem tett szemrehányást, csak többé nem kölcsönzött semmit, s ezzel a velünk való érintkezést is beszüntette. Azóta megint nem társalgott senkivel, csak könyveivel.

A másik jól öltözött német úr korántsem volt ilyen rokonszenves. Sűrű, fekete szakállt hordott, s állandóan a jobbképű, fiatal német pincérekkel érintkezett. Nagy németnek adta ki magát, de ez nem sokat számított, mert modorában volt valami gyanús. Nem tudnám pontosan megmondani, hogy mi. Mint ahogy ruhán megérződik, ha sokáig áll padláson, rajta is olyan valami érződött, mintha sokáig ült volna börtönben.

A többi német napszámosféle emberekből telt ki, vagy legalábbis úgy öltözködtek, mint a napszámosok. A későbbi ismerkedés folyamán nem egyről kiderült, hogy pincér, borbély vagy más, jobbfejta mesterséget folytató ember, de a fogság alatt egészen rossz munkásruhát hordott, s jobb holmiját eltette a kimenekülés idejére.

Feltűnően sok tiroli építőmunkással kerültünk össze, ezek között néhány olasszal, sőt akadtak köztük cigányfélék is, akik tiroli német tájnyelven beszéltek, nagyon piszkosak és rossz szagúak voltak, s egész napjukat álluk alatt hegedűvel töltötték el. Ütött-kopott hegedűjükön, amelyen inkább csak cincogni tudtak, még most is malterfoltok fehérlettek, ami mutatta, hogy kint az életben inkább építészeti, mint zeneszakban dolgoztak.

A magyarokon kívül barátságosabban elbeszélgetni voltaképpen csak a lengyelekkel tudtunk. A véletlen folytán dépôtunkba három lengyel művész került, de az ő társaságukhoz tartozott még két másik, bizonytalan foglalkozású honfitársuk. A lengyelek mindjárt az első napokban, akárcsak a magyarok, összeismerkedtek, összebarátkoztak, s a vadszölővel befuttatott műhely oldalán ugyanabból az anyagból, ami az udvaron heverve másnak is rendelkezésére állott, kis nappali otthont állítottak maguknak össze. A vaslemezeket igen ügyesen úgy rakták egymásra, hogy a kilátást az internáltak járó-kelő, ezer apró dologgal foglalatosskódó tömege felé

elzárták. Ezzel mintegy nyomorult sorsukat is elzárták szemük elől. A másik oldal felé azonban, ahol a szomszédos kertetől magas fal választotta el a Dépôt Laëst, annál szabadabban lehetett látni. Itt volt a kút, ahol napközben kevés internált tartózkodott, s ha jöttek, akkor is mostak, vagy edényekbe friss, üdítő vizet eresztettek, amit jó volt nézni.

A lengyelekkel sokszor ültem együtt. Beszélgettünk, vagy ők rajzolgattak, s ezalatt én a kökerítést néztem, vagy a kútból csorgó víz csobogását hallgattam. De legfőbb szórakozásom mégsem ez volt. A fal felett balra látható volt a szomszédos egyemeletes ház belső, kerti balkonjának kis sarka. Itt cserepes virágok között, tarka szirmú, széles levelű felfutó növény védelme alatt délutánonként nyolc-tízéves leánygyermek játszadozott. Hol babáit öltöztette, hol képeskönyveiben lapozgatott, hol ollóval különböző alakokat vágott ki. A fekete hajú, mosolygó szemű délfrancia leányka néhány nap múltán már fejbólintással üdvözölt, olykor ránk mosolygott, s mindenképpen elárulta, hogy tudomást szerzett rólunk, s ellentétben a város felnőttjeivel, nem akart gyűlölni és megvetni bennünket, hanem sorsunk iránt részvétet érzett.

Kis barátnőnknek azonban voltaképpen nem is az irántunk mutatott barátságossága volt a fontos, hanem jelenléte. Ő s az a kis sarok, amelyben játszott, szemünkben azt az egész világot képviselte, amelytől oly hirtelen elszakítottak, s amelyhez lelkünk teljes vágyakozásával, képzeletünk minden színező erejével visszasóvárogtunk. Jó volt tudni, hogyha messze is, túl az áthághatatlan falon, vannak még sarkok, amelyekre a régi nap süt, s nem borított el mindent a háborúnak piszkos, vértől dagadó árja.

Biztosan ezért a falon túli képért, amelynél szebbet lakása díszéül a világ leggazdagabb embere sem akaszthatott volna fel, igazán mindig különös öröm töltött el, ha estefelé a lengyelekhez belátogattam. Kőből feltornyozott székeiken ott találtam a három művészt s honfitársukat, egy kistermetű, vénasszonyarcú, lezüllött embert, akinek korát éppen olyan nehezen lehetett volna megállapítani, mint nemét. Az ötödik lengyel, akit Klobukovszkinak hívtak, állandóan szaladgált, s már itt elkezdte vándorkereskedői pályafutását, melyből később tisztos jövedelmet tudott biztosítani magának.

A lengyel művészek között kétségtelenül Rucki volt legtehetségesebb. Hátrasimított, hosszú szőke haja, arcának lágy vonalai, ártatlan, lelkes kék szeme a Raffael-típusú festők közé sorozták. Csak a nagy olasz zseni nyugalma és harmóniája hiányzott belőle. Kereső, gyötrődő, megterhelt életet élt azelőtt is. Ennek nyoma vibrált ideges kézmozdulataiban, szavainak egymásra tolulásában és nyugtalan tekintetében. Teljes ellentéte volt a másik festő, Returecki, aki egész nap ült, rajzolgatott, vagy maga elé bámult, s közben nőttön-nőtt a haja, gesztenyeszínű szakálla, annyira, hogy az ember azt hitte, egyszerre csak szőrözete hozzánőveszti a földhöz. Arcéle határozottan egyiptomi volt. A három művész között a legkevésbé kiforrott s a legfiatalabb is ő volt, de nagy szakálla miatt apjuknak látszott. Stronszki, a harmadik lengyel művész, szobrászatot tanult Párizsban. Rajta a művészi foglalkozás cseppet sem látszott meg. Rövidre nyírt vörös haja, szemüvege, térdnadrágja inkább német kereskedelmi ügynöknek minősítették. Zárkózottabb, szűkszavúbb volt, mint társai, pedig németül legjobban beszélt köztük. Returecki csak lengyelül tudott s németül pár szót, de azokat olyan lassan fűzte össze, hogy az eszmecsere órákig eltartott vele. Rucki minden nyelven hibásan, de gyorsan beszélt. Még magyarul is tudott valamit, mert anyja magyar családból származott.

Lélektanilag talán a legérdekesebb volt köztük a kis degenerált lengyel. Honfitársai szerint lovagi családból származott, s nagy vagyont vert el Párizsban. Finom bőre volt és keskeny, úri keze. Arcát a sok ránc és fekete, összevissza töredezett fogai elvénítették. Azelőtt morfinista lehetett, de a fogságban nem panaszkodott, hogy szenvedélyéről le kellett mondania. Általában minden közömbösen hagyta. A múlt nem érdekelte, mintha nem is emlékezett volna rá. Boldog volt, ha kedveskedtek vele, ha adtak neki harapnivalót. Egész nap a földön ült, és

felismerhetetlenül piszkos pasziánsz-kártyalapokat rakosgatott egymás mellé. Valamikor ugyanezt egy lengyel kastélyban tette. Ő azonban a két kártyát kirakó emberi alak közé eső életútra sohasem gondolt... Rucki néha megsimogatta fejét, s akkor ez a negyven évet már jócskán betöltött lovag hálás mosollyal nézett fel rá, mint valami gyermek.

A lengyelek elég nagy nyomorban éltek. Valami pénze csak Stronszkinak volt. Rucki várt, Retureckinek pedig állami ösztöndíja másik felét kellett volna megkapnia. Az anyagi bajokon kívül állandó nagy gondjuk volt, hogy német vagy francia oldalra álljanak-e? Párizsban lengyel légiót szerveztek. Az orosz cár kiáltványának híre Lengyelország függetlenségéről hozzájuk is eljutott. A három művész sokat töprengett, mit tegyen? A lovag és az ügynök semmit sem törődött a kérdéssel...

Szeptember közepe táján, a késő délutáni órákban jól öltözött, gyászruhás öregasszony tipegett át az udvaron, glaszékesztyűs kezében nagy csomaggal. Rucki éppen a kőfal feletti virágos erkélyt vázolta élénk színfoltokban egy papírdarabra. A hosszú szakállú Returecki a volt magyar huszárt rajzolta le, ki tudja már hányadszor. A lovag pasziánszozott.

Az előkelő öregasszony, akinek megjelenése nagy feltűnést keltett, természetesen az udvaron felénk tartott, s lengyelül szólította meg a fiúkat. Lett erre nagy öröm. Egy hordóra kabátot kabátra raknak, s úgy készítenek trónust a szelíd szemű asszonynak, aki elhozta ide távolba lengyel háztartások úriasszonyainak szíves, közvetlen vendéglátó szeretetét.

A csomagból sok minden kikerül. Először bőséges uzsonna mára. Azután tartós, hetekre szóló lekváros, mézes bödönök, hosszú szárazkolbász, fehér francia vekni.

Míg a lengyelek osztozkodnak s amíg a jó asszony fáradt, zenélő hangon elmondja, hogyan került Lembergől francia férjével Perigueux-be, én beszívom magamba mindazt a becézgető, simogató asszonyiságot, ami ezen az idegen nyelven és ezen az idegen öreg hölgyön át, mint szokatlanul édes parfüm felém száll...

Lengyelül nem értek, de sejtem körülbelül, miről van szó. A fiúk előhozzák aggodalmaikat, mit csináljanak, lépjenek be a légióba? Az öregasszony gyöngéden, kedvesen megnyugtatja őket. Még ráérnek dönteni. Ő majd küld értesítést. Szavára a lengyel fiúk arcába visszatér az élet. Most látom valójában először arcukat, mintha idáig álorcát hordtak volna. Vagy fel nem gyújtott lámpák lettek volna... Az asszony szavára most égnek és világítanak.

Szenvtelen csak a lovag marad. Szó nélkül majszolja az ízzel bekent kenyeret, s tovább rakosgatja kártyáját... Most megrázó jelenet következik. A lengyel dáma meghallja a fiúktól, hogy a lovagot hogy hívják. Az öregasszony arcát az izgalom pírja önti el. Ezek a fiúk honfitársai, de a lovag, úgy látszik, még ennél is több: a társaságából való volt.

A dáma most szaporán, szinte magából kikelve beszél a lovaghoz, aki a földön ülve marad, és csak szótlánul néz fel az öreg hölgyre... A szavak értelmét nem tudom kivenni, de a drámai lendület engem is magával ragad. Az öregasszony neveket sorol fel. Biztosan közös ismerősök, talán rokonok... A degenerált, vén lengyel gyermek arca meg sem rebben. Ajka széle lekváros, s ahogy száját kinyitva felnéz, ajkai közül nyál csurog le.

A lengyel hölgy egyszerre csak ezt a nevet mondja: Vanda. Nem is mondja, hanem kiáltja. Látom, hogy ez a név bedobott kötél, amellyel ezt a szerencsétlen embert bárgyúsága örvényéből akarja kirántani. A kedves neve, aki talán egyszer mindene volt ennek az emberroncsnak. Az eszménykép, az imádott lányalak!...

A lovag csak nézi továbbra is kifejezés nélküli szemekkel az öregasszonyt, ismétli a nevet többször egymás után, azután ezernyi ránc fut össze arcán, fejét nyakába húzza, és szokatlanul vastag hangon, fékezetlenül eszelősen elkezd nevetni...

Mindnyájan megdermedünk. Az öregasszony csüggedten int kezével. Halványkék szeme könnyel telik meg, amint még egyszer búcsúzóan körülnéz...

Mondja, de nem is kell mondania, hiszen azt tudjuk mindnyájan, hogy az ő szerencsétlen honfitársairól nem fog megfélekezni.

Kezet fog mindenkivel, a lovagot most már ő is csak megsimogatja, azután kissé görnyedt testtartással eltűnik az udvart megtöltő foglyok között. Nekem az az érzésem, mintha valami végtelenül kedves és drága távoznék el örökre közülünk. A lengyelek kis lugasuk elé állva néznek utána, s arcukon látom, az arcukra eső fényből látom, hogy a hölgy még mindig az udvaron van, most érhet az ajtóhoz, most eltűnhetett, mert a lengyel fiúknak arcára hirtelen árnyék ereszkedik...

Este lett, hideg szél borzongatja a szomszéd kert fáit.

Másnap estefelé megint érdekes látogatónk érkezett.

Valamelyik szomszéd ház emeletéről távcsővel kikémlelte a Dépôt Laës emberekkel megrakott udvarát egy régi, francia arisztokrata család tagja. Ez az udvari kép, amelyen félmeztelen emberek sütkéreztek a napon, kaszkettes munkások négyesével sétáltak fel s alá, egy sarokban a kártyát verik, másutt meg festenek, rajzolnak, sakkoznak; itt az üst forr, ott fehérműt mosnak és szárítanak: ez az összezsúfolt, összevissza cigányélet bizonyára sok megfigyelni való, elcsodálkoztató anyagot nyújtott az úri kastély unatkozó lakójának. Megkiderült az is, hogy budapesti ügyvéd barátunknak is szerepe volt a megtisztelő látogatás előkészítésében. A mindennap új és elegánsnál elegánsabb ruhában sétáló előkelő sziluett, annyi szegényes megjelenésű társa között, az arisztokrata úr serdülő fiának bilincselte le különösen figyelmét. Valószínűleg ez a fiatal fiú ösztökelte apját, hogy járjanak ki engedélyt a belépésre.

A kút körül álltunk, s a lengyelekkel beszélgettünk, amikor a látogatók jöttek. Egyenesen felénk tartottak. Az apa vastag, fekete, lelógó bajuszt hordott. Bőre olajbarna volt, és megfeszült csontos arcán. Szeméből okosság sugárzott. Fián még minden csak fejlődésben volt. Hosszú, vékony végtagjait az ember attól féltette, hogy minden pillanatban eltörhetnek. Könnyű, nyári selyemruha volt rajta, fején félkemény fekete kalap, fehér kesztyűs kezében ezüstnyelű ébenfa sétabotot tartott. A fiú éppen most töltötte be tizenhatodik évét, amint apja a későbbi beszélgetés során elárulta. Charlot - így hívta apja - nem mutatott elragadtatást, hogy korát megmondták. Úgy látszik, arra törekedett, hogy idősebbnek tartsák.

Az arisztokrata hosszasan elbeszélgetett velünk. Cseppet sem titkolta véleményét a köztársasági uralom vezető embereiről.

- Hitvány alakok ezek mind, uraim. Nagyon örülnék, ha a háborút elveszítenék. Én, a magam részéről, visszavonulok vidéki kastélyomba, és az egész háború alatt ki sem mozdulok onnan. Olvasok Tacitust és Plutarkhoszt. Tőlem hadd falják fel egymást. Mert meglátják, úgyis az lesz a vége!...

Az arisztokrata nyíltsága és királypárti érzelmeinek elvakultsága meglepett bennünket. A háborús láz akkor oly magasra nőtt Franciaországban, hogy senki sem mert ellene beszélni. Jaurès borzalmas példája elrettentett mindenkit. Ez az arisztokrata azonban, úgy látszik, nem félt senkitől. Biztosra vette, hogy honfitársai csatát csata után veszítenek, s majd, ha már mindent elveszítettek, akkor jönnek a királypártiak, s megmentik, ami még megmenthető.

Látogatónk fia tekintetével majd felfalta a pesti ügyvédet. Sajnos, nem beszélhettek, mert az ügyvéd nem tudott franciául. Angolul is most kezdett el tanulni. Csak németül tudtak néhány szót váltani, ami a kis francia részéről abban az időben valóságos szentségtörésszámba ment.

De a fiúnak nem is a beszélgetés volt a fontos. Az ügyvéd alakját, öltözetének választékosságát és előkelőségét bámulta. Barátunk ezúttal valóban remekelt. Ingének, zsebkendőjének és harisnyájának színe pompás harmóniában csengett össze. Fehér nadrágja kifogástalanul őrizte még a vasaló nyomát. Kék zakókabátjának szabása, fekvése kitűnő volt. És mindent betetőzött keskeny, könnyű sárga cipője, amely egyik budapesti Kaplony utcai suszter műhelyéből került ki.

A két vendég több mint egy órát időzött társaságunkban. Fájlaltuk, hogy elmentek. Elfogatásunk óta az első franciák voltak, akik emberségesen beszéltek velünk. Meg legalább szidták Franciaország mai urait. És ez jólesett. Az esti üres leves már rég eltűnt gyomrunkból, közelgett a lefekvés ideje a szalmaporos, rideg, rettenetes levegőjű padláson. És szép volt az este, amely hívott, csábított ki, és különös nyugtalansággal, vággyal töltött el. Érthető volt, hogy hangulatunk oly keserű színbe öltözött.

A lengyelek meghívtak bádoglugasukba két sou-s grogra. Tegnap óta gazdagok lettek.

Isszuk az alkoholt, s nézzük az estét.

A lemenő nap néhány matt vörös sávot ajándékuul hagyott az égen. A szomszédos kertek hűlni kezdő virágairól, fáiról nehéz illat száll fel. Oly jó volna élni, tenni, akarni valamit!...

Szökési terveket szövögetünk, s közbe-közbe felnézünk a kőfalon túli erkélyre, hol az esti árnyakban felfutó virágok között majd sápadt asszonyi arc, majd mosolygós, göndör lányfej fehérlik elő. Olyan tiszta és ragyogó ez a kis sarok ott fenn, mint drágakő.

Az este lassanként egészen leszáll. A zöldülő égen felgyúlnak a csillagok. A foglyok, mint fekete árnyak, mind abba a sarokba gyűlnek, ahol kávé és grogot mérnek ki. Egy gyertya világít nekik, s alakjaik árnyékvonalát rémessé növeli. A bádog védőfalat a lengyelek most elhúzzák. Körülöttünk pár lépésnyire csend, s azon túl a hosszú asztalra támaszkodva, a földre guggolva fogolytársaink hallgatják Fritzet, a kedves hangú fiatal bécsi pincért, aki citerázik és énekel.

A bécsi kuplékon kívül két szomorú nótája van. Az egyik szegény lányról szól, akit gazdag vőlegényének anyja halálra kínozt. A másik katonaszökevény sorsát énekli, kit a tiroli hegyekről áthallatszó pásztorkürt csábít szökésre, s kinek ezért halállal kell lakolnia.

Elringatnak az egyszerű dal hullámai.

*Du lieber Gott da droben im Himmel,
Verzeih mir armem Menschenskind,
Icb habe mir's Leben nehmen müssen,
Obwohl i was, es is a Sind...*⁵⁰

Az este egészen felszívja magába nyomorunkat, mostani életünket, és nincs más, csak felettünk a távolságtüntető ragyogó égi palást és egy fájó énekhang, amely idecsalogatja a távoli, kedves arcokat. Most csak ők vannak itt, mind, akikre mi gondolunk, és akik ránk gondolnak. Különös, öntudatunktól lopott élet, egyetlenül igaz élet... S a melódia még fülünkben cseng, amikor összegubbaszkodva lefekszünk a hideg padláson, és ránk száll a merengés felejtető, merészebb nővére, az álom.

Mindenesetre nem volt szép a francia hatóságok részéről, hogy azt a rettenetes testi, erkölcsi és lelki sínylődést, amelybe taszítottak, arra használták fel, hogy bennünket az idegenlégióba

---

⁵⁰ Édes Istenem, ott fönt a mennyben,
Bocsáss meg nekem, szegény emberfiának,
El kellett dobnom az életem,
Ámbár tudom, hogy bűn az...

csábítsanak. Tudhatták, hogy ránk nézve elsősorban elzártágunk, vakondéletünk volt a leverő. Amíg minden valamirevaló férfi undorral vagy lelkesültséggel felkínálta olcsóvá vált életét a háborúért, addig nekünk összeszorulva, egymást marva, gyűlölve és megvetve kellett meghúzódnunk a piszkos nyomortanyán, mint hajóroncsan az elsüllyedésből menekülő patkányoknak. Az első időkben ez a lelki levertség, az aljas szerencsétlenségnek ez a ránszakadása jobban kínozott, mint bármely más lelki vagy testi szenvedés. Ilyenkor könnyen csábíthatott a hívó szózat, amely amikor Afrikába szólított harcolni, ugyanakkor legalább a szabadságot is felkínálta. Milyen jó lett volna kilépni a bűzös, erkölcstelenítő összezártságból, legalábbis egy délutánt egyedül kószálni a csillogó, színes déli városkában, húzni még egyet az élet kulacsából, s azután lefeküdni örök álomra, valahol messzi vidék tüzes homokja alatt!... Milyen szerencsétlenek lettek azok közülünk, akik hallgattak a hazug életszírének szavára. Akiknek nem volt elég erejük vállalni még a megaláztatást, az önmegvetést is a vég nélküli, reménytelen szenvedéssel, amelyből egyszer csak ki kellett nőnie a lelki békét és megnyugvást elhozó mártíriumnak!...

De a francia hatóságok eljárását meg tudom érteni. Bennük őszintén élhetett a francia léleknek az a vonása, amely a maga ügyét mindig az egész emberiség szent ügyének színezi ki. Meg azután tudták, hogy vannak köztünk francia összeköttetésű németek, francia érzelmű elzásziak, lengyelek, csehek; ezeknek alkalmat akartak adni, hogy nem európai harctereken: szemben testvéreikkel, hanem valahol Afrikában szolgálják Franciaországot, s ezáltal a francia nemzetegységbe való felvételt kiérdemeljék.

Így gondolkozhattak a francia hatóságok, s ezek szerint is jártak el. Az első hónapokban sokan jelentkeztek az internáltak közül az idegenlégióba, különösen az elzásziak, a frankofil németek s a kettős monarchia nemzetiségei közül. Elszórtan volt köztük néhány magyar is s olyan vállalkozók, akik ezen az úton akartak hazájukba visszaszökni. Hogy milyen sors várt a jelentkezőkre, nem tudom. Hozzánk, az internáló táborba, a legrémesebb hírek érkeztek róluk. Hallottunk megtizedelt lengyel légióról, amelyet fegyverétől megfosztva, megaláztatások és megszégyenítések között hoztak vissza a frontról Marseille-be, csak azért, mert néhányan közülük átszöktek német oldalra... Nem tudom, mi az igazság ebből. Valamikor bizonyára majd a világháborúnak erre az oldalára is fényt derít valaki. Akkor majd a francia hatóságok felelősségét is pontosabban meg lehet állapítani.

De ha velük szemben fel is függeszthetnénk ítéletünket, legkevésbé sem tehetnők azt például azzal az elzászi francia plébánossal szemben, aki egyik szeptembervégi napon hatósági engedéllyel bejött a Dépôt Laësbe, s ugyanarról a háromlépcsős piedesztálról, ahonnan a rendőrfőnök ravaszul kieszelt hazugságait előadta, lelkes riadót intézett hozzánk a francia idegenlégióba való belépésre. Valóban nem papi hivatás toborozni s különösen toborozni megaláztatottak, megszégyenítettek és lefokozott lelkierejű emberek között azért, hogy - akármilyen szépségflastrommal is látjuk el - végeredményében nemzetüket és hazájukat elárulják.

A szép fejű, göndör, ősz hajú pap beszéde nagy, gyötrelmes hatással volt azokra, akik hallgatták és megértették. Azokról a szenvedésekről szónokolt, amelyeket a német elnyomó imperializmus az elzászi népre mért. Majd a belga városok és falvak polgáreiből, asszonyainak és gyerekeinek kínjait ecsetelte, amelyeket el kellett szenvedniük a Belgium semlegességét felrúgó német csapatoktól. Felsorolta az elpusztított templomokat, a felkoncolt papok neveit. Németország szerint nem is Franciaország, hanem a katolikus egyház, nem is a francia nemzet, hanem az egész emberiség ellensége!...

Amíg a pap megrázó szónoki művészettel beszélt, megfigyeltem néhány társunk arcát, akikben még elevenen élt a háború előtti franciaimádat s a nagy forradalom és íróin át megszeretett francia nemzet eszményített képe. Nem is a pappal, önmagukkal szemben kellett a harcot megnyerniük. És bizonyos az, hogy akik ezt a lelki harcot győzedelmesen vívták meg,

a világháborútól feladott oly sok lelki vívódás közül nem a legveszélytelenebbnek harapták le fejét.

Több mint egy óráig beszélt a pap. Utána ívet köröztek a jelentkezésre. Sokan aláírtuk olyanok is, akik csak sétát akartunk tenni a városban s megnézni, hogyan folyik le a jelentkezés, s akik el voltunk szánva, hogy még utolsó pillanatban visszatartjuk szerencsétlen, megigézett társainkat...

Másnap volt a kivonulás a városba. Négyes sorban mentünk, két katona fegyver nélkül kísért. Ugyanazon az úton vonultunk el, ahol egy hónappal ezelőtt az állomásról bejöttünk. Most kihaltak voltak az utcák. Egy-két feketére sült, ősz hajú öregasszony megállt az utca szélén, s utánunk bámult. Néhány kékruhás gyerek szaladva szegődött hozzánk.

A jelentkezés a kaszárnyában folyt le. A kaszárnya udvarán s a szomszédos kertben mankóval, puffadra kötött karral sebesültek ültek, vagy sétáltak fel s alá. Üres, élettelen arccal bámultak ránk.

A magyarok közül csak az egy Mihály állt a bizottság elé. Még utolsó pillanatban is hívtuk vissza, figyelmeztettük rá, mit csinál. Mihály ólomlábakkal ment, de mégis ment. Nem mondta, de valószínűleg valamelyik francia lányért tette. A bizottság természetesen örömmel fogadta az erős testű magyar parasztot. A beváltak között volt a csinos német kereskedősegéd is, aki jegyese miatt jelentkezett; az ikrek s a bús szemű tiroli olasz, aki csak azért ment, mert bezárása óta egyszer sem tudott jóllakni. Lehettek összesen vagy húszan.

Másnap elhagyták a Dépôt Laëst. Senki sem szidta, de nem is búcsúztatta senki őket. Fagyott, erőltetett jókedvvel mentek. Kitagadva mind a két táborból, egyenesen a halálba.

Egyszer mégiscsak sétálhattam hosszabb ideig Perigueux városában! Monsieur Délage vitt ki bennünket két másik tanártársammal: Soltésszal és Németh Andorral.

Ki volt M. Délage? Magunk sem tudtuk pontosan. Egy kövér, félpasztoros tanítóval együtt járt be hozzánk, hetenként kétszer-háromszor. M. Délage magánhivatalnok lehetett, s mindenestre úribb és választékosabb volt, mint társa, s amellet lényéből titokzatosság áradt, amelyet eléggé sohasem tudtunk felderíteni. Sötét szemüveget hordott, lehet, az erős nap miatt, de lehet, hogy csak tekintetét akarta elrejtteni. Szerényen, de ízléssel öltözködött. Haja, bajusza már őszült, s tartása is öreges volt, pedig alig lehetett túl a negyvenen. Azért járt be, hogy kémkedjen közöttünk? Alig hiszem. Ő maga óvakodott legjobban a társalgást a háborúra, helyzetünkre vagy politikai természetű dolgokra terelni. Egyszer a beszélgetés folyamán kiderült, hogy Payot-nak az akaratról szóló könyvét, mely neki kedvelt olvasmánya volt, mi is ismerjük. Azóta, ha kényes témára terelődött a beszélgetés, rögtön e szavakkal vágta el: „Mais quandmême, vous ne trouvez pas, que Payot”⁵¹... És akkor el kellett merülni Payot akaratelméletében, amely a koraöreg úrnak bizonyára azért tetszett, mert neki alig lehetett akaratereje.

Mi, magunk között, „lelkivigasztalónak” hívtuk Délage urat, abban a feltevésben, hogy Dordogne megye prefektusa őt és a tanítót apró, ügyes-bajos dolgaink elintézésére, kétségbeesett helyzetünkben tanácsadásra osztotta be hozzánk. Ha ez így volt, úgy egész fogságunk alatt a francia hatóságok részéről egyetlen gyöngéd intézkedésnek kell tekintenem, amelyért Dordogne megye akkori prefektusa köszönetet érdemel.

M. Délage-zsal a városba való kísétálás tervét úgy beszéljük meg, hogy folyamodást írunk a rendőrfőnökhöz fürdőengedély kibocsátásáért. Az engedély kedvező elintézését Délage úr kijárta, s ily módon egy szép, szeptembervégi, meleg koradélutánon a Dépôt Laës vasrácsos kapuján kiléptünk az utcára.

---

⁵¹ De mégis, nem gondolják, hogy Payot...

Pár lépést kellett a mi kis utcánkon tenni, azután befordultunk a fasorba, amely a város szívébe vezetett.

Előttünk feküdt ez a déli városka. Olyan volt, mint a többi: lángoló, napos foltjaival és mély árnyékaival, fehér kékséggel izzó egével és nagy ablakú, erkélyes házaival. És mégis, e pillanatban, egészen másnak látszott, mint más városok. Mintha gyötrő szomszédunk előtt csillogó forrásvíz jelent volna meg. Szerettük volna magunkba szívni, magunkba habzsolni az egész várost, amely számunkra nem házakból, fákból és emberekből, hanem bódító illatokból és felejthetetlen ízekből tevődött össze.

Hetivásár lehetett; a négyszögű, régi tér tele volt rakva árusok sátoraival, asztalokra, sőt a földre kirakott árucikkek halmazával. Ez a, főleg lányokból, asszonyokból s öreg emberekből álló élénk, mozgalmas tömeg, amelyben a sötét, egyszerű ruhaszövetekkel szemben az arcoknak kifejező gazdagsága, a mozdulatoknak elevensége csodálatos változatosságot és színt nyújtott, szememben olyan volt, mint soha nem látott színjáték. Úgy éreztem, mintha mesebeli mérföldcsizmában járnék, s olyan országon mennék át, amelyet azelőtt sohasem láttam, s ahová többé soha vissza nem térek.

Kis mellékutcában találtunk rá a fürdőre. Ez még mind része volt annak a gyönyörűsége színjátéknak, amelyet mámoros érzékeink festettek elénk. Testem a forró vizet szerette volna utolsó cseppig magába szívni. A fehér lepedő úgy csapkodott körülöttem, mint vitorla, amellyel könnyűvé és frissé váltan szerettem volna a végtelenségbe szállni. És az egész fürdő, rejtett, rég nem érzett asszonyi illataival, titokzatos visszhangot verő hangjaival olyan volt, mint különös pogány templom, ahol a szerelem istenének áldoznak.

M. Délage a földszinti csarnokban várt ránk. Az ott-tartózkodó két csinos nőnek valószínűleg elmondta már, kik vagyunk, mert azok azzal a megborzadó s az áthidalhatatlan távolságot éreztető kíváncsisággal bámultak ránk, mint ahogy ketrecbe zárt vadállatokat szokás nézni. Bizonyára életükben most láttak először „boche”-t.

Délage úr a fürdőből hazamenet megmutatta Perigueux büszkeségét: a régi római színház romjait. Elmondta, hogy a Perigueux-t környező erdőkben disznókkal miként túratják ki a földből a truffe-öt, ezt a kitűnő gombát, amelyről Perigueux még híresebb, mint római színházáról.

Jóllehet az alkonyat már leszállt, Délage úr mégsem vitt még vissza. Mint büszke „perigordin”, meg akart mutatni mindent. A város szépségeivel már készen voltunk, most elvitt a maga ismerőseihez. A derék „lelkivigasztaló”-nak valami különös büszkeség s talán hadigőg töltötte el keblét. Valahogy úgy érezte, hogy mi az ő foglyai vagyunk, mintha a harctéren ő maga fogott volna el, s most vitt tekintélye és ereje láthatatlan pórázán, hogy megmutasson barátainak.

Különös este volt. A kis boltokban világosságot gyújtottak, az ég felettünk megtelt csodálatos színekkel, s a város utcáira kisereglett a nép, az ablakokba, ajtóba kiültek az asszonyok és gyerekek. A déli városka az esti szürkület friss szellőjében kitárta tüdejét, és mohón szívtá a levegőt.

Mi pedig loholtunk egyik boltból a másikba. Az ajtó csengve nyílt meg. Délage úr előre belépett, mi utána:

- Jó estét, asszonyom, jó estét. Elhoztam foglyaimat!...

A Madame a pult mögött mosolygott. Nyaka meztelen volt, keble szelíden hullámozott, és árnyékba borult szeméből, a gyertya felett, kutató, alattomos tekintetet vetett ránk.

M. Délage bemutatott külön-külön mindnyájunkat. Elmondta, hogy középiskolai tanárok vagyunk. Az én apám főigazgató. Németh Andor *Veronika tükre* címen darabot írt, és Soltész Gyula azon a félelmetes pusztán, ahol betyárok és zsványok laknak, a francia nyelvre oktatja a sivatag vadjait.

- Imaginez, Madame, il fait apprendre notre chère langue aux sauvages de la steppe!...⁵²

A csinos kis pékné erre hellyel kínált bennünket.

Délage úr megköszönte nevünkben is, de nem fogadhatta el. Sietnünk kellett. Búcsúzóul elmondta még azt is, hogy mind a hárman ismerjük Payot könyvét az akaratról.

A Madame mosolygott, szemével kedvesen hunyorgatott, és kicsi, lisztes kezét barátságosan nyújtotta M. Délage-nak. Velünk nem fogott kezét.

Mentünk tovább. Új üveges ajtó csengett, új Madame mosolygott. Délage úr belépett foglyaival, s kezdődött előről az egész: az én főigazgató apám, Németh *Veronikája* és Soltész sivatagbeli vadjai.

Oly kedves, oly gyermekes volt az egész, mint valami mese.

Mikor este nyolc óra után a Dépôt Laës sötét udvarára beléptünk, az volt az érzésünk, hogy valami ijesztő, fájdalmas dologba ütközünk, s ettől felriadunk szép álmunkból, amelybe oly gondtalanul merültünk el.

Sejtelmekben, amelyekkel helyzetünket hathetes perigueux-i tartózkodásunk alatt úgyszólván mindennap ideiglenesnek kellett ítélnünk, végül is nem csalatkoztunk.

Két nappal a városban tett séta után, M. Délage megint látogatást tett nálunk, s a leszálló este leple alatt, teljes titokzatossággal és teljes bizonytalansággal elárulta, hogy rövidesen elkerülünk Perigueux-ből. Délage úr részéről a hivatalos titoknak ez a félelárulása irántunk való barátságos érzéseinek tagadhatatlanul tanújele volt. Payot buzgó híve, amikor ugyancsak homályos szavakkal és messzi körülírással kifejtette, hogy az élet legválságosabb helyzeteiben is támadhatnak rokonszenvek, s ő ilyen rokonszenv befolyása alatt arra is képes volna, hogy a háború lezajlása után Budapesten látogatást tegyen, ugyanakkor őszinte szomorúsággal közölte velem, hogy a perigueux-i napokat aranynapoknak kell tekintenem, s ami fogsági életemben ezután fog következni, az oly sötét keret lesz, amelyből a perigueux-i hat hét mind ragyogóbb sugárzással emelkedik ki.

M. Délage lokálpatriotizmusának tekintettem ezt a sötét jóslatot, s igazán nem tudtam elképzelni, hogy a perigueux-i egészségtelen összezsúfoltságnál, szigorú elzárásnál, egyhangú és elégtelen táplálkozásnál valami rosszabb bármi tekintetben is következhetnék. Sajnos, mégis, ami ránk várakozott, teljesen igazolta M. Délage komor balsejtelmeit.

Másnap már hivatalosan közölték velünk, hogy készülünk fel az útra. Most már tudtuk, hogy mit jelent az állatszállító kocsikban való utazás, azért mindenki, amennyire csak anyagi helyzete megengedte, élelemmel szerelte fel magát.

Október harmadikán, a kora hajnali órákban, négyes sorokban felálltunk a Dépôt Laës udvarán. A névsorolvasásnál kiderült, hogy az idegenlégióba jelentkezetteken kívül is többen visszamaradnak Perigueux-ben. Ezek között volt az elzászi könyvelő, a magyar vörös hajú pincér s még néhányan a kiváltságosak között, többnyire francia rokonsággal bíró német iparosok. Itt maradt a hosszú szakállú, szótlan német úr is, aki egy darabig olvasnivalót

---

⁵² Képzeld, asszonyom, ő a sztyeppe vadembereinek tanítja a mi drága nyelvünket!...

kölcsönzött. Kiderült, hogy két veje van a francia hadseregben. Ezeknek közbelépésére a francia hatóságok a miénknél jobb sorsot szántak neki. Némi meghatódottsággal búcsúzott, s emlékül egy Dumas-regényt adott. Mosolyogva jegyezte meg, hogy e könyvet azután tetszésünk szerint kölcsön is adhatjuk.

Különös izgalmat okozott, hogy a kietlen hajnali szürkületben egyszerre csak rég nem látott árnyalak tűnt fel, a német szobrászé, akit két francia katona hozott be a városból. Az adminisztrátornak remekbe készült szobra csak ilyen rövid időre biztosított kivételességet számára!... A német szobrász szánalmasabb volt, mint valaha. Piros szemét keze fejével dörzsölte, mintha rossz álmot akarna szeméből kimosni. Cipője be sem volt fűzve, nyak-kendőjét, gallérját a kezében hozta. Úgy látszik, nem hagytak sok időt neki az öltözködésre.

A csillogó fogú, biciklisapkás Bismarck derűs elégtétellel vette tudomásul a német szobrász megérkezését. Abból, ahogyan kabátja ujjait húzogatta, s tenyerét nézegette, nem lehetett tőle barátságos dolgokat várni művész-honfitársával szemben. Bismarck azonban e pillanatban még türtőztette magát. A bukovinainak adott pofon jutott eszébe, s keserűséggel látta, hogy Monsieur Jacques milyen jól gyümölcsoztette azt. Őt, bezzeg, nem hozták vissza, mint a német szobrászt...

Hat órákor, szokott lihegésével és fontoskodó borvirágos arcával megjelent a rendőrfőnök is. Még egypár utolsó intézkedést tett. Azután megparancsolta, hogy szó nélkül, sietve menjünk. Úgy látszik, a tüntetést akarták kikerülni. De az óvatosságra nem is volt szükség. Amíg furcsa némaságban, siető lépésekkel átszeltük a néptelen utcákat, csupán néhány macskával találkoztunk. Az éjjeli élet legkitartóbb bohémjei fal mellé húzódva surrantak haza. A város még aludt és nekünk úgy kellett menni, mintha lopva, titokban, az alvó város figyelmét kijátszva valahová szöknénk... De hová?... Erre feleletet egyikünk sem tudott adni.

HARMADIK FEJEZET

A SZIGETBÖRTÖN

1

Már egy nappal s egy éjszaka voltunk úton, s még mindig fogalmunk sem volt arról, hogy hová visznek. Libourne-on, Bordeaux-n áthaladtunk. Innen azonban egyszerre északnyugati irányba kanyarodtunk felfelé. Tehát a spanyol-francia határ reménye elesett. Hiszen már úgyis csak álunkban gondoltunk arra, hogy a francia hatóságok ígéretük szerint semleges ország határán tesznek ki bennünket...

De hát akkor hová megyünk, s miért a nagy titkolózás? Úgy visznek, mint a fegyenceket. Az állatszállítókocsik belsejébe zsúfolnak, a széttolható ajtónál a helyet két csendőr foglalja el. Velünk jönnek a két másik perigueux-i fogolytábor nőtlen férfiái is. Számuk körülbelül akkora, mint a mienk. Összesen lehetünk kétszázharminc-negyven körül. De még nem láttunk belőlük senkit. A perigueux-i állomáson rögtön begyúrtak a kocsikba. Azóta, bár raktár-állomásokon és raktárvonalakon sokat vesztegelünk, mégsem szállhatunk ki; nem láthatjuk egymást... A két csendőr szótlan komorsággal üli el az ajtón a kilátást. Egyszer valamelyikünk megkockáztatta a kérdést: hová megyünk? Az egyenruhás szfínx szót sem válaszolt. Mintha a kérdést nem is hozzá intézték volna.

Huszonnégy órai utazás és álldogálás után teljesen elvesztettük tájékozóképességünket. Lehetséges, hogy hosszú utat tettünk meg, de az is lehet, hogy mind egy helyben keringünk. Végre, október negyedikén, a délelőtti órákban egyik nagyobb állomás nevét a csendőrök háta mögül valaki megpillantotta: *La Roche sur Yon!*... Utánanézünk titokban a térképen. Megállapítjuk, hogy nem nagy távolságot szeltünk át. Bizonyára kerülő úton hoztak.

De a végcél nem lehet már messze. Útra darab kenyeret és húst adtak azzal a megjegyzéssel, hogy a második napon enni már új állomáshelyünkön kapunk.

Délután kisebbfajta pályaudvaron leszálltunk. Csendőrök, katonák sorba állítanak. Csak pár lépést kell tennünk a vasúttól a hajóállomásig. Útközben olvassuk: Fromantine!... A névnek nincs cseppet sem tragikus hangzása.

Hosszú fahíd végén kisebb gőzöst pillantunk meg. Most kezd valami felborzongani emlékezetemben. Valamikor láttam francia képeslapban fényképfelvételt fegyencekről, kiket így raktak fel hajóra, hogy atlanti-óceáni szigetek börtöneibe vigyék.

A parton megállunk, s egymásra bámulunk. Némethet, Soltésszal és a törvénytelen gyermekekben rekordot elérő Boromisszával állok egy sorban. Társaimnak vonatfüstös, álmatlanságtól megviselt arcán az enyémhez hasonló balsejtelem tükröződik.

Előttünk csillog a víz és az ég. Az erős déli napsütésben nem tudunk messzire látni. A végtelen vizet inkább csak érezzük. Mintha a világ szélén állnánk, s húzna magához a betölthetetlen űr.

Zsibongás támad köztünk. Szájról szájra jár: az Óceán!... Most már tudjuk, hogy a végtelen vízen börtönt keresnek számunkra. Közénk és régi világunk közé beeresztik a beláthatatlan tenger hullámain. E pillanatban a szárazföldnek az a csücske, amelyen állunk, bár ellenséges földhöz tartozik, mintha mégis hazánk volna ahhoz az idegen világhoz képest, amely a messzi vizeken vár.

A parton fából tákoltt épület áll. A kis ház előtt idősebb, fehér ruhás asszony társaságában zöld kabátos, fehér szoknyás lányt pillantunk meg. Angoloknak látszanak. Bizonyára a háború miatt itt rekedt nyaralók. De lehet, hogy a szép idő tartja vissza őket a francia tengerparton. Nyaralásuk nem szakadt úgy meg, mint az enyém.

Mikor vállainkon csomagjainkkal, porosan, verejtékezve a parthoz érkezünk, az angol hölgyek elrebbennek az állomás épületétől, s ellenségesen, nagyobb távolságra húzódnak tőlünk...

Belém nyilallik a kérdés: mit tettem, hogy egyszerre a megbélyegezettek, a ragályos betegséggel megverték osztályába kerültem, akitől elhúzódnak az emberek? Ezelőtt tíz héttel én is olyan kiránduló, olyan szabad és független ember voltam, mint ők. Most megaláztak és megbélyegeztek. Úgy szállítanak, mint fegyenceket... Miért? A háború miatt? Hát okvetlenül háborús kényszer az, hogy ártatlan nyaralókat, akiket bizonyára nem a gyűlölet, hanem a rokonszenv hozott az országba, mint betörőket elfogjanak, megalázzák és lefokozzák? Melyik háborús törvény rendeli el, hogy a saját területen vendégként tartózkodó és fegyvertelenül elfogott ellenséget, azonkívül hogy kizárjuk a harcból, egyszersmind megbüntetni, meggyalázni is jogunk van?...

A kis gőzös füstöt okádott, és nagyokat bögött.

Csapatunkhoz, amelyet szuronyos katonák vettek körül, a gőzös irányából kék tengerész-sipkás, magas, marcona, polgári ruhás emberek közeledtek. Zsebeikből hatalmas forgópisztoly kandikált ki. A szigetnek, ahová indultunk, előreküldött hatósági emberei voltak, kiszolgált csendőrök, akik nem lehettek a legjobb véleménnyel rólunk, mert szúrós, gyanakvó szemmel néztek, s amíg egyik kezükkel ide-oda lökdöstek, a másikat le nem vették volna pisztolyukról.

Megtörtént hivatalos átadásunk. A csendőrök, akik idáig hoztak, visszavonultak. Csak katonák maradtak velünk és új őreink.

Emlékszem, hogy az egyik civil őr karján sárga szalag volt, s azon láttam meg először feketén kivarrva ezt a szót: Vendée!...

Tehát Vendée-ben voltunk. A királyhű parasztok egykori hazájában. Erről az országrésről csak történeti emlékeim voltak, amelyek a nagy francia forradalom idejére mentek vissza. És most új történelmi fordulat idehányt engem is, mint hajóroncsot partra szór a hullám.

Nekiindultunk a gőzöshöz vezető hosszú fahídnak. Elöl katonák, civil őrök, utánuk négyesével mi. Oldalunkon s a menet végén megint szuronyos katonák.

A hajóról visszanéztem a partra. A zöld kabátos lány előre merészkedett a hídig, s kodakját reánk szegezte.

...Civil foglyok hajóba szállása X-sziget felé!...

Háborús kép!...

Tengeri utunk, legnagyobb meglepetésünkre, alig tartott egy óráig.

A hajó kikötött azon a szigeten, amelynek körvonalait mindjárt elindulásunkkor észrevettük. Ez valahogy megnyugtató bennünket. Mégsem kerültünk olyan messzire a szárazföldről.

A szigeten hosszú gyalogutat kellett tennünk. Körülbelül egy és félórai gyaloglás után a látóhatáron négytornyú épület képe tűnt fel. Felette fekete felhősáv úszott. Az épület innen messziről könnyűnek, áttetszőnek látszott...

Ekkor kezdett sorainkban elterjedni az idáig még sohase hallott név: Noirmoutier! Egyik suttogta a másiknak, majd kezdtük hangosan mondani. A halkán kiejtett szó lassanként kiáltássá duzzadt. És a messzi, lenge képből, még egy órai gyaloglás után, várfallal, árokkal körülvett hatalmas, zord erődítmény lett!...

Megérkeztünk Noirmoutier-ba.

Vendée és Dordogne megyék polgári és katonai hatóságai mintha összebeszéltek volna: a noirmoutier-i várban, a padlóra szórt szalmán kívül, éppen olyan készületlenül fogadtak, mint Perigueuxben a háború első heteinek izgalmaiban. Ott lehetett mentség az ideiglenesség, itt azonban a vastag kőfalak között, az atlanti-óceáni sziget régi erődítményében, mindjárt az első pillanatban ránk dermedt a bizonyosság, hogy innen nem egyhamar kerülünk ki.

Fehér nadrágos, hosszú kék kabátos tengerésztiszt, a sziget parancsnoka és egy hordókövér-szerű, kékeslila arcú, nagy facipős ember: a község polgármestere, fogadtak a vár kapujában. Átrobogtunk az egykori felvonó fahídon.

Gazzal, fűvel benőtt nagy udvar. Körös-körül, négyszögben itt-ott omladozó várfalak. Jobb kéz felől emeletes ház s kisebb várfalba illesztett építmény. Bal kéz felől félig romban heverő földszintes épület.

És szemtől szembe szűk, ritka ablakoktól tagolt, kopott, szürkessárga óriás falak négy torony közé szorítva. A fő-várépület, vagy ahogy franciául hívják: a *donjon*.

- Itt biztonságban lesznek és - sokáig - mondja a tengerésztiszt, aki előtt félkörben felállunk.

Mintha szegek volnának e szavak, amelyekkel koporsónkat zárják le.

- Ne álltassák magukat. Törődjenek bele sorsukba. A háború sokáig el fog tartani. Talán hat hónapig is. Innen megszökni nem tudnak. Húzódnak hát meg, várják, amíg a vihar elmúlik.

A tengerésztiszt nem beszélt gyűlölettel, s mégis kegyetlenül hangzottak szavai. Talán azért, mert higgadtsága és nyugalma mintegy biztosította, hogy amit mond, az valóra válik. Egyébként ezt a deréknek látszó embert többé nem láttuk. Azt mondják, felháborodással mondott le a vár parancsnokságáról, amikor látta, hogy a polgári hatóságok milyen módon látnak el bennünket.

A katonák a melléképületekbe húzódtak, s minket megindítottak a donzson felé. Elöl mentek a németek. Őket az elsőemeleti két nagy helyiségben helyezték el. Utánuk jöttünk mi. Bennünket negyvenével-negyvenötével az első és második emelet négy kietlen helyiségébe zsúfoltak.

Engem a forgópisztolyos őr Boromissza mellé lökött. Nem értette meg, hogy miért nem akarok a szegény magyar asztalos mellé állni, akinek nyitott, vérző sebei voltak... Egy-egy emberre szélességben nyolcvan centiméter s hosszúságban egy méter nyolcvan centiméternyi hely esett. Középen alacsony deszkaszállal átjáró utat kerítették el.

Felcsaptam kis kezításkámat a polcra, s többedmagammal elindultunk, hogy mosdóvizet keressünk, s új helyünket megnézzük.

A hatos *chambrée*-ből (kaszárnyás elnevezése a szobának, ahol voltunk) az ötösbe kellett nyitni, ennek a sarkát átszelve kis helyiségbe jutottunk, ahonnan régi, recsegő-ropogó facsigalépcsőn nagyobb előszobába értünk le. Ebből nyílt a többi négy *chambrée*. Innen léptünk ki a kis bástyaudvarra, amely emeletmagasságban vette körül három oldalról a várépületet. A bástyaudvarról nyitott kőlépcső vezetett le az udvarra. A kőlépcső aljában jobbra megpillantottuk a konyhát, ahonnan főzelékleves szaga áradt ki.

Az udvar nagy volt és megnyugtató. A vár homlokzata előtt felnyúló öreg, bogos törzsű nyárfa alatt leheveredhettünk a fűbe. A várfalak mentén egyes sarkokba jól el lehetett bújni, ha az ember kicsit magára akart maradni. A katonák lent a kapunál voltak elhelyezve, tehát nem annyira mindig szem előtt, mint Perigueuxben.

Most azonban elsősorban legfontosabb szükségleteink után néztünk. Hamar meg kellett győződnünk, hogy helyzetünk ebben a tekintetben kétségbeejtő. A várba hordószámra kellett ivó- és mosdóvizet hozni. Mosdóvizet a vár előtti kútból meríthettünk, ivóvízért azonban ki kellett menni a szigetre, a várépülettől körülbelül negyedóra járásnyira. Mellékhelyiség megint csak egy volt: egy kőpadlózatba beépített lyuk. Ezúttal kétszáznegyven ember számára és az épülettől mintegy tízpercnyi távolságra. Padoknak, asztaloknak híre-hamva sem volt. De legalább a *soupe*⁵³-ra kanalat és tányért osztottak ki.

Valamelyik katonaviselt társunk megtanulta a francia kürtjelzéseket. Az első noirmoutier-i levesre trombitaszó hívott. Vékony krumplilevest mértek ki, és darab kenyeret adtak. Megtudtuk, hogy ezentúl csak hetenként kétszer kapunk marhahúst (mindig hulladékot), egyébként délben-este főzelékleves lesz. Reggel híg feketekávét osztottak ki.

Az étkezés azonban első este nem nagyon érdekelt bennünket. Bejártuk a várfallal körülvett udvart. Felmásztunk a várépület tetejére, amely lapos volt, s egyik torony teraszszerű végződéséről messzire el lehetett látni a tenger felé, a fővényes mezőkre, a sószáritó, lapos medencékre és a sziget nyugati oldalán elterülő erdőre.

A várépületben minden régi, ódon volt. A záruk nyikorogtak, rozsdától vöröslöttek. Ajtókat, ablakokat nem lehetett bezárni. A padlókon ujjnyi rés nyílott, amelyen minden szemét az alul lévő szobákba hullott. Egy-egy helyiségből kis, kerek alakú, borzasztóan magas torony-szobába nyitott be az ember. De ezeknek faláról csurgott a penészes nedvesség.

Azt mondták, hogy Noirmoutier Szent Filibert alapítása volt a középkor legelejéről. Azóta különböző átalakításokon ment át a vár, amelynek francia neve *fekete kolostort* jelent. Mai alakja a tizenötödik századból maradt fenn. A várfalon kívül emelkedett a templom, ahová, állítólag, titkos földalatti folyosón is el lehetett jutni. A várépületet semmire sem használták. Azelőtt valami tűzoltó-múzeum volt benne. Utoljára 1870-71-ben német-osztrák civil alattvalók voltak itt bezárva... Majd félszázad múlva léptünk nyomukba.

Mindezt egy göndör hajú, öszülő-fekete bajuszú ember mondta el, akit Mignale-nak hívtak, s aki, mint vendéglős, kávéházot kapott a várban.

Mindjárt első este is két sou-ért főtt tengeri csigát árult, öt sou-ért csirke-ragut. Öt-hat sou-ért liter bort lehetett kapni nála. Ezen a vidéken feltűnően olcsó volt minden.

Még maradt pár frankunk a berni követségünktől küldött segélyösszegekből. Az utazás és gyalogtúra után tehát éhségünket a kávéházban vásárolt ételekkel csillapítottuk. Egyelőre állva vagy a fűbe heveredve kellett az ételt elfogyasztani. M. Mignale azonban megígérte, hogy másnapra már lesz asztala is, széke is, és a kávéház számára külön helyiséget kér.

Lassanként leszállt az este. A négyszögű várépület fala sápadtabb és fénylőbb lett. Homlokzata éles vonalat vágott a kék ég bársonyába. Szípközpontú csillagok gyúltak fel. Előborongott a hold...

Olyan különös volt itt minden. Fogolytársaink alakjai már csak árnyékokká lettek, a várfal, a donzson pedig mintha megtelt volna élettel. Mintegy halkan előlépett az ezüstös fényű épület magas, meredek fala, amelybe kísérteties szárnyalással ütköztek be a denevérek, mint szélvihartól szertefűjt koromdarabok.

---

⁵³ Leves.

A nyárfa alatt beszélgettünk, mi magyarok. Tanártársaim, a pesti ügyvéd, az aviatikus, a mérnök s az asztalos. Egyszer csak észrevettük, hogy számunk lassanként gyarapodik. A perigueux-i másik két fogolytábor magyarjai kezdtek egymás után hozzánk szegődni.

Sajátságos, felejthetetlenül megindító volt, amint az esti homályból kibontakoztak ismeretlen arcok, s egyszerre csak abba a búvókörbe léptek, a lelkükből kivilágló abba a láthatatlan fénygyűrűbe, amely bennünket összekötött, s amely őket is pillanatok alatt ismerőseinkké tette. A sok idegen között, ezen a világtól félreeső helyen a mi magyarságunk ki nem mondva, nem is hangoztatva, mintegy belső, titokzatos vonzásával mindjárt az első percben összehozott mindnyájunkat.

Sovány, szőkefürtű, térdnadrágos fiatalember tűnt fel. Bemutatkozott. Nagy Zsigmondnak hívják, nőiszabó Párizsból. Utána jött a két Feldenczer testvér. Az egyik alig tizenhat éves. Mind a kettő párizsi szűcsműhelyekben dolgozott.

Sietve, élénk kézmozdulatokkal nagy, kopaszfejű, pápaszemes, zöld kötényes ember jön. Lehet ötven-ötvenöt éves, Müllernek hívják. Magyarul már csak alig beszél, mert negyven éve él Párizsban. Szakmája a női fehér cipő.

- Monsieur - mondja, borotvált arcán széles mosolyra húzódó szájjal -, harminc éve tölem sok-sok fehér satin, vous savez selyem topánkó!... Párizsban!... Itt az egész udvar be lehetne fedni velük!...

És ahogy két karját kitárta, már látjuk is a sok szép fehér cipőcskét. Olyan jólesik rájuk gondolni!... Mintha fehér galambok csapata szállt volna körénk.

Nagyobb mozgolódást keltett új magyar ismerőseink között egy rendetlen külsejű, torzonborz alaknak megjelenése. Prémés, kopott bunda van rajta, amelyet színészi kézmozdulattal húz össze magán. Noha kistermetű, rendetlen öltözetű ember, mégis van fellépése. Titkos tartalékja lehet, ahonnan erejét meríti.

- Bistrán Demeter - mondja, s mikor mindenkivel kezét fogott, végigsimít hosszú bajuszán, azután kérdő szemmel néz ránk.

A többiek ugratni kezdik. Nagy Zsigmondtól megtudom, hogy Bistrán erőtartaléka az örütség. Az alkoholba vesztette el esztét. Valamikor jó szűcsmunkás volt, az utóbbi időben azonban alig lehetett már valamire használni. Nagy Zsiga elmondja, hogy van még köztük egy másik örült is, az öreg Sarkadi bácsi. Ez istennek gondolja magát. Bistrán megelégszik a szerény prófétai szereppel.

Bistrán megjelenése élénkebbé teszi a hangulatot. Mondják, huszár volt Erdélyben, s abból az időből néhány jó magyar dalt hozott magával.

Biztatjuk, hogy énekeljen. Vele együtt zümmögünk mi is. Lassanként egész kis kórust alakítunk ki. Népdalokat, kuruc-nótákat énekelünk. A magas fű elfed, a fa lombja ránk borul. Csak sóvárgó, fájdalmas ének leszünk...

Körülöttünk új árnyékalakok tűnnek fel. Amíg énekelünk, körbeállnak, mintha pásztortűz köré állnának. Ha elhallgatunk, bemutatkoznak, s ők is közénk telepednek. A többi magyarok: Koródy szűcs, fiatalember, jó tenornak mutatkozik. Varga Tamás műasztalos. Stein Móric, biciklisapkás, egészen fiatal arcú szűcsmunkás. Schnitta nevű magas, nyúlánk pincér. Még egy kollégára is rábukkanunk. Neufeld Simonnak hívják, kereskedelmi iskolai tanár volt valamelyik felső-magyarországi városban. Ő is a francia nyelv tanulmányozására jött ki Franciaországba, Párizsban fogták el. Vele együtt ismerjük meg Maravics Jenőt, akit a barcelonai eszperantó kongresszusról visszajövet fogtak el. Soproni származású fiatalember, gazdag szülők gyermeke.

Az énekszó mind erőteljesebb lesz. A várudvar legfélreesőbb sarkaiban is meghallják. Aki magyar csak van, az mind eljön a hívogató hangra. Egy Jakuts nevű mechanikus, Schlotter szűcs együtt érkeznek. Végül zöld takarójával válltól csípőig befedve, közénk áll az öreg „isten” is, Sarkadi bácsi s az udvarában levő Vantur Jakab, aki ugyan lengyel származású, de beszél magyarul, és inkább a magyarokhoz húz...

A sötétben már csak hangjukat halljuk, s magunkban legfeljebb az után tudjuk megrajzolni képüket, ahogyan társaik beszélnek velük, s amiket róluk mondanak.

Lehet már esti tíz óra is. Egyelőre az őrség nem törődik velünk. Német fogolytársaink többször átízentek az udvar másik végéből, hogy ne énekeljünk, mert még baj lesz belőle. Nem hallgatunk rájuk.

Egyszer azután francia káplár s két katona áll meg előttünk. Megvárják, amíg készen vagyunk, majd megkérdezik, mit énekelünk? Mondjuk, magyar vallásos dalt... Éppen a himnusz volt. Fejet bólintanak rá: - *C'est bien.*⁵⁴ - De most menjünk aludni!...

A 6-os számú szobában nagy a kavarodás. Olyan szűken mérték ki a helyet, hogy nem tudunk egymás mellett elférni. Felhasználom a zavart arra, hogy sebekkel borított szomszédomtól megmeneküljek.

Mindjárt az ajtótól balra nagyobb ablakmélyedés van. Igaz, hogy padlója kő, de legalább egyedül lehetek benne. Ide húzódok be. A nagy ablakon át a bástyán, árkon túl, kilátok egy holdfénytől megvilágított magányos fehér házra s hozzátartozó kis kertre. Végtelenül jólesik oda nézni. Mikor a többiek már mind behúzódtak a szalmába, s horkolnak, vagy elcsendesednek, én feltérdeplek a régi nagy kőkockákon, s úgy bámulok ki a kertre és a fehér házra... Térden guggolva, ablaknak támasztott fejjel alszom el, mintha csak megbékéltető, elszenderítő dal szivárgott volna felém az árkon túli, holdfényes családi képből.

2

A következő egy-két hét rendezgetéssel telt el. A fekete várkolostor nem volt semmivel sem felszerelve. 1870-71 óta emberek itt nem laktak. Az akkor ide internált német és osztrák civilek valószínűleg nem voltak állandóan bezárva, s bent a várépületben csak a szegényebbje lakott. Most azonban kétszáznegyvenen zsúfolódtak össze a legszigorúbb zár alatt. Még a vár előtti kúthoz is csak fegyveres katona kíséretével mehettünk. Így hát valahogyan gondoskodni kellett legfontosabb egészségügyi szükségleteinkről.

A feladatot, hogy a lakhatatlan régi várépítményt kétszáznegyven fogoly számára lakhatóvá tegye, Palvadoz úrnak, Noirmoutier maire⁵⁵-jének kellett megoldania.

A kékespiros arcú, galambősz hajú falusi hatalmasságot már megérkezésünk napján láttuk. Olyan jelenség volt, mint az ilyen kis községek „polgármestere” szokott lenni: félparaszt, durva, kék szőttest hordó falusi magisztrátus, akin az uraság legfőbb jele az volt, hogy facipőjének felső fedőrésze lakkbőrből készült.

Palvadoz úr életében nagy eseményt jelentett, hogy kétszáznegyven boche-t kellett falujában elhelyezni. Olyan hírek szivárogtak be hozzánk, hogy ez a tisztség még magánéletére is kihatott. Otthon családjával állandóan perlekednie kellett, mert felesége és gyermekei nem akarták a várba engedni attól való féltükben, hogy az átkozott boche-ok valamiképpen kárt

---

⁵⁴ Rendben van.

⁵⁵ Polgármester.

tesznek benne. Mindennap valósággal ki kellett szeretteinek karjából szakítania magát, amikor elindult foglyaihoz.

Ez a hősiesség természetesen a mi körünkben is meglátszott rajta. Döngő léptekkel, mázsás gömbölyűségének teljes súlyával járt-kelt az udvarnak azon a részén, ahol mindössze néhány kovács végző civil fogoly tartózkodott a nyolcszor-tízszer annyi felfegyverzett francia katona között. Palvadoz mester erről a stratégiai pontról nemigen mozdult ki, s ha valamely intézkedése helyszíni szemlét követelt, az egész őrséget magával cipelte, azonkívül állandóan vele volt az egyik kiszolgált csendőr, aki kezdetben a postánkat hozta, és borraival szívesen fogadott el, de amikor Palvadozzal ment, hosszú bajusza alól ránk vicsorította fogát, és testével gazdáját állandóan úgy fedezte, mintha merénylettől kellene tartania.

Palvadoz úr egyébként mindig haragudott, és kiabált. Arca a felbosszantott pulyka nyakának minden színváltozatát híven leutánozta. Különösen, ha valamelyikünk kéréssel járult elébe. Azt hiszem, hogy egész haragos fellépését csak a kérők és követelők elijesztése miatt játszta meg. Az öreg paraszt mindenekelőtt pénzt akart keresni, s minthogy a berendezésre valószínűleg amúgy sem valami hatalmas összeget utaltak ki, minden ravaszságát össze kellett szednie, hogy a legszükségesebbek meglegyenek s emellett a saját zsebébe is folyjon valami.

Noirmoutier maire-je nem kis leleményességgel a következőképpen hajtotta végre ezt a nehéz műveletet. Deszkaszálakat és szerszámokat hozatott be, azután mutatóba egy süketnéma francia asztalost is felfogadott, de csak négy napra, mert a munka javarészét tiroli fogolytársainkkal végeztette el ingyen.

Mindenekelőtt a várfalhoz ragasztott egyik földszinti épületet hozatta rendbe, amelynek egyik fala teljesen leomlott. A köveket elhordatta, s az épületre deszkából emeltetett új falat. Az így elzárt helyiségbe ugyancsak deszkából összetákolta padokat és asztalokat rakatott be. Ezzel megvolt az „ebédlő”, vagy ahogy Palvadoz úr némi nagyzólással hívta, a *refectoire*⁵⁶.

A többi szükségletet is hasonló egyszerűséggel oldotta meg a facipős polgármester. Mosdónak, az udvari árok mentén, három magas lábra néhány dézsát állíttatott fel, amelyből a vizet vékony, csappal zárható dugón át csurgathattuk magunkra. A csap már a második nap nem működött, ami nagy örömet okozott, mert legalább az egész dugót ki kellett húzni, s így a víz dúsabb sugarakban ömlött. Hasonló ötletességgel oldotta meg Palvadoz úr az illemhely kérdését is. A donzson jobb oldalán, a főudvartól kapuval elválasztva, kisebb mellékudvar terült el. Itt ásattott az internáltakkal hosszú gödröt, s azon két szál deszkát fektetett keresztül. Esőben, télen, nappal és éjjel ide kellett zárandokolni.

Volt még egy nagy kérdés: az ivóvízzel való ellátás. A vizet a szigeti erdőig vezető út mentén fűrt nagy, vaskerekes kútból kellett hozni, ami tőlünk jó negyedórai járásnyira volt. Erre a célra Palvadoz úr kézi erővel hajtott szekeret bocsátott rendelkezésünkre, amelyre kétszáz literes hordót erősítettünk. Ezzel hoztunk be naponként többször az udvaron elhelyezett másik nagy fahordóba vizet.

Ennek a munkának s egyáltalában a kétszáznegyven ember ellátása körül felmerülő minden munkának elvégzéséről magunknak kellett gondoskodnunk. Hogy ez rendben megtörténjék, kaszárnyai szervezettséget kellett meghonosítanunk. Ez volt a mi fogolytársadalmi életünknek alapváza.

Legelsősorban az egyes szobák - *chambrée*-k - választottak főnököt. Ezek voltak a *chef de chambrée*-k. Bizonyos mértékig a mi bizalmi embereink, akik minden este átvették a hatósági intézkedéseket, s azután maguk között megbeszélték a másnapra vonatkozó teendőket. A

---

⁵⁶ Ebédlő.

munkának, az úgynevezett corvée-nak kiosztását ők végezték el. Volt szoba-, udvar-, konyha- és vízkorvé. Ezek a kötelezettségek majd szobánként, majd egyénenként futottak végig rajtunk.

Állandó megbízatása volt a két szakácsnak, egy fogolytársunknak, aki a bevásárlásoknál segített s végül a chef de chambrée-k fejének, aki az érintkezést a hatóságok és a szoba-főnökök között közvetítette. Ezzel a tisztséggel Palvadoz úr Fenyvesi barátunkat bízta meg, aki kitűnően tudott franciául. Fenyvesi mindjárt óriási, festetlen facipőt húzott fel, amely különösképpen egészítette ki szürke, sávos nadrágját, kék zakókabátját s félkemény kalapját. Igaz, hogy gallért és nyakkendőt Noirmoutierban sem tett fel, így hát állandóan úgy festett, mint aki hirtelen magára kapta ruháját, fapapucsát, de már nem volt ideje toalettjét teljesen befejezni. A főnökök feletti főnöksége elég sok munkát adott neki, s hatalmas facipőjével egész nap kopogva loholt végig a szobákon, kőlépcsőkön vagy a sokszor térdig sáros udvaron. Palvadoz úr felhívására alakítanunk kellett még egy kilenctagú békebíróságot, amely a foglyok között felmerülő személyi nézeteltérésekben vagy kisebb fegyelmi ügyekben ítélt, de nem sokáig, mert döntéseit nem vette senki sem figyelembe.

Általában mindennapi életünk úgy folyt le, ahogy legfőbb urunk, Palvadoz elrendelte. A napi élelemre ő adta ki a pénzt, s el lehet képzelni, hogyha már a berendezésen annyit megtakarított, a táplálkozásra szánt hivatalos pénzekből jócskán lekanyarított. Legfőbb hadsegéde, Culoz úr, a kiszolgált csendőrkáplár, mindig együtt dolgozott vele, de a nyereségből neki kevés hullott. Culoznak igazi jövedelmi forrása az internáltaktól kapott borral való maradt, amelyet nemcsak a posta kézbesítéséért, hanem bármely más apró szívességgért is mindig elvárt.

Természetesen a két vagyonosodó civil hatóságnak sok ellensége támadt kint a faluban is, akik a hivatalos pénzeknek túlságosan önző kezeléséről nem mulasztották el értesíteni a prefektúrát. De felkeltették maguk ellen a katonai őrség vezetőjének irigységét és felháborodását is, aki Palvadozék garázdálkodásában s mindenbe való beavatkozásában saját hatáskörének vagy általánosságban, a katonai hatáskörnek megsértését látta.

Az őrség vezetője kis, kövér őrmester volt, békeidőben pék és sokgyermekes családapa, aki éppen számos gyermekeire való tekintettel kapta ezt a veszélytelen posztot. Természetszerűleg ő sem lehetett sokkal okosabb ember, mint Noirmoutier polgármestere. De mint őrmester, elsajátított valamelyes jártasságot, a kaszárnyai együttes élet fegyelmi és gazdasági ágazataiban. Erről Palvadoz úrnak fogalma sem lehetett. Így az őrmesternek, akit mi családiasan Guillaume-nak hívtunk, vele szemben való fölénye ezekben az ügyekben nyilvánvaló volt. Guillaume sergeant azonkívül kitűnő baráttal és tanácsadóval rendelkezett Georges caporal személyében. Georges káplár békében borral kereskedett, s ebben a mesterségben ravaszsága úgy kifinomodott, hogy Palvadoz úron s az egész noirmoutier-i magisztrátuson könnyűszerrel ki tudott fogni. Az őrmester féltékenységét Palvadoz úrral szemben valószínűleg Georges keltette fel, s igyekezett állandóan táplálni annyira, hogy az egyszer nyílt színen, szemünk láttára, ki is tört.

Ezen a nevezetes jeleneten jöttünk rá arra, hogy a két hatóság, illetve Palvadoz úr és Guillaume sergeant között, lappangó ellentétek vannak. És ezen a jeleneten érte Palvadoz úrnak addig kikezdehetetlen tekintélyét olyan súlyos sérülés, amelybe csakhamar egész dúsan jövedelmező megbízatása is beleveszett.

Noirmoutier-i tartózkodásunk második hetében történt egy derűs reggel, hogy Returecki, a nagy fekete szakállas festő, az ablakon át spárga segítségével egy újságárus gyerektől fel akarta húzni a *La France* című napilap legfrissebb számát. Az árokban bujkáló újságos fiú és a várablakon kihajló lengyel festő titkos műveletét szerencsétlenségünkre éppen a vár diktátora feleségének kellett észrevenni. Palvadoznő ugyanis, amíg az ura a várban volt, a

legnagyobb rettegések között állandóan a falakon ólalkodott, hogy mindjárt értesülhessen róla, ha a hites urát netalán a boche-ok megölik. Ily módon figyelte meg az újságolvasást eltiltó hatósági rendeletnek bűnös kijátszását.

Csapott erre nagy patáliát. Pedig nem is volt hatóság, csak annak felesége. Ott mindjárt az utcán elkezdett kiabálni, azután magából kikelve, elfúló lélegzettel a várkapu elé rohant, s ott mind a két öklével kezdte a kaput verdesni. Amikor bebocsátották, valósággal kövér férje karjai közé esett, s lihegve, krákogva, asztmás köhögések között mondta el, hogy mi történt kint a várárookban.

Óriási felfordulás támadt erre.

Palvadoz úr megfűvatta az *appel général*⁵⁷ kürtjelét, az őrséget fegyverbe állíttatta, s egy katonát rögtön az újságos fiúért küldött azzal a paranccsal, hogy élve-halva állítsa elő.

Az appel général ijesztő hívására a szobákból, az udvar különböző sarkaiból izgalommal eltelve rohantunk le az udvar elejére. Vajon mi történhetett, ami miatt ezt a ritkán hangzó jelt váratlanul megfűvatták?

Palvadoz úr parancsára félkörben kellett állnunk. Ekkor már a katona fülénél fogva hozta a keservesen bögő újságáros fiút. Palvadoz felemelt ököllel támadt a szerencsétlen gyermekre, aki az ellenséggel össze mert játszani. Majd dühös arcát, amely e pillanatban ruhája szövéténél is kékebb volt, felénk fordította, felszólított, hogy jelentkezék a tettes, aki a hatósági parancs ellenére lapot akart vásárolni. A tettes annál kevésbé jelentkezhetett, mert köztünk sem volt. A szakállas lengyel festő ugyanis jónak látta szobájából le sem jönni. Vele tartott barátja, a pápaszemes, térdnadrágos szobrász, aki úgy látszik társa volt a lapvásárlás megkísérlésében.

Mikor önként senki sem jelentkezett, Palvadoz úr előráncigálta az újságáros fiút, pofonokkal adta értésére, hogy most már neki kötelessége a tettesre rámutatni. A maszatos arcú, síró gyerek elvonult előttünk kétszer is, de üzletfelét nem tudta megtalálni. Mikor aztán Palvadoz úr újabb pofonokkal élénkítette fel emlékezőtehetségét, végül is a szakállas németre mutatott, aki a fiatal pincéreket szerette. A német könnyen igazolta alibijét. Tizedmagával korván volt a konyhában már kora reggel óta. Jobb sorsra született kabátján meg is mutatta az odatapadt krumpli- és répahéjat.

Újabb pofon s újabb szakállas fogoly következett. A szakállas ember véletlenül az egyik tiroli volt, aki a kérdéses időben Palvadoz úr szeme láttára s az ő parancsára fűrt-faragott.

Szegény gyerek már beleszédült a sok pofonba s a sok borotvátlan és szakállas arc szemléletébe. Palvadoz úr közben mind dühösebb és mind lilább lett, úgyhogy a gutaütéstől kellett félteni.

A kis kövér őrmester ezalatt élesen kidomborodó hasára nyugtatott kézzel állt, és fölényesen mosolygott.

Mikor Palvadoz úr tehetetlensége kétségbevonhatatlanul kiderült, az őrmester magához intett két katonát és halkan rendelkezett velük. A két katona a kiürült donzson felé futott, s néhány percnyi feszült várakozás után, diadalmasan tért onnan vissza a kabátja alatt is remegő fekete szakállas festővel és térdnadrágos barátjával.

A gyermeknek rájuk sem kellett mutatni. Egész lényük töredelmes vallomás volt.

---

⁵⁷ Sorakozó.

Megvoltak hát a tettesek. Guillaume őrmesternek lehetett köszönni, aki gyakorlatból tudta, hogyha általános jelentkezésre fűjnek, jó a szobákban is utánanézni, vajon nem bújt-e el valaki a szalmába s esetleg éppen az, akit keresnek?

A két lengyel művészt Palvadoz úr elé állították. A hatalmas úr darabig farkasszemet nézett velük, azután intett, hogy vigyék el őket.

- Őrmester úr, lássa el bajukat!... - szólt Guillaume-hoz, az elhurcolt foglyokra mutatva.

Guillaume bólintott fejével, s továbbra is csak gúnyosan mosolygott. Palvadoz úr pedig sarkon fordult, s nehézkes, hangos lépteit a várkapu felé irányította, ahol hűséges hitvese várakozott rá. Akik jó szeműek, látták, hogy Noirmoutier ura jókorát lökött feleségén, amikor látszólagos udvariassággal maga előtt bocsátotta ki a kapun.

Mi zsidongva oszoltunk szét. A két lengyel művészt magánzárkába csukták, egy, a bástya-udvarra nyíló nedves, sötét lyukba. Elzáratásuk miatt az izgalom egész nap tartott a várban. Kisebb-nagyobb csoportokba oszolva mindenki ezt tárgyalta.

Estefelé az volt a megállapodás, hogy Palvadoz úr elé járulnak a szobafőnökök, s megkérik, hogy társainkat éjszakára eressze ki külön börtönükből. Este azonban Palvadoz úr nem jött be. Állítólag beteg lett, s hűséges Baucisa melegített téglákat rakott a lábára.

Már késő este lett, amikor a Palvadozra való haszontalan várakozás után, a szobafőnökök úgy határoztak, hogy kérésükkel az őrmester elé járulnak. Kissé izgultak, mert Guillaume őrmestert akkor még senki sem ismerte. Nagy volt a megkönnyebbülés, amikor a belépő szobafőnököket a kis kövér őrmester ajkán kedves mosollyal fogadta.

- Eresszem ki a társaikat? - kérdezte mindjárt maga. - Jó. Megteszem. Végre is nem vagyok emberevő, minthogy pékség a mesterségem. Talán Palvadoz úr sem fogja helyteleníteni eljárásomat... Bár az ilyen magas magisztrátusok esze járását közönséges ember nem ismerheti ki egykönnyen - tette hozzá gúnyos mosollyal.

Ezzel a mondattal szemünkben ki is végezte a vár diktátorát...

A lengyel művészek kiszabadítását mindenki örömmel vette tudomásul. A nap izgalmai után társaink a szobákba vonultak aludni.

A lengyelek még sokáig a kis bástyaudvaron maradtak, és beszélgettek. Hozzájuk szegődtem én is. Holdvilágos este volt, s az októbert vég ellenére langyos fuvalmak jártak a levegőben.

Lehetett már tizenegy óra, amikor a bástyaudvaron felvezető kőlépcsőn a lakószoba felé mentem. A sötét boltív alól váratlanul prémgalléros kabátba burkolózó, kis alak lépett elém, s megfogta karomat.

A sötét alak a kőlépcső tetejére lépett ki. Ijedten hátráltam. Csak akkor ismertem rá Bistrán Demeterre, a próféta szücsre, aki alkoholba s valami Enyedi Klára nevű New York-i magyar lányba belevesztette pénzét, munkaerejét s végül eszét is...

- Maga az, Bistrán úr? - szóltam rá megjátszott szigorúsággal. - Micsoda dolog, hogy ilyen későn itt kószál, s ijesztgeti az embert? Menjen azonnal aludni.

Bistrán felhúzta vállát, és sajátságos ravasz arcot vágott, ami nála abból állott, hogy szemöldökét, bajuszát egészen magasra húzta s azután szakállát simogatva, féloldalról nézett az emberre.

- Mintha olyan könnyű volna aludni ilyenkor... - mondta szinte suttogóvá halkítva hangját. - Nem hágy a hold!... A hold az én szövetségese, s azért nem hágy aludni, hogy mindig a kalapácsra gondoljak...

- Micsoda kalapácsról beszél, Bistrán úr, hiszen maga nem kovács. Maga szűcs.

Bistrán némi megbotrátkozással csóválta fejét.

- Nem olyan kalapács az! Grados ember szerszáma! Még ma a kezembe veszem, és lecsapok vele. Meglátja, vége lesz a háborúnak...

- Ugyan, Bistrán úr, ne beszéljen bolondokat!... - mondtam tettetett könnyedséggel, de közben különös borzalommal töltött el így együtt és egyedül lenni ebben a több száz éves, kísérteties várban egy örült emberrel. - Menjen csak aludni, és hagyja a kalapácsot!...

Bistrán Demeter válasza sem méltatott. Kiállt a lépcső kőkorlátjához, s beleszagolt, arcát befúrta a holdvilágos éjbe, mint a felszállni készülő madár. Bizonyára el is repül boldog, önkívületes képzelete - gondoltam magamban, amíg a sötét fa-csigalépcsőn felfelé botorkáltam. Ezt a szegény bolondot valószínűleg a mai eseményes nap izgatta fel. A fegyverbe álló őrség, Palvadoz dühösködése s a börtönbe hurcolt két lengyel. A többiek izgalma már mind lecsitult, csak az ő bomlott, fékezhetetlen idegei nem tudnak megnyugodni.

Rá gondoltam, amikor a 6-os chambrée nagy, holdfénnel előtött ablaka előtt csendben vetközni kezdtem. Az ablakot kissé megnyitottam, jobban nem lehetett, mert a levegőáram kicsapta volna az ajtókat, s fellármázza az egész várat.

Sokáig álltam az ablaknál, s bámultam az éjszakába, amikor gondolataimból egyszerre csak az udvar felől érkező rettenetes kiáltások riasztottak fel. Megrázó, borzalmas bőgése volt ez egy embernek, akit mintha vesztőhelyre vittek volna, s aki ebbe belevesztette esztét.

Társaim alatt megzörrent a szalma. Egyesek hallgatózva ültek fel. Én is pillanatig szívdobogva álltam, de amikor a kiáltás megismétlődött, kabátot kaptam magamra, s a két szobán keresztül rohantam kifelé a lépcsőhöz. Ott már több felriasztott árnyalakkal találkoztam, akikkel együtt szaladtunk az udvarra. De voltak olyanok is, akik ellenkező irányba, fel a tetőre siettek.

A különös, ijesztő kiáltás még egyre tartott, és csak akkor tudtam meg, melyik irányból jön, amikor többi társammal az udvarra értem.

Hátborzongató jelenet tárult itt elénk. A donzson tetején, egészen a lapos, élesen egyenes vonalú fedélzet széléig előre lépve, emberi alak állt és karjait kitárva kiabált. Fejét megvilágította a hold s kitárt karjai mögött prémes gallérú kabátja fekete szárnyként nyílt meg. Rögtön ráismertem Bistránra. A többiek is elhűlve szólították nevét. Mellettem állt Dudás, az aviatikus és Nagy Zsiga, a női szabó. Nagy Zsiga az előző dépôt-ban együtt volt Bistránnal, s most kezét tördelve jajgatott, hogy mi lesz a szerencsétlen emberrel, aki képes arra, hogy a holdfény vonzása alatt előbbre lép, s belezuhan a szörnyű mélységbe.

Ebben a pillanatban a katonai őrség ébren levő tagjai is, kezükben lámpással előjöttek, s a várépület felé szaladtak. Ugyanakkor a tetőn azoknak a leguggoló fogolytársainknak körvonalai is láthatóvá lettek, akik már kezdetben sejtették, hogy miről van szó, s egyenesen a tetőre mentek fel.

Most izgalmas pillanat következett.

Bistrán leeresztette karját, s még előbbre lépett. Talán ki sem bírta volna már szédülés nélkül, ha nem örült.

- Hallgassátok meg átkomat - ordította magyarul. - Ezerszeres átok és halál a vérontókra! Pusztuljanak el mind. Itt van a kezemben a kalapács! Most lesújtok s akkor...

Bistrán Demeter ebben a pillanatban kissé hátrább lépett, mintha lendületet venne a lesújtásra. Ezt a helyzetet használták ki azok, akik mögéje lopózkodtak, egyszerre ketten átkarolták, és szegény őrültet visszahurcolták, mielőtt lesújthatott volna... Sokszor mondta azután is, hogy a háború azért tart tovább, mert ellenségei megakadályozták abban, hogy kalapácsával lecsapjon.

Ekkor már a katonák is a tetőre értek. Bistránt az őrség cipelte le az udvarra. A „próféta” nagyon hallgatagon viselkedett. Lényében volt valami a nagy szellemek fölénységéből, akik tudják, hogy a csőcselék felülkerekedése csak ideig-óráig tart.

A káplár be akarta zárni Bistránt. Közbeléptünk azonban az őrmesternél, aki hiányos öltözetben szintén megjelent az udvaron. Megmagyaráztuk, hogy örülről van szó. Guillaume sergeant hagyta futni, de a tetőre való feljáratot egyszer s mindenkorra elzáratta.

Éjfél felé nyugodott el csak a vár. Az ég sápadt vándora már letűnt az égről. Örült szerelmese is fekhelyére tudott hát térti...

Október végén szerencsétlenné fordult életemben végre néhány nyugodtabb nap következett. Eddig a háború első napjától kezdve úgy éreztem magamat, mint előbbi életétől, az egész eddigi világtól elszakított, üldözött vad. Voltaképpen magam sem tudtam miért, de érzésem az volt, hogy megvetnek, gyűlölnék, halálra keresnek. Emellett teljesen egyedül voltam. Nem akadt senki, akitől jó szót, tanácsot kérhettem volna. Hiányoztak a tapasztalatok, az előre elrendelt intézkedések, a példák. Minden felégett körülöttem. Valójában, mintha most születtem volna, mintha meztelenül, gondozó nélkül, segítség nélkül most dobtak volna ki a világba. Éreztem, hogy egész múltam összeomlott, s bár magamnak sem mertem bevallani, de az volt a rettenetes sejtelmem, hogy többé sem az országgal, amelyhez tartoztam, sem enyéimmel sorsom össze nem hoz. Sötétség borult felém, kitört a vihar, s én örökre eltévedtem.

Apám Kolozsváron főigazgató volt. Ott éltek fiútestvéreim is. Egyik egyetemi tanár, a másik orvos, a harmadik, a legfiatalabb éppen önkéntesi évét szolgálta le a tüzéreknel. Volt még egy bátyám, aki katonatiszt volt, s a hadseregéből betegsége miatt még jóval a háború előtt kilépett. Azt hittem, hogy nekik mindnyájuknak menniük kell. Telve voltam nyugtalansággal miattuk is. Apámhoz már Párizsból, azután Perigueux-ból s majd Noirmoutier-ből is egyik kétségbeesett levelet a másik után írtam. Jelentettem magamról, hogy testileg elég jól érzem magamat. Emberségesen és jóakarattal bánnak velem a francia hatóságok (vajon milyen arccal olvasták a cenzúrán ezt az apám megnyugtató szolgálatot kifejezőt?), de minden levélben egyforma kétségbeeséssel kérdeztem: mi van fiútestvéreimmel? Felsoroltam név szerint mindegyiket, s mindegyikről külön-külön megkérdeztem, mi történt velük? Rémes álmaim voltak róluk. Egyszerre négy fiútestvér. Mi van velük? Mi van velük?...

Valahogy úgy voltam Magyarországgal is, mint négy fiútestvéremmel. Kimondhatatlanul féltettem. Ha a Lemberg elvesztéséről, a Przemysl körüli harcokról, az oroszoknak a Kárpátokban való megjelenéséről elterjedt híreket, amelyek minden újságeltiltás ellenére is beszivárogtak hozzánk, túlzottaknak is tartottam, mégis fel kellett tételeznem, hogy Magyarország előbb vagy utóbb halálos veszedelembe kerül. Csak ennek a veszedelemnek nem tudtam alapot adni, nem tudtam idejét megjósolni, mert minden, ami otthonomra vonatkozott, az aggodalomnak, az ideges félelemnek s a tájékozatlanságnak sűrű kódéba volt merítve mindaddig, amíg az első levelek meg nem érkeztek hazulról.

Két és fél hónapig kellett a leggyötrelmesebb bizonytalanságban várnom, amíg az első Magyarországról küldött levelet König György nevű barátomtól október végén megkaptam. Utána kettesével, hármasával jöttek levelek apámtól, Laczkó Gézától és más ismerőseimtől.

Ezek az első levelek nem is annyira tartalmukkal hatottak rám. Hiszen voltak benne megnyugtató hírek is. Két fiútestvérem nem volt kint a fronton. Helyemet a budapesti gimnáziumban, ahol tanítottam, fenntartják, sőt egyelőre adnak fizetést is. Sok barátom, ismerősöm még

be sem vonult... De elsősorban nem ezek a hírek számítottak. A levelek a maguk egészében indítottak meg. Olyanok voltak, mint a muzsikaszó, amely szóval ki nem fejezhető kapcsolatokat teremt idegéletünkkel. Bizonyosságok, megfogható, érinthető bizonyosságok voltak abból az országból, amelynek képét, körvonalait az örökös, gyötrő nyugtalanság szemem előtt egészen összekavarta. Nem is leveleknek, élőlényeknek éreztem őket. Nemcsak százszor elolvastam, hanem megfogtam, tapintgattam, az ajkamhoz érintettem... Végül is mindent nekik köszönhettem. Visszahozták múltamat, újra célt adtak életemnek, s feltámasztották előttem az otthont, amelytől oly kegyetlenül elszakítottak.

A levelek után megjött a pénzem is. A kis breton fürdőhelyről, ahol nyaraltam, elküldték csomagomat. A faluból behozattam gyapjúsapkát, vastag nyaksálat, facipőt és kék trikót. Felkészülődtem az esős időkre. Azonkívül fekhelyemen is változtattam. Fenyvesi barátommal az ajtó és az ablak közé eső keskeny sávra költözködtünk, amely elé oldalt, Culoz úr közvetítésével, a francia asztalossal leereszthető fa védőfalat készítettem, hogy nappal a világosságot ne vegyük el, viszont éjjel védelmet kapjunk a légáramok ellen.

Az ablakmélyedés így tisztán megmaradt „dolgozószobának”. Kis, mindenféle fadarabból összetákolt asztalt tettem belé s támla nélküli, háromlábú széket. Nagy nyomorúságomban is milyen boldogító érzés volt, amikor a kis asztalkához először ülhettem. Elöttem tinta, toll, levélpapír, könyvek!... A szobát, ahol negyvenkét lakótársam feküdt, beszélt, veszekedett, dolgozott, vagy járt-kelt, a védőfal s rajta túl a szobában elterülő árnyék oly messzire vitte! Az ablakmélyedés fényfürdőjében egyedül voltam, kicsit magasabban is, mint a többiek, s valahogy úgy éreztem, hogy szerencsétlen sorsom színterén túl egyenesen és közvetlenül átnyúlhatok, átszállhatok oda, ahol az enyéimek vannak. Felejthetetlenül szép érzés volt, hogy mikor először ültem az asztalhoz s apámnak levelet írtam, mosolygó arca megjelent előttem, mint látomás. Nem haragudott, nem vádolt, amiért annyi intelme és kérése ellenére, mégis kimentem megint Franciaországba. Lényének közelsége annyira meghatott, hogy szemem könnybe lábadt, s alig tudtam levelem megszólítását leírni: „Kedves, jó Atyám!”...

NEGYPEDIK FEJEZET

A 6-OS LAKÓI

1

Megindulnak az ősze esőzései. Ilyenkor, két-három napi eső után, a várkaput akár nyitva is hagyhatnák, úgysem tudna senki sem kimenni. Az udvaron méteresre dagad a sár, s a várépületből alig tudunk a mellékudvarba vagy a mosdókhoz menni. Az épület is olyan lesz, mint vízből kiugrott, csurgó szőrű parasztkutya. Minden csúf vonása kiüt rajta. A leomlott vakolat helyén kötörmelék, piros téglá dugja ki fejét. Az épületnek régi, nemes patinája teljesen elvész a mindent elöntő nedvesség alatt. Bent a szobákban vízfoltok támadnak a falakon. A toronyszobákban úgy csorog a penészle, mintha dézsából öntenék. Rémülettel vesszük észre, hogy bőrből készült dolgainkat vastagon lepi el a penész.

A nedvesség és az eső teljesen szobánkba zár. Palvadoz úr és hú hadsegéde, Culoz most már nem jönnek be. Nincs kinek panaszkodni. A katonai hatóság győzött belül a várban, de viszont nem tesz semmit. A hatalom Guillaume őrmester kezébe került, a postát Georges káplár osztja ki. Telve vannak jóindulattal, de hatáskörük nincsen. Még lapátot sem tudnak szerezni, hogy a sarat csomóba hányjuk, annál kevésbé kavicsot, hogy az udvaron utat csináljunk.

Guillaume nagyon derék ember. Eltréfálgoszik mindenkivel. A németek között van Däumling müncheni tanár, akit négy tanítványával francia tanulmányúton ért a háború kitörése. Perigueuxben összekerültek egy Nagel nevű lipcsei tanárral. A többiek pincérek, borbélyok, mechanikusok s olyanfajta napszámosok, akiknek munkaköréről, háború előtti életmódjukról a hosszú fogsági együttlét alatt sem tudtam halvány fogalmat sem szerezni. Guillaume jól van a poroszokkal is. Egy ízben még fényképfelvételt is csináltatott magáról, amint a vár egyik boltíve alatt ölelkezve áll a német diákokkal s a két német tanárral. Később az életével fizetett meg ezért a képért... De Guillaume nem tudja, mit csinál. Ez a kövér, lesült képű, sűrű fekete bajuszú emberke olyan, mint egy nagy gyerek. Mindenben jóízűen nevet, s mindenre azt mondja: „Je m'en fous”⁵⁸. Magával sem törődik, de velünk sem.

Titkárának, Georges káplárnak van vagy tíz gyereke. Tudja, hogy nem kerülhet ki a frontra. Nem sokat ad a katonai fegyelemre. „Allez! Vous êtes aussi des hommes, nom de Dieu!”⁵⁹... Ezzel fejezi ki pacifizmusát és emberségességét. Guillaume-nak ő segít, hogy a várépületben ne legyen fegyelem. Türik, hogy a foglyok késő este is énekeljenek. A várablakok néha még este tíz órakor is ki vannak világítva, s rajtuk keresztül zaj, énekszó hallatszik ki. Akik kint a falu utcáján a vár mellett elhaladnak - falusi vénasszonyok, vénemberek -, irigykedve beszélnek a mulató boche-okról, s a faluból megint egyik feljelentés a másik után megy a prefektúrára, de most nem Palvadoz és Culoz, hanem Guillaume és Georges ellen...

Pedig a negyvennégy-negyvenhat emberrel zsúfolt chambréékban ilyenkor, amikor az eső miatt mindenki fent tartózkodik, igazán kibírhatatlan a helyzet. Két levelet írtam franciákhoz, amelyekben nyomorult sorsomat lefestettem, s kértem, hogy legalább a sziget falujában való kintlakást engedjék meg saját költségemen. Hiszen erről a szigetről elszökni úgysem lehetett. Az egyik levelet Vendée prefektusának, M. Tardifnak küldtem el. A másikat M. Marthának, a

---

⁵⁸ Füttyölök rá.

⁵⁹ Gyerünk! Ti is emberek vagytok, az istenit!

Sorbonne-on az ókori pedagógia tanárának. M. Tardif feleletre sem méltatott, Martha professzor pár udvarias, sajnálkozó sorban értesített, hogy a legilletékesebb helyeken szerzett értesülései szerint, velünk Franciaországban éppen úgy bánnak, mint a Magyarországon rekedt francia civilekkel. Ebből természetesen egy szó sem volt igaz. Magyarországon az ottrekedt franciák az egész háború alatt soha egy pillanatig sem voltak bezárva.

Martha levelének hatása alatt elhatároztam, hogy többé helyzetem könnyebbítése végett francia ismerősökhöz nem folyamodom. Különb is azt hallottam, hogy Párizsban a rendőrség kellemetlenséget okoz azoknak, akik civil internáltakkal levelezésben vannak.

Nem volt hát menekvés a 6-os számú szobából. Pedig, amit javunkra tettek, még az is csak helyzetünket rontotta. Egyik nap elterjedt az örömhír, hogy szalma érkezett az udvarra és nagy tömegben szalmazsákok. Az első derűs napon levonultunk szobák szerint az udvarra, s a számunkra kijelölt szalmakazal ellen támadást intéztünk. Az üres szalmazsákok percek alatt felszívták a rendelkezésünkre álló szalmát. Azután hátunkon az óriási szalmazsákokkal felvonultunk szobánkba. Itt derült ki a baj, hogy a megtömött zsákoknak fele sem fért abba a helyiségbe, ahová zsúfoltak. Lett ebből nagy veszekedés, kétségbeesett dögönyözése a zsákoknak. Valóságos sportgyakorlatokat kellett végeznünk egész nap, és centiméterek vitatásáért magunkat rekedtté kiabálnunk, amíg végre, úgy-ahogy, rá tudtuk kényszeríteni a *paillasse*⁶⁰-okat, hogy egymás mellett megférjenek.

Másnap aztán megint esett az eső. A 6-os lakói most már szalmazsákjaik trónusán ültek, de mindenki egész nap a szobában tartózkodott. Hová is lehetett volna menni, mikor az udvart az eső és a sár teljesen hatalmába kerítette?...

A 6-os számú szoba a donzson frontjával párhuzamosan haladt, de ablakai nem az udvarra, mint az 5-öséi, hanem egyik oldalról várfalon, árkon túl a templomra s az előtte lévő térre, míg a másik oldalon, ahol Fenyvesivel ketten feküdtünk, kis falusi utcára és egy magányos házra nyíltak. A két fal mentén voltak elhelyezve a szalmazsákok. Mindegyik oldalon huszonkettő. A mienk Fenyvesivel az 5-ösbe nyíló ajtó és az ablak közötti kis falrésznel állott. Az ajtótól jobb kézre következett még huszonkét szalmazsák. A legvégső megint a másik ablakot érte, amelynek mélyedésében Nagy Zsiga, a női szabó, valóságos kis szabóműhelyt rendezett be. A szemben lévő fal két, toronyszobába nyíló ajtó között terült el. Az egyik kis toronyszobában Dudás lakott. A másikban három osztrák pincér: Fritz, a citerás, Engelsdorfer Rudi, akit a baleset ért, s aki azóta teljesen felépült s végül egy Birkán nevű magas, szépszál szőke osztrák fiú.

A 6-os szoba lakói között volt tíz osztrák pincér. Általában jó megjelenésű, aránylag tanult, tiszta fiúk. Ha nem volt egyéb elfoglaltságuk, most is a nyelvekben tökéletesítették magukat. Angolul majd mindegyik tudott, franciául gyengébben. A háború előtt egy évvel jöttek Londonból Párizsba, s előkelő amerikaiak és angolok számára épült szállodákban szobapincéreskedtek. Egyik sem érte még el a harmincadik évet.

Az irányító szerepet köztük Kaiser töltötte be. Őt soha ki nem mondott belső szavazással vezetőjüknek, mintaképüknek fogadták el a többiek, akik egyébként a napok rájuk szakadó bajait és fájdalmait az egész fogság alatt csodálatos együttérzéssel és összetartással osztották meg. Kaiser ezt a kitüntetést okosságával, életrevalóságával és józanságával meg is érdemelte. Azt hiszem, a pincérek nemzetközi szövetségében valami tisztséget viselt, ezen a réven ruhában és pénzben segítséget is tudott kijárni társainak. Mindig friss, jól fésült, a körülményekhez képest kifogástalan megjelenésű volt. Soha civódásban, haszontalan vitatkozásban nem vett részt. Legközelebbi barátai voltak: a vékony hangú, pattanásos Heibl, akit talán azért

---

⁶⁰ Szalmazsák.

fogadott maga mellé, mert legtöbb támogatásra szorult s a fekete hajú, olaszosan barna bőrű Auer, aki hajlamos volt a tüdőbajra. Ők hárman egész nap tanultak, dolgoztak.

A legközelebbi szomszédjuk, Hintze, már inkább a zene iránt érdeklődött. Reménytelennek látszott, hogy vastag, darabos ujjait valaha is befegyvelmezi a hegedűhúrokon a félhangok kitapintására. De szorgalma minden akadályt legyőzött, s Hintze, aki kurta hajjal, angol sportolókedvvel érkezett a fogságba, idővel hosszú, borbélyosan göndör haját növesztett, és művésziesen kötött nyakkendőt hordott. Másik két pincértársa: Neubert és Neuhaus megmaradtak mindvégig sportfiúknak. Naponként kétszer félórát futottak az udvaron bármilyen időben, s minden reggel hideg vízben tetőtől talpig megmosdottak. Tauber, talán Leitner mészáros befolyása alatt, inkább a gyomrot érintő kérdésekkel foglalkozott. Csupasz képű, sápadt, nagyorrú s nagyon izmos gyerek volt. Hamar belesodródott a konyhai ügyekbe és a konyhapolitikába, s ezekbe belevitte Hainzlt és a még alig férfivá cseperedett, nagyon falánk Kühnét, akik egyébként is még nem voltak öntudatos pincérek a háború előtt, hanem a pikoló és az ételhordó közé esett rangjuk.

Az egész kis pincértársadalomból magánosságával, bogaraival csak Tutschek ütött ki. Ez a fiú mindjárt a fogság elején elkomorult, szakállt eresztett, elhanyagolta magát, s egész nap az egyik kis ablak mélyedésében imádkozott, szent könyveket olvasott, mintha csak valamelyik régen itt vezeklő fekete barát lelke öltött volna benne testet.

Az osztrák pincérekkel jó baráti viszonyt tartott fenn egy tiroli német fiú, akit csak „tiroli Adonisz”-nak hívtunk. Valóban inkább Apolló-feje volt. Gyönyörű, okos, szépen megmintázott göndör hajú fej, amely csupa fölénnyel és derűs sugárzással ült a szép vonalú nyakon. Nagyon tiszta, mindig friss és üde fiatalember volt. A sok szemétből, ami körülötte terjengett, lénye mintha csak tisztaságot tudott volna átszűrni. Nem tudom, mi volt békében a foglalkozása. Lehet, hogy ő is pincéreskedett. Mindenesetre a feje és termete fényüzésszámba ment ebben a mesterségben. Csak ha az ember beszélt vele, akkor tapasztalta, hogy az apollói fej bizony belül nagyon üres. S így azt is meg lehetett érteni, hogy a fiúnak ezzel a külsővel pincérnek kellett lennie.

Az Adonisznak legjobb barátja volt egy Braggiotti nevű tiroli olasz. Osztrákok és olaszok között szinte ritkaságszámba menő bensőséges barátság fűzte őket össze. Braggiotti valamivel idősebb volt, mint barátja és sokkal okosabb s érettebb. Ő is csinos, jóképű fiatalemberszámba mehetett, de arcának csínosságában, gondosan kikent-kifent bajuszában, lesímított ritkás hajában, kissé sárgás bőre vastagságában volt valami viasszerű kikészítettség, álarcszerűség. Pedig egyébként szeméből értelem és olaszos szenvedély sugárzott. Csak nem volt élet, közvetlen kifejezőképesség benne. Még ha nevetett, arca akkor is merev maradt. Néha attól féltem, hogy lerántja egész arcát, s rám vigyorog majd igazi, elrejtett ábrázata. Braggiottit meggyanúsították, hogy a barátságnál bensőségesebb kapcsolatok fűzik Adoniszhoz. Nem volt valószínű. Az olaszt nagyon érdekelték a nők, s későbbi vízhordásainkon együtt lettünk áldozata egy kis amerikai lány iránt táplált légies, álmodozó rabszerelemnek.

Három osztrák állampolgárságú fiatal galíciai zsidó is velünk együvé került a 6-osba. Fénylően sápadt arcuk, bágyadt csillogású, napvilágtól irtózó szemük volt. Mintha pincében nőttek volna fel. Egész nap szalmazsákukon heverték. Csukott szemhéjukat mintha a rettenetesen hosszú szempilláik véglegesen arcukhoz ragasztották volna. Nagyon hasonlítottak egymáshoz. Lehet, hogy ikertestvérek voltak. Csak két hónapig tartózkodtak Noirmoutier-ban. Egy alkalommal minden különösebb feltűnés nélkül eltűntek. Egy éjjel vitték el mind a hármat. Csendben, panasz vagy tiltakozás nélkül öltözködtek fel. Holmijukat közös batyuba rakták. Fejüket lehajtva, némán vonultak el a fénysávon, amelyet a katonák viharlámpása a szoba sötétjében eléjük vetített. Vissza sem néztek, fel sem sóhajtottak. Csak mentek, mint akiknek

végzetük az örök vándorlás... Én úgy bámultam őket, mintha álmodnék. Csak másnap ijedtem rá, hogy valóságot láttam. Kérdezősködtem, mi lett velük; senki sem tudott választ adni.

A két Feldenczer, Koródy, Schlotter, Schnitta, azután egy Laya Tamás nevű szőke, gyermek-arcú asztalossegéd, Bombesz János, Nagy Zsiga buzgó segédje és foltozótársa, Sztancsik, egy másik szabó s végül egy Rezanovics István nevű szűcssegéd, szintén a két ablak közötti fal mentén laktak. Ilyenformán ez volt a fiatalok oldala.

Velük szemben, a véletlen folytán, vagy talán mert itt a léghuzam nem érződött annyira, az öregebbek húzódtak meg egymás mellett.

Szobánk nesztora kétségtelenül az öreg Sarkadi bácsi volt. Az egykori legidősebb trójai királytól azonban annyiban különbözött, hogy nem szeretett sokat beszélni, s viszont ő nemcsak király, hanem - „isten” volt. Örültségének kitörését ő maga mondta el nekem egyszer szüksézáván, homályosan odavetett szavakkal úgy, hogy nekem kellett a történetet összeállítani. A Maros partján sétált, borzasztó meleget érzett, valami kényszerítette, hogy vegye le fejéről a cilindert, s dobja a vízbe. Meg is tette. Erre elkezdett kiabálni, emberek gyűltek köréje, s ő elmondta nekik, hogy ő az isten. Ekkor vitték először örültek házába.

Később kikerült Párizsba. Ismerősei azt mondták, jó szűcsmunkát végzett. Párizsban is dühöngeni kezdett egyszer, s fél évet ült Charantonban. A háború előtt valamelyik nagyobb párizsi szűcsműhelyben dolgozott. Szótlán komorsággal végezte munkáját, és csak ha rájött, akkor mondta el rögeszméjét, hogy ő isten, őt „je sais tout”⁶¹-nak hívják, s jövetelét már megjósolta Csokonai is. Persze, zavarosan mondta el a dolgot, de francia nyelvű munkatársai azt hitték, hogy nem tud jól franciául, s nem vették észre örültségét. Munkaadói sem tudták soha, hogy örülten van dolguk. Magyar társaik szegény öreget sohasem adták ki.

A fogságba elhozta minden megtakarított pénzét. Körülbelül háromezer frankot. Én először úgy kerültem vele össze, hogy az öregúr odavolt a nyugtalanságtól, amikor az őrmester a pénzét elvette tőle. Elhozták hozzám, hogy vigasztaljam meg. Sarkadi bácsi zöld színű lópokróccal volt befedve, amelyet úgy hordott magán, mint valami tógát. A pokróc alól csak jáger alsónadrágja nyúlt ki, és szőrös, kiszáradt meztelen lábai hatalmas cügöscipőben tűntek el. Kétoldalt sűrű, göndör ősz hajjal benőtt nagy feje olyan volt, mint tudós professzoré. Csak ha pápaszemén át óriásivá nőtt kék szemébe nézett az ember, akkor tekintett vissza rá az ijesztő üresség. Ezek a szemek egyébként könnyel voltak ellepve, amikor elpanaszolta, hogy elvették egész élete megtakarított pénzét. Nagy fáradtsággal sikerült megnyugtatnom, hogy hiánytalanul visszakap majd mindent. Elmagyaráztam, hogy a fogságban pénzt senki sem hordhat magával. Pénzért annyi zsetont kap, amennyit akar, s ezzel vásárolhat a kázinóban. De valódi pénzt sem ő, sem más nem hordhat magánál. A hatóságok ezzel az intézkedéssel szökésünket akarják lehetetlenné tenni.

Az öregúr legyintett kezével:

- Ha akarnék, megszökhethnék, tudja meg, Koncz úr! - Széles, lassú kiejtéssel beszélt, s engem állandóan Koncz úrnak hívott. - Én vagyok a zsőszétu!... Megtehetném, de nem akarom. Csak csinálják nélkülem! A végén úgyis csak nekem lesz szavam! Ugyan!...

Megint legyintett kezével... Én pedig örültem, hogy Sarkadi bácsi ismét istenségéről beszélt. Ez mutatta, a pénz dolgában már megnyugodott...

Esős napokon különben a 6-osnak egyik szórakozása volt, hogy Sarkadi bácsit összeheccelték Bistrán Demeterrel, a másik örülten.

---

⁶¹ „Mindent tudok”.

Bistrán nem sokat adott Sarkadira. Láta rajta, hogy örült. Viszont a maga bolondságait természetesen nem nézte olyan tárgyilagos szemmel, attól eltekintve, hogy Bistrán valójában nem is volt egészen örült, csak alkoholista és kicsit kótyagos. Hosszabb időt töltött Amerikában, s ott megismerkedett a szabadkőműves szervezetekkel. Az Unióban majdnem mindenki tagja valamilyen szabadkőműves páholynak. Bistrán is ott szerzett némi fogalmat a „grádokról”, a „kalapácsról”, amelyekre beszélgetés közben sűrűn kitért. Ugyancsak New Yorkban lehetett szerelmi kalandja egy Enyedi Klára nevű magyar lánnyal. Biztosan pórul járt a nővel, s talán ettől kezdett el inni. Párizsba már úgy jött vissza mint alkoholista, súlyos üldözési mániával s egy grádokra és tőle ellopott kalapácsra épített világszemlélettel. Meg volt győződve róla, hogy az ő kalapácsát ellenségei, akik féltékenyek voltak grádjaira, Enyedi Klarával lopatták el. De egyszer majd visszakérül hozzá a kalapács, mert hiszen ő próféta, s mint olyan, a grádosok listáján az élen áll. Azon a holdas éjszakán, amikor a tetőn megátkozta a háborút, már azt hitte, hogy az elveszett kalapács a kezében van.

Bistrán egyébként eltekintve ettől a zavaros, de nem minden szín és poézis nélküli elmélettől, egészen kellemes ember volt az érintkezésben. Jól adott elő, jól énekelt, s humor híján sem volt. Az alkohol főleg munkaerejét örölte fel. Megbízhatatlan munkás lett belőle, ezért ritkán jutott keresethez, lassanként elhanyagolta magát, és teljes nyomorba züllött.

A fogságba is újabb nagy nyomorúság-periódusból érkezett. Prémgalléros kabátját, egyetlen ruhát s némi fehérneműt mentett át magával. Dolgozni a fogságban sem igen akart. Néha megcsinálta más helyett a korvét, de a keresett pénzt rögtön elitta. Részeg állapotban gyakran szidta a németeket, akik borzadtak tőle, mert oly sötéten nézett rájuk, mint valami gyilkos. Pedig Bistrán nagyon ártatlan ember volt. Hogy az ő szavajárásával éljek: „fehér galamb fészkelte a lelkében”...

Ha Bistrán keveset tartott Sarkadi bácsiról, viszont Sarkadi egyenesen megvetette őt. Nemcsak bolondsága képzetei szerint, mint az „öreg isten” megvetheti a „prófétát”. Hanem, mint ahogy pénzes, kispolgár-ember lenézi a rongyos, részeges csavargót. Nem is állt volna szóba vele, ha esős napokon a 6-osba szorult lakók vagy az 5-ösből átszivárgó vendégek nem hergelték volna folytonosan egymásra őket.

Sarkadi bácsi hamarosan kijelentette ilyenkor, hogy Bistrán részeges csavargó, akinek a prófétasághoz semmi köze sincsen. Ezzel szemben az ő istenségét már megjósolta Csokonai, tudja az egész világ, maga Poincaré is, aki szántszándékkal csukatta ide be, de majd végén csattan az ostor!...

Bistrán viszont az ilyen beszédre megpödrötte bajuszát, s ravaszul az emberre kacsintott: „Hallod, mit beszél a bolond?”... Kerülte a szemtől szembe való vitát. Csak fel s alá járkált a szobában, s a bajusza alatt odamotyogott egy-egy gúnyos megjegyzést az öreg felé. Ezt aztán a többiek felkapták, s vitték Sarkadi bácsihoz.

Sarkadi ült a szalmazsákja végén, zöld pokrócával betakarva, keménykalappal fején, és végtelen göggel jegyezte meg:

- Baland likból baland szél fú!...

Egyszer azután próbatevést rendeztünk kettőjük között, hogy nyilvánvalóvá legyen, melyikük tud többet. Előzetesen összejátszottunk Sarkadi bácsival, s megmondtuk, hogy egy skatulya cigarettát fogunk bal kéz felől a nyolcadik szalmazsák alá rejteni. A verseny abból fog állni kettőjük között, hogy melyikünk tudja kitalálni, hol a cigaretta. Bistrán ellen ment a játék nemcsak azért, mert ilyen tréfában illik az „isten”-nel összejátszani, hanem azért is, mert nagy dohányos volt, míg Sarkadi bácsi nem cigarettázott. A verseny díja pedig az volt, hogy aki megmondja, hol a cigaretta, az mindjárt meg is tarthatja.

Az „istenek” párviadala nagy érdeklődés mellett folyt le. Külön bírálóbizottságot is állítottunk össze, amelynek elnöke Müller bácsi, a fehér női cipők készítője volt, aki nagyon szeretett elnökölni.

Először Bistránt kérdeztük, hogy mondja meg, ha olyan nagy próféta, hol a skatulya cigaretta? Bistrán vakargatta bozontos, szalmatörmelékkal teletűzdelt fejét. Végül is rossz tréfával ütötte el a dolgot:

- Hun van? Hát biztosan nem az én zsebemben!...

Most került Sarkadi bácsira a sor. Az öreg „isten” minden várakozásunk ellenére kitűnően megjátszta szerepét. Először körülhordta ezüsthajtól koszorúzott nagy, piros fejét, aztán biztos határozottsággal mutatott a szalmazsákra:

- Bal, nyolcadik!...

A zsűri a jelzett helyre sietett, s a cigarettát valóban ott találta. Bistrán zavartan nézte a jelet. Nem szerette az olyan prófétai versengéseket, amelyeknek végén más kapja a cigarettát. Gondolt rá, hogy valami csalás van a dologban. De viszont azt sem tartotta lehetetlennek, hogy ez a vén Sarkadi valóban érti a csodás dolgokat.

A főjelenet most következett. A zsűri ünnepélyesen átnyújtotta a cigarettát Sarkadinak. Az öregúr azonban nem fogadta el. Összehúzta magán a zöld lópokrócot, megvetéssel mérte végig Bistránt, azután megszólalt:

- Vigyék ennek a koldusok prófétájának!... Hehe! A prófétának éhen kopna az álla, ha az öreg isten nem volna a világon!...

Ezzel Sarkadi bácsi sarkon is fordult, s a legönérzetesebb lépésekkel hagyta el a 6-ost.

Bistrán le volt sújtva, össze volt törve, de nem annyira, hogy a cigarettát el ne fogadta volna.

De a 6-os öregei között az esőtől, sártól ránk szabott hosszú szobafogsági időszakokban a legtöbb szórakozást mégiscsak Müller bácsi nyújtotta, a fehér női selyemcipők szakértő készítője. Müller úr már jóval túl volt a hatvanon, s a fogságba mégis valami kisebb nemi bajjal került. Mikor emiatt ugratták, cseppet sem jött zavarba. Ellenkezőleg, nagyon büszke volt rá, hogy még lehetett nőkhöz köze, s bizalmasabb embereinek elárulta, hogy most levelezést folytat háziasszonyának lányával, aki csodálatosan szép és művelt teremtes, s még nincs túl a harmincon.

Egy ízben érdeklődtem franciául írt levelei után, s ettől az időtől fogva minden alkalommal hozzám hozta szerelmes leveleit, amelyeket végig kellett olvasnom.

Müller úr ilyenkor nagy kopasz fejét bal oldalra billentve, zöld kötényesen, fekete térdnadrágban, sapkáját kezében szorongatva állt előttem, s várta, míg a sokszor húsz-huszonkét oldalas, gyermekírási levelek végére jutok, amelyeknek egyes szövegeit az öreg, azt hiszem, szerelmi levelezőből írta ki.

Nagyon megdicsértem, amikor levelét elolvastam. A dicsérőszavak Müller úrra a legviharosabb hatást tették. Bókjaimat valósággal szürcsölte, mint szirupot. Arca belesápadt, és szája, kis krumpliorra alatt, olyan széles mosolyra nyílt, hogy azt hittem, feje felső része elválk az alsótól.

Közben folyton ezt hebegte:

- Meggondolja, Monsieur?... Meggondolja, Monsieur?... - ami a francia „pensez-vous”⁶²-nak volt egyéni fordítása.

---

⁶² Gondolja?

Müller önmagában is különös alak volt. Azt hiszem, nagy kopasz feje, borotvált, ráncos bőrű arca miatt. Emellett bugyigószerű térdnadrágja és zöld köténye is fokozta érdekességét. De külsejénél is figyelemreméltóbb volt az a vonása, hogy mindig nagyon udvarias, választékos beszédű akart lenni. Úgy festett, mint udvaroncnak ripacs színésztől megjátszott alakja. Legfőbb hibája végtelen hiúságában rejlett. Belebódult, belerészegedett egy dicsérő szóba; ilyenkor mintha teljesen elvesztette volna józan esztét, nem tudott semmit sem mérlegelni, s azt lehetett vele csinálni vagy elhíttetni, amit az ember éppen akart.

Volt benne komoly hajlam is a művelődésre. Egyszer arra kért, hogy tartsak francia nyelven irodalmi előadásokat a foglyok számára. Müller úr kérésének siettem eleget tenni. Rögtön nevelésügyi bizottságot alakítottunk, amelynek egyik tagja Fenyvesi volt, a másik én, és megválasztottuk elnöknek Müller urat. Egy francia nyelvű plakát jelentette be előadásainkat, amelyet Willersdorfer nevű osztrák festő rajzolt. A kép romban lévő épületeket ábrázolt, s ezek felett dicsfénytől körülveve könyv lebegett, amely a romokat felépítő tudományt jelképezte.

A francia nyelvű előadások az „ebédlő”-ben folytak le. Ugyanazt adtam elő, amit egy évvel ezelőtt Budapesten a Társadalomtudományi Társaság előadássorozatán a XIX. századi európai gondolat és művészi eszmény fejlődéséről.

Különös ellentét a két előadássorozat között: ott fényes előadóterem ötszáz főnyi hallgatósággal, itt a faoldalú csonka építmény, petróleumlámpával s rongyokba burkolt árnyékalakokkal. Egy évvel ezelőtt az utolsó budapesti előadásomon valamelyes ösztönszerű előrelátással az elkövetkezendő világháborúról beszéltem, s azt fejtettem ki, hogy a mai műhely-irodalomnak különböző műformáiból majd az a társadalmi osztály fog választani, amely a világháború után hatalomra kerül. Ha a munkásosztály lesz az, úgy akkor az expresszionizmusnak s az úgynevezett túlzó művészi irányoknak lesz akadémikus szerepük és túltengésük... Most benne voltunk a világháborúban, s ezeken a katakombaszerű tudomány-istentiszteleteken inkább csak vigasztalásra csalogattam körénk, nyomorúságunk színfalai közé, a XIX. századi Európa nagy szellemeinek és művészeinek álmait.

Az irodalmi előadások minden második nap folytak felváltva Fenyvesi tanfolyamával, amelyben mérnök barátom egyszerű nyelven s mesteri szemléletességgel a XIX. századi technika fejlődését s annak nagy eredményeit vázolta fel ájtatos csendben figyelő hallgatóságának.

Természetesen, ezeken az előadásokon mindig ott volt Müller úr is. Vállpántos zöld kötényével és bugyogós térdnadrágjával. Ott ült az előadó mellett, a tört ernyőjű petróleumlámpa fölötti félhomályban, ahol nagy, verejtékező feje sajátságos ragyogással telt meg. Müller úr bizonyára azt hitte, hogy minden tudomány és ezeknek az előadásoknak minden tanulsága az ő fejéből sugárzik ki.

Müller úr ezekről az előadásokról francia leveleiben beszámolt párizsi háziasszonya lányának is, s annak a reményének adott kifejezést, hogy bokros érdemeit a tudomány népszerűsítése körül bizonyára a francia hatóságok is tekintetbe fogják venni és végül is kiszabadítják őt, aki egész életében csak ártatlan női selyemcipőket készített, s most is főleg csak azért akar kiszabadulni, hogy a legszebb francia női lábra készítsen menyasszonyi cipőt, s annak elbájoló tulajdonosnőjét oltárhoz vezesse...

Ez a virágos nyelv természetesen feltűnt Guillaume őrmesternek és Georges-nak is, akik leveleinken, amennyiben franciául voltak írva, az első cenzúrát végezték el. Jól mulattak rajtuk, külön felhívták Müller urat az irodába, s nagyon megdicsérték, sőt az öreg számára olyan ugratást rendeztek, amely neki élete legboldogabb perceit szerezte.

Egyik nap az őrmester felhívatta Müller bácsit, azonkívül Däumling professzort s engem az irodába, ahol már az egész fogolytáborban elterjedt hírek szerint, Müller úrnak hivatalos elismerést, a Légion d'honneur⁶³ ígéretét kellett kapnia. Mikor az irodába felvonultunk, természetesen az összes szobák kiürültek, s fogolytársaink utánunk tódultak az udvarra.

Fent pedig, az őrmesterrel és Georges káplárral szembe helyezett székeken, helyet foglaltunk Däumlinggal, közrefogva az ünnepezt Müller urat, aki szegény a meghatódottságtól úgy remegett, mint a nyárfalevél.

Az ünnepi szertartás azzal kezdődött, hogy Däumling és én, felváltva, felolvastuk Müller utolsó szerelmes levelét Mademoiselle Marie-hoz, amelyben éppen az előadások befejezéséről volt szó.

Ezután felállt a mindig jókedvű, tréfacsináló Guillaume őrmester, s valami könyvből fennakadás nélkül, hivatalos cikornyással felolvasta Poincaré köszönetét Müller úrhoz, amelyben a tudományszomjas cipésznek nemcsak a Légion d'honneur helyezte kilátásba, hanem még szobrot is ígért a noirmoutier-i fekete kolostor előtt.

A felolvasás után néhány meleg szóval Georges üdvözölte Müller bácsit, s „őrei” nevében fonnyadt virágcsoportot nyújtott át.

Müller úr hitt mindent, és könnyezett. A csokrot úgy szorította zöld kötényes melléhez, mint valami kislány, s nagy, facipős lábával valósággal pukedlit csinált, amikor meghajolt.

Kint az udvaron folytatódott az ünneplés, amikor Müller úr csokorral a kezében, az irodából vezető lépcsőn lejött. Szegény öregot vállukra emelték, végigvitték az udvaron, azután minden szobában. A szobafőnökök mindenütt külön üdvözölték. Az öreg úgy ült két izmos német gépész vállán, mint az elbűvölt. Ajkán különös mosoly vonaglott, arca, nagy feje világított, mint a laterna.

Némi zavaró mozzanat csak a 6-osban érte az ünneplő menetet, ahol Fenyvesi üdvözlés helyett kikergette az ordítókat, és Müller urat élő piedesztáljáról leparancsolta. Igazán, az ember már sajnálta az öregot, hogy ilyen otromba ünnepléssel végre is megbántják, vagy teljesen meghiábantják.

Müller úr vasból kivert hiúsága azonban elbírta minden ünneplést. Semmit sem talált túlzottnak, ami kiválóságát és erényeit magasztalta. Viszont Fenyvesire sem haragudott, amiért ünneplőit kikergette. Látszott arcán, hogy megérti Fenyvesit, s természetesnek találja, ha az őt ért kitüntetés miatt irányában irigységgel van eltelve...

Szemben velem, az öregek sorában, Müller úr és Sarkadi bácsi között, hárman feküdtek, akiket sajátságos, előttem egy darabig érthetetlen barátság fűzött össze. Ezek voltak: Varga Tamás műasztalos, továbbá Edouard Bilharz, egy kis termetű, fogatlan, tréfás kedvű, kissé züllött bécsi ember, akit mindenki csak keresztnevéen szólított s végül Rosenberg úr, aki Párizsban is házalásból élt. Három, egymástól minden tekintetben annyira elütő alak, hogy nemcsak nekem, hanem másnak is feltűnt, milyen, még fogság előtről származó érzelmek köthetik őket egymással össze.

Vargának hullámos szőke haja, szőke szakálla volt. Nagyon egyszerűen, de mindig tisztán öltözködött. Modora kellemes volt és válogatott beszéde is, amelybe már ő is sok francia szót és kifejezést kevert el. A francia világkiállítás alkalmával került Párizsba, ahol azután egy francia lány meg a jó kereseti alkalom miatt végleg ott is maradt. A háború előtt már arra gondolt, hogy megnősül, és műhelyt nyit. A mozgósítás napjaiban mindenét elpusztították.

---

⁶³ Becsületrend.

Most nem maradt egyebe, csak a bicskája, ezzel is azonban igen szép ráamákat, berakásos dobozokat tudott faragni.

Varga feltűnő tisztelettel beszélt Edouard-ról, aki viszont öreg, megbízhatatlan csavargónak látszott mellette. Edouard a háború előtt üvegfüvő volt Párizsban, s ebbe a mesterségbe belevesztette minden fogát. Állítólag két lánya francia tisztkehez ment nőül, s igen jómódban éltek. De Edouard-t nem segítették. Mikor Noirmoutier-ban megismertem, már akkor is ilyen ágrólszakadt volt. Még a hamar lerongyolódó Bistrán Demeter is jobban tartotta magát. Pedig Edouard több pénzt keresett, mint Bistrán. Hízkelésével és bécsi humorával a jómódú Maravics szolgálatába került. Udvari bolondja, titkárja és szolgálja lett ennek az egész nap pipázó, geneológiai könyveket tanulmányozó fiatalembernek.

Edouard csakhamar mindenkit ismert, mindenkivel kedélyeskedő jó viszonyt tartott fenn. Összeköttetései voltak még a katonákkal is, mert a párizsi argót olyan jól beszélte, hogy ezek előtt is tekintélyt szerzett.

Barátja viszont, a vörös házaló zsidó, úgyszólván senkivel sem érintkezett. Engedte megnőni vörös haját, szakállát, s ebbe a dús szőrözetbe napról napra jobban elbújt. Közben fogyott is, egyetlen őszi felöltője, amelyet mindig magán hordott, lassanként bő lebernyeggé vált rajta, amelyben szintén jól el lehetett tűnni. Ivóedényét, egy sárgarézt lekváros bödönt, állandóan magánál hordta, s még éjjel sem tudott megválni tőle. Azt mondták, vallásosságból. Nekem azonban úgy nyilatkozott ő maga, hogy azért, mert fél, hogy megmérgezik. Egyszer hosszasan elbeszélgettem vele, amikor az első irodalmi előadáson Rousseau-t ismertettem, s ő előadás után hozzám jött, hogy a természet és a magány nagy barátjáról még többet tudjon meg. Előadás alatt Rosenbergnek valósággal kivilágosodott szőrös arca, amikor arról beszéltem, hogy Rousseau hívta fel a figyelmet a magánosság gyönyöreire. Rosenberg is csak a magánosságot szerette.

Egy este, amikor végre elállt az egész nap zuhogó, ólmos eső, lakótársaim kimentek a bástyaudvarra, s Varga, aki utolsónak maradt a szobában, távozás előtt még odajött az ablakfülkéjébe és szalmazsákjainkat elválasztó védőfal elé, s olvasnivaló könyvet kért tőlem. Közben azután elbeszélgettünk. Kedvelt helye volt ez a 6-os idősebb lakóinak. A védőfalra rá lehetett támaszkodni, én meg az ablakmélyedésben ültem könyvek, papirosok között, s úgy beszéltem vissza hozzájuk. Ők láttak tisztán engem, én viszont a szoba árnyékaiban csak megvillanni láttam néha szemüket vagy arcukat. Így állt itt előttem sokszor Bistrán, a próféta, Sarkadi, az „öreg isten”, Vantur, a nagyvilágot bejárt lengyel-magyar szűcs, Müller úr, a tudományok rajongója, és még sokan mások. Furcsa, sokszor megdöbben szavak hallatszottak át tőlük hozzám. Néha a sötétség egészen elnyelte őket, csak a hangjuk, csak a szavuk élt. Azután szeggel kiveret, kopogó facipőjükben elindultak a megnyitott ajtón át ki az 5-ösbe, majd a csigalépcsőn le a bástyaudvarra. Lépésük egészen elhalkult. Én meg, ha arra gondoltam, amilyenek voltak, amiket mondtak, tűnődve vettem fel a kérdést: nem álmodom-e?...

Varga úr nem vallott, istennel-emberrel nem perelt. Csak csendesen beszélgetett mint jómódú iparos, aki saját házának tornácára támaszkodik ki, és a napi munka után elszívja esti pipáját.

Pedig Varga nem beszélt egészen megnyugtató dolgokról. Elmondta, hogyan ismerkedett meg Edouard-ral és Rosenberggel a Conciergerie-ben. Egészen véletlenül dobták hármukat egy cellába, s azóta sorsuk, életük sötétté vált fonala mintha összenőtt volna. Nem tudnak elválni egymástól.

A mozgósítás napjai mindnyájunk számára nagy izgalommal jártak. De voltak köztünk olyanok, akik egy csapásra minden vagyonukat, jövedelmező foglalkozásukat veszítették el, azonkívül még a Conciergerie külön gyötrelmeit is megízlelték, mielőtt internálótáborba kerültek volna.

Varga úrnak a Rue d'Acass-ban kellett volna jelentkeznie, de első nap, a nagy tömeg miatt, nem tudott bejutni, másnap pedig már késő volt, nem fogadták el jelentkezését, hanem bevitték a Conciergerie-be. Megismerte a *panier à salade*⁶⁴-ot, a rabszállító csukott kocsikat, amelyekbe most, a nagy forgalom miatt, a rettenetes hőség ellenére is egy fülkébe kettőt zsúfoltak. Mintha egy szekrénybe két embert zárnának. Kirakták a Conciergerie udvarán, azután folyosóra vitték, ahol egy ősz német asszonyt a hajánál fogva húzott végig egy börtönőr. Az asszony feszült homlokbőrét, szemének kitágult fehérjét Varga úr álmában még azután is sokszor látta.

Betolták őt és társait a „pofozógép” elé. Egyenként kerültek markos börtönőrök kezébe, akik kikutatták, megrugdalták, megverték őket. Egyik még vállába is harapott.

- Hárman kerültünk egy cellába - adta elő Varga úr. - Én és két másik társam, akiket teccik ismerni: Edouard és Rosenberg. Így barátkoztunk össze. De nem mindjárt. Előbb szédelegtünk, nyögtünk. Azután, amikor kicsit magunkhoz tértünk, nem volt hová leülni sem. A kövezeten bokáig búzlótt az emberből kijövő rondaság. De ilyet kérem!... Edouard segített rajtunk. Ha tetszik hinni, ha nem, ez akkor még úriforma ember volt. *Un véritable Monsieur!*⁶⁵ Aranykeretes szemüveget hordott, ami később beleesett volna az emberpiszokba, ha Rosenberg el nem kapja... Mert nekiláttunk Edouard utasítására a munkának. A falba vájt üregben, amely fekvőhelynek szolgált, találtunk egy seprűnyelet. Arra rákötöttünk ingünkől, alsónadrágunkból leszakított fehérneműdarabokat. Ezzel a furcsa seprűvel dolgoztunk felváltva több órán át, amíg a kövezeten levő lyukba benyomtunk, beerőszakoltunk minden emberi rondaságot...

Két hétig voltunk együtt a Conciergerie cellájában. A folyosóról állandóan villanycsengők berregése, szitkozódás, jajveszékelés hallatszott be. Többször dobtak be hozzájuk letartóztatottakat vagy elítélteket, akiket azután hamarosan el is vittek. Egyszer négy apaccsal töltöttek egy éjszakát, akik először ki akarták fosztani őket, de amikor látták, hogy semmijük sincs, megosztották velük cigarettájukat. A négy fiatal fiú cinikus tréfálkozással mesélte el, hogy halálra vannak ítélve s hajnalban viszik őket a Vincennes árkaiba...

Mindezt Varga úr keresetlen, egyszerű szavakkal mondta el. Talán éppen azért elevenedett meg szavai hatása alatt oly tiszta élességgel a mozgósítás idejébeli Corciergerie, amelynek zárt falai között oly hirtelenül és könyörtelenül döntöttek azoknak sorsáról, akiket kémkedéssel vagy háború ellen való lázítással vádoltak. Varga úr csak egy gondolatot fűzött csupán a tényekre szorítkozó előadásához:

- Azért higgye el, Monsieur, minden rosszban van valami jó. Ha engem két hétig nem gyötörtek volna minden éjszaka a Conciergerie-ben, hogy visznek lelőni, talán a szívem nem romlott volna le annyira, s nem lenne kilátásom rá, hogy az első betegszállítmánnyal hazavisznek Budapestre, amelyet már úgy szeretnék viszontlátni!... De megyek is már! Hallom, trombitálnak levesre... Ez a Rosenberg pedig addig nem nyúl az ételhez, amíg én meg nem kóstolom!...

---

⁶⁴ A rabszállító kocsi gúnyneve; tkp. salátás kosár.

⁶⁵ Egy valódi úr.

Csábító alkalmak megint megmozgatták azt a porréteget, amelyet a fejünk felett elsikló, szürke fogsági napok kezdtek ránk rakni. Noirmoutier-ban is megint lehetett az idegenlégióba jelentkezni. Azután íveket köröztek, amelyen bányai vagy mezei munkára lehetett feliratkozni.

Az idegenlégióba most már alig jelentkezett valaki. De annál fájdalmasabban esett, hogy a távozók között ott volt a két lengyel művész, Rucki és Sztronszki. Hogy annyi habozás után végre is mért mentek el, nem lehetett tudni. Békés művészmunkát végeztek egész életükben; színben, formában az álmok, az eszmények körvonalait keresték, most feliratkoztak az idegenlégióba, ahol boldogulni csak az aljas, nyers és ravasz emberek tudtak, s ahol az is elpusztult, akinek száz élete volt...

Különösen csodálkoztam Ruckin, aki művészi benyomások befogadására folytonosan kész, lelkes, ízig-vérig művész vérmérséklettel rendelkezett. Fogsága idején is csak a művész-szemléleti kérdések érdekelték. Életemben sem találkoztam még valakivel, aki annyi közvetlen, egész lényét elöntő festői érzékkel lett volna megáldva. Számára az egész élet színeknek és vonalaknak, fény- és árnyékjátékoknak folyton változó képleteiből állt. Az élet erkölcsi, érzelmi vagy értelmi szemléletéhez nem volt érzéke. Mihelyt valamit ilyen szempontból kellett néznie, elvesztette türelmét, ideges lett, s az első idegen befolyásnak engedett. Barátja nem tudta meggyőzni, hogy egy ablaküvegen az arcra eső fénynek reflexe sárga, mikor ő azt lilának látta. De egy szavába került, hogy az idegenlégióba való belépés gondolatánál megtartsa, holott ez a dolog végeredményben egész életére végzetes hatással lehetett.

Rucki ugyanis utolsó pillanatban vissza akart lépni, amit könnyen meg is tehetett volna. Barátja azonban azt mondta: „Nem!”... Ment hát ő is, Sztronszki pedig azzal indokolta makacsságát, hogy őt éppen Rucki vette rá a jelentkezésre, s ha már szavát adta, ki akart tartani mellette.

Ez azonban, azt hiszem, csak kifogás volt. Sztronszkit mélyebb indokok vezették. Ebben a szótlan, visszahúzó emberben szerencsétlen házasságának és szerelmének utójátéka zajlott le. Gazdag, gyönyörű lengyel lányt vett el feleségül, akivel Párizsban nagyon boldogan élt. Közvetlenül a háború előtt azonban megtudta, hogy felesége megcsalta. A bizonyágszerzésnek rettenetes mániája tört ki rajta, végignyomozta az összes lebujukat, garni szállókat, barátainak műtermeit, minden helyet, ahol csak sejtése szerint a felesége megfordult. Mindezt kikutatta, kivel mennyi időt töltött a hűtlen asszony. Ebben a borzalmas visszafelé való élésben rájött arra, hogy felesége házasságuknak úgyszólván első napjától fogva megcsalta. És megcsalta nem egyvalakivel, hanem mindenkivel, aki csak kicsit megnyerte tetszését. Mindezt pedig olyan ártatlan, angyali jóságot sugárzó arccal, annyi hazudott hitvesi hűséggel tette, hogy ha férjének a szörnyű bizonyítékok nem lettek volna kezében, képtelen lett volna még gyanakodni is rá.

Felesége a háború kitörése előtt három nappal szökött meg tőle. Azóta teljesen nyoma veszett. Sztronszki hiába kutatott utána Párizsban, majd a fogságból is hiába írt ismerőseinek, hogy nyomozzanak utána. A hűtlen asszony képe a szerencsétlen szobrászt folyton kísértette. Alig tudott éjszakánként aludni. Az volt az érzése, hogyha most Párizsban lenne, valamelyik szállodában biztosan megtalálná. Képzeteiben látta a hotelt, ahová ment, hallotta, hogy kialkudtak a szobára, lélekszakadva akart futni utána, kiragadni a férfi karjaiból... Az 5-ös lakói sugdosva beszéltek róla, hogy fekvőhelyéről néha éjjel ordítva tört fel, s rohant ki a szobából.

Egy ilyen éjszaka találkoztam én is vele a bástyaudvaron. Csak ing és facipő volt rajta. Hörögve, fejét lehajtva állt a donzson falánál, mint sebesült madár, amely akadályba törte bele szárnyát. Azt hittem, beteg. Kabátot adtam rá, s leültem a kőlépcsőre. Akkor mondott el mindent, akkor hallottam tőle hátborzongató részletességgel a felesége szerelmei után való nyomozásáról.

Úgy gondolom, hogy inkább felesége, mint adott szava miatt vétette fel magát a légióba. Remélte, hogy egyszer majd szabadságot kap, s akkor Párizsba megy, hogy valamelyik zugszállodában szeretőjének karjai között elfogja hűtlen asszonyát.

Ez a rém, a másokkal szeretkező, kísértő asszony képe hívta őt a légióba, s az adott szó bilincseléssel vitte magával barátját, Ruckit is. Egy reggel indultak el. Azelőtt való nap az elzásziakat vitték el, akik különben Noirmoutierban is különleges bánásmódban részesültek. Az elzásziaktól senki sem búcsúzott. Az idegenlégionistákat, éppen a lengyelek miatt, sokan kísértük a kapuig. Még utolsó pillanatban is hívtuk, hogy maradjanak. Tettetett jókedvvel mondták, hogy most már úgymint mindegy. A kapu dőngve csapódott be utánuk. Mi felszaladtunk a donzson erkélyére, s úgy integettünk utánuk, amint az országúton haladtak... Lassanként már csak olyanok voltak, mint kis pontok... Azután végleg eltűntek...

Két hónap múlva úgy hallottuk, hogy mind a ketten elestek Afrikában. Kiképzésük után az első kis összecsapásnál lemeszárolták őket.

A szerencsétlen nyomorék „lovag” napokon át sírt, nyivákolt utánuk, mint magára hagyott kutya. Returecki nem szólt semmit, csak még inkább hallgatagságba burkolódzott. Vadul növő haja, szakálla és bajusza úgy megnőtt fején, teste annyira lesoványodott, hogy valósággal hosszú nyelű ecset lett belőle, amellyel egy óriási kéz bizonyára a világ legszomorúbb dolgait festhette volna az égre, ha azt szólaltatta volna meg, ami az árván maradt festő lelkében tanyázott.

A mezei munkára jelentkezők csoportjában elvitték azután Retureckit, a lovagot és a lengyel házalót is, akinek helyét egyébként Noirmoutier-ban már sokkal ügyesebb német eladőügynökök foglalták el. Ezzel a munkáscsoporttal együtt, eleganciáját mindig megőrizve eltűnt a pesti ügyvéd is. Úgy hallottuk, hogy sok kaland után hazaérkezett, harcolt a fronton is, majd ismét fogságba került, de ezúttal Vlagyivosztokba. Noirmoutier-tól Vlagyivosztokig hatalmas utat tett meg, s idegei, úgy látszik, kibírták, pedig már Noirmoutier-ban panaszkodott, hogy attól fél, minden pillanatban megőrülhet.

A lengyel művészek távozása után most már a piac, ahol a foglyok között kis művészi tárgyak elkelhettek, teljesen egy német szobrász és egy osztrák grafikus kezébe került. A két német eladőügynök közvetítette a vásárt, akik most ócska nadrágok, cipők és rongyos ingek között állandóan von Bergen vagy Willersdorfer dolgait árulták.

Von Bergennek hívták a német szobrászt. Ennek az érdekes, jellegzetes művészfejú embernek zivataros múltja volt. Angliában állítólag öt évet ült bankóhamisításért. Látszott rajta, hogy bizonyos gyakorlottsága van a fogság megélésében. Kis térdeplő női faszobrokat faragott, s ezeknek eladásából szerzett magának bort és dohányt. Kissé gyárisan készített szobraiban az volt a meghatározó, hogy mind párizsi szeretőjét, egy némileg néger szájú orosz forradalmárnőt ábrázolták. Rendszerint maga is azzal az ajánlással kínálta szobrait, hogy elmondta, kit ábrázolnak, s nagy vágyakozással tapintgatta a fejlett női melleket, és búcsúzó gyöngédséggel simított végig a combokon, amikor meg kellett válnia tőlük. Másnap azonban már új Natasája volt. Ugyanolyan nagyjú, nagykeblű és gömbölyű combú orosz nő.

Willersdorfer sokkal fiatalabb és pedánsabb művész volt, mint von Bergen. Gondosan és határozott stílusérzéssel rajzolt. Munkáján kívül egyetlen szenvedélye a macskák voltak, amelyek félvad állapotban egyik lezárt udvari épületben tartózkodtak. Az osztrák grafikus

valami varázsigével annyira magához szelídítette őket, hogy ezek a várépület egerein és patkányain túlságosan elhízott óriás macskák esténként a lezárt épület kapuja alól egymás után jöttek elő, s idomítójuk keze alatt kéjesen hullámoztatták át gerincük vonalát... Willersdorffert sokszor felkerestem a 4-esben. Egyik ablakmélyedésben görnyedt papírai felett, mint iniciálékat másoló barát. Fényesre kent, lesimított fekete haja benőtt a gallérjába. Arcbőre olyan volt, mint a pergamen. Ha nincs vastag szemöldöke, kiugró, erőteljesen férfias orra, arcának vénasszonyos aszottságát semmi sem zavarta volna. Némán, mozdulatlanul dolgozott, mintha alakjai az áhítatos csend méhéből jöttek volna elő. Az ember azt gondolta, ekkora magábaszállással bizonyára szentképeket készít, s ha rajzai fölé hajolt, elképedéssel látta, hogy szomjas képzelete a legbujább szerelmi képleteket égeti papírra.

November utolsó napjaiban még vagy két kisebb, mezei munkára vállalkozó csoport vált le a fekete kolostor lakóiból. Úgy hallottuk, hogy ezekkel a munkásokkal, ha tanyákra vagy nagyobb birtokokra kerültek, elég emberségesen bántak. Mi is szívesen elmentünk volna dolgozni, csak hogy különösen télen, gyötrelmes elzártágunkból kimeneküljünk. De akkor már a mód, ahogy bántak velünk, kikalapálta fogoly önérzetünket, amely nem engedte meg, hogy ellenségnek menjünk dolgozni, ha nem kényszerítenek rá. Inkább rothadjunk el mind az öreg várban, mert mentől tovább tart a háború, annál inkább kötelességünk, annál inkább egyetlen értelmünk a mi országaink szempontjából, hogy a franciáknak ne dolgozzunk semmit. Ezt abban az időben már világosan éreztük mindnyájan, s ezért volt az, hogy kétszáznegyvenünkből mindössze húszan-harmincan jelentkeztek munkára.

A noirmoutier-i várban történt mozgólódások egyébként az ország valamennyi civil fogolytáborában keresztülvitt változásokkal függtek össze. Mindenütt még egyszer verbuváltak az idegenlégióba, szerveztek munkáscsoportokat, kiválasztották a lengyeleket és cseheket, s végül intézkedtek, hogy a családi fogolytáborokból a nők s mindenünnen a hatvanöt éven felüli férfiak s a tizenhat éven aluli gyerekek hazakerülhessenek.

Hozzánk az intézkedés híre november végén jutott el. Ez már természetesen nagyobb érdeklődést és izgalmat keltett, mint a munkáscsoportok kiválása. Végre is arról volt szó, hogy egyesek közülünk hazamehetnek, élőszóval előadhatják, hogy mi történt velünk, s illetékes helyeken közbejárhatnak, hogy ha már emberi bánásmódot nem kényszeríthetnek ki számunkra, legalább a Vöröskereszt útján ruhanemű, fehérnemű és dohány küldéséről gondoskodjanak. A francia hatóságok elnézték, hogy valaki egész télen mezítláb vagy a leghiányosabb öltözetben járjon, a maguk részéről semmi ruházati cikket nem adtak, arról nem is szólva, hogy valamiféle zsold fizetésére gondoltak volna, holott mindnyájunkat éppen katonai kötelezettségeink teljesítésének megakadályozása miatt tartottak vissza. Helyzetünk egyáltalában nem volt rendezve, később, mikor rendezték, nem volt köszönet benne.

Az öregek és gyermekek hazaszállítható kategóriába a mi fogolytáborunkból csak néhányan estek. Ezek között volt egy ősz, rövidre nyírt bajuszú, csavargókinézésű beteges ember, akivel meggyűlt a hatóság baja, mert sehogy sem tudták kisütni, hogy hová küldjék. Az öreg egy nyelven sem tudott beszélni. Állítólag a lengyelt bírta aránylag legjobban. De mikor meghallotta, hogy Krakkóba akarják küldeni, óriási patáliát csapott. Német, lengyel, francia és szerb szavakból összekevert, dadogó nyelven tiltakozott, hogy oda ne vigyék, mert ott van anyja, ott vannak nagynénjei, s azokat ő nem akarja viszontlátni. Megmagyarázták neki, hogy mivel ő maga hetvenéves, anyja és nagynénjei a legnagyobb valószínűség szerint nincsenek már életben. Az öreg azonban mégsem akart Krakkóról hallani. Végül is Bécsbe adták fel. Ebbe belenyugodott, s előbbi apátiájába visszasüppedt.

Az öregről különben, amikor elvitték, kiderült, hogy leírhatatlanul piszkos fekvőhelyet hagyott hátra. Kisebb szükségleteit éjjelente üvegbe végezte el szalmazsákja felett. Szomszédja erre mindig felébredt. Hogy megbosszulja magát, egy ízben kitörte az üveg fenekét. A

művelet erre zajt nem csinált, hanem szépen a szalmazsákra ömlött. Így az öregember és szomszédja is meg voltak elégedve, s viszont fekvőhelye állapotán ez a kis mellékkörülmény egyáltalán nem változtatott.

A listára felvettek között volt a legfiatalabb német tanítvány is. Távozása igazán mindnyájunkat megindított. Däumling, Nagel, a két professzor, tanítványaikkal együtt igen rossz viszonyok között a 2-esben laktak. Ez volt a legsötétebb, legnedvesebb szoba, azonkívül a mennyezet résein át a felső szobából állandóan szemét hullott rájuk. Lakótársaik német napszámosok, hajómunkások, matrózok és csavargók voltak. Hangos, piszkos szájú emberek, akik egész nap a szobában kártyáztak, veszekedtek és verekedtek. Däumlingék ennek ellenére függönyökkel, pokrócokkal a maguk helyét oly ügyesen el tudták keríteni, hogy aránylag nyugalomban és teljes elvonultságban szentelheték idejüket tanulmányaiknak. A két német tanár valóságos kis iskolát alakított ki ebben a rettenetes környezetben. Tanítványaik számára könyveket hozattak, rendes óraszámmal tanították őket, s az otthoni intézet igazgatóságával levélben megállapodtak, hogy a fogsági éveket a fiúknak rendes iskolai évekként számítsák be. Így a négy jó módú bajor diák szülei gyermekeik sorsán legalább némiképpen megnyugodhattak.

Ezen a bensőséges együttélésen most fájdalmas rést ütött a legfiatalabb és legkedvesebb fiú távozása. Egy héten át nem tanultak, hanem búcsúztatták, dédelgették távozni készülő társukat. Meg kellett tanulnia, hogy az ottmaradtak hozzátartozói és ismerősei közül kinek mit fog írni. A bizalmasabb leveleket a fiú fejből megtanulta, mint a latin memoritert⁶⁶. Ez a sok hagyakozás, megbeszélés a másik három diáknak is, akik csak hónapokkal voltak nála idősebbek, oly közvetlenül közelbe hozta az otthont, a szülőket, ismerősöket és barátokat, hogy szinte belebetegedtek.

Däumlingékkal ekkor kerültünk közelebbi barátságba. A két tanárt vigasztalásul megtanítottuk a négyes, kötött tarokkra, s mind a ketten azután hűséges hívei maradtak ennek a játéknak, amíg a fogságban együtt maradtunk.

A magyarok között a kis Feldenczer s az öreg Sarkadi bácsi kerültek fel a hazautazók listájára. Mind a kettő a 6-osban lakott. Feldenczert már napokkal azelőtt kezdték el varrni, toldozni-foldozni. Minden elképzelhetetlen helyre levelet rejtettek el, cipőtálpától kezdve kalapja béléséig. A kis Feldenczer aztán haza is vitt mindent ügyesen. Otthon a szücs pályát abbahagyta, s nyelvtudását felhasználva, egyik szállóba ment segédportásnak.

Sarkadi bácsinak éppen Kolozsvárra kellett mennie, mert eredetileg onnan indult ki, először Aradra, majd Párizsba, s Kolozsváron még éltek rokonai. Rám nézve kétségbeejtő volt, hogy valaki Kolozsvárra megy s mégsem tudok vele üzenni. Sarkadi bácsi nem engedte meg, hogy ruhájába akármilyen kis levelet is bevarrjanak. Azt mondta, hogy neki az felesleges, mert ő úgylis „mindentudó”... Alapjában véve, azt hiszem, félt az öreg.

Elutazás előtt való este még egyszer odaállt hozzám a védőfalhoz búcsút mondani.

Arcán nem látszott semmi izgalom. A nagy utazás, ami rá vár, az otthon viszontlátása, mindez nem érdekelte őt.

- Hát, Sarkadi bácsi, elviszik Kolozsvárra? - kérdem tőle, s képzeletem sóvárogva kapaszkodik az öreg emberroncsba, hogy elkísérje a gyönyörűséges útra, ami rá várakozik. - Mondja, elmegy-e apámhoz, ha Kolozsvárra ér? Tudja-e, hol van a Majális utca?...

Sarkadi bácsi kicsinylőleg int: - Hogyne tudnám, nyolcvanötben jártam ott.

---

⁶⁶ Fejből elmondandó szöveg.

- Mit fog otthon mondani, Sarkadi bácsi? - kérdem aggódva és reménykedve, hátha üzenetet küldhetek haza, hátha rábízhatok valamit innen, az itteni életemből, utánuk való sóvárgásomból, amit a betűre bízni nem lehet.

- Megmondom, hogy értem zárták be Koncz urat - mondja hideg, hozzáférhetetlen, örült göggel. - Mindenkit értem zártak be. Az egész háborút értem csinálták.

Szeretném kirázni az öreget örülsége abroncsaiból. Szinte könyörgök neki, hogy figyeljen arra, amit mondok. Mesélje el majd otthon, hogyan élek, hol lakom, kik között vagyok. Mondja meg, hogy mindig Kolozsvárról álmodom. Már meg volt váltva a jegyem Kolozsvárra júniusban, és utolsó pillanatban a sors úgy akarta, hogy Párizsba menjek. Hányszor teszem meg azóta képzeletben, álmaimban az utat Budapesttől Kolozsvárig. Elmegyek a Majális utcai házig, s mikor a kapu kilincsére teszem kezemet, egyszerre eltűnik az egész kép. Felriadok álmomból.

Sarkadi bácsi hidegen, minden megértés nélkül bámul rám. Látom, hogy én is, körülöttem minden s ez az egész élet, már csak szemében tükröződik, de agyáig nem ér, amely felett mint prédáján a keselyű, undok rögeszme öröklik féltékenyen.

- Sarkadi bácsi, simogassa meg a házat, a Majális utcai házat, amikor odaér - mondom végső kétségbeesésemben. - Ezzel a kezével, amit én fogok, megteszi, Sarkadi bácsi?...

Az öreg fejével bólint, s furcsán elmosolyodik. Talán azt hiszi, én vagyok őrült.

- Jól van, jól, Koncz úr - mondja megnyugtatóan. - Megteszem szívesen!...

Hosszan fogjuk egymás kezét, azután az öregurat lekísérem a sötét lépcsőkön, hogy el ne botolják. Egy sor írást, egy üzenő szót se tud vinni tőlem, mégis olyan féltve kísérem, mintha drága kincset bíztam volna rá.

3

*Il fait bien froid chez nous!*⁶⁷ - Müller úr vontatott s minden dallamot megcsúfoló bömbölése ébreszt fel álmomból. Reggel hat óra lehet. Kívül még ködös, esős homály. Müller azonban kis kézilámpa fényénél megkezdte már a cipőszegek kalapácsolását. Kedves nótáját énekli a „polichinelle”⁶⁸-ről. Kisgyermekről van benne szó, aki betegágyon fekszik, s anyjától játék-bábuját kéri. Anyja azonban a polichinelle-t odaadta a szomszédasszonynak tejért meg kenyérért. A gyermek nem akar enni, csak a bábuját kéri. „Maman, ou est mon polichinelle?”⁶⁹ és még egy panasz: „Il fait bien froid chez nous!”

Ezt a két passzust Müller úr hangját remegtetve énekli. A többiek csúfolódva éneklik vele együtt: „Il fait bien froid chez nous!”... Csakhamar egész kórus alakul. Mindenki szívesen bög belé, mert valóban hideg van a szobában. Müller nagyon boldog. Mosolyogva tartja a facipőt térdei között, s buzgón veri talpába a különböző szegeket.

A szomszéd szobában ajtó nyílik. A szél, mintha csak feldühödött volna, amiért eddig kizárták, nyivákolva, zúgva, sisteregve tolong be minden résen.

Valaki jön jelenteni, hogy ma a 6-oson a „fürdés sora”. Az első két ember számára már kész a melegvíz.

---

⁶⁷ Nagyon hideg van nálunk!

⁶⁸ Paprikajancsi.

⁶⁹ Anyám, hol van a paprikajancsim?

Fenyvesivel mi ketten vagyunk a szobában az 1. és 2. szám.

Noirmoutier-ban ez az első alkalom, hogy meleg víz áll rendelkezésünkre. Magamra húzom fürdőköpenyemet. Azóta sem volt rajtam, amióta a kis breton fürdő homokpartján a végtelen, kék hullámokban tükröződhetett. Fehér bolyhaiban még a tengeri só íze, a sárga fővény illata bujkál. Hamar ráhúzom zöld átmeneti kabátomat, hogy a kényes, fényűző jószág elől eltakarjam a siralmas környezetet, ahová azóta került.

- Monsieur, nem ákárja, hogy segítsen? - szólal meg Vantur Jakab a szemben levő szalmazsákok egyikéről.

A sok nyelvet beszélő, de minden nyelvet összekeverő Jakab már rég kínálgatja szolgálatait. Mióta pénzem jött, ő csinálja helyettem a korvét. Ha kell, ezt vagy azt a szíveséget is megteszi, s a legkisebb anyagi ellenszolgáltatás végtelen örömmel tölti el. Jakab egyébként elég rokonszenves ember. Az arcbőre talán túlságosan fakó, de zöldesbe játszó, világoskék szláv szeme sok jóindulatot fejez ki. Stein Móric, aki együtt dolgozott vele Párizsban, s a többi szűcsök is azt mondják róla, hogy kissé pénzsóvár. A háború előtt szőrmében szép vagyont gyűjtött magának. Most minden holmija szétszórva fekszik, s amit a szőrméből nem loptak el Párizsban lakótársai, azt ládában valahová félredobták, s emiatt szegény Jakabnak sok álmatlan éjszakát okoztak, mert folyton attól fél, hogy a molyok megeszik, még azt is, ami vagyunkájából maradt... A tönkrement Jakab a fogságban sem mondott le gyűjtési szenvedélyéről. Csakhogy most lyukas bádogedényeket, rengeteg üres konzervdobozt, rozsdás abrónsokat, eldobott rongy- és fehérneműdarabokat halmozott össze, amelyek elfoglalták nemcsak az ő, hanem Bistrán Demeter polcrészét is, akinek semmije sem volt. Elvesztett pénzét pedig, úgy látszik, most rajtam akarta visszakeresni.

Valamit hümmögök, nem is adok érthető választ, s Jakab máris fekvőhelyemnél terem. A szappant, törülközőt kezébe veszi. Azután sietve kabátot vesz magára, s felrántja facipőjét. Együtt ballagunk le a facsigalépcsőn, a kőlépcsőn, a sárban úszó udvarra, ahol egyik kőről a másikra ugrálva érjük el a fürdőhelyiségnek elkeresztelt pincét.

Valóságos katakombában áldozunk a higiénia istennőjének. A sötét pincében gyertya világánál két magas, szűk hordót pillantunk meg, amelyekből füstölögve száll fel a forró víz gőze. Ezek a fürdőkádak... Igazán, jó volt ide Jakab segítsége. A hordóban csak térdelni vagy ülni lehet, úgy, hogy a térdem államhoz nyomódik. Magamat megszappanozni már nem tudom. Azért jött Jakab, hogy ő füröszön meg. Ő már tudott a fürdő nyomorúságairól.

Fogja a nagy mosószappant, beken, bedörzsöl, veregeti hátam, felállít, visszanyom a vízbe, a szappanos lével végigönt. Közben szappan megy szemembe. És erről eszembe jut az az idő, amikor még szegény anyám füröszött. Hirtelen, önkéntelenül merül fel a régi kép, amikor utoljára füröszöttek. Különös meghatódottság fog el arra a gondolatra, hogy ez a kerges munkáskéz azokon a nyomokon súrol, ahol egykor anyám keze szaladt végig. Ahogy a vállamtól a csípőmig megnyúlt útra nézek - régen tenyéryi, most hosszú, bordákkal rögzített -, eszembe jut az életpálya, amit azóta végigfutottam, s úgy nézek most magam körül, mintha gyötrő álomban élnék...

- No, most gyorsan bebújni köpenybe! - adja ki az utasítást Jakab. Jó szárazon megtöröl, segít felöltözni, s futva visszajön velem a várépületbe. Szalmazsákomra már nem tudnék visszapótlani, olyan piszkosnak érzem. Asztalomhoz ülök, s pár perc múlva csodálkozva látom, hogy Jakab forró kávét és lekváros kenyeret hoz.

- Ezentúl mindig így lesz, Monsieur! Én csinálom magának, hogy mondjam „dráp”-ot (lepedőt), s az Vántur Jákáb lesz, aki Kuncz úrnak tisztán tártja a pallyását!...

Így állt be hozzám Jakab mindenesnek: dajkának, inasnak, szakácsnőnek s bizony sok tekintetben: jó barátnak is.

ÖTÖDIK FEJEZET AZ ELSŐ TEMETÉS

Nagyothalló, rövidlátó öreg bácsi volt az orvosunk. Minden második délelőtt bejött és fogadta azokat, akik elég hiszékenyek voltak, és bíztak az öreg fecsegő falusi orvos megállapításában.

Egyszer én is voltam nála konzultáción. Felvette személyi adataimat, és mikor megmondtam, hogy magyar vagyok, többször ismételte: „Á, magyar, magyar?... Budapest, nemde?”...

Megmondtam, hogy betegségemnek milyen tünetei vannak. Lefektetett a kietlen szobában egyedülálló vaságyra, s elkezdte nyomkodni a hasamat. Miközben ezt a műveletet végezte, folyton ezt mondogatta:

- Tudja? Bent vannak az oroszok. Az oroszok vannak bent!...

Ha nincsenek éles fájdalmaim, igazán kedvem lett volna felnevetni és megjegyezni, hogy nem csoda, ha fáj a hasam, mikor az oroszok vannak benne. Az öregúr megszűnt gyömöszölni, kiegyenesedett, s mint végítéletet, tragikus komolysággal mondta a következőket:

- Ha nem tudná, uram, megmondhatom: Budapest elesett. Az oroszok bevonultak az önök fővárosába.

Ezzel a diagnózissal távoztam.

November utolsó napjaiban volt ez.

Ugyanekkor adta le híres orvosi prognózisát egyik idősebb német fogolytársunknak, aki szívéről panaszkodott.

- *Voyons*⁷⁰, maga panaszkodik, ezzel a szívvel élélhet még száz évig.

Az öreg Jungblut, ahogy fogoly társai hívták, a „vén sas”, fejcsóválva botorkált le a kis kőlépcsőn, amely az orvosi „rendelő”-ből vezetett le, s amint az udvarra ért, összeesett.

Fogolytársai körülvették, dörzsölgették. Többé nem tért magához. Megölte a szíve, amellyel még „száz évig élhetett volna”.

Jungblut volt az első halottunk. Hirtelen kiszenvedése érthető izgalmat keltett a fogolytáborban. Mindenki tudni akarta, ki volt, milyen betegségben szenvedett. Kiderült róla, hogy senki sem ismerte, beszélgetésbe senkivel sem ereszkedett, amíg közöttünk tartózkodott. A „vén sas” nevet Bismarck adta neki, mert mindig vagy a fal romjain vagy egy-egy korhadó fatörzsön gubbasztott, s fénytelen szemével közömbösen bámult maga elé. Arca mindinkább összeaszott, s így a kiugró, merész hajlású orr egybefolyó, tépett szakállá s lelógó bajusza felett egyre jobban hangsúlyozta hasonlóságát a ragadozó madarak királyával.

Egyébként tudtuk róla, hogy öt évig szolgált a francia idegenlégióban, azelőtt pedig a holland légióban katonáskodott. Érthetetlen volt, hogy ezt az öregedő embert, aki végre is öt éven át Franciaországot szolgálta, csakúgy bezárták, mint a többi boche-t. Lehet, hogy Jungblutnak ez esett rosszul, és ezért adta fejét búsulásnak.

Mindössze egy rend foltozott, piszkos ruhája volt, abból a jellegzetes, nyúhetetlen bársonyfélé anyagból, amelyből a francia munkások ruhája készült. A nadrág a párizsi, bő munkásnadrágok divatja szerint volt szabva, ebből arra lehetett következtetni, hogy a háború kitörése

---

⁷⁰ Ugyan.

előtt Párizsban dolgozott. Semmiféle igazoló papírt sem találtak nála. Volt egy katonai bizonyítványa, azt még Perigueux-ben elvették tőle. Minden értéktárgya egy nagy nikkelóra s hatalmas ezüst óralánc, amelynek végén ezüst érem fityegett, egyik lecsiszolt oldalán ezzel a névvel: *Emília*.

Cókmókját kis, feketére festett faládaiba tették. Ez a kis katonaláda, amelyben néhány fehérneműdarab, pléhskatulyába gyűjtött gombok, csavarok, három kurta szárú pipa, egy elmosódott szövegű, német nyelvű képeskönyv volt csomagolva, pecsétet kapott, s ott maradt a noirmoutier-i fogolytábor adminisztrációjának valamelyik polcán, mint hivatalos dossziéja egy ember ismeretlen életének.

Más hivatalos eljárás jutott ki az öreg hadviselt Jungblut tetemének. Kivitték a noirmoutier-i kórház halottasházába, tiszta fehérneműt és egyetlen ruháját feladták rá, mellényzsebében otthagyták az órát, gyomra felett szépen kiteregetve az ezüst óraláncot, az Emíliás éremmel. Volt azonkívül egy teljesen olvashatatlan írású, elsárgult, foszladozó levél a zsebében. Ezt is velehagyták.

Ilyen módon tették a „vén sas”-t egyszerű, gyalultatlan fakoporsóba.

Másnap volt a temetés. A hatóságok úgy rendelkeztek, hogy a szertartást feltűnés nélkül kell elvégezni. Attól tartottak, hogy a lakosság esetleg tüntet ellenünk.

A fekete kolostorból mindössze húszan mentünk ki: a szobafőnökök, a német vöröskeresztes bizottság tagjai, a konyha emberei, akiket a faluban már ismertek, s én, akinek a vén sast el kellett búcsúztatnom.

Elmentünk a kórház halottas házába a koporsóért, amelyet fekete lepelbe takarva négyen a vállukra emeltek. A koporsóvivők között volt Bismarck is, a nagynémet, aki immár Jungblutnak megbocsátotta, hogy öt éven át szolgált a francia hadseregben. Pirospozsgás, gyermekes arcán könnyek peregtek végig. Örökösen hordott térdnadrágja most is rajta volt.

A gyászmenet a falu legfélreesebb utcáin át ment a kórháztól a templomig. Négyes sorokban vonultunk, sűrűn körülvéve mindkét oldalon fegyveres katonákkal. Egyetlen gyászi pompánk a lépések komor üteme, amelyet a szűk utcában megnagyítva vernek vissza a házfalak. Vajon ez a különös, zord zaj nem hallatszik-e el oda, ahol ennek az árva halottnak hozzátartozói vannak? Nem hallják-e a lépések néma panaszát, s nem szorul-e össze szívük önkéntelenül?

A katonák sietve betuszkolnak a templomajtón. Az egész úton gyorsított ütemben, szinte lopva kellett jönnünk, mintha csak gáztettét követnénk el.

Amint belépünk a templomba, a kaput döngve becsukják utánunk.

Itt azonban már más világ fogad. A nagy ablakokon beszűrődő ezüstös fény szelíden világítja meg a templom belsejét. A főoltáron kék köpenyes, szelíd mosolyú fa Mária-szobor fohászkodik az ég felé. Minden oly halk, fényes itt. A kinti ellenséges, megalázó léggör után szinte úgy isszuk ezt a békés, szerető hangulatot, mint a halálosan szomjazó a forrásvizet.

Jungblut koporsóját katafalkra teszik. Ősz hajú pap közeledik, kezében szenteltvíz-tartóval, és meghinti a koporsót. Nem siet, nem kapkod. A szertartás teljes, komor pompáját megadja az idegen, ellenséges halottnak. Az ünnepélyes hangsúlyban, amelyet áldó és búcsúzó szavának ad, úgy érzem, mintha tüntetés volna a gyatra polgári hatóságokkal szemben, amelyek a halottban is csak ellenséget tudnak látni.

A templomon kívül megint közrefognak a katonák, s ugyanazokon az utcákon át sietve lopózkodunk vissza a kórház, majd a temető felé.

A temető zárt kapuja előtt katonák állnak, akik kitarják az ajtószárnyakat, amikor odaérünk, majd gyors mozdulattal csapják be utánunk. Attól félnek talán, hogy a lakosság ide is eljön, s megtámad bennünket?

A temető egyik sarkában feketéllik a megásott gödör, szótlanul sorakozunk a sír körül. Csak mi vagyunk, foglyok és az idegen katonák. Harangszó nem hallatszik, csak különös, figyelő, mindent magába szívó csönd. A késő ős ellenére az idő kellemes. Az alkonyati ég szelíd, zöldeskék színben játszik. A fákon még itt-ott leveleket látni.

Előlépek a koporsó mellé, amely gyászlepel nélkül, kötéllel átcsavarva nyugszik egy szál deszkán. A sír közelében magas platánfa emelkedik, amelynek majdnem egészen csupasz, nedvességtől fekete ágai élesen válnak ki az ég szövetén. Abban a pillanatban, amikor szólni akarok, a faágon megzörren egy levél, és lassú surranással, mint alélt, fekete kis madár, leereszkedik a sír fölé, majd eltűnik a gödörben, mintha csak utat mutatna.

Ebben a különös, meghatódott pillanatban elfelejtem azt a pár francia szót, amit tanultam. A levélre mutatok, s azt mondom, hogy ez a levél sem halt meg olyan árván, mint Jungblut testvérünk, aki pedig mégiscsak ember volt, és akihez bizonyára éppen úgy tartozik valahol egy ág, egy egész fa, mint ahhoz a levélhez, amely a nyitott sírba hullt, hogy társuljon a halálban elhagyatott embertestvérével...

A kísérő katonák csapata velünk szemben állt fel. Nem sorakoztak vigyázzba, hogy tisztelegjenek a halott előtt, aki az élettel együtt az elválasztó nemzetiségek határát is túllépte. Vezetőjük azonban, egy hatalmas termetű káplár, megindult arccal hallgatta a búcsúztató szavakat, s amikor azt mondtam, hogy mi foglyok és katonák egyformán árvák vagyunk, mert az a sorsunk, hogy távol haljunk meg azoktól, akik szeretnek - széles, piros arcán egyszerre csak könnyek peregtek le...

Valami kis mozgolódás, a feszült hangulatnak enyhülése következett.

A hatalmas termetű káplár megfordult, s magával vitte a katonákat.

Teljesen magunk maradtunk a sír körül. Ekkor Bismarck letérdepelt, s német nyelven hangosan elmondta a Miatyánkot.

A német ima mellett eresztették le társaink a koporsót, s azután még volt elég időnk, hogy behantoljuk a sírt és halmot emeljünk föléje.

Leszállt már az este, amikor hazaindultunk. Bomlott sorrendben, nyugodtan mehettünk. Sietésre nem nógatott senki. Valahogy úgy éreztük, hogy az előbb mindnyájan nagy terhet vittünk, s most könnyű, üres kézzel térünk vissza.

HATODIK FEJEZET

KARÁCSONYEST NOIRMOUTIER-BAN

Guillaume sergeant emlékének, aki sohasem tudott volna ölni, és aki elesett a francia-német fronton, anélkül, hogy fegyverét kilőtte volna.

Az esős ősz után jött az esős tél. Csak december első hetében állt be némi változatosság az időjárásban, mert hó esett, s egy-két napig fehér lepedővel beborította a szigetet. Nagy eseményszámba ment ez errefelé. A szigetnek különösen felső, délnyugati része egészen enyhe éghajlatú volt. A Golf-áram arra húzódott el, és ez lényegesen befolyásolta az időjárást a szigetnek az Atlanti-óceán felé néző részében. Itt már január végén mimóza virágzott, februárban a gyümölcsfák is ünnepi díszet öltöttek, a vetemények pedig több mint egy hónappal előzték meg a kontinenséit. A szigetnek ezen a felén, közvetlenül a tengerparton, elég nagy erdő terült el, amelyben villák, nyaralóházak épültek. Nyáron Noirmoutier-nak ezt a felét sok fürdővendég kereste fel.

A fekete kolostor a szigetnek szárazföld felé néző részén emelkedett. A szigetet keskeny földnyelv kötötte össze a kontinenssel, ahová apály idején kocsin is át lehetett menni, ha valaki jól meghajtotta a lovakat. A szigetnek ezen a felén az éghajlat korántsem volt olyan kedvező, mint a nyugati oldalon. De kemény teleket itt sem láttak, úgyhogy a szigetlakók körülbelül húsz év óta azt sem tudták, mi az a hó. A rendkívüli hóesést a lakosság természetesen a boche-ok jelenlétének tulajdonította.

Lehet, hogy volt benne valami, de annyi bizonyos, hogy mi sem örültünk sem a hidegnek, sem a szüntelen esőzésnek. A dohos levegőjű szobákban való örökös tartózkodás rossz-kedvűekké, túlságosan érzékennyé és idegessé tette az embereket. Ha idegen ilyen elzárt napokon végigjárja a várépület helyiségeit, bizonyára a bolondokházában képzelte volna magát. Minden szobában legalább két-három harmonika szólt, azonkívül hegedültek, mandolinoztak, citeráztak. A tiroliak között volt hét megszelídíthetetlen cigány. Ezek soha életükben egy helyen oly sokáig nem ültek, mint itt. Örökös mozgási kedvüket úgy elégitették ki, hogy egész nap táncoltak. Az egyik cincogott hegedűjén, a másik hat énekelt, ugrált, csapkodta a lábát. Ezek a 3-asban laktak. A 2-esben, a németek szobájában, ahol szegény Däumlingéknak kellett tanulni, örökös volt a veszekedés a hely miatt. Most, hogy a kis német diák s még egy öreg bajor elmentek a szobából, a fennmaradt két helyet osztották szét egymás között. Nem volt olyan könnyű feladat a szélességben alig egy és fél méter helyet negyvenkét ember között igazságosan felosztani. Ezért hát érthető volt az örökös veszekedés, amelyet citerák, mandolinok, kopácsolások és fűrészelések hangja sem tudott elnyomni.

Von Bergen is ebben a szobában lakott. Csellót rendeltem nála, amelyet a német szobrász eredeti módon készített el. A cselló teste háromszögű volt, s nyakát egy darab fából faragták ki, természetesen úgy, hogy a csiga helyett, a kulcsokon ülve, orosz barátnője aktját mintázta meg. Zaj, láрма nem zavarta, nem érdekelte. Összecsucsorodó ajakkal faragta az óriási mellbimbókat. Mikor elébe álltam, szinte álomból ébredő szemmel tekintett fel rám. Azután szeretettel mutatta meg a miniatűr női alak minden báját. Oly szenvedéllyel szorította kezében a kis szobrot, hogy azt hittem, sohasem adja át nekem...

Aránylag csendesebb szoba volt az 5-ös, ahol a magyarok nagy része lakott. Talán Soltész, Németh és Neufeld örökké olvasó sziluettjei árasztották maguk körül a nyugalmat. Legtöbben különben ebből a szobából mentek el munkára vagy az idegenlégióba. A magyar fiúk: Stein

Móric, Schnitta, Koródy, Jakuts mindnyájan csendes foglalkozást űztek. Ha kártyáztak is, sohasem támadtak olyan veszekedések, mint a németeknél vagy a tiroliaknál. Esténként Soltésznál ültek össze e szoba magyarjai. Soltész a piszkos környezetből valóságos kis „otthont” varázsolt elő. Vigasztalta fogolytársait, lelket öntött beléjük, ha mód volt rá, kávéval, teával kínálta. Esténként, ha akadt magyar könyv, felolvasott. Ilyenkor a 6-osból nagy szerényen odahúzódott Müller bácsi is. Zöld kötényével végigtörölte a szalmazsákok során elhúzódó alacsony deszkapalánkon, és csendesen lekuporodott. A hallott magyar szavak, magyar történetek boldog ragyogással öntötték el arcát.

A két legzajosabb szoba volt az 1-es és a 4-es. Ezekbe csak ritkán tettem be a lábamat. Csak ha ajtajuk előtt mentem el, akkor hallottam a pokoli lármát. A 4-esbe egy négyszög alakú közös előszobából egyenesen lehetett bejutni. Ebből az előszobából mentünk fel a csigalépcsőn hozzánk az 5-ösbe és a 6-osba, s innen jutottunk ki a kis fölépcsőre, amely a bástyaudvarra vezetett. Ez az előszoba féle helyiség a három nagy szobának, a 4-esnek, 5-ösnek és 6-osnak közös társalgója volt. Ha takarítottak a szobákban, ha kicsit mozogni akartunk, és az eső miatt nem mehettünk ki, ide jöttünk.

Ebben az előszobában, a fa-csigalépcső feljárata alá eső mélyedésben húzódott meg egy ideig szegény Bistrán Demeter, amikor a tetvek ellepték, s ezért minden lakószobából kiközösítették. A „próféta” megadással tűrte sorsát. Tudta, hogy ezt is ellenségei küldik rá, s bizony ebben a pillanatban „grád”-jai oly halványan működtek, hogy még ilyen kis nyavalyát sem tudott elhárítani magától. Magányos vackában egy ideig bölcs megnyugvással húzódott meg, de amikor tapasztalnia kellett, hogy esős időben egyesek kisebb szükségleteik elvégzésére nem mennek ki legalább is a bástyaudvarra, hanem a sötét szobában az ő vacka felé járnak, s fekhelyére, sőt ő magára is illetlenkednek, komor elhatározásra szánta el magát. Egy reggel forró fürdőt vett a pince hordóiban, azután kölcsönként, elviselt holmiból tetőtől talpig átöltözött. Régi ruhaneműit elkeseredett kézmozdulattal bedobta a kemencébe, ahol a fürdő számára a víz melegedett. A tetvek ezúttal a ruhával együtt végleg elpusztultak, s Demeter próféta ismét elfoglalhatta rendes, polgári helyét a 6-osban.

A 6-osban egyébként életünk rendje ment minden különös változás nélkül a maga útján. Sarkadi bácsinak, a kis Feldenczernek és a három eltűnt galíciai zsidónak helyét lakótársaim is hamar elosztották. A szoba zsúfoltságán azonban az öt megüresedett hely alig változtatott.

Egész nap az ablakmélyedésben ültem, és olvastam. Az elzártság hónapjai néha teljesen belevesztettek a könyvek által felidézett képzeleti világba vagy saját álmodozásaimba.

Ha kifáradtam az olvasásban, vagy szürkülni kezdett, folyton az árkon túli magános házat néztem, amelyet a vadszőlőnek megfeketedett ágai s gallyai úgy hálóztak be, mintha e régi épületet bedrótoznák, hogy szét ne essék. A ház ablakait sohasem nyitotta ki senki. Négy lépcsőn a csukott verandáról kis kertbe lehetett menni. A kerti úton a száraz faleveleket csak a szél kergette. Sohasem járt itt senki... Megvolt még helye a virágos gruppnak. Fa alatt pad várt valakire. Nem ült rajta senki. Alkonyatkor órákon keresztül bámultam át a házba, s azt hittem, egy fehér ruhás asszony majd lejön a lépcsőkön, s végigsétál a kertben. Furcsa, mindig arra vártam, hogy a fehér ruhás breton asszony jön el, az utolsó, akit csókoltam. Úgy éreztem, hogy ez az ő háza. De nem jött, nem jött egyáltalában senki... Így hát lassanként magam költözködtem át képzeletemben az elhagyott házba. Berendeztem a szobákat, beültem a karosszékekbe. Barátokat, ismerősöket fogadtam. Olyan nevű embereket és asszonyokat, akiket sohasem ismertem. Már mindegyiknek megvolt az ideje, amikor jött, megvolt a tárgya, amiről beszélgettünk. Ha nem volt senki nálam, a polcról könyveket vettem le, és csodálatos szép dolgokat olvastam. Néha napokig, hetekig éltem így az ablakmélyedésben, éltem ott túl a magános házban, s alig eszméltem rá, hogy csak a képzeletem játszik velem!

Nem tudom, nem merülök-e el teljesen a valóságos életemtől menekülő képzelődésekben, ha nem jönnek levelek hazulról, amelyek kedvesen, buzdítón eszméltettek helyzetemre, és a kiszabadulás reményét festették elém. Különösen szép, megleghangú, franciául írt leveleket kaptam Laczkó Géza feleségétől. Ebben az időben kezdte meg leveleimnek közvetítését hazulra egy Svájcban élő magyar asszony is, aki a háború első hónapjaiban lányával együtt internálva volt Perigueux-ben. Lányának levelei a későbbi időben nagy örömet szereztek. Jött néha Ferenczi Sárától is egy-egy levél. Sűrűbben írt König György. Apámtól is érkezett majd minden héten beszámolás családunkról... Ezek a levelek élesztették és táplálták bennem a valóságos élethez való ragaszkodást, és egy messzi országot festettek elém, ahol minden a boldogság aranyfényében fürdött. Érdemes volt túrni, szenvedni, mindent elviselni, csak hogy egyszer ebbe az országba ismét visszakérüljek.

Általános nagy örömet keltett köztünk két hatalmas vöröskereszt-láda, amely svájci közvetítéssel Budapestről érkezett címünkre. Ez a küldemény bizonyította, hogy a kis Feldenczer hazajuttatta levelünket, amelyben a budapesti vöröskeresztnek lefestettük helyzetünket. A ládából pompás meleg ruhadarabok, csizmák, trikók és fehérneműk kerültek elő. A fogolytábor minden szűkölködőjének jutott belőle. Mellékelve volt még két liter rum is. A küldött szivaroknak és cigarettáknak csak hűlt helye maradt... A magyar vöröskereszt adománya volt az első, amely hozzánk érkezett, s gazdagságával felülmúlt minden más küldeményt, amely azután jött.

Karácsony hetében engem még külön nagy öröm is ért. Finály Gábor, annak a budapesti gimnáziumnak igazgatója, ahol tanárkodtam, az első pillanattól fogva legmelegebb érdeklődéssel és nemes fáradozással járt el félbeszakadt otthoni ügyeimben. Megtalálta módját, hogyan küldjön pénzt. Hosszú, mindenről beszámoló levelekben fenntartotta bennem a reménykedést és az erkölcsi kitartást. Valószínűleg az ő biztatására volt tanítványaim és iskolám volt növendékei nagyobb összeget gyűjtöttek, és azt elküldték, hogy a karácsonyi ünnepek alatt saját belátásom szerint használjam fel magyar fogolytársaim segélyezésére.

A pénzösszeg idejében megérkezett. Akkora volt, hogy nemcsak közös karácsonyi vacsorára telt belőle, hanem kisebb ajándékokat is vehettem fogolytársaimnak. Az ajándékok megvásárlására ki kellett mennem a kis szigeti városkába. Guillaume őrmestertől kértem erre engedelmet. Az őrmester beleegyezett a dologba. Napokig készültem a kimenetelre, s az utolsó éjszaka olyan izgalomban voltam, hogy le sem hunytam szememet.

A szent este napján délelőtt tíz órakor jelentkeztem a kapu előtt az őrségnél. Fekete szakállas, öregedő breton katonát adtak mellém. A „poilu”⁷¹ szuronyát belecsattintotta puskájába, s már éppen vállára akarta tenni, amikor Georges káplár, az őrmester mindenható szárnysegéde, hozzálépett:

- Öregem, csak nem a frontra készülsz? - szólt a mogorva katonára. - Ez az ember még járni sem tud facipőben, nemhogy megugranék téled.

Így megesett velem, a szabadelvű és kedélyes Georges káplár jóvoltából, hogy francia fogság alatt egyetlenegyszer szuronyos puska nélkül kísért végig az utcán a katona.

Átmentünk az árkon átvetett fahídon, s kikanyarodtunk az országútra.

A toronyóra tízet kongatott.

Szemem előtt minden lágy, színes ködbe burkolódzott. Azt hittem, álomban járok. Olyan kedves, jelentőséges és érdekes volt minden.

---

⁷¹ A francia katona neve az I. világháborúban.

A tér, amelyen először kellett átmennünk, sápadtan, előkelő zárkózottsággal hallgatott. „Place d’Armes”⁷² - olvastam egy táblán, s most a hosszú ablakú, egyemeletes régi házak dőlyfe egyszerre érthető lett előttem. Itt, egyik házban lakott Charette, a hírhedt, vendée-i paraszt királypártiak vezére. Ezen a téren, ülve végezték ki D’Elbée-t, a másik vezért, mert tizennégy nyitott sebe miatt nem tudott felállni. Mit sem sejtő felesége éppen az ablakot nyitotta ki, talán virágait akarta megöntözni, amikor a férje a ráirányított sortűz alatt holtan hanyatlott vissza karosszékébe.

A tér most néptelen. Az ablakok zárva. Mintha ezek a sok mindent látott, elaggott házak többé már nem volnának semmire sem kíváncsiak.

A térből nyíló főutcán már élénkebb a forgalom. A szembejövő emberek rám néznek, azután messzire térnek ki. Apáca kíséretében két iskolás leány közeledik. Az apáca súg valamit fülükbe, a leánykák keresztet vetnek magukra, és elfordítják fejüket. Öreg nénikék jönnek fekete ruhában, ezüstös hajukon fehér, széles főkötővel. Megállnak, motyognak valamit, s hosszan utánunk néznek.

Engem mindez nem bánt. Túláradó, boldog érzés önt el. Úgy szeretem őket mind, akik kitérnek, akik megvetnek, akik félnek tőlem. Szeretnék hozzájuk szaladni, megsimogatni őket. Benézni minden ablakon, megállni minden bolt előtt, csengetni a kapukon, szót váltani az emberekkel, együtt futni a lovakkal... A kutyákban lehet ilyen érzés, akikkel az emberek sokszor rosszul bánnak és akik mégis minden ember és emberi dolog iránt oly őszinte, hűséges érdeklődéssel és rokonszenvvel viseltetnek.

A bazár, ahová igyekszem, szemben van Madame Mignale szállójával. Ez a szelíd, mosolygós szemű, idősebb asszony vezeti nálunk a kantint, amióta férjének is be kellett vonulnia. Most kissé meghajlottan áll a szálloda kapujában, és szomorúan rám mosolyog. Ő tudja, mit jelent nekem ez a séta. Ebben az ellenséges világban egyetlen, aki megért, védelmez, és együttérez velem. Nekem úgy tűnik fel, mintha nem is élőlény volna, hanem talán megtestesülés. Mosolya olyan, mint meghalt anyámé, aki a messi, éteri világból néz le fájdalmas életutakon járó fiára.

A boltban szőke, csinos lányka fogad. Az elfojtott vágyak kisüthetnek belőlem, amikor ránézek, mert sápadt arcát előnti a vér. Sok mindent vásárlók össze fogolytársaimnak. Az egyiknek inget, a másiknak gypjúujjast. Van, akinek facipő kell, vagy aki trikót akar. Akad itt minden. A szivaroskatulyába be lehet markolni. Cigaretta annyi van, amennyi csak kell... A szőke leány mindent elém rak. Válogatjuk, rakosgatjuk, csomagoljuk a holmit s közben, hogy a katona se hallja, hogy a boltba belépő észre ne vegye, suttogva, szaggatott, sietős mondatokban beszélgetni kezdünk. Egy férfi s egy nő, akik többé sohasem látják egymást, s akik e pár gyorsan múló percben szeretnének egymásnak mindent elmondani. Talán kivégzés előtti búcsúnál fogja el az embert hasonló, lázas állapot... És különös, ez a kis sápadt bolti leány milyen természetesen, milyen zökkenés nélkül megy bele a játékba!...

A fekete körszakállas katona sietésre nógat, mintha valamit észrevett volna.

A kis szőke lánynak mind a két keze le van foglalva a csomagolással. Közben néhány gombostűt az ajkai közé vett, amire a selyempapír összetűzésénél van szüksége. Figyelmeztetem, hogy ez veszélyes dolog. Csak úgy a fogai között duruzsolja:

- Akkor tűzze a blúzomba!...

---

⁷² Fegyverek tere.

Ujjam nedves ajkához ér, kiszedem a tűket és megkísérlem blúzába tűzni. De sehogy sem megy. Kezem úgy reszket, mint ahogy felijesztett madár repdes fészke felett... Ezen a kislány nagyot nevet. Még a szigorú breton „poilu” is elmosolyodik...

De azért menni kell már. Csomagokkal megrakva térek vissza a fogolytáborba. A négytornyú donzson kopott, kietlen falai az égnek merednek. A nyitott ablakokon át színes, rongyos pokrócok, kitett fehérneműk lógnak le...

Úgy érzem, hogy a kapu becsapódásával mögöttem valami lármás, derűs muzsika egyszerre elnémul, és zord halotti csendbe lépek.

Este a karácsonyi ünnepre való tekintettel, kilenc óráig lehetett fennmaradni. A magyar karácsonyestre, amelyet budapesti diákok rendeztek noirmoutier-i fogoly-honfitársaiknak, az 5-ös számú szobában terítettünk. Itt volt a legtöbb magyar és a többi lakó, kettő kivételével, meg volt híva más szobákba. A két árva tiroli olaszt, akik még a fogsági élet könnyen kifejlődő szolidaritásában sem kaptak egy ünneplő társaságban sem helyet, meghívtuk asztalunkhoz. A meghívást és egyéb ünnepi formásokat ezúttal komolyan lehetett venni. Hosszú hónapok óta most először ültünk terített asztalnál. Az egymásra rakott, pokróccal betakart szalmazsákok díványul szolgáltak. Az asztal közepén hópelyhes, csillogó karácsonyfa állott. A nyárfa száraz gallyaiból állította össze Nagy Zsiga, aki úgy látszik, női szabómesterségében megtanulta, hogyan lehet értéktelen semmiségekből mutatós, illúziót keltő dolgokat elővarázsolni.

A vacsorának magyaros jellege volt. Stein Móric kapott hazulról paprikát, aminek segítségével Schnitta, az előkelő megjelenésű magyar pincér, kitűnő borjúpörköltet készített. A pörkölt mellé bort is lehetett inni. Karácsonyeste ez is meg volt engedve.

Az alkoholtól elszokott kedélyekben a mámor hamar erőre kapott. A legfurcsább asztaltársaság, amelyet valaha csak láttam, kezdett egymás iránt felmelegedni és csakhamar mindenki közös, nosztalgikus hangulatba olvadt fel.

Az asztalfőn ült Müller úr. Keménygallér, fekete nyakkendő, fekete kabát és csikos szürke nadrág volt rajta. Olyan feszesen tartotta magát ünnepi öltözékében, mintha ruhájába belevasalták volna. Az öltözet ünnepélyessége különben nemcsak őt, hanem a többieket is egészen átváltoztatta. Eleinte furcsán, szinte idegenül néztük egymásban hajdani társadalmi lényünk feltámadt kísérleteit. Fenyvesi rákvörös volt egész este a magas keménygallértól, amelyet Perigueux óta nem hordott. Neufeld tanártársamnak majdnem be akartam mutatkozni, amikor sötétkék ruhájában, frissen kiborotválva megjelent. A tökéletes előkelőséget a pesti ügyvéd távozása után most egyedül Dudás, az aviatikus képviselte. Hatalmas utazóládájának egyik legpompásabb remekművét vette fel erre az alkalomra, amely magából bódító parfümillatot lehelt. Soltész és Németh Andor is újra olyanok lettek, mint amikor először találkoztunk az osztrák-magyar konzulátus előtt a mozgósítás izgalmas napjaiban: Csak önmaguknak árnyékává lettek. Lefogytak, arcuk sápadttá vált, szemük kidülledt az esős hónapok elzártága alatt. Megváltozott lényükön át nézve milyen messzire tolódtak már emlékezetemben a háború első, párizsi napjai!...

Csak Rosenberg úr jelent meg őszikabátban, csuklóján lóbálva elmaradhatatlan lekváros bödönét. Varga úr sötétkék ruhában ült mellette, mint előkelő képviselő, aki választói közé ereszkedik. Megvolt az az örömük, hogy elválaszthatatlan társuk, az üvegfüvő fogatlan Edouard is mellettük kapott helyet, mert amióta Maravics inasává szegődött, ő is magyarnak számított. Ma este megfordított világrendnek kellett lenni. Maravics szolgálta ki Edouard-t, s én raktam ki hatalmas porciót Vantur Jakab tányérjára. Egyébként Jakab is nagyon kicsípte

magát. Úri ruhájában sült ki róla, hogy ólába van, valamint Müller úrról is most tudtuk megállapítani, hogy kissé púpos és erősen ikszlábú.

Valóságos új ismerkedés folyt le az első félórán.

Müller úrtól jobb és bal kézre a két főhelyet kor szerinti rangsorban Jakab és Bistrán Demeter foglalták el. Bistrán megjelenésében is volt némi ünnepélyesség. Ragyás arcáról a felesleges szőrt eltávolította, csak huszárosra kifent, hosszú, hegyes bajuszát őrizte meg. Azonkívül Németh Andornak egyik eldobott rézbarna nadrágjából huszársipkát szerkesztett magának, amelynek három gombja három fokozatosan kisebbedő tükördarabkából állott. Azt mondta, hogy ebben a három tükörben látja a jelent, múltat és jövőt.

Bistránnak zavaros elméleteiből sohasem lehetett tisztán kivenni, hogy milyen érzései vannak. Hiszen azt sem tudta róla senki, hogy milyen szülőktől és hol született. Erdély, Nagyszeben szerepelt sokszor előadásában. Valószínűleg román lehetett. Mindez nem volt biztos. A háborút elítélte, és úgy lehetett kivenni szavaiból, hogy a németekkel szemben a franciákkal rokonszenvezik... Most, amikor a tányérja mellé elhelyezett ajándékot megkapta, s végignézett a fényesen felterített asztalon, ahol húsnál többen foglaltunk helyet, vállamra tette kezét, és szokása szerint mélyen, kutatva szemembe nézett.

- Te, ezek a diákok, ezek a budapesti diákocskák, hogy is mondjam - kezdte el a beszélgetést Demeter testvér, akivel már hosszabb ideje tegező viszonyba kerültem. - Szóval, ez mind tőlük jött?... És nekem is, külön, érted, megérted?... Külön nekem is?... Bistrán Demeternek?

A fejemmel igent bólintottam.

Demeter csak nézett rám, hosszan, jelentősen, és a bajuszát húzogatta, pödörgette.

- Ne mondd! - szólalt meg végre, hosszabb idő után. - Ne mondd! - ismételte, és a szeme könnybe lábadt.

Bistrán ezután egy darabig nem szólt hozzám, maga elé nézett, és tűnődött. Azalatt Boromisszával, másik szomszédommal merültem el beszélgetésbe. Elmondta, hogy mialatt fogságban ül, „feleségét” újabb istenáldás érte. Megszületett a tizenkettedik gyereke. El is határozta, ha kiszabadul a fogságból, okvetlenül törvényesíteni fogja barátnőjével való életét.

Közben a hangulat kezdett felmelegedni. Koródy és Jakuts, a két legjobb énekes, belekezdtek magyar karácsonyi énekekbe. Erre Demeter testvér is felugrott az asztaltól, mint aki végre megtalálta, amit keres.

Vállára vette az egyik, falon lógó kabátot, botot vett kezébe, s előadta a Betlehemmel járó falusi gyerekek mondókáit, majd lefeküdt a földre, mint öreg pásztor, s maga elé könyökölve, halkán, meghatódva elénekelte a pásztorok dalát.

Bistrán énekébe azután bekapcsolódott mindenki.

Csak Müller úr nem énekelt velünk. Nagy, zöldessárga, kopasz fejét ide-oda forgatta, hogy elkapjon egy-egy szót, mert a szöveget már teljesen elfelejtette. Úgy fájt neki, hogy nem tudott beleolvadni a kórusba. Ötven év óta talán először érintette gyermekkori emlékeinek elfelejtett közössége. Meg azután őt is nagyon meghatotta, hogy a budapesti diákok megemlékeztek róla. Akárcsak Bistrán, ő is ezt egészen személyi ajándéknak tekintette, amelyet nem egy fogolynak, hanem egyenesen neki, Müller bácsinak küldtek.

Mikor az ének elhangzott, Müller úr felállt, megköszönte torkát, és töredezett magyarsággal felköszöntőt mondott a budapesti diákokra, akik nem feledkeztek el a szegény noirmoutier-i magyar internáltakról. Azután megkért bennünket, hogy elszavalhassa az egyetlen verset, amire még emlékezik, s amit második elemista korában tanult. Ezzel akart hódolni magyarságának. Nevetve, ujjongva biztatták az öreget, hogy csak tegye meg.

Müller bácsi kiállt a szoba közepére, széles, ráncos bőrű kezét combjához szorította, s különös fejhangon hadarva, elkezdte mondani:

*Ej, mi a kő, tyúk anyó, kend
A szobában lakik itt bent...*

Néha elakadt, akkor körmeivel idegesen kaparászott nadrágján, kínlódott, gyötrődött, szája majd sírásra görbült, de mégiscsak kivágta magát. Arca belesápadt az izgalomba, nagy, kopasz feje a verejtéktől gyöngyözött. Irtózatos lelki felindultságába került, amíg ötven év távlatán át visszaküzdötte magát azokba az időkbe, amikor még magyarul tudott.

Az öreg cipész szavalata mulatságnak készült, de nem nevetett rajta senki, mikor visszaült helyére. Megindultan ölelték meg, és azután egész este neki énekeltek, őt ünnepelték.

Fél kilenc felé megtelt a szoba a többi foglyokkal. A hangulat fokról fokra magasabbra szállt. Most már a német karácsonyi dalokat is végigénekeltek. A mulatság olyan arányokat öltött, hogy nem hallottuk a kilencórai kürtjelt, amely a lefekvést rendelte el. Külön kellett az őrségnek feljönni, hogy a lámpákat eloltassa.

Az őrség halotti csendben vonult végig a szobán. Mikor kiléptek, a lámpafény kialudt, és a sötétben mindenki botorkálva kereste meg helyét.

Énekszó, mámor, ünnepi hangulat egyik pillanatról a másikra elvágódott.

A szobafőnökök kiadták a jelszót:

*- Kein Wort mehr! Schlafen!*⁷³...

Órákig hánykolódtam alvás nélkül a szalmazsákon. Régi karácsonyesték emlékei újulnak fel képzeletemben, és mindegyiket újra meg újra átélem.

Éjfél felé jár az idő, mikor a szobánkhoz vezető facsigalépcsőn, sűrű, szabályos lépések koppannak meg. Az őrség jön vissza. Vajon kit keresnek? Mindenki ijedten ül fel fekvőhelyén. Rendszerint éjszaka szokták azokat elvinni, akiket fegyelmi okból más fogolytáborba deportálnak.

Most az 5-ösben vannak. Ajtónk alatt a rés kivilágosodik... Most mihozzánk nyitnak be. A kézilámpák fénysávja kettészeli a sötétséget. Mindnyájan visszabújunk a szalmazsákra, s úgy teszünk, mintha aludnánk.

Erélyes, rideg hang nevemen szólít. Riadtan ülök fel, s ebben a pillanatban, amikor nem tudhatom, milyen végzetes döntést közölnek velem sorsom felől, még komédiázni is van kedvem: szememet dörzsölöm, és értelmetlenül bámulok a katonákra, mintha aludtam volna.

- Öltözködjék fel, s jöjjön a sergeant-hoz - hangzott a parancs.

Dideregve, remegő kézzel kapom magamra holmimat. Hová visznek ebben a fagyos, hideg éjszakában? A szalmazsák, amelyen feküdtem, a kékesen világító ablak, az egész, fülledt levegőjű szoba egyszerre kedves és marasztaló lesz...

A katonák közrevesznek, s megindulunk. Az ajtó nyikorogva csukódik be utánunk.

Az őrmester egyik épen maradt bástyaszobában lakott. Átszeljük a sötét udvart és a kis lépcsőn, amely hozzávezet, már magam mászom fel. A katonák alul maradnak.

---

⁷³ Egy szót se többet! Alvás!

Benyitok. Guillaume sergeant barna trikóban, piros nadrágban a jól fűtött kis szoba közepén áll, és mosolyogva néz rám. A kandalló tüze fölött kék edényben illatos bor fő, amely előtt Georges térdepel.

Ó, itt baj nem lehet! Az aggodalom, a bizonytalanságtól való félelem egy pillanat alatt leválik rólam, és olyan könnyen érzem magam, mintha súlyos terhet raktam volna le.

Guillaume közel lép hozzám, vállamra teszi kezét, s kedves, lágy hangon mondja:

- Maga ajándékot vett szegény fogolytársainak. Látta, ez tetszik nekem. Egyszerű pékmester vagyok, sok gyermekem van. Tudom, mi az a Jézus, tudom, mi az a szeretet. Életemben sohasem bántottam senkit, és kiküldhetnek százszor is a frontra, mégsem fogok senkit sem megölni... Ezt akartam magának mondani, és most igyunk egy pohár bort a szent, a boldog karácsonyestére!...

Georges tölt, koccintunk, és szürcsölve ízleljük az édes, forró italt.

Több mint egy órát tartózkodom náluk. Közben sok mindent megtudok az elejtett vagy félig elmondott szavakból.

Ünnepek után nagy változások lesznek. Guillaume-ot és Georges-t elküldik. Új őrmester jön, aki egyszersmind az adminisztrációhoz is ért. Szigorú rendszabályokat fognak életbeléptetni, de rendbe hozzák az udvart. Kéthetenként egyszer katonai kíséret mellett séták lesznek. Megállapítják a levelezések rendjét is.

Guillaume megmondja véleményét:

- Szóval tilalomfákat állítanak erre a szemétdombra: ez szabad, ez nem szabad!... Mintha ezzel segítenének valamit. Én legalább nem piszkáltam magukat. Nem volt semmi. Sár volt, piszok volt, de legalább itt belül a várban nem ült senki a maguk nyakán. Nem igaz?...

Az őrmester szavaiból jövőnknek szomorú távlata nyílik... Kezet rázva, melegen búcsúzik tőlem. Azt mondja, többet aligha látjuk egymást. Ővele pedig mi lesz?...

Két rövid karját élénken a levegőbe csapja: ki tudja?... Arcán ott borong a frontra való küldés réme...

Az is történt vele. A fényképért, amelyen a két német tanárral és diákokkal levétette magát, megbüntették, és a frontra küldték. Később megtudtuk, hogy mindjárt az első napokban elesett. Katonáit rohamra vezette, de maga nem nyúlt fegyveréhez, s úgy esett el, hogy a kezében szorongatott pisztolyból egy golyó sem hiányzott.

HETEDIK FEJEZET

AZ ÚJ ADMINISZTRÁTOR URALMA

1

1915 január közepe táján megjelent az az ember, aki most már ellenőrizni akarta még álmainkat is, folyton figyelt és figyeltetett, kémleltette mozdulatainkat és szavainkat, hivatalos aktacsomagokat készíttetett tőlünk írt és hozzánk érkezett levelek lemásolt részeiből, úgyhogy elrabolta egyetlen gyönyörűségünket, a levélolvasást is, mert kapott leveleinken mindenütt ott éreztük kutató tekintetének piszkát, beteges kíváncsiságának váladékát.

Ch.-nak hívták. Jöttét már hetek óta rémhírek előzték meg. Azt mondták: jön a rend embere, a vasöklű férfiú.

Szombati nap jött. Magas, kövér ember, de lényében volt valami szétfolyó határozatlanság, tekintetében valami gyáva alattomoság. Cseppet sem látszott vasból öntött embernek. Inkább leselkedő, bujkáló rendőrkém-típus volt. Azt mondják, a prefektúrán ilyenféle hivatali is töltött be. A spicliséggel férközött a megye urának, Tardif prefektusnak kegyébe.

Vörös nadrágot hordott, barna blúzt, amelynek vállán vékony arany sáv díszelgett. Több volt, mint őrmester és kevesebb, mint tiszt. Egyáltalán nem katonatípus. A feje felül egészen elkeskenyedett, az arca lent szétpuffadt. Ha sipkáját levette, izzadt, petyhüdt bőré körtearc tűnt elő. Nagyon büszke volt erre az elkorcsosult ábrázatára s mint minden szájaskodó, „lógós” francia, szidta a németek „négyyszögletű fejét”. Az, hogy „lógós” (vagy amint a franciák mondták, *embusqué*), mindjárt látszott poltron lényéből, bárhogy is igyekezett erélyes, szigorú és megfélemlíthetetlen férfit játszani. Soha szembe nem nézett, még velünk sem, pedig teljesen ki voltunk szolgáltatva neki. Elhízott arcán nem volt semmi határozott vonás, csak valamely titkolt, letagadott, vörös árnyalat, amely gyér hajszálain és különösen angolosan nyírt, tömött bajuszán azután nyilvánvalóan kiütközött. Vörös ember volt, de ezt is tagadta; gyáva ember volt, de ezt is rejtegette; azért jött, hogy gyötörjön bennünket, hogy fizikai szenvedéseinket a lelki fájdalmak válogatott fajtáival tetézzé, de ezt sem tette nyíltan, hanem a rendcsinálás, a fegyelem, a higiénia, a parancs, a „kölcsonösség”, a „jeu de représaille” ürügyei mögül lődözött ránk.

Huszonnégy óra alatt elérte, hogy már mindenütt láttuk, sejtettük, vagy gyanítottuk őt. Angolbajuszos, sárga körtefejjével, büszkén hordott pocakjával benépesítette piszkos zugjainkat. Mintha csak mindenüvé az ő portréit akasztották volna ki.

Pedig a „rend embere” lényeges változtatásokat nem csinált. A dézsamosdók, a patkányos pincében a havonkénti hordófürdők, az esőtől, hótól áztatott mellékhelyiségek, a zsúfolt, poloskás és tetves szobák, mindezek megmaradtak. De mindennek elviselését nehezebbé tette azzal, hogy mindenüvé parancsokat függesztett ki. A dohos, bűdös szobákban nem lehetett cigarettázni. Reggel hétkor pontosan fel kellett kelni. Este kilenckor mukkanni sem lehetett a szobákban. A bástyaudvarra nem volt szabad kimenni és így tovább.

Ezenkívül jöttek az általános intézkedések, amelyeket Ch. a prefektúráról hozott. Úgy látszik, kezdték a civil internáltaknak eddigi lehetetlen helyzetét a „kölcsonösség” alapján rendezni. Az első ilyen „humánus” intézkedés volt, hogy a levélírást heti egy levélre csökkentették, annak sem volt szabad harminckét sornál hosszabbnak lenni. Azt mondták, hogy ez „kölcsonösség”, holott nagyon jól tudhatták, hogy Ausztria-Magyarországon a háború kitörésekor ottrekedt franciák egyáltalában nincsenek internálva, tehát kölcsonösségről szó sem lehet. Ezt azonban nem akarták tudomásul venni. Megvonták levelezésünket, elkobozták csomagjainkat,

eltiltották ezt vagy azt, mindig arra való hivatkozással, hogy ez kölcsönösség, a hírheft jeu de représaille-nak, a megtorlási játéknak egyik sakkhúzása. Nekünk túrnunk kellett, s ellenvetés nélkül le kellett nyelnünk azt is, hogy mindez csak viszonzás, csak a nálunk létező bánásmód visszhangja. El lehet képzelni, hogy ez a tudatos, hazug beállítás csak növelte szenvedéseinket.

De Ch. adminisztrátor úr általános intézkedései között voltak olyanok is, amelyek javunkra szolgálhattak volna, ha azokat is nem fegyelmezési célokra használja ki. Kihirdették, hogy ezentúl minden két hétben egyszer katonai felügyelet mellett sétálni megyünk. Az udvarra azonkívül kavicsot, homokot hordattak, s utat csináltak, amelyen esős időben is lehetett járni. Ch. úr később mind a két kedvezményt arra használta fel, hogy büntessen velük.

Egy komoly érdeme volt azonban az adminisztrátor úrnak. Az étkezést, a maga ínséges keretei között is, igyekezett megjavítani. A hetenkénti kétszeri marhahús megmaradt, de a szállítótól jobb húst kényszerített ki. Utánanézett, hogy a főzelékek változatosabbak és jobbak legyenek. Az örökös bab, lencse és marharéparendszer borsóval, burgonyával élénkítette, sőt egy ízben makarónit is szerzett be, ami valóban elsőrendű teljesítmény volt. Büszkélkedett is eleget vele.

Ch. úr megjelenése, intézkedései természetesen felkavarták eddigi apatikus nyugalmunkat. Minden pillanatban attól kellett tartanunk, hogy ő vagy valamelyik káplárja belép, és patáliát rendez, mert a negyvenemeres szobákban mindig volt valaki, aki a sok tilalom közül valamit megszegett. Egész nap folyamán sűrűn hangzottak a jeladások: *Der Dicke kommt!*⁷⁴ Az alsó szobákból felkiáltották a felsőbe, az udvarról az alsó szobákba. Mikor megtanulta, hogy mi az a „dicke”, akkor jelt változtattunk, s felkopogtattunk egymáshoz, vagy az udvarról kavicsot dobtunk fel.

Emelt fővel, hátratett kézzel, hasát előretolva lépett be a szobába a nagydarab, puha ember. Mindent megnézett, mindent kilesett. Ha a fal penészfoltját tettetett figyelemmel vizsgálta, az annyit jelentett, tudni akarja, valaki mit ír, mit olvas, mit dolgozik, talán, hogy min gondolkodik is. Kövér háta, barna foltos nyaka is látott, szaglált. Ha valakit rajtacsípett valamin, rögtön a kísérekáplárnak vagy katonáknak adta át.

De néha nem szólt semmit, csak titkos büntetést mért az illetőre. Visszatartotta csomagját, amíg a benne levő holmi megrothadt. Eltiltotta a levelezést, anélkül hogy a megbüntetett tudta volna, oly módon, hogy a címére érkező leveleket nem adta ki, vagy a tőle írottakat nem küldte el. Ezt csak azokkal csinálta, akik sűrűn kaptak csomagot, levelet hazulról. Azután heteken át figyelte a hatást, kéjelgett a nyugtalanságban, gyönyörködött a félőrült várakozásban.

Délutánonként irodájában dolgozott. Guillaume őrmester romantikus fekvésű kis szobáját kicserélte egy földszinti helyiséggel, amely szemben volt az őrséggel. Ezt a helyiséget pár nap alatt rendbehozatta, azután kartotékjaival, iratcsomóival, statisztikáival, az egyes szobákról készített térképeivel ide vonult be. Itt biztonságban érezte magát, mert szemben vele állandóan katonák tartózkodtak, s a kapun is hamar ki lehetett ugorni.

Délután órákon át tanulmányozta levelezésünket, a rólunk szóló iratcsomókat. Lassanként mindent kifürkészett. Kiderítette, hogy a szép, kacskaringós bajuszú Braggiottinak három francia nő is küld pénzt és szerelmes leveleket. A nőt feljelentette a párizsi rendőrségen, ahol azután valamit csináltak velük, mert Braggiotti sem pénzt, sem levelet nem kapott többé. Müller bácsit elvágta szintén szerelmesétől. Szegény hóbortos öregúr majd belepusztult,

---

⁷⁴ Jön a kövér!

amikor egyszer csak azt vette észre, hogy a Mademoiselle-től nem jönnek válaszok rajongó leveleire, amelyekről nem tudta, hogy el sem mentek. Estefelé végezte ezt a munkát az adminisztrátor, azután még egyszer végigjárt a szobákon, s úgy hét óra tájban kiment a faluba. Azt mondták, ilyenkor a község előkelőségeivel fogyasztgatott bort, s büszkén tartott előadást arról, hogyan sikerült megfegyelméznie az átkozott boche-okat.

Ch.-val egyidőben a kontinens közeli civil-fogolytáboraiából többeket szállítottak a noirmoutier-i várba. Ezek között volt néhány magyar is. Mindjárt közelebbi ismeretségbe kerültünk velük. Bárczy és Weiffert, két budapesti Eötvös-kollégista, szintén tanulmányúton voltak, mint a német diákok, s így kerültek fogságba. Természetesen nagyon örültem nekik, ha másért nem, már azért is, mert valamikor én is Eötvös-kollégista voltam. Ez az intézmény a párizsi École Normale Supérieure⁷⁵ mintájára alakult Budapesten, és jeles végzettségű tanárjelöltek internátusa volt. Igazgatónk, a nagyon kedves, művelt, áldott emlékű Bartoniek Géza, szerette a franciákat, s bizonyára befolyásának is volt tulajdonítható, hogy a kollégiumot franciabarát érzelmeiről ismerték s mi, a növendékei, kiolthatatlan rajongással viseltünk a francia irodalom és művészetek iránt. Bizonyos kapcsolatok voltak is a párizsi École Normale Supérieure és az Eötvös-kollégium között. De sem ezek a kapcsolatok, sem ismeretségem az idősebb Tarraud-val, aki az Eötvös-kollégiumnak volt egykor tanára, nem segítettek fegyencsorsunkon.

Bárczynak és Weiffertnek némi megkülönböztetés jutott osztályrészül, mert egy kistermetű, erősen fekete hajú budapesti bankárfiúval együtt csukták be őket, s ennek a fiatalembernek párizsi pártfogói némi kedvezést eszközöltek ki a prefektúrán. Ez a kedvezés abból állott, hogy a bankárfiú a tetőn rendbehozathatta az egyik toronyszobát, s Bárczy és Weiffert ide költöztek vele együtt. A két Eötvös-kollégista egész nap olvasgatott, dolgozott. Fiatal barátjuk pedig inkább kártyázással ütötte el idejét.

Egyik párizsi ismerősöm is, Lakatos Imre dr. ezekben a napokban érkezett. Idáig ő is családi táborban volt, amelyet most, hogy a nők és a gyermekek hazamentek, feloszlattak. Barátja, Vályi, a Revue Politique Internationale szerkesztője, akinek nagy összeköttetései révén sikerült még Párizsból elmenekülnie, Svájcban sokat dolgozott érdekében. Lakatos tudta, hogy csak ideiglenesen jött hozzánk, amíg számára más megoldást találnak. Három katona kíséretében indították el régi dépôt-jából a világ legbékésebb emberét. Elmondta, hogy mikor Fromantine-ban a hajóra várakoztak, kísérői más katonákkal találkoztak, és csakhamar vitatkozásba ereszkedtek. Ő kissé félrehúzódva ült egy padon. A vita hevesen folyt, amikor az egyik katona rámutatva, e szavakkal vágta el a disputát:

- L'ennemi est derrière vous et vous parlez comme ça!... (Az ellenség mögöttetek, s ti így beszéltek!)

Az „ellenség” már nem árthatott. Helyet kapott ő is a fekete kolostorban.

A csoportban Bárczyékkal együtt jöttek még: Reisner banktisztviselő, Rubin nevű magántisztviselő, Kilár, egy Amerikát megjárt, mindig jókedvű, hangos pincér, Schneider, Pozsonyból elszakadt párizsi pék, Szőke cipész, Poss nevű fiatal borbély, Horváth, egy, a legjobb mulatóhelyeken is ismert cimbalmos. Azután még három pincér: Ambrus, Bajusz és Kopolovits s a két Weiner testvér. Így a magyarok száma harmincon felülre emelkedett.

A kantinban most már vacsoraidőben egészen népes magyar asztalunk volt. Idejártak Soltész, Németh, Dudás, Maravics, Neufeld, Reisner, Bárczy és Weiffert. Néha a többiek is, Fenyvesi, Lakatos. Mme Mignale a könnyű, savanyú vörösbort hat-hét souért mérte, s az ételt sem adta drágán.

---

⁷⁵ Középiskolai tanárképző internátus.

A kantinosné étkezések után néha odaállt asztalunkhoz beszélgetni. Lány, muzsikáló hangja volt. Ha meghajlott hátát, ősülő haját, csúnya arcát nem nézte az ember, hanem behunyt szemmel hallgatta, hangjából kedves, álmodozásra hívó melódia csendült ki. Néha ott volt kis nyolcéves lánykája is. Elmondta a verset, amit az iskolában tanult, elhozta a képet, amelyet a Nővértől kapott.

Ételnél, bornál jobban esett az a családiasság, ami a két lényből áradt. Az adminisztrátor természetesen a kantinba is bedugta orrát, s megfenyegette Mme Mignale-t, hogy állását elveszíti, ha velünk beszédbe ereszkedik.

Néhány osztrák is került hozzánk a kontinensi fogolytáborok rendezésével kapcsolatban. Egy gráci tanár: dr. Herz. Két banktisztviselő: a kövér, jóízű Reichsfeld és a szelíd Ziffer. Mind a kettő bécsi. Egy fiatal, jóképű fél cseh, fél osztrák egyetemi hallgató is jött velük, akit Seiffertnek hívtak. Azonkívül egy Horovitz nevű, Beethoven homlokú vörös muzsikás, aki mindjárt az első napokban zenekart szervezett, Crombeck órásságát, nagy szakértője minden pengető hangszernek és egy nyurga, púderes borbélylegény, akit Remlingnek hívtak. Nagyobb feltűnést keltett egy Popper nevű osztrák tartalékos tiszt érkezése. Ennek a felesége francia nő volt, s „haza” ment Ausztriába. Popper s a többiek is rettenetes dolgokat mondtak el Tardif prefektus eljárásáról s a körzetébe tartozó Sable d’Olonne-i, Luçon-i és Fontanay-le-Comte-i fogolytáborok szomorú sorsáról. Bűdös májat, rothadt húst, nyüves főzeléket etettek a foglyokkal, s mikor Tardif látogatása alkalmával egy ízben panaszt tettek emiatt, egyszerűen annyit mondott, hogy „dögöljenek meg a boche-ok”. Egyik családi táborban a gyerekek között kiütött a tifusz. Az orvos nem volt hajlandó a boche-ok gyerekeit gyógyítani. A préfet nem tett ellene semmit. A gyermekeknek több mint fele odapusztult. Egy francia anya kitört a fogolytáborból, s megátkozta Franciaországot... Popper francia felesége is akkor határozta el, hogy „hazamegy” Ausztriába.

Természetesen az ilyen elbeszélések megint felkavartak mindent. A szobák hangosak lettek a vitatkozástól, szidalmaktól. A hangulat amúgy is ideges volt, mert az újonnan jötteknek helyet kellett szorítani. A rossz hangulatot csak növelték az ilyen vérlázító dolgoknak felelevenítései... Meg azután lassanként kiderült az is, hogy noha Sable d’Olonne-ban, Luçonban rossz volt minden, de mégis kényelmesebb fekvőhely jutott, több szabadságot élveztek, s általában jobban ettek. Egyszóval Noirmoutier rosszabb helynek bizonyult mindegyiknél.

A vaskezü Ch.-nak mindennap két-három fegyelmi esete volt. Be kellett állítani két új magánzárkát, mert a régi kettő nem bizonyult elégnek.

Különösen sok baj volt a 2-ös hajómunkásaival s egy Schlitter nevű osztrákkal, aki szobafestőnek mondta magát. Az ezekkel való bánásmódban derült ki először, hogy a „vaskezü” Ch. gyáva. Schlitter a katonák fejéhez vágta a soupe-ot, mikor magánzárkájába vitték. Az adminisztrátort rossz franciasággal szemtől szembe szidta és gyalázta, anélkül, hogy ez ellene tenni mert volna valamit. Azonkívül levetette ruháját, meggyújtotta, s felette meztelenül melengette kezét, mert azt mondta, hogy nem bírja ki a nedves, penészes hideget. Börtöne ajtaját magára zárta. A katonák csak úgy tudtak hozzá jutni, hogy gerendákból alkalmi faltörőkosokat készítettek, s ezzel a vasajtót addig döngették, amíg végre betört. Schlitter cigarettázva, mosolyogva fogadta őket ádámkosztümjében, s kezeit melengette ruháinak hamvadó parazsa felett... Ch. nem tudta már, mit csináljon vele. Végül is legjobbnak találta, ha szépszóval, hízelkedéssel szelídíti meg a fékezhetetlen Schlittert. Mindenekelőtt ruhát adott neki. Ez volt az egyetlen eset, amikor francia hatóságok valakit közöttünk felöltöztettek, ellátta rendes ennivalóval, s egyáltalában a legszelídebb és legudvariasabb modorban kezelte. Két hétig élvezte Schlitter a külön bánásmód előnyeit, amíg azután egy éjszaka Ch. katonáival rátört, megvasaltatta s átküldte az Ile d’Yeu-i fogolytáborba. Ezzel a meglepetésszerű, titkos deportálással állt rajta bosszút.

Az izgatottság azután lassanként lecsillapult. Nem az adminisztrátor vaskeze tette, hanem a megint meginduló esőzések, a szürke napok egymásutánjai, amelyek a háborgó kedélyeket visszasüllyesztették régi, zord egykedvőségükbe.

2

Február közepe táján megyünk az első sétára. Nagy eseményszámba megy ez a várban. Dél előtt tíz órakor a kapu előtt négyes sorokban felállt két szoba. A többi szobák lakói odaállnak bámeszkodni. Ch. izgatottan jár-kei és parancsokat osztogat. Elöl felállítanak négy katonát feltűzött szuronnal, hátul ugyanannyit. Oldalt, az oszlop hosszában, sűrűn egymás után szintén katonák menetelnek. A banditákat sem lehetne jobban őrizni. És az adminisztrátor még mindig nincs megelégedve. Újabb fegyveres erőt rendel. Egyik kecskeszakállas, kistermetű káplárja sűgva ellenvetést tesz, hogy akkor nem marad elég őr a várban. Csak erre áll el tőle, hogy még újabb őrzőket ne rendeljen.

Indulás. A kapu szárnyai széttárulnak, s velünk szemben fölragyog a tiszta kék ég egy foltja... Mintha csak oda mennénk.

A menetelés jólesik. Természetesen nem a falun át megyünk. A templom előtt kifordulunk arra az útra, amely a mezők és a tengerparti erdők felé vezet. Szinte észrevehetőleg közeledünk a melegebb és szelídebb éghajlatú vidék felé, mert amint az erdőtől nem messzire jutunk, a fű zöldebb és sűrűbb lesz, az enyhe levegőáram virágok illatát hozza. Először rá sem ismerünk, hogy mi az az édes, bódító a levegőben. Csak mohón, szédülésig, sápadásig szívjuk.

Csak azután gondolunk rá, hogy mindez virág, mindez pompás tavasz, amikor az erdő zöld lombkoronája felett megpillantjuk a mimózák sárga, egybefolyó felhőzetét.

Amikor azután beértünk az erdőbe, már alig is tudunk járni. Ijesztően, leverően szép és friss itt minden. A falevelek cikcakkos szitáján át ragyogó ég kacag be, az erdő illatában porladó levelek halotti szaga mimózák szédítő, mézédese lehetével keveredik. Lábunk alatt mohák bársonya. És az egész erdő madarak énekétől csattog... Mintha nem is ezen a világon járnánk. A sok gyönyörűség egyszerre úgy ránk támad, hogy már fáj. Lábunk elnehezedik, trikóval, kabáttal melegen felöltöztetett, rossz szagú, sötétségre kárhoztatott egész lényünket kínosan érezzük, és restelkedve mártjuk be a szín, fény és illat e gyönyörűséges fürdőjébe.

Az út egyik kanyarodójánál széles kalapú, borotvált arcú, művészi nyakkendőű úr tűnik fel. Háta mögött gyerek cipeli kosárban a halat. Ő, amikor meglát bennünket, kalapját magasra emeli, s bal kezével kimért, színpadokról jól ismert kézmozdulatokkal int felénk.

- Jó napot, őrmester úr, jó napot, foglyaink! - kiáltja felénk harsány hangon, s nála már ez a pár szó is olyan, mint ária, s körülötte az ezerhangú és ezerszínű természet egyszerre színpallá kopik.

Első pillanatban mindnyájan tudjuk, hogy színész. Szemünkkel szinte felisszuk. Oly rég láttunk már békés, civil embert.

Az öreg színész érzi, hogy bámuljuk. Valamit tehát mondani akart.

- Nos, meg vannak elégedve főnökükkel? - kéri, s a kövér adminisztrátorra mutat, aki mosolyogva süti le szemét.

Természetesen azt mondjuk: igen.

A színész erre felsóhajt:

- Bezzeg, a mi szegény fiainkkal maguknál nem bánnak így!

Az adminisztrátor nagy kegyesen megjegyzi:

- Ezek nem tehetnek róla.

- Igaza van! - helyesli a színész. - Én sem mondom. Jól kell velük bánni, és majd ha szétmennek a világba, legalább elterjesztik rólunk, hogy mi franciák milyen nemeslelkűek vagyunk!...

Ez már kicsit sok. Popper nem is bírja tovább. A hátsó sorokból odakiált a lelkesen szavaló színésznek:

- Tudja mit, uram? Nálunk, osztrákoknál és magyaroknál be sincsenek zárva a franciák, s velünk itt úgy bánnak, mint fegyencekkel!

- Ah! - kiált fel a színész. S már azt hisszük, kissé meglepődik, talán fejét csóválja. De szó sincs róla. Az öreg színész e pillanatban fajtájának hiánytalan képviselője. Meg sem érti, el sem tudja képzelni, hogy gáncsolni akarják. Végtelenül kedvesen tér ki a kérdés érdeme elől, s vállát felhúszva, a világ legtermészetesebb hangján folytatja:

- No, igen, osztrákok, magyarok, csehek. Ez egészen más. Más nemzetek. Más nézőpontok...

És még talán tovább is beszélne. De Ch. indulásra sűrget. Az öreg színész köszöntését nem is viszonozza. Az ottmaradt széttárt karokkal, mosolyogva. Mögötte a gyermek, a halas kosárral...

Ellépdelünk előtte. Azután elhagyjuk egészen... Néhány pillanat múlva halljuk, hogy az erdőben Tosca áriája kel versenyre a madarak énekével.

Kimerülve, halálsápadtan érkezünk a várba. Még ki sem pihenhattük magunkat, máris híre futott, hogy az adminisztrátor elrendelte: ezentúl a sétákat a poros országúton kell tartani, ahol nincs kilátás rá, hogy emberekkel találkozunk.

Így lettek gyötrelmek a sétából, amelyre azután már alig akart valaki jelentkezni.

3

Az adminisztrátor, aki maga is érezte, hogy tekintélye a német hajómunkásokkal és Schlitterrel való szelíd bánásmódja miatt némileg csorbát szenvedett, azontúl igyekezett minden alkalmat megragadni, hogy a csorbát kiköszörölje.

Egyik nap Kopolovitscsal, a magyar pincérrel gyűlt meg a baja, s ebből olyan nagy jelenetet rögtönzött, hogy a foglyoknak udvarra való csődülése, az őrség felvonultatása lett belőle, de azért tekintélye az ügyből kifolyólag ismét inkább veszített, mint nyert.

Kopolovits hosszú, kellemetlen kalandok után került a noirmoutier-i várba. Még novemberben, amikor annak a családi tábornak, ahol ő is elzárva volt, női tagjai és a fiatalok hazaindultak, éjszaka kilopózott az állomásra, s a fogolyszállító vonat egyik kocsijában a pad alatt meghúzódott. Négy napig tartózkodott így összezsugorodva rejtekhelyén, anélkül hogy észrevették volna. Végre, amikor már ügyis a határon voltak, az éhséget nem bírta tovább, a pad alól kidugta fejét, s a felette ülő osztrák-cseh asszonyoktól enniavót kért. Ezek nagyon megijedtek tőle, nem merték a felelősséget vállalni, hogy tudtukkal maradjon így továbbra is a pad alatt, hanem mindjárt feljelentették a csendőröknek.

Koplovitsnak azután megkezdődött szörnyű katabázisa Vendée, illetve a noirmoutier-i fogolytábor felé. Körülbelül két hónapig hányódott, börtönről börtönre. Mindenütt megverték, megcibálták, azután továbbadták. Így került Sable d'Olonne-ba, majd innen a többiekkel együtt Noirmoutier-ba.

Mikor hozzánk jött, csontnál és bőrnél alig maradt rajta egyéb. Ruhája foszlányokban lógott róla. Egyetlen ép darab volt rajta, rózsaszínű inge, amelyet egyik fogolytársától Sable d'Olonne-ban kapott. Erre aztán nagyon is büszke volt.

Koplovits a kedélyes fiúk közé tartozott. Mulatságosan mesélte el szökési kalandját, s budapesti életéből is sok furcsaságot tudott elmondani. A Hazám nevű zugkávéháznak volt éjjeli pincére. Amint ő mondta, már pikolóéveit éjjeli nők között töltötte. Nyelveket nem beszélt. Valahogy kivetődött Párizsba, s mielőtt még állásba került volna, kitört a háború.

Összetűzése az adminisztrátorral úgy kezdődött, hogy a fiatal budapesti bankárfiú feljelentette, amiért kártyázás közben leszidta, s tettelegességgel fenyegette. Koplovitsot erre Ch. magához hívta, alaposan lehordta, s eltiltotta, hogy ezentúl az asztalnál kiszolgáljon.

Ez a büntetés jellemző volt adminisztrátorunkra. Semmi köze sem lehetett ahhoz, ha egyes internáltak közös kiszolgálót tartottak, aki tányérjaikat, evőeszközeiket mosta, felszolgált az ételt, s mindezekért hetenként pár sou fizetést kapott. Az ilyen „állás” tisztára bizalmi volt, és személynek szólt. Végeredményben azt célozta, hogy az illető keressen valamit. A korvák elvégzéséből meg az ilyen munkákból lehetett némi pénzt szerezniük azoknak, akik sem szabók, sem cipészek, sem borbélyok nem voltak s anyagi támogatást sehonnan sem kaptak. Erre a pár sou-ra mindenkinek szüksége volt, hogy táplálkozását kiegészítse, dohányt vegyen, s némi fehérneműt szerezzen be, mert minderről természetesen a hatóságok nem gondoskodtak.

Az adminisztrátor ezt a jövedelmi forrást tiltotta el Koplovitstól, minden illetékesség nélkül.

Koplovits erre rögtön az irodában megmondta, hogy a büntetést nem fogadja el. Németül beszélt, pesti zsidó zsargonban, amiből Ch. szót sem értett. Lehívták tehát Edouard-t, a fogatlan üvegfúvót tolmácsnak. Edouard továbbította az adminisztrátornak Koplovits válaszát, amire a teljhatalmú úr éktelen dühbe jött, s kijelentette, hogy Koplovitsot két hétre bezáratja. Koplovits erre azt mondta:

- Versuch's nus, dicker Schwein!⁷⁶

- Qu'est-ce qu'il dit?⁷⁷ - kérdezte mérgesen az adminisztrátor.

Edouard fejét vakarva tolmácsolta:

- Il ne désire point aller en prison. (Nem óhajt börtönbe menni.)

Ennek a furcsa és cseppet sem hű tolmácsolásnak azután még folytatása lett az udvaron.

Szép koratavaszi nap sütött. Mindenki kint tartózkodott, amikor Koplovits és Edouard az őrmester szobájából kijöttek, s útjukat az ebédlő felé irányították.

Ugyanakkor az adminisztrátor ajtajában állt, s harsányan az őrseg után kiabált.

Hangjára mindenki felfigyelt.

Nyolc katona, feltűzött szuronnyal s egy káplár az adminisztrátor elé állt, aki kiadta a rendeletet, hogy Koplovitsot azonnal be kell zárni.

---

⁷⁶ Csak azt próbáld meg, te kövér disznó!

⁷⁷ Mit mond?

Koplovits ekkor már a várépület tövében, a vizeshordó előtt állt. Innen várta nyugodtan a feléje közeledő őrseget. Mikor azonban körülfogták, s a börtönbe akarták tuszkolni, kiszakította magát közülük, s mindenre elkészülve, harciasan állt velük szemben.

Egy-két pillanat s már a foglyok sűrű gyűrűje vette körül a jelenet szereplőit.

Az adminisztrátor messziről látta ezt, rögtön fegyverbe állította az egész őrseget, a kaput bezáratta, s maga minden katonájával felvonult a donzson elé.

A katonák két kézbe kapott fegyverrel eltolták a foglyok folyton szaporodó csoportját. Az adminisztrátor a megtisztított körbe ment, s felszólította Koplovitsot, hogy mielőtt erőszakot alkalmazna, menjen be békésen a börtönbe.

Koplovits megint németül káromkodott, s az őrmestert nem a leghízelgőbb jelzőkkel illette.

Újra hívták Edouard-t, aki Koplovitsnak ezt a magyar kifejezését: „Sülj meg a zsírodban”, jóllehet magyarul nem tudott, mégis gyors átültetésben csak az előbbi udvarias francia kifejezéssel adta vissza: „Il ne désire point aller en prison.”

A jelenet a tolmácsoló Edouard-ral és az elszánt Koplovitscsal neveltető, de egyébként meg-rázó is volt.

Ez a lesoványodott, lerongyolódott pincér, aki gyerekkora óta budapesti zughely légkörében nőtt fel, vakmerően, mindenre eltökélten lökte vissza a katonákat, s mikor azok szuronyt szegeztek rá, felszakította szegény egyetlen rózsaszínű ingét, s a mellére csapkodva, úgy kiabált magyarul:

- Ide lövess, gyáva disznó! Ide lövess, kutya!...

Az adminisztrátor tudni akarta, mit mond. Edouard erre bevallotta, hogy ezt már ő sem érti, valószínűleg héberül beszél.

Az adminisztrátor nem mert parancsot adni, hogy belészúrjanak, vagy belélőjenek. Tehetetlenül állt ott, amíg a kis, kecskeszakállas káplár, aki csak pár napja jött, de máris megnyerte rokonszenvünket, oda nem ment Koplovitshoz, és szép szóval, barátságos kézérintéssel le nem szerelte.

Koplovits most már tudott egy kicsit franciául is:

- Avec vous oui!⁷⁸ - kiáltotta, s engedte, hogy Bourasso káplár egyedül és szép csendesen a magánzárkába vezesse...

Ch. döngő lépésekkel, hátratett kézzel távozott a helyszínről. Utána mentek kézben tartott szuronyos fegyverrel a katonák...

Egyszerre óriási hahota támadt. Koplovits, mielőtt eltűnt volna a kis udvarba vezető ajtón, visszafordult, és számfűlet mutatott az adminisztrátornak.

Az adminisztrátor nem nézett hátra. Bizonyára sejtette, miről van szó. És azt is tudta, hogy uralmát ő már a személyéből kisugárzó tekintéllyel nem fogja tudni fenntartani. Neki továbbra is alattomosan üldözni, gyáván bosszút állni kell, mindig és mindennap ártani, tört vetni, settenkedve csapdát felállítani, hogy féljenek, irtóznak tőle, gyűlöljék és megvessék őt.

---

⁷⁸ Magával igen!

NYOLCADIK FEJEZET TAVASZ

1

Már napok óta súroljuk, meszeljük a szobákat. A szalmazsákokat friss szalmával tömjük, s a végére kis zsineget varrunk, hogy nappal a falra ennél fogva lógathassuk fel. Az adminisztrátor most még inkább nyakunkon ül egész nap, mint idáig. Mindig újabb és újabb ötletei vannak, amelyekkel tisztaságot, rendet és lakhatóságot akar varázsolni a fekete kolostori - szemétdombon. Törjük a fejünket, hogy mi lehet mindennek oka? Csakhamar kiderült a titok. Nagy látogatás készül. A főporkoláb jön, maga Tardif préfer úr saját személyében. Ch. meg akarja mutatni, amit tett. Elébe akarja tární a rendet és a vasfegyelmet. Napról napra új intézkedéseket ad ki. A szobákat lizoformos vízzel locsolják fel, loccsintanak belőle még a díszes mellékhelyiségbe is.

Egyik nap délelőttjén azután az előkészületek elérik tetőpontjukat. A réfectoire asztalaira az adminisztrátor rendeletére tányérokat és evőeszközöket terítenek fel. Ezen már mindenkinek nevetnie kell. Az adminisztrátor dohogva, piros füllel hagyja el a gúnyos nevetések hallatára az „ebédlő”-t. A komédiát szinte már ő is sokallja. „Ezentúl mindig így lesz!” - jegyzi meg, amikor kilép az ajtón.

Végre egy óra felé megtörténik a nagy esemény. A katonák tisztelgő sorfala között kíséretével bevonul a préfet. Sovány, beesett arca majdnem egészen eltűnik a nagy sapka és a bundagallér ölelkező szőrzetében. Alaposan felöltözködött a kedves, koratavaszi idő ellenére is. Vele hajlott hátú, hosszú ősz bajuszú, magas férfialak. Kiskabátban van, csak a sapkája óriási nagy, fel van szerelve mindenféle lekapcsolható mellékrészekkel. Azt mondják, amerikai előkelőség, akit csak a kíváncsiság hozott ide. Mögöttük két alsóbbrendű hivatalnok lépked. De az adminisztrátorhoz képest ezek is hatalmas urak. Mély hajlongások közepette beszél velük.

Az internáltak bámulva állnak föl, ahol a menet elhalad. Fűrész, kalapács megáll a kézben, könyv az ölbe, kártya az asztal alá kerül. Némelyik üdvözli őket, a másik csak némán rájuk néz. Mindenki hallott már a prefektusról. Ő dobott rothadt májat a fogolytársaknak, az ő körzetében haltak meg tifuszban tömegesen a gyerekek orvosság és orvos nélkül. Mit keres itt a gyűlöletnek, a gonoszságnak ez a legfőbb megyei hivatalnoka?... Az adminisztrátort is ő küldte nyakunkra, Guillaume-ot ő vettette ki a frontra, hogy meggyilkolják.

Tetteinek, szavainak fagyasztó légköre vele megy mindenüvé, amikor a szobákba lép, amikor a refectoire-t látogatja meg. Szótlatlanul állnak fel előtte, de legtöbbször fejüket elfordítják...

Két órákor katona jön értem, hogy jelenjek meg a préfet előtt. Pillanatig reménykedő hitemben azt gondolom, folyamodásomra ad választ a megye ura. Talán meg fogja engedni, hogy kint lakjak.

Erről azonban szó sem esik, amikor a vaságyas betegszobában színe elé kerülök. Állva fogad, bundája szétnyitva rajta, csontos, kékeres, pergamenbőrű kezében papírlapokat tart.

- Maga az a Kuncz Aladár? - kérdi.

- Igen.

- Apja főigazgató Erdélyben?

- Igen.

- Folyamodásában apja azt írta a köztársaság elnökének, hogy maga a pénzét nem kapja meg. Viszont ezekből a kimutatásokból azt látom, hogy a pénzt, igenis, megkapta.

- Három hónapig semmi sem érkezett. A panasz bizonyára abból az időből való.

A préfet türelmetlenül int kezével:

- Írja meg apjának - kiált rám fátyolozott, rekedt hangján -, hogy *Franciaországban* nem lopják el az internáltak pénzét.

Ennyi az egész. A préfet utolsó szavait inkább az amerikaihoz intézi. A hosszú, ősz bajuszos ember bólint fejével. Jelzi, hogy megértette, amit a préfet nem mondott ki: ezzel szemben maguknál... Igen, bizonyára az amerikai is úgy tudja, hogy nálunk a franciák be vannak zárva...

Pár perc még s a látogatás lezajlik. A préfet és kísérete a kapu felé igyekszik. A bejáratnál a préfet még egyszer visszanéz, s egy utolsó tekintetet vet ránk, akik ekkor már mind szótlan merevségben az udvaron állunk. Ez a tekintet először diadalmaskodó: a sovány, betegeskedő, örömtelen ember kéjelgő tekintete ennyi fiatal, egészséges ember nyomora, szenvedése láttára. A francia főadminisztrátor tekintete így sok bezárt, ártalmatlanná tett boche láttára... De az ártatlan szenvedésnek ez a hallgatag, szoborra fagyott tiltakozása, ami most az udvaron egyszerre és egy tömegben, a szeme elé tárult, mintha ennek a gyűlölködő, beteges férfinak is belemarkolna szívébe! Egyszerre csak elkapja rólunk tekintetét, gondolkodni látszik, s végül magához intve az őrmestert, kezével olyan mozdulatot tesz, mint a kocsis, ha a gyeplőt kissé meglazítja.

- *Lâchez un peu!* - mondja, s mi a távolság ellenére világosan halljuk, amit mond. „Megereszteni kissé a gyeplőt!”...

Mikor az ajtó betevődik mögöttük, a katonák leteszik puskáikat, s az őrség felé vetődő internáltakkal szóba ereszkednek. Eddig tilos volt nekik velünk beszélni. A mi kedves, öreg fekete kutyánk is, akit a vízholdok hoztak egy ízben magukkal, ismét bejöhet, s farkcsóválva körülszaglász bennünket.

Vígan recseg az ünnepi levest jelző trombita. A felszolgálók gőzölgő vödrökben hozzák az ebédet. A nap előbújik a felhők mögül...

Az egész ragyogó, tavaszi világ ismétli, visszhangozza fényben, hangban és illatban: *lâchez un peu!*...

2

A szél a lelke ennek a penészes öreg várnak. Ajtók, falak és padlók hasadékein betódul és sikongó, zúgó, nyivákoló körfutását vesszettül járja pincétől a padlásig. Századok óta meglapuló jajok új erőre kelnek ilyenkor, és mintha a szél üvöltésébe szeges ostorral vert barátok ordítózásai, fojtogatott emberek utolsó hördülései, kétségbeesetten imádkozó foglyok káromló fohászai vegyülnének bele. Csak rémálmokat lehet ilyenkor álmodni, s akit nem nyugózik a fáradság vagy a csaló vágyak álomba öltözött bűvölete, elhagyja a sóhajok és nyögések bűzös hálókamráját. Ha megnyílik egy-egy vaspántos, nehéz ajtó, vihogva lódul ki a széláram, és hanyatt-homlok zuhan le a szűk falépcsőn a kis udvarra, vagy szökken a tető felé, ahol a réseken ezernyi vincogó patkánnyá szóródva ömlik szét...

Hiába próbálok meg mindent, nem tudok aludni. Előkotórásom facipőmet, kabátot veszek magamra, s kifelé indulok.

Előbb az 5-ösbe nyitok be. A hold zöldes fénye elterül az egymás mellé zsúfolt, horkoló, szuszogó, nyögő fekvő alakokon. Vigyázva megyek végig köztük, hogy facipőikbe, utazóládáikba meg ne botoljak.

Az 5-ösből a fa-csigalépcsőn óvatosan, kézbe vett facipőkkel lesurranok a közös előszobába. Az új adminisztrátor óta füstös lámpa szór gyér világosságot ebben a helyiségben. A lámpa alatt együtt guggol, és könyvet olvas a „kaszinó”. A Weiner testvérek az elmaradhatatlan éjjeli olvasók közé tartoznak. Az idősebbik olyan rövidlátó, hogy majdnem súrolja szemével a könyvet. Rendszerint ócska alkimista művet vagy valamelyik ultramodern író alkotását olvas. Egyképpen élvezzi őket. Vékony, borotvált ajka a mosoly fényében fürödve előre csucsozódik, amikor bennük böngész. Az érzéklés örömei között, bármilyen rossz is a szeme, számára már csak a látás maradt. Hallani még kevesebbet tud. Ízlésének és szaglásának pedig igazán nincsen tápja.

Pedig minden elfinomultságra és ritka szenzációra éhes ez a koravén, sorstól üldözött ember. A fogságba is úgy került, hogy augusztus első napjaiban Genfben, ahol az órásmesterséget űzte, olvasott arról, hogy Párizsban kitört a forradalom. Gondolta, ezt megnézi. Vonatra ült, s egyenesen belerohant porkolábjai karjai közé.

Öccsével Párizsban találkozott össze. A fiatalabbik Weiner jellegzetesen görbe orrú, sápadt arcú, köpködve beszélő fiatalember. Főként szociológiai műveket tanulmányozott. Most is a petróleumlámpa fukar fényében Marxot olvasta.

A két Weiner körül ül Ambrus, a domború homlokú, elszánt szorgalmú magyar pincér, aki angol szavakat biflázt, Fritz, a citerás bécsi pincér, aki bizonyára valami érdekes regénybe fogott, s nem tudja abbahagyni. Pár perc előtt köztük volt az atlétatermetű Sedlar is, egy másik osztrák pincér, de valami incidens támadt.

A fiatalabb Weiner arcának kék zúzódásai tanúskodnak erről. Az összeszólalkozásnak semmi különösebb okai nem voltak. Egyes-egyedül szegény Weiner jellegzetes orra viseli érte a felelősséget. Amint Ambrus mondja, néha ezzel a bolond Sedlarral nem lehet bírni. Valami furcsa érzés elkapja, s akkor törni-zúzni, verekedni van kedve...

A fiatalabbik Weiner már nem is foglalkozik a kérdéssel. A kapott ütlegeknél Marx jobban érdekli. A nagyobbik mosolyogva üdvözlő, s fülére illeszti tölcserül kezét. De hiába akarnék belekiáltani, a szelek zenekara elnyomja szavamat. Csak mosolygunk, és kezét rázunk, mintegy jelezve ezzel, hogy különben nagyon kedves dolgokat mondanánk egymásnak.

Az ajtó felé megyek.

A bástyaudvarra vezető néhány kőlépcső alján égő cigaretta árulja el, hogy Bistrán, a hold reménytelen szerelmese, még szintén virraszt. Ilyenkor égő cigarettájával jelt ad, amelyet szerinte testvérei, a fizikusok, a világ mind a négy táján látnak. Körülötte bolond szél kavarog. Bistrán fel sem veszi. Csak szíja, szíja bagóból összegyúrt cigarettáját, amelyből néha kékes láng csap fel, vagy piros szikrák repülnek ki... Úgy látszik, ez is a jeladáshoz tartozik.

Bele kell fogóznom a falba, amint a bástyafalak közé szorult forró széllel szembe megyek. Nem is bírom sokáig a járást. A falhoz lapulok és hosszan, kéjesen szívok bele az elsűvítő, illatos légáramba. Bolondító, szédítő virágillattal telik meg a keblek. Vajon honnan hozhatta virágok illatát és e nyári forróságot a szél?...

A csillagos ég kitáguló, derült és közömbös némasággal néz le a szelek játékára. Nagy telihold úszik az égen, sápadt meztelenségét egészen kitárva, mintha csak takaróját a forgószél lerántotta volna. Embernek, állatnak sehol semmi nesze. Mégis valaminek megborzongató, szédítő közelségét érzem.

Tovább kell mennem. Újra szembe megyek a széllel, bár első lépésre kicsapja kabátomat, és alsóruhámat vitorlává feszíti rajtam.

A bástyaudvar hátsó, szűk felén egészen előmlik a holdfény. Egy helyen a fal leomlott, úgyhogy az egymásra hullott köveken fel lehet mászni a párkányra. A párkányon túl, a magasságban, nem látszik más, mint a csillogó ég. Csalogatót, szédítő fénytenger.

A kőakasztól nyögés, elfojtott hörgés hallatszik. Megdöbbenve nézek oda. Egy meztelen alak kúszik fel a köveken, hol térdre, hol könyökre esve. Széles nyakát néha hátraszegi, s ilyenkor szemébe hulló haja visszaesik tarkójára, és fogai megcsillognak a holdfényben. Egyszer egészen felemelkedik, kinyújtja két karját, és hatalmas mellét domborúan kifeszíti.

Ráismerek a veszekedő Sedlarrá. Úgy látszik, hatalmasabb ellenféllel küzd most, mint Weiner. A párkány szédítő magasságában egy pillanatra kiegyenesedik, beleüvölt a szélforgatagos éjszakába, azután önkínzó nekifelejtkezéssel újra a kőakasztóra veti magát, s visszagurul a földre. Testén összepatazkzik a vér és verejték, amint zihálva, remegő térdekkel újra feltápaszkodik, és újra mászni kezd, hogy vágyait, vérenek lázadó követeléseit a fájdalomba fojtsa...

3

Jelentkeznek az első virágok. Rezedák, nefelejcskek és árvácskák. Az udvarnak egész kis bemélyedésében, a refectoire épülete s az adminisztrátor kis házikójának falai között, megindul az illatos világ növekedése, kibontakozása. Az ebédlő mellett két borbély, egy német és egy osztrák részére kis fabódé épült. Ezeknek a borbélyoknak volt ötlete, hogy kertet csinálnak, amelyhez hazulról, a svájci Croix Rouge-tól s Mme Mignale révén a falusiaktól szereztek be virágmagvakat. Egész nemzetközi viruló tenyészet indult meg itt. A német százszorszépek békésen összeborultak a francia sárga violával, s a hármás virághalmot mindenütt halványkék svájci nefelejcskek gyűrűzték.

Ez a kis virágos folt a noirmoutier-i vár zordon világában a fény, a szín, az illat boldog szigetét alkotta. Ha itt ültünk, s ránk sütött a nap, mintha külön ünnepi ruhát vagy talán egészen más emberi formát öltöttünk volna magunkra, beléptünk volna egy olyan környezetbe, amelyben az élet egészen más síkon folyik le, mint mindennapjainkban.

A kert növekvő palántái között már a kora reggeli órákban két kis, fadarabokból összetákoltszékre kucorodtunk Németh Andorral, s egész nap olvastunk. Francia, német, angol, később spanyol könyveket. Magyar könyvhöz még ebben az időben nem jutottunk, pedig több ízben kértünk a svájci Vörös Kereszt útján hazulról.

Tolsztoj *Háború és békéjével* kezdtük, amelyet németül olvastunk fennhangon. Akkor még fű és virágok egész kicsik voltak körülöttünk, mire azonban Cervantes Don Quijotéjához fogtunk, a buja vegetáció egészen elfedett bennünket. Mennyi idő futott el az alatt? Úgyszólván nem is tudtuk. Az a lényegtelen keret, amelyben külső életünk a valóságos kalendárium beosztása szerint pergett le, igazán nem számított. Képzeletünk időben és térben is, teljes odaadással és boldogan, oly nagy kirándulásokat tett meg, hogy sokszor a gyűlölt környezetből teljesen kiszabadultunk.

Lassanként már nem is rendes élet, nem is egyszerű olvasás volt ez. Oly mélyen merültünk el az olvasott regényekben, költeményekben és színdarabokban, hogy a tőlük hozott világ sokkal élesebb és elevenebb volt, mint a mieink, annyira, hogy fogolytársainkat is és egész környezetünket lassanként besoroztuk képzeleti világunkba, különböző regényalakok maszkjába öltöztetve őket.

Ha azután a nap lement, s a sűrűsödő esti szürkületben az olvasás már nehezünkre esett, úgy néztünk a kis kerten túli világra, fogolytársainknak, a vizeshordónak, a kantin elé emelt kiárúsító bódénak kiélesedett árnyékvonalaira, mint váratlanul elénk tolakodó idegen képre, amelyről egyelőre csak azt érzi az ember, hogy nyomasztó és gyűlöletes, anélkül, hogy lett volna még ideje öntudatával azt is átvilágítani, hogy miért...

Örömmel fogadom el a hosszú, vöröses szakállú német borbélynak indítványát, hogy segítsék vizet hozni a vár előtti kútból a kert öntözésére. Legalább mozgok keveset, s elmenekülök a nyomasztó érzésektől. Nagy fadézsát fogunk meg kétfelől, s a harmadik hozza a pléhvödrt, amivel a vizet felhúzzuk. A kapu félig nyitva. Az őr már ki sem kísér, amikor a dézsával kimegyünk, hiszen a kút csak pár lépésnyire van a vártól.

A hídtól lefelé kis ösvény vezet a kúthoz, amelyben poshadt, csak mosogatásra vagy öntözésre való víz van. A hosszú, nedves, rozsdás láncot nehezen húzom fel, akárcsak életem terhét húznám. Azután ráillesztem a pléhvödrt, s merítem fel a vizet.

Mikor a dézsa megtelt vízzel, két társam fülön kapja, és beviszi a várba. Én meg a kút mohos kőkerítésének támaszkodom, s várom, amíg a dézsát üresen újra kihozzák.

Ahogy így hirtelen egészen egyedül maradok a régi kútnál, különös, álomszerű hangulat fog el. A mély űr fenekén megcsillogó víz hajdan fekete ruhás barátok alakját verte vissza, és ez a hallgatag este, amely a néptelen úton ül, talán őrizi a rég letűntek emlékét. Oly rossz, szinte szédítő itt állni, mintha könnyen kieshetnék az ember az időből, s levetné a formát, amelyet életnek hisz...

Az ég zöldeskék, itt-ott elősziporkázik egy-egy csillag, mintha a végtelen lágy selyemfelület mögött a tűz világa rejtőznék s át-átgyulladna a lenge szöveten. A templom két tornya hallgatag méltósággal emelkedik. Előtte két, egymás felé forduló vénasszony alakvonala rajzolódik ki. Talán nem is beszélnek, csak mozdulatlanul állnak ott szemben egymással, ki tudja már mióta?...

Sehol semmi hang. Csak egy percig állok így, s mikor a feketén fénylő, csurgó dézsával társaim visszajönnek, és felrezzentenek, úgy érzem, mintha öntudatom végtelen messzeségből ijedt szárnyalással tért volna vissza.

4

Egyik áprilisi nap délutánján katonák kíséretében két új internált jelentkezik a noirmoutier-e vár kapujánál. Éppen nagy tavaszi vihar vonult el felettünk, amely szürke eget s még mindig szitáló felhőket hagyott hátra. A várnak ilyenkor cseppet sincs előnyös megjelenése. Az öreg épületen kiüt minden nedvessége, az udvar egyszerre sárba fullad. A késő őszi sivár képe kísérlik fel hirtelen.

A két új internált csomaggal kezében megáll az őrség előtt, amíg a kísérő katona irataikat átadja az adminisztrátort helyettesítő káplárnak. A káplár elkiáltja magát:

- Monsieur „Fenivezi!”

A hangra az ablakokba gyűl mindenki. Én éppen a borbély bódéjában vagyok, ajtajából jól látok a kapuhoz. A német borbély mondja, amit úgyis tudok, hogy új lakók érkeznek.

Szemügyre veszem őket. A kisebbik nagyon ismerős. Vékony, sápadt arca boldog idők színteréről integet ide. Hol láttam, hol találkoztam vele?... Gondolkozni nincs időm, mert a másik idegen leköti minden figyelmemet. Jól vasalt pepita nadrág van rajta, hosszú, kétsoros kék zakókabát. Könnyű tavaszi felöltője karjára vetve, kezében bőrtáska.

Rögtön az az érzésem, hogy magyar ő is, valamint ismerősnek tetsző társa is.

A magas férfi kezével idegesen nyúl fel állához, végigsimogatja, azután némi megdöbbenéssel és sok felháborodással is, szembenéz az öreg, vizes, kopott várépülettel. Mintha nem ezt várta volna. A kis zömök Fenyvesi óriási facipőjében átgázolva a sártengeren, az érkezők elé lép. Gallérja most sincs, arca leborotvátlan. Egykor szép szürke nadrágján két nagy idegen folt, kék kabátja fényes, kopott és rongyos. Modora is bizonyára idegesebb, mint ahogy az újonnan érkezett előkelő idegen ilyen furcsa öltözetű embertől elvárná.

Fenyvesi megnézi a papírokat, azután felkiált:

- Hiszen maguk magyarok!

Az előkelő öltözetű, borotvált, kis oldalszakállas, magas úr, akiben egyébként van némi színészi póz, emelt hangon mondja:

- Én Zádory Oszkár szobrászművész vagyok. Adjanak nekem egy tengerre nyíló szobát!...

A hangját én is tisztán hallok a borbélyműhely ajtajából.

Fenyvesinek úgy látszik, rossz kedve van, mert el sem mosolyodik erre a kérésre. Csak ránéz a kifogástalan öltözetű úrra, azután visszatekint a várépületre, mintha felmérné, hogy mennyi időre lesz szükség, amíg a nedves, piszkos épület ezt a bizakodó, friss életerőt megőrli. Majd szelíden csak annyit kérdez:

- Uram, ön melyik világból érkezik?

Zádory nem hajlandó a kérdésnek gúnyos célzatát elérteni. Száraz göggel mondja el, hogy idáig Luçonban élt rendőri felügyelet mellett, de nem volt bezárva. Ajánlólevele van Desbois-tól, Rouchet-től, Brandt-től s még sok művészi és írói nevezetességtől. Ezért nem csukták be idáig. De élete kint lehetetlen. Állandóan fenyegetik, éjjel követ dobnak be hozzá. Kénytelen volt maga internálását kérni, de azzal a feltétellel, hogy emberileg bánjanak vele.

Fenyvesi megjegyzi, hogy ez nem tőle függ. Ő mindenesetre helyet fog teremteni az 5-ösben, amely aránylag a legvilágosabb szoba. Ugyanoda helyezi el a másik urat is.

- Mi az ön neve?

- Pesek.

Pesek! Most már én is emlékszem. Fiatal, magyar származású párizsi bankhivatalnok volt, akivel a háború előtti években egyszer-kétszer összejöttem a francia fővárosban. Volt egy barátnője, Jeanette, akivel egyszer nagy baj esett, mert kivittük Nogeant sur Marne-ba egy családi penzióba, s ott a lány, miután kissé becsípett, nem a legillendőbben viselkedett... Máskor meg valamelyik Chartier-ban együtt vacsoráztunk. Akkor barátjával összeveszett, s az én vállamat sírta tele könnyel és kente be púderrel. Mindezek a képek mint kedves, letűnt világ fájó visszacsengései, egyszerre jelennek meg előttem, ahogy a Pesek nevet hallok. A fiú megsoványodott azóta, s régi eleganciája is letörlődött róla.

Pár szót váltok vele, amikor előttem elmennek. Pesek másik fogolytáborból jött, szóval nem élt szabadon, mint Zádory. Ennek nyomát láttam rajta. Biztosítottam, hogy itt kedves fogolytársakra talál.

Kezet szorítunk, s ő utánaaszalad a másik kettőnek. Ezek éppen a várépületbe vezető kis ajtóhoz érnek. A szobrász valamit élénken magyaráz, mert szétveti karját, és megáll. Fenyvesi, akinek dolga van, tuszkolja előre. Egy pillanatig azt lehet hinni, hogy az egész csak udvariaskodás: a szobrász nem akar előre menni. De a jelenet elhúzódik. Fenyvesi még egyszer a derekához ér, s kínálja, hogy lépjen be...

A szobrász két karja még jobban, még kétségbeesettebben tárul ki. Úgy látszik, sohasem fér be az ajtó szűk nyílásán. De azután hirtelen összezsugorodnak a karok, mint leeresztett, megtört szárnyak. És a szobrász lehorgasztott fejjel előre indul...

Utána mennek Pesek és Fenyvesi.

Zádory az 5-ösben a sebekkel borított Boromissza és az üvegfüvő Edouard közé került. Edouard-nak, amióta Maravics titkára, kiszolgálója és bohóca lett, mégiscsak el kellett hagynia régi barátait, Vargát és Rosenberget, s az 5-ösben, Maravics toronyszobájának ajtajától nem messze, keresett magának helyet, hogy mindjárt kéznél legyen.

A szobrász, amikor helyét megmutatták - azt mondják -, nem szólt senkihez egy szót sem. Bőrkofferjét a feje alá tette, s azután ruhástól végigterült a szalmazsákon. Könnyű, kis drapp felöltőjét magára terítette. Így feküdt itt két napig. Nyitott szemmel, mellén összekulcsolt kezekkel. Ha valaki étellel kínálta, a párizsi argónak legválogatottabb szólamaival utasította vissza...

A beletörődésnek ez a tétlen és tehetetlen állapota azonban Zádorynál csak két napig tartott. Azután annál elevenebb és hangosabb lett. Áprilisban érkezett hozzánk, s lényegében volt valami ennek a hónapnak feszülő, szeszélyes, kitérőkre kész fiatalságából. Regényalakoktól benépesített képzeletem hol Dickensnek, hol Dosztojevszkijnek emberei közé helyezte. Mintha a friss kötekedő tavasz Dickens figuráitól kért volna kölcsön ruhát, szókincsét Dosztojevszkijtől orozta volna el, s bekopogtatott hozzánk, hogy tétlen életünket felzavarja.

Megtudtuk, hogy Zádory nyolc-tíz évvel ezelőtt Nagyváradról került el, ahol a szobrászkodást elkezdte. Adyékkel élt ott egyidőben, de sokkal fiatalabb volt náluk. Gyalog indult el a Körös-partról, egyszer csak betoppant Párizsba, ahol sokféle kaland után végre Rodin⁷⁹ műhelyébe került.

Zádory nagy elmesélő tehetség volt. Életét a hősi elbeszélések hatalmas hömpölygésével a maga egészében hozta elénk úgy, hogy a mi kis életeink, amelyek a megismerkedés mind bizalmasabbá mélyülő légkörében részletekként, szemérmes huzakodással bújtak elő, egyszerre háttérbe szorultak, semmivé törpültek az ő élményeinek harsogó árja előtt.

A kávéház magyar asztala esténként, amióta ő is odajárt, hangos lett a vitától, az élénk elbeszélésektől. Zádory nemcsak a maga személyét állította előtérbe, hanem szobrokat mintázó képzeletének fürgeségével és meglevenítő erejével közénk idézte, hősies nagyítással élénk vázolta azokat a személyeket is, akik szerepet játsztak életében: az öreg Desbois-t, aki szerinte Rodin után a francia szobrászfejedelemség trónjára lépett; barátnőjét, akit bizalmasan nekünk is Masticnak (Gittnek) kellett hívnunk, azután valami Brandt nevű gyárost, aki bronz díszművekkel népesíti be a világot, amelyekhez a modelleket Párizsban Zádory és még tizenegy szobrász társa készítette.

Desbois, Mastic és Brandt! De ez még semmi sem volt. Lassanként ismerőseinkké lettek életének múlt alakjai. És amilyen erőszakos elevenességgel hozta őket közelünkbe, ugyanúgy kellett eszméit, ötleteit és gondolatait a háborúról, a művészetekről, a franciák és magyarok jellemvonásairól magunkévá tennünk, ha nem akartunk vele heves vitába bocsátkozni, amelynek végén nem restellt személyeskedni sem, a hallgatókat vitatkoztársára uszítani, hogy azután egészséges fehér fogait csattogatva jelentse ki: „Ugye, megettelek?”

---

⁷⁹ Rodin, Auguste (1840-1917). Francia szobrász, az impresszionista szobrászat legnagyobb hatású képviselője. Szobrain a festőiség az uralkodó elem, melyet az egyenetlen mintázás révén keletkező fény-árnyék hatással ért el.

Zádory megismerkedésünk első pillanatától kezdve érdekelt, később megszerettem. Csüggedésre, elernyedésre könnyen hajló természetemet hite, önbizalma és örökös életkedve felvillanyozta. Láttam, hogy sok benne a póz, erőltettség és olcsó retorika. De viszont az is nyilvánvaló volt, hogy művésztehetsége, életerejé őszintén száll harcba a fogsági élet apátiájával. Nem akart mocsárba süppedni, ha lába százszor is ingoványba lépett. Azonkívül mindennek, még a fogsági élet reménytelen horizontjának is, tudott a művészi elképzelés síkján értelmet, új megvilágítást, messzibb pilléreken nyugvó átívelést adni. A fekete kolostor számára óriási, kidolgozatlan anyag volt, amelyből gyönyörű művészi látomásokat lehet kicsalni. Egyszer a leomló várfal köveibe képzelte bele hun csapatok száguldó lendületét. Máskor a lábával felrúgott s a kezébe felvett csontdarabban látta meg az ő imádott Mastic-jának mosolyát s kíváncsian kidomborodó mellét.

Képzeteének ez a megszállottsága nem volt megjátszott nála, ha sokszor, mikor a természetes sugallat hiányzott, igyekezett is önmagát utánozni, amikor azután komédiázó ripacs szájába illő dolgokat mondott. A véletlenül felrúgott csont megmaradt kezében, s abból egyszerű bicskával és kis fakalapáccsal valóban kifaragta zsebóra nagyságban és igéző hűséggel Mastic mosolygó arcát és csábító büszkjét.

Egy ilyen látomásnak volt köszönhető az a síremlék is, amelyet Jungblutnak készített, de amely, sajnos, sohasem került felállításra a noirmoutier-i temetőben.

Zádory mindjárt az első napokban megbarátkozott német kollégájával, von Bergennel, aki az adminisztrátornak készített néhány ingyen faszobrocska révén egy fallal elkerített, külön szegletet kapott az udvaron, ahol orosz barátnőjéről békésen faraghatta kis szobraiát. Von Bergen meghívta magához magyar kollégáját, s ezentúl ketten együtt dolgoztak az elkerített helyen, amelynek megvolt az az előnye, hogy a kantin egyik szobájának ablaka oda nyílt s azon, ha nyitva volt, a mindig szomjas von Bergen kicsenhetett egy-két liter vörös bort. De előfordult az is, hogy egyszer üveg híján a német szobrász maga mászott be a szobába s hanyatt a csap alá feküdt, ahol annyira berúgott, hogy Zádorynak kellett érte menni és kihúzni. Szerencsére, ez a délutáni órákban történt, amikor senki sem tartózkodott a kantinban.

El lehet képzelni, hogy milyen jól érezte magát ezen a helyen a német szobrász, s milyen nagylelkűség volt részéről helyét Zádoryval megosztani, aki szintén szerette az italt. A magyar szobrász társa szívességét úgy hálálta meg, hogy új, sokkal egyszerűbben kifaragható helyzetekre tanította meg barátját, aki idáig mindig térdeplő alakokat mintázott. Többek között mutatott neki egy földre boruló női aktot, amelyet néhány vésőérintéssel meg lehetett alkotni, s emellett mégis mutató volt, mert a női testnek parázna, részeit hozta előtérbe. Ez az új szobormű megint keresetté tette a Bergen-miniatűröket. Biesenbach, aki von Bergennek árusítója volt, megveregette a mester vállát, amikor az első leboruló nőt tíz perc alatt eladta a foglyok között, s azonkívül mindjárt három megrendelést is hozott... Von Bergen kezdett megint népszerű lenni.

A noirmoutier-i „művésztelep” két oldalát részben leomló várfal alkotta, amelyen régen valamely pincelejárát is lehetett, mert boltívek, nagy terméskövek is heverték azon a helyen, ahol valószínűleg az egykori nyílás volt betömve. Zádory képzelete a nyers mészkövekből érdekesebbnél érdekesebb alakokat csalogatott ki. Volt egy nagyobb kő, amelyből Krisztus arcát látta kitekinteni, amint mondta, olyan fenséges nyugalommal, hogy minden baját, nyugtalanságát elfelejti, ha ránéz.

Egyszer megkértem, hogyha már olyan élesen látja azt a Krisztus-arcot, faragja is ki. A kő éppen alkalmas volna sírkőnek, s igazán sok mindent megérne, ha a szegény Jungblut elhagyatott sírját a noirmoutier-i temetőben ezzel az emlékkövel jelölnénk meg.

Zádorynak tetszett a gondolat. A hatalmas követ munkába vette, s néhány nap alatt csakugyan látnom kellett, hogy a művész látomása igaz volt: a kőből fénnel elöntött gyönyörű Krisztus-fej bontakozott ki. Az alkotás olyan szépnek ígérkezett, hogy Bergen is abbahagyta a kuporodó nők gyártását, és segítségére sietett Zádorynak, aki kiélesített rozsdás vasdarabokkal faragott. A kőből igazán csak éppen annyit vettek el, hogy a sejtelmes Krisztus-arc kibontakozzék, s alája kivésték a nevet: Jungblut.

A munka két-három hétig tartott. Alkonyatkor csoportostul jöttek fogolytársaink csodájára, sőt egyszer maga az adminisztrátor is leereszkedett, és személyesen nézte meg az emlékművet. Első látogatását azután többször megismételte. Ezzel a kis elkerített helynek elveszett a nyugalma és kedves érintetlensége.

Zádoryval sokat törtük fejünket azon, hogy mit írjunk a sírkőre, amely sejtetné, milyen alkalmából készült. Németül nem lehetett, franciául nem akartunk írni. Végre is megállapodtunk a latinban, és indítványomra Zádory a következő szöveget véste a név és a dátum alá: *Pro gladio vinculum obtenuit*. Ezt a mondatot lehetett úgy is fordítani: „kard helyett bilincset kapott”, ami egyszerűen arra vonatkozott volna, hogy ezt az örökké katonáskodó embert bezárták, éppen olyan időben, amikor mindenki katona lett. De lehetett úgy is értelmezni: „kardjáért cserébe bilincset kapott”, s ez nyílt vád volt a franciák ellen, akik az ügyükért harcoló egykori légionáriust⁸⁰ börtönbe csukták.

Akárhogy is volt a dolog, Ch. adminisztrátor úr nagyon tanácstalanul állt meg a szöveg előtt, amikor egyik látogatása alkalmával megpillantotta. Le kellett fordítani, maga lemásolta a latin szöveget, s a prefektúrára küldte. Mi természetesen a szöveg békés értelmezését mondtuk be. „A la place de son épée” (kardja helyébe), és nem „pour son épée” (kardjáért cserébe).

Hetekig tartott a levelezés a prefektúrával, amely maga is latin szakértőt kérdeztetett meg ebben az ügyben.

Végre egy délután az adminisztrátor beállított az elkerített zugba. Véletlenül én is ott voltam.

A mű teljesen készen állott. Krisztus arca égi békével nézett le a sugarakkal körülvelt Jungblut névre s a titokzatos latin mondatra.

Az adminisztrátor rámutatott a felírára:

- Azt a latin mondatot le kell kaparni onnan. Ez a prefektúra rendelete.

Zádory fejét rázta: - Én nem kaparom le.

- Akkor talán Monsieur de Bergen?

„Monsieur de Bergen” hasonló szilárdsággal jelentette ki:

- Én sem.

- Ebben az esetben - jegyezte meg Ch. - az emléket nem állítjuk fel.

- A demokrata francia köztársaság dicsőségére - fűzte hozzá Zádory.

Az adminisztrátor magából kikelve kérte ki, hogy Zádory gúnyolódjék „a dicső Franciaországgal”.

Zádory erre felállt a kis, összetákoltszámolyon és rettenetes dolgokat mondott oda az adminisztrátornak. Kezdte azon, hogy őt patkányok, egerek, poloskák és tetvek közé csukták. Úgy bánnak vele, mint rablóval, pedig tíz esztendőn át a francia iparművészetért dolgozott.

---

⁸⁰ Idegenlégióst.

Szemére hányta az adminisztrátornak, hogy elsikkasztotta leveleit, ahol őszintén megmondta, milyen „merde”-be taszították, s milyen „disznók és gazemberek” örködnek felette... De ez már úgysem fog sokáig tartani! A németek most Oroszországot hengerlik le, de várjon csak az adminisztrátor, hiába csábították háborúba Olaszországot, egy-két hónap sem telik bele, az egész német hadsereg visszajön ide, s akkor lesz nemulass!... Különösen az olyan gyáva, pöffeszkedő embereknek, mint maga!

Az adminisztrátornak erre a dühtől, elkeseredéstől izzó kitörésre elakadt a szava. Mi is, von Bergennel, halálos csendbe fagyunk. Mi fog most történni?...

Végre az adminisztrátor gúnyos mosolyt erőltetve, csak annyit mondott:

- Igen, Zádory úr?... Hát így vagyunk?... Gondoskodni fogok róla, hogy amit itt mondott, felsőbb helyen is meghallják.

Ezzel sarkon fordult, s maga után becsapva az ajtót, eltávozott.

Zádory még utána kiáltotta: - Pizskos árulkodó!...

A heves jelenetnek még azon a délutánon folytatása lett. Két szuronyos katona jelent meg a „művésztelepen”, felszólított bennünket, hogy távozzunk. Azután hatalmas, rozsdás kulccsal becsukták az ajtót.

A Krisztus-arcos síremlék még hetekig állt a magára hagyott, elkerített sarokban. A réseken át kivettük körvonalait.

Egyszer aztán valaki a földre döntötte. Bizonyára az adminisztrátor rendeletére. És ősszel, mikor a konyha számára a téli szenet hozták, az egész rakományt ráborították a síremlékre.

A Krisztus-arc végleg eltűnt szemünk elől. Mind jobban és jobban süppedt a földbe... S talán majd egyszer elindul a föld alatt, hogy megkeresse annak hamvait, akinek emlékét meg akarta vele jelölni a kegyelet.

KILENCEDIK FEJEZET

NYÁRI IDILLEK

1

Olyan ezekben a nyári hónapokban az elnyűtt, szennyes várépület, mint a felfordított, óriási kő, amely alatt a hirtelen betóduló levegő és napfény a gilisztáknak, fényes hátú bogaraknak és férgeknek ijedt nyüzsgését idézi fel.

A chambrée-kban nagytakarítás dúl. Szalmazsákok, színes, elrongyolódott takarók, útiládák kikerülnek a napfényre. Az udvaron két fal között köteleket, drótokat feszítenek ki, s erre kiterítik a gondosan eltett ünnepi ruhát, a felöltöket. Az egyenletes bőséggel ömlő napfénynek mennyi piszkot, port, bűdös nedvességet kell felszívnia! Ha az ember a nagy súrolás, porolás, féregirtás között elmegy, szinte beleszédül, s egyszerre úgy érzi magát, mintha a sok piszok, a fűtőkben lógó férgek az ő testét lepték volna el. Most látjuk csak, mekkora rondaságban élünk s mégis, hontalanul, idegesen bolyongunk, mert a sarok, ahova megszoktuk, hogy behúzódjunk, fel van dülva, szét van bolygatva.

A nagytakarítás hullámai elcsapnak egészen a kis kertig is, ahol olvasni szoktunk. Megbolygatják a virágokat, leveleknek összebújó, színes paravánját, amely idáig életünk ijesztő színterét eltakarta. Egész nap céltalanul járunk-kelünk. Ugyanolyan idegesen kószálnak a többiek is, akik megszokták, hogy valahová félrehúzódva, szellemi munkát végezzenek. Däumling és Nagel professzorok tanítványaikkal együtt már órák óta sétálnak fel s alá a kantin épülete s az elzárt „művésztelep” közé eső pár méteres területen. Sohasem láttam őket veszekedni, de most alighanem összekaptak valamin, mert nagyon dühösen és hangosan tárgyalnak. Soltész és Neufeld, magyar tanártársaim, bár könyvet tartanak kezükben, mégsem tudnak az olvasásban elmerülni, mert attól kell félniük, hogy vagy a kiterített dolgokba ütdnek, vagy leöntik őket valami tisztító forró nedvességgel. Maravics, Dudás és Lakatos egy csoportban állnak, s azt hiszem, arról vitatkoznak, hogy milyen módon lehetett volna kikerülni a háborút. Von Bergen, Zádory és művésztársuk, Willersdorfer sou-kat dobálnak a bezárt művésztelep falához. Aki legközelebb dob, az nyer. Úgy látszik, művészeknek való látást gyakorló multság ez. Különben is, a két szobrász, mióta az adminisztrátorral az összetűzés volt, abbahagyott minden munkát, és felkészülten várja, hogy Ch. bosszúja más fogolytáborba üzze őket. Von Bergennek egyéb nagy baja is van. Az orosz nőtől már hetek óta nem kapott levelet. Először azt hitte, az adminisztrátor keze van a dologban. Megkísérelte hát a katonákon keresztül, titokban a levelezést. Minden levele kis faszoborba került. Egyre sem kapott sor választ sem. Végül bement az adminisztrátorhoz s ez az élet legkeményebb útjait megjárt nagydarab ősz ember leborult előtte, s úgy könyörgött, hogy teremtsen bizonyosságot sorsában. Az adminisztrátor mindent megígért, és szavát meg is tartotta. Egy hét múlva megjött a párizsi rendőrség értesítése: az orosz lány elhagyta Párizst, ismeretlen helyre költözött... Ezzel betetőződött a német szobrász tragédiája. Félelmetesen egyedül maradt a világon, olyan egyedül, hogy már emberszámba sem mehetett. Hiszen a fekete kolostor sok hajótöröttje között ő volt az egyetlen, akit csak egy szál fűzött az emberi közösséghez, s most úgy látszott, az is végleg elszakadt...

Mindenki úgy érzi magát, mint a fogság első napjaiban. Csakhogy most megviseltebb idegeinkkel képzeletünk nehezebben törődik bele ebbe a céltalan, barbár elzártságba. Kint a nagy ég, az óceán kék hullámai, az erdő hűse, a mező illatos pázsitja! Milyen könnyen lehetne óriási területeket kiszakítani, ahol senki sem jár, s azt mondani, hogy építsünk ott fából házat magunknak, s műveljük a földet. Elszökni innen úgyis lehetetlen! Ahelyett elcsuknak ide,

mint fegyenceket. Bűdös, férgek lyukakba összezsúfolnak. Kiszolgáltatnak egy beteg agyvelejű, zsarnokoskodó, szadista kövér embernek, hogy az meggyötörtetésünkben kéjelegjen. Elzárnak az asszonyoktól; jó, hogy még nem kasztrálnak is meg. Habár, talán ez emberségesebb volna, mint egészséges, jobbára fiatalembereket ilyen fegyházszerű szigorúsággal elzárni a nőktől, majdnem egy esztendeje már.

Eszembe jut a tavalyi nyaralásom. A derék Vantur Jakab a bűnös benne, hogy szabad, úri életem utolsó hónapjainak emlékei most egyszerre úgy megrohannak. Egy kötélén, egymás mellett, fel van lógatva minden, amit a kis breton fürdőről otthagytam utazótáskámban utánam ide küldtek. A drapp színű japánselyem nyári ruha, fehér nadrág, fehér vitorlázó szveteretek, egy könnyű pepita ruha, fehér szabadnyakú sportingek. Mellettük mindjárt a füstölő, zord téli dolgok, amelyeket a börtön patinája már belepett. Foszlásnak induló, zöld átmeneti kabátom, a kék paraszt-maillot, a nagy barna sál, egy fekete bársony nadrág... Két különböző élet, talán két különböző ember kötélén lógó jelmezei érthetetlen egymásmellettségben. Életem egy évének különös krónikája!...

Egész nap folyik a nagytakarítás. A szobákat öten-hatan súrolják fel. Délutánig felszárad a padló. Akkor megkezdődik a visszaköltözködés, ami természetesen nem jár veszekedés nélkül. Az élelmesebbek megkísérlik, hogy néhány centiméterrel több helyet foglaljanak el, s az üldözési mániában szenvedők ordítózva panaszkodnak arról, hogy helyüket meglopták, még akkor is, ha valójában a régi méreteket kapták vissza. A várépület nyitott ablakain át a kiélestedt nézeteltérések harsogva ömölnek ki. Az alkonyatba sötétülő udvar olyan, mintha megnőtt volna, amióta a kirakott dolgokat elvitték. Szabadabb, illatosabb levegőáramok fújnak, amelyeket idáig lúgos vizeknek és fertőtlenítőszernek bűze riasztott vissza. Schneider, a pozsonyi pék, befúj kürtjébe. Megkezdődik a „soupe”. Először az 1-es, 3-as és 6-os szoba lakói jönnek, mert egyszerre mindenki nem fér el a refectoire-ben. A nagy bádorgézsákból, amint a felszolgálók végigszaladnak vele az udvaron, bablevesnek kellemes illatgőze száll fel. A bablevest rendszerint mindenki megeszi. Ilyenkor a kantin kevés üzletet csinál. A jómódúak pár souért kolbászt vesznek, és beleaprítják a levesbe. Az ingyencek kis üvegben ecetet visznek magukkal.

Amíg az egyik csoport eszik, addig a másik fel s alá sétál a *Ch.chaussée*-n (így hívják az udvarnak Ch. adminisztrátor rendeletére feltöltött részét), vagy tányérjával a kezében türelmetlenül figyeli az ajtón át, hogy a többiek mikor végzik.

A sétálók között találkoztam Bistránnal. Ragyás arcán mosoly játszadozik. Már messziről felemeli a kezében tartott félliter bort, amikor meglát. Ma bizonyára sokat keresett azzal, hogy a nagytakarítással járó munkát elvégezte mások helyett. Müller bácsi zöldkötenyesen sétál. Egész udvara van: a kis, biciklisapkás Stein Móricz, Koródy, akinek kalapján még olyan vágott lószőrscokor díszel, mint amilyent magyar vidékeken szoktak hordani a gavallérok. Nagy Zsiga, a női szabó, Feldenczer és mások. A hajómunkások négyesével-ötösével összefogózkodva járnak, s minden hangosan röhögnek. Biztosan régi sétákra emlékeznek, amikor kikötővárosokban futó, éjszakai kalandokat kerestek...

Furcsa, szokatlan korzó ez! Kisvárosok sétahangulatai keverednek nagyvárosok züllött negyedeinek kószálásaival. A társalgások, a mozdulatok feltámasztják a régi, szabad élet színtereit. Reisner, aki Bárczyékkel együtt jött Sable d'Olonne-ból s azóta nagy fekete szakállt növesztett, olyan kimért, kifogástalan udvariassággal köszönt, mintha csak Pozsonyban egyik kereskedelmi iskolai tanárával találkozott volna. A két Weiner együtt sétál. A kisebbik ordítóz szociológiai dolgokat a nagyobbik fülébe. Ez úgy tesz, mintha nem értené. A szociológia cseppet sem érdekli... Az osztrák pincérek most is, mint mindig, együtt vannak. Feltűnik közöttük a fehér inges tiroli Adonis. A sápadt Fritzcel összeölelkezve megy. Olyanok, mint valami falusi szerelmespár... Folyton sűrűsödnek a sorok, egyre nő a sétálók zsidóság. Néha

zavartalan az ember hite, hogy ez komoly valóság, valamelyik város korzója, ahol kialudt a villany... Csak az a furcsa, hogy mindenki hajadonfőtt jár, s mindenkinek, bármilyen komoly, bármilyen igazi, tökéletes sétáló is legyen - tányér van kezében. Mikor az ember ezt észreveszi, beleborzong s azt hiszi, örültekházában van, ahol a betegek korzósdit játszanak.

Készülök én is vacsorázni. Előbb azonban fel akarok menni Fenyvesi toronyszobájába, hogy megbeszéljem vele, mikor költözködhetek be hozzá. A 3-as szobán megyek át. A toronyszoba ajtajától balra gyertya ég, s ennek a fényében két alakot pillantok meg, akik kis széken ülnek s bizonyára abban a pillanatban hagyták abba a beszélgetést, amikor beléptem, mert zavartan maguk elé néznek. Első pillanatban fel sem ismerem őket. Annyira megszoktam, valahányszor itt jártam, hogy ebben a sarokban tarka függönnyel elkerített hely van, amely mögött a lakókat nem lehet látni. Most a függöny félredobva hever. A szobasarok a maga kietlen meztelenségében mutatkozik, éppen úgy, mint a többi helyen. Képek nincsenek a falra akasztva, a szalmazsákok nincsenek egymásra téve.

Biztos rendezkedés közben veszett össze a két elválaszthatatlan. Dr. Herz, az alsó-ausztriai gimnáziumi tanár, s fiatal cseh barátja, Seiffert Jeroszláv.

Dr. Herz tanár úrral könyvkölcsönző viszonyban voltam, s egyszer-kétszer meghívott magához feketére. Igazán ügyesen rendezte be a szobasarkát, amelyben a cseh fiúval együtt lakott. Kettőjüknek sem volt több helyük, mint másnak, de nappal a szalmazsákot egymásra rakták, ez elé asztalt helyeztek. A falon összetákoltt, befestett állványon könyvek, edények álltak. Körülöttük képek. Lakótársaik felé meg piros rózsás könnyű függöny választotta el őket, ugyanez zárta el előlről is fekvőhelyüket.

Dr. Herz harmincnyolc év körüli, korán megkopaszodott, szőke férfi volt. Arca első pillanatban inkább visszaretentette az embert. Volt rajta valami kielemezhetetlen édeskészség, megjátszott gyermekesség, ami rosszul állott ennek az öregedő, jellegzetesen csúnya arcú férfinak. De kedvessége és szívessége hamar lefegyverezte az embert. Sokfelé utazott életében, érdekes dolgokat tudott mesélni.

Barátja, a cseh fiú, csinos, alattomos arcú fiatal gyerek volt. Fogolytársaink sokat élcelődtek a baráti viszonyon, amely az osztrák tanárhoz fűzte. A fiú nagyon kihasználta idősebb barátja jóindulatát. Ez főzött neki, varrt, mosott rá. Valósággal gondozó anyja volt, s a hálátlan Jeroszláv cserében állandóan hergelte, s mindig azzal fenyegette, hogy itt hagyja a fogságot, és jelentkezik a cseh légióba.

Dr. Herz panaszkolta ezt nekem, s hozzátette, hogy nagyon fájna a fiú hűtlensége, amikor valóságos apai érzésekkel viseltetik iránta. Különbösen is, amint mondta, a fiú osztrák származású, és csak azért ragadt rajta a Jeroszláv név, mert cseh faluban keresztelték, s apja nem törődött vele, hogy milyen nevet írnak be neki.

Dr. Herz, amikor meglátott, elkeseredetten nyögött fel: „Ah, Herr Kollege”!⁸¹ ... Sejtettem, hogy megint a cseh légió miatt van a baj. Le kellett ülnöm az egyik szalmazsákra. Dr. Herz elpanaszolta, hogy a fiú azt mondja, nem érdemes már a függönyöket összeállítani, mert úgysem marad soká.

- Wissen Sie, schon wieder diese verfluchte tschechische Legion!... Er will weg!...⁸²

Kollégám térdére húzta a piros rózsás függönnyt, s megint varrni kezdett rajta, de előbb benyálazta a cérnát, aztán ügyesen befűzte. Észrevettem, hogy ujján sárga gyűszűt hord.

---

⁸¹ Ah, kolléga úr!

⁸² Tudja, már megint ez az átkozott cseh légió!... El akar menni!...

Egészen furcsa volt ez a kopasz, öregedő férfi. Amikor varrt, mintha lénye megváltozott volna. A cérnát néha fogával eltépte, vagy ujjával elsímította az öltést s közben, mikor kipanaszolta magát, mosolyogva nézett Jeroszlávra. Ha mosolygott, szép fehér fogai kicsillogtak, ajkai körül kis gödrök támadtak.

Igen, lehetettek ebben a férfiban eltévedt anyás érzések, de lehetetlen volt, hogy igaz legyen, amit róla fogolytársai suttoztak. Kellett neki ez a Jeroszláv, hogy valakibe helyezze baráti gyöngédségét, amiből bizonyára sok volt ebben a puha, asszonyos szívű emberben. És Jeroszláv valóban kedves, szeretetre méltó kölyök volt. Olyan, mint valami gimnazista.

Természetesen, segítségére siettem dr. Herznek, s igyekeztem én is lebeszélni Jeroszlávot a cseh légióba való jelentkezésről. A fiú közben felhúzódott a szalmazsákra, ahol ültem, s a hátam mögött végignyúlt. Mikor legjavában beszéltem, egyszer csak felnyúlt kezével, s hátul megsimogatta fejemet.

Megdöbbenve néztem hátra. A fiúnak arca árnyékban volt, csak fehér fogai csillogtak elő félig megnyílt szájából, s nagy szempillái alól különös fényben úszó szemével szemtelen kötekedéssel nézett rám.

Ijedten álltam fel. A piros rózsás kendőn varrogató férfi e pillanatban olyan lett, mint ijesztő asszonyi kísértet. A gyermek tekintete pedig égetett, émelyített...

Zavartan búcsúztam el tőlük, s azután még napokig nem mertem a piros rózsás kendőre nézni, amely újra ott lengett a szobasarak előtt, annak a jeléül, hogy szent lett a béke, s Jeroszláv megint lemondott arról, hogy életét a cseh nemzeti eszmék győzelméért kínálja fel.

2

A foglyok nyári vállalkozásai között legjobban a kuglipálya vált be. Igaz, hogy megalapításában olyan ravasz üzletemberek vettek részt, mint egyfelől Vantur Jakab, másfelől a két német házaló ügynök: von der Hohe és Biesenbach. Maga a vállalkozás először szerényen indult. Jakab a nyárfától nem messze deszkát alkalmazott a földbe, azután golyót faragott ki s kilenc nagyon kezdetleges bábut. Ez volt az első kuglipálya. De amikor látta, hogy még ez a hiányos felszerelésű tekepálya is, különösen az egész nap tétlenül ödöngő német hajómunkások, valamint a tiroli kőművesek és cigányok között milyen népszerűsége tett szert, tárgyalásba bocsátkozott a két ügynökkel, s nemsokára Varga asztalosnak s még egy-két faragáshoz értő tiroli munkásnak megbízást adtak több golyó és bábu kifaragására.

A játék, amikor az új golyók elkészültek, reggeltől estig folyt. Jakab először maga állított, de amikor jól ment a bolt, maga helyett Bistrán Demetert alkalmazta. Nem prófétának való foglalkozás, az igaz, a bábuállítás. Demeter úgy is viselkedett, mint inkognitóban élő istenfia, amikor a durva német hajómunkások leszidták, ha engedte hátulról ütni a golyót, vagy nem elég hamar lökte vissza valamelyik matadornak kedvenc golyóját. Szótlanul engedelmeskedett, mert úgyis tudta, hogy ez az alantas mesterség csak átmeneti lehet, utána majd jön a nagy elégtételszolgáltatás. Közben naponként megkeresett legalább egy literre valót, amiből csak felet fogyaszthatott el, míg a többit a gondos Vantur Jakab eltette neki télire, amikor a pénzt nem lehetett olyan könnyen keresni.

A kuglipálya körül új egyéniségek tűntek fel, akik eddig a homályban éltek, s mintegy arra vártak, hogy képességeiket ez a nemes és nagy szakértelemmel járó játék csalogassa elő.

A játékhoz két német hajómunkás értett a legjobban. Max és Markus volt a nevük. Egyforma sárga vászonruhát és kék posztóból készült tengerészsipkát hordtak. Max egészen lenszöke és sovány, Markus fekete hajú és bajuszú, meglehetősen testes legény volt. Néha nehéz bábura

külön is fogadtak. Mielőtt dobtak volna, mind a kettő fogadkozott és lármázott. A liter borra való pénzt ki kellett előre tenni. Az egy sou-sok piros, a két sou-sok sárga és a fél frankosok szürke kartonlapra voltak nyomva. Egy liter bor ára három sárga cédula. Mikor összerakták, Jakab beváltotta a hat sárgát egy szürkére és egy sárgára.

Előbb Max dobott. A kis golyót szerette, hátul rakta le, s úgy kente oda, hogy cseppet sem hajlott le, inkább szálegyenesen felugrott. Ha talált, nem csinált nagy lármát, csak még jobban kihúzta magát. Ha nem talált, a pályát szidta és Jakabnak végig kellett seperni a jól kikeményített, gondosan tartott pályát, hogy az apró göröngyök, amelyek Max golyóját eltérítették, a barátja szerencséjét ne rontsák le... Max nemes ellenfél volt.

Markus az ilyen gesztusokra csak legyintett. Ő egészen más egyéniség volt. A legnagyobb golyót vette, két keze között percekig egyensúlyozta. Közben mélyen ülő apró szemeivel élesen figyelte a kiszemelt bábut, mintha meg akarná babonázni. Kis, alkoholtól piros orra is széttágult az izgalomtól. Talán a fogadás díját alkotó egy liter bort szaglásztta már előre.

Markus az óvatosan gurítók közé tartozott. Golyója lassan, kedélyesen ment, még egyszer-kétszer földre is billent, de azután legtöbbször biztosra vitte le kiszemelt áldozatát. Ha a bábu lehullt, Bistrán szaladt mindjárt Markushoz. Tudta, hogy a sárga papírdarab neki jár ki borraivalónak. (A borraivaló szót Bistránnál mindig szó szerint kellett értelmezni.)

Max, Markus és a hozzá hasonló „profik” délelőtt játsztak a pályán. Ők már majdnem bajnoki sorban voltak. Közük tartozott von Bergen is, akinek sasszeme volt. Jól dobott azonkívül Willersdorfer is, a magyarok között Weiffert. De ők inkább csak a kedélyes délutáni játékokban vettek részt. Délután sokszor negyven-ötven néző előtt is folytak le a nagy társasjátékok. Különösen sok érdeklődő gyűlt össze, amikor Jakab megbízásából Stein Móríczt versenyeket rendezett. Ez a kis, fekete hajú, gyerekarcú magyar szűcs nagy kedveltségnek örvendett és sok embert, még olyant is, akinek sohasem volt kugligolyó a kezében, rá tudott venni, hogy „nevezzen be”.

A kis cseh fiú egész nap a kuglizókkal tartott. Ez volt a szerencsétlensége, mert így nagyon hamar lezüllött. Amíg dr. Herz mellett kitartott, sokat olvasott, tanult. Dr. Herz művelt, gyöngéd lelkű fiatalembert akart belőle képezni. A kugli azonban egészen elvadította a fiút, s dr. Herznek lassanként le kellett mondania vele kapcsolatos szép álmairól.

Naponként többször lehetett látni, hogy az osztrák tanár kopasz, szomorú fejét kidugja a 3-as ablakán, s lekiált az udvarra:

- Jeroszláv, Jeroszláv! Wo bist du schon wieder?⁸³

Jeroszláv nem felelt. A kuglipályát a nyárfa s a drótokon lógó szellőztetett takarók elrejtették. Azonkívül hangos is volt a játszó társaság. Maxnak éles hangja volt, és cseppet sem kímélte. Társai vele együtt ordítottak.

Jeroszláv meglapult egyik takaró mögött.

- Jeroszláv, Jeroszláv! - hallatszott megint a kétségbeesett hang.

Von Bergen figyelmes lett a hangra. Gyűlölte az osztrák tanárt, mert noha volt pénze, az ő miniatűr nőiből sohasem vásárolt, sőt kijelentette, hogy „unmoralisches Zeug”⁸⁴-nak tartja az ilyesmit. A német szobrász egyik takaró mellől kileskelődött, s mikor a Jeroszláv név megint elhangzott, rekedt, részeges hangját nőiesre vékonyítva, ő is elkezdett Jeroszláv után kiáltozni.

---

⁸³ Hol vagy már megint?

⁸⁴ Erkölcstelen dolog.

Egyéb sem kellett, a matrózok és hajómunkások torzított, vékony hangon versenyezve kiáltozták vele együtt Jeroszláv nevét. Egészen furcsa volt, hogy ezek az emberek női hangon kiáltoztak, holott az osztrák tanár rendes, férfias hangon beszélt. A cseh fiú pedig ott állt köztük, és jóízűen kacagott.

Néhányszor még előfordult ez a jelenet, de dr. Herz végül is belátta, hogy nincs mit tennie. A fiú menthetetlen. Nem zárta őt ki a piros rózsás fülkéből, hanem egyszerűen nem szólt hozzá. És bár harisnyáját ezentúl is ő stoppolta, fehérneműit ő foltozta, sőt ha alkalma volt rá, a saját maga által készített ételekből is juttatott neki, azért a szóbojkottot mégsem oldotta fel. Jeroszláv levegő maradt számára.

A rossz gyerek a haragnak ezt a korszakát arra használta fel, hogy még éjszakánként is matrózbarátaival szökött, ahol kívülről becsempésztett rummal itatták, bűdös kapadohányt szívtak vele. Dülöngézve, sápadtan, összeborzoltan, sokszor meglepetten jött haza az ilyen pincelyukakban tartott bacchanáliákból a fiú, s bármilyen óvatosan is igyekezett a piros rózsás függönyön át besurranni, dr. Herz észrevette, nem szólt semmit, csak amikor a fiú azt hitte, sikerült észrevétlenül visszalopóznia, akkor ledobta magáról a takarót, felöltözködött, és lement az udvarra.

Lent a rózsaszínű ég fogadta, a madarak énekeltek, a tenger felől illatos, sós ízű szellő szállt.

A kuglipálya, minden keserűségének okozója, hallgatagon nyúlt el. Dr. Herz odament, s mikor meggyőződött róla, hogy senki sem látja, dühösen ráköpött a fényesen kicsiszolt deszkára...

Így mondta el legalábbis másnap a kuglipályán Max, aki abban a pillanatban lépett ki a mellékudvar kapuján, amikor a jelenet lejátszódott...

De nemsokára kapott magának Herz dr. is felejtető szórakozást. A „*meine-deine*”⁸⁵ kezdett ebben az időben valóságos járvánnyá válni a fekete kolostorban. Veszedelmes tömeg-kártyajáték volt, amelyet az adminisztrátor csodálatos módon eltűrt. Igaz, hogy a játékosok igyekeztek az udvar vagy a réfectoire félreesőbb zugaiba húzódni, de az adminisztrátor, aki mindenütt ott volt, mindent látott és hallott, nagyon is jól tudott az elharapózott kártyaszenvédélyről is. Valószínűleg azonban azért nem tett ellene, mert a bankosok éppen a legelszántabb és legvakmerőbb verekedők közül kerültek ki.

Az egyik Alfréd volt. Így hívta mindenki, családi neve rég lekopott róla. Már csak franciául beszélt, de minthogy osztrák származású volt, becsukták őt is. Alfréd a háború kitörésekor éppen „leült” valamit. 1915 nyarán szabadult ki a börtönből s akkor egyenesen hozzánk hozták. Vastag nyakú, nagy mellkasú, mély hangú férfi volt. Sávós, kivágott tornainget hordott, s miközben a bankot adta, karján az izmok veszedelmesen domborodtak ki. Nehéz volt vele szemben a szegény játékosnak ellenkező vélemény mellett kitartani.

Társul maga mellé az atlétatermetű osztrák pincért, Sedlart választotta s egy ugyancsak bizonytalan nemzetiségű és foglalkozású másik akrobata embert, akit mindenki *six-pencenek* hívott. Hogy ők hárman kitől szereztek pénzt a bankadáshoz és a nyereségen kivel osztozkodtak, az mindig titok maradt. Némelyek szerint a konyhában dolgozó osztrák pincérektől eredt a pénz, mások viszont Jakabra gyanakodtak. De ez nem volt valószínű, mert a *meine-deine* lassanként a kuglipályának is veszedelmes versenytársa lett.

Már a kora reggeli órákban kezdődött a játék. Nagy asztalt terítettek le takaróval, amelyre fehér pamuttal nyolc kocka volt kivarrra. A felső részen szerepeltek a figurák, az alsóستól ászig, alul a négy szám. Aki megtett valamit, az színes kartonlapját a kockába dobta. Kétsze-

---

⁸⁵ Enyém-tiéd.

res pénzt lehetett nyerni. Mikor a takaró telve volt piros, sárga, szürke, sőt lila kartonlapokkal is (az utóbbiak egyfrankosok voltak), megindult a játék. A három atléta közül az egyik osztott, a másik fizetett, vagy beszedte a pénzt, a harmadik a „rendre” ügyelt. Amelyik kártya bal kézről jött ki, az a banké volt, ami jobbról, az a játékosé. Néha megesett, hogy négy ász a banknak, vagy megfordítva a játékosnak jött ki. A legtöbben szerettek halmozni, a bankárnak az volt jó, ha nem szériásan jöttek ki a kártyák.

Mind a három bankár szemenszedett hamiskártyás volt. Alfréd egyszer bemutatta előttem tudományát: úgy kevert, ahogy éppen akartam. Négy ász a banknak, négy hetes a játékosnak, a király felváltva, a felsőből a két első a játékosnak, a két utolsó a banknak. Elég bonyolult feladat volt. Mégis, pár percnyi keverés után megcsinálta pontosan úgy, hogy egyáltalában nem vettem észre, mikor csalt.

Noha a bankárok tisztességében százszázalékig nem lehetett megbízni, mégis állandóan rengetegen vették körül a játékasztalt. Igaz, hogy a kártyák keverése előbb történt meg általában, mint a tétek kirakása. De sokszor láttam, hogy Alfréd vagy a másik két bankár is, még a tétek után is találtak kevernivalót a kártyán. Mindenesetre a bankárok sem voltak varázslók, és negyven-ötven tétnél nem tudtak hirtelenében mindig a maguk javára keverni, úgyhogy sokszor nyertek a játékosok is. De a bank egészben véve mindig jól állt.

Dr. Herz is belemerült a kártyázás szenvedélyébe. Kellett idegeinek ez a bódulat, elméjének ez az állandó, léha lekötöttség. Ott állt órák és napok hosszat az asztalnál, kezében szorongatta a színes cédulákat, fizetett, vagy húzta be a nyereséget. Lassanként gondolat nélküli géppé lett. Ő is, mint általában a többi játékosok is. Kevesen voltak itt olyanok, akik csak azért jöttek, hogy kolbászra, kenyérre vagy borra valót nyerjenek. A legtöbbször rabja lett a játéknak. Talált valami szórakozást, amely kiemeli rettenetes helyzetéből, elfelejteti vele gondjait és fájdalmait, s egy nagyon egyszerű gépész világba viszi, ahol minden attól függ, jobbra vagy balra esik-e a lap?

Riedl úr, valamelyik nagy párizsi szálló egykori vezetője, aki a lóversenyeken már azelőtt is sokat veszített, azután a mozgósítás párizsi dülásaiban úgyszólván mindenéből kirabolták, szintén ideállt az asztal mellé és játszani kezdett. Azelőtt mindig fel s alá járkált a szobákban vagy az udvaron. Talán az evéshez sem tudott leülni. Egész nap, néha éjjel is lótot-futott, míg össze nem rogyott. Most végre megállt a játékasztalnál. Elfátyolozott szemében újra fény gyúlt ki, petyhüdt, elfakult arcán néha pír futott át. Megint üldözte a szerencsét, mint egykor a lóversenyen. Régen vagyonokban, most színes papírrongyokban játszott. De mindig egyforma szenvedéllyel.

Ült néhány német a játékasztalnál, akiről az ember sohasem gondolta volna, hogy pénze van, s most néha ötven-hatvan frankos különbségekkel játszott. Az egyik, barna bársonykabátos, egykor kövér, most inkább összeesett, kibírhatatlan illatú gépészféle ember piszkos, pecsétes kabátjának legkülönbözőbb rejtekhelyeiből húzta elő a pénzül szolgáló kartonlapokat, s egyszer, amikor megszorult, két aranyat préselt ki magából, amitől mindenkinek elállt a szeme-szája, mert szigorúan tilos volt aranyat rejtegetni. Másnap, az igaz, hogy a katonák kikutatták őt magát, felforgatták a helyet, ahol lakott, de bizony több aranyat nem találtak nála. A barna bársonykabátos gépész ki is jelentette a játéknál, hogy a spiclinek nemcsak árulkodni kell tudni, hanem jó szemmel is kell rendelkeznie.

- Na, spicli, honnan vettem elő ezt az aranyat? - mondta jóízűen röhögve a gépész, s piszkos ujjai között csillogó érmet forgatott. - Holnap mondd meg ezt is a drága adminisztrátorodnak!...

Nem tudta senki, hogy kihez irányul a nem éppen hízelgő megszólítás. Lehetek vagy harmincan az asztalnál. A gépész agyonbogarzott fekete zsinnyal füléhez erősített szemüvegén keresztül olyan kancsin nézett, hogy nem lehetett kitalálni, kit vesz szemügyre.

De különben is megindult a játék, Sedlar kevert, a „six-pence” fizetett ki, és Alfréd tartotta fenn a rendet. Jó volt vigyázni „six-pence” kezére, mert végtelen ügyességgel tudta a pénzt a nyerő oldalról a veszítő kockára átseperni.

Az állandó játékosok közé tartozott természetesen Kopolovits is, aki tovább viselte kiszolgálói tisztjét, s egyszer úgy megszédítte magát pénzzel, hogy tőlem a pepita ruhámat, Dudástól pedig fehérneműt vásárolt.

Megesett, hogy az esti leves után is begyűltek a játékosok a refectoire-ba és gyertyafény mellett tovább játsztak a lefekvés idejéig, amelyet nyári hónapokban kilenc óráig toltak ki.

Nekem ebben az időben már megvolt a csellóm úgy, ahogy von Bergen kifaragta, s felszerelést hozzá a kantinosné útján Nantesból hozattam. Esténként ezen játsztam. Újra kellett tanulnom a fogásokat, mert a méretek nem voltak helyesek. De lassanként belejöttem a játékba. Annyi vágy, annyi gyötrődés volt bennem, amely mind kifejezést keresett, hogy talán egy botból is zenei hangokat tudtam volna kicsalni. Rendes játszótársam Horváth cigány lett, aki ugyan cimbalmos volt, de a fogságban megtanult hegedülni. Rossz hegedűjén is úgy tudott kísérni, mintha cimbalmozott volna. Később össze is állított magának elszórt fadarabokból egy xilofont, amelyen még a Rákóczi-indulót is el tudta játszani.

Kettőnk játéka esténként egészen különös élmény volt. Megjátsztuk néha a falut, a nagyvárost. Sokszor hosszú történeteket, szerelmi összeütközéseket, temetések gyászát, vagy diadalok mámorát hoztuk ki a két nyomorult kis hangszerből. Zádory mindig hallgatóink közé tartozott. De jöttek mások is: Lakatos, Németh, Bárczy, Reisner, Pesek, sokszor Fenyvesi kis toronyszobájában húszan is bezsúfolódtunk. Csendben feküdtek a földön a szalmazsákokon. A kis négyszögű ablakokon át szénailatos nyári szellő fűjt be. És a sötét, kétségbeesett idegenségben és árvaságban egyik magyar nóta a másik után zokogott fel.

3

Szép nyári délutánon mindig hajlandó vagyok vizet hozni, ha ez a korvé nem is rám esik. A kút negyedóra járásnyira van a vén vártól, kint a mezőn, az erdő felé vezető út szegélyén. Ha a várban kiürült a nagy vizeshordó, a kétkerekű talyigába, amelyre a kis hordó van ráerősítve, egyikünk befogja magát, s elindul vizet hozni. Hátrul ballag a másik kettő, s nyom egyet a hordón, ha az út emelkedik. Pár lépésnyire mögöttünk jön a katona. Szuronyos puskája vállán. Őrzőnk néha falusi ismerőssel találkozik. Ilyenkor jó előre megyünk az úton. Egy fordulónál eltűnik a katona: mintha szabadok lennénk! Az ég mosolyog ránk, süt a nap, és illatos szél cirógatja végig arcunkat.

Rendszerint baráti együttesben megyünk. Dudás, Németh Andor vagy Bárczy, Weiffert meg én. Egy ízben négyen voltuk kint, mindnyájan fehér nadrágban, fehér tengerész sipkában, könnyű nyári kabátban. Én még monoklit is hordtam. Kirándulók jöttek szembe velünk. Két férfi és két elegáns asszony. Az egyik férfi ránk irányította fényképezőgépét... Milyen élvezet lehetett számára felvételt készíteni négy jól öltözött boche-ról, akik vízesszekeret húznak az országúton.

Egy időben összeszoktunk a tiroli olasszal, Braggiottival és Reisnerrel, akinek fekete, fényes szakála egyre hosszabb lett. Majdnem minden délután mi hárman megyünk. Kint a kútnál felváltva, egyikünk a vaskereket forgatja, a másik pléhvödörbe eresztí a vizet, onnan azután a hordóba önti. A harmadik, aki a ló munkáját fogja végezni, egyelőre pihen.

Gyönyörűség így végigheveredni a fűben. A lombosok rezgő csipkészetén átszűrődik a mély kék ég. Olyan hatalmas, tátongó volt, hogy az ember szeretne felszívódni benne, mint vízcsepp a napsugárban. A fáról néha felrebben egy madár, s röptében maga után húzza énekét, mint valami színes szalagot... Körös-körül mező és fénylő, ragyogó csend, amelyben, nem tudom, néha a szélmalom zúgása hallatszik-e, vagy darázs repül el? Minden olyan ízes, kíváncsós. Néha azt hiszem, valóban ló vagyok, és szeretnék fűből, falevélből enni. Máskor könnyűnek érzem magam, s várom, hogy kapjon fel mindjárt a szellő, és sodorjon magával a levegő kék hullámai közé!...

De jó itt, jó volna mindig, mindig vizet merni és nézni a járókeleket.

Három óra felé erre jön a plébános. Üdvözlök, és ő galambász fejéről mélyen leveszi kalapját. Sohasem fogom elfelejteni, milyen ünnepélyes áhítattal szentelte be Jungblut tetemét. Most is komolyan, jószágon néz rá, és valahogy úgy veszi le kalapját, mintha útszéli kereszt előtt, a szenvedésnek fából faragott, egyszerű szimbóluma előtt menne el.

A második fordulónál már fürdővendégeket is látni, akik a tengerpart felé igyekeznek. Néha egy spanyol vagy amerikai nő megy el, s érdeklődő sajnálkozással néz végig rajtunk. A Don Juan köztünk Braggiotti. Kissé kopasz már, de csillogó fekete szemei vannak, s tömör, szénfekete bajusza hódítóan kanyarog a levegőben. Ha elkaphatja egy-egy nő tekintetét, utána, mint bolond, esik neki a vaskereknek, s oly gyors tempóban forgat, hogy halántékán ki-duzzadnak az erek.

Egy időben a fürdővendégek divatot csináltak abból, hogy erre sétáltak, s megnézték a vizet húzó boche-okat. Egy délután nyolc fiatal leány jött erre, számárháton. Vihogva közeledtek, szoknyájuk egészen felcsúszott, úgyhogy harisnyájuk felett kisütött meztelen bőrük. Mikor hozzánk értek, elhallgattak, s megvetéssel néztek végig rajtunk. De szoknyájukat még feljebb húzták... Kegyetlen, dolyfős amazonoknak látszottak, akik vágyakat korbácsolnak fel a rabszolgákban, s azután korbáccsal végighúznak hátukon.

A mindentudó adminisztrátor természetesen rögtön megneszelte a dolgot. Azóta piros nadrágos, nagyhasú sziluettje hol a bokrok mögött, hol egy közeli kis ház ablakredőnye mögöl leskelődve tűnt elő. Lénye bepíszkolta ezt a gyönyörűsége vidéket is. Képétől többé már itt sem tudtunk megszabadulni, s ijedt, undorodó képzeletünk majd az ég kék kárpitjára, majd a fák zöld lombjára piros-kék foltokat festett rá, amelyekből mindig az ő alakja teljesedett ki.

A sétálók lassanként elmaradtak. Az adminisztrátor biztosan kiment a tengerpartra, s ott a szállodákban, vendéglők teraszán mondta, hogy mily nehezen tud bánni velünk. Vadak, négy-szögletű fejűek, talán ördögpatájúak is vagyunk, akik minden bizsonnyal kitörnének, s a nyaralók villáit feldúlnánk, ha ő vasmarkával nem tartana vissza bennünket... De ha a hölgyek jelenlétükkel, kíváncsiságukkal izgatják ezeket a szörnyeket, akkor bizony még ő maga sem tud majd elbánni velük!... Képelem, milyen fogvacogva hallgatták Ch. urat a fürdőző dámák.

Nem is jött többet kutunk felé egyik sem. Azaz mégsem. Ő, akiért már két hete majd minden-nap mi hárman mentünk ki, az adminisztrátor fenyegetései ellenére is, eljött mindig.

Ez a harmadik fordulónál volt. Ilyenkor már alkonyodik. Az esti szél üdítőn súrol el izzadt arcunkon. A nagy fénytányér vörösre gyulladva ereszkedik le az erdő zöld tömbje mögött.

Messziről halljuk már, hogy csilingel a kis amerikai lány biciklicsengője. Kibukkan az erdőből fehér alakja, s a port felferő kerekeken felénk jön, hozva mosolyát, fogolyéletünk legszebb ajándékát.

Harminclépésnyire előttünk leszál a kerékpárról, s itt is, ott is letépve egy virágot, gyalog jön felénk. Ekkorra már hordónk készen áll. Amint elhalad mellettünk, és éhes szemünk felitta mosolyát, döcögő szekerünkkel utána lendülünk. A falu első házáig így megyünk. Ő érzi, tudja, milyen kedves nekünk fiatalos csípője hajlása, fehér vászonruhája, amelyből illat száll felénk, és szándékosan maradozik, hol mögénk, hol elénk kerülve, s közben lehajlik egy-egy virág után. Haja vastag fonalban omlik le virágos kalapja alól, könnyű szoknyája fodrai közül előbukkan formás, vékony bokája.

Két hete ismerjük már. Előbb csak elbiciklizett mellettünk, s ha szerencsénk volt, akkor is találkoztunk, amikor a faluból visszajött. Mme Mignale ismerte őt. Gazdag, különc amerikai-nak volt a leánya. Szép villában laktak a szigeten, s majdnem minden nyáron ide jöttek nyaralni. Kantinosnéinktől egyszer érdeklődött, hogy milyen foglyok vagyunk mi. Mme Mignale beszélt rólunk, s bizonyára az ébresztette fel a kisleány érdeklődését.

Flörtünk azután napról napra színesedett és gazdagodott. Egyszer már az olasznak sikerült is vele pár szót váltania. Míg a katona egy ismerősével beszédbe ereszkedett, az amerikai lány szemlesütve, virágait kötözve jött mellettünk, s mikor elrebbent, még odasúgta: „Holnap megint maguk jönnek ki. Maguk hárman!”

Maguk hárman! Egész úton azon veszekszünk, hogy kinek a kedvéért hangsúlyozta: maguk hárman!... Épp ezen a napon azonban hazafelé undok inzultus ér. Négy katona, a faluból, ököllel ránk támadt. A ló éppen én vagyok, s még védekezni sem tudok, mikor a front mögötti hős öklével arcomba vág. A mi katonánk csak röhög a dolgon.

Felháborodva megyünk haza, de az adminisztrátornak nem szólunk. Képes volna még vízholdó szórakozásunkat elrontani.

Braggiotti egész este papírral és ceruzával kezében az udvaron sétál, és levelet készül írni a holnapi nagy napra. Én a borbélynál rémülten veszem észre, hogy szemem alatt kék foltok támadnak, és homlokom megdagad. Felmegyek Fenyvesi kis toronyszobájába, ahová néhány hete beköltöztem, és hideg borogatást teszek, hátha holnapig elmulasztja a daganatot.

Egyszer csak Braggiotti nyit be hozzám. Arca a délutáni szóváltás óta a boldogság fényében fűdik. Biztos a dolgában. Meg van győződve róla, hogy az amerikai leány őt szereti.

Most azonban nagy baj van. Verset szeretne a kisleányhoz írni, és erre egymagában nem képes, bárhogya is duzzad szíve a szerelemtől. Nekem kell segíteni rajta. Szomorú mesterség dagadt arccal, kékfoltosan rímeket keresni vetélytársam szerelmes verséhez, amelyet közös eszményképünkhöz ír. Cyranói hangulatban fekszem a szalmazsákon, s ajánlom a költői fordulatokat a szép olasz férfinak. Emlékszem erre: Ó, férfi orrok románca, fiatal-leány illat!... Közben magam előtt látom a leányt, s érzem oly bensőségesen illatát, hogy szinte bele-szédülök.

A vers elkészült. Odaadta-e, nem-e? Nem tudom. Másnap s még három egész nap, a hősi ököltől elcsúfított arcom miatt, nem mehettem ki.

Csak negyedik nap bandukolok újra a boldogság útján. Megint én viszem a hordót. Szól a csengő, jön a leányka. Leszál megint, de amikor mellettem megy el, elfordítja a fejét.

Haragszik talán? - kérdelem magamban, szívdobogva. Hiszen, ha haragszik, akkor észrevette, hogy nem voltam kint, amikor kirendelt bennünket, akkor észrevette, hogy a világon vagyok... (Kezdem én is optimista lenni, mint Braggiotti.)

Természetesen, megint kimegyek minden délután. Az amerikai leány jön, de szemem bárhogy is könyörgi, követeli tőle, mindig elfordítja fejét, de csakis tőlem. Így már kezd fájni a dolog. Az olasz pedig ujjong, és gyártja a leveleket, a verseket, amelyekhez már nem is kell a segítségem. (Igaz, hogy azóta egyszer sem tudott a leány közelébe jutni, s így leveleit sem adhatta át.)

Közben elmúlt szeptember. A késői fürdővendégek is elmentek már. Halljuk, hogy az amerikai leány és apja is nemsokára eltávoznak.

Utolsó délután gyalog jön a kisleány az erdőből. Mikor látja, hogy hordónk még a kút előtt áll, s Braggiotti forgatja a vaskereket, nagy merészen a kút felé jön, s a mezsgyének tart, amely szintén a falu felé vezet.

Én éppen az árok szélén ülök, s látom közeledni. Mosolygó, tündöklő arca előre elárulja, hogy végre most rám fog nézni. Talán kis levelet is hoz, amelyben a címét megírja s néhány búcsúszót. Istenem, milyen szép volna! Soha még így szemtől szembe, soha még ilyen tündöklő sugarasan nem láttam felém jönni a boldogságot, és soha még oly világosan nem éreztem, mint ebben a pillanatban, hogy én a boldogságot nem tudom elérni, megfogni soha!...

Most is, amikor látom, hogy egyenesen felém jön, hogy már ki sem térhet, a bosszúnak ördöge, a sok fájdalomnak keserősége, amit az előző napokon tőle elszenvedtem, megmozdul bennem, s mikor pár lépésnyire van tőlem, hirtelen hátat fordítok. Szinte érzem, hogy a kisleány elpirul, és fájni fog neki a dolog, de már nem fordulhatok vissza. Érzem illatát, hallok ruhája neszét. Ó, bárcsak a hátam ki tudná fejezni mindazt a nagy, bolondos imádatot, amit iránta érzek...

Egy perc, eltűnik azután, vissza sem néz, vissza sem tér... Nézem az olaszt, kinek arca ragyog... Most előnti az árnyék. Bizonyosan most nyelte el a kisleány alakját az útkanyarulat. Hát vége... Sohasem fogom viszontlátni. Ezt biztosan érzem, mert egyszerre csak úgy összehullok, megrokkanak, mintha a levegő ólommal lett volna felettem.

Elindulunk. Az úton nincs senki már. Szó nélkül húzzuk vissza a nyikorgó vízesszekeret. Görbülő alakunk nagy árnyakat vet az útra. A katona ránk morog: „Dépêchez-vous un peu, nom de Dieu!”...⁸⁶

---

⁸⁶ Igyekezzenek egy kicsit, az istenit!

TIZEDIK FEJEZET

FOGLYOK KUTYÁJA

A nagyhasú, viaszsárga arcú adminisztrátorra megint rájött a kényúri tombolás mániája. Egész nap ide-oda hurcolja haját, dohogva tesz megjegyzéseket, a magánzárkába vitet vagy tíz embert, maga elé rendeli a szobafőnököket, leszidja őket, és hosszú listáról felolvassa, nem tudom én hány pontban, új tilalmi rendelkezéseit. *Aux internés interdit*⁸⁷... Mikor kész a szobafőnökökkel, a káplárokat hívja be. Azokat is alaposan megfenyíti. Nem látogatják elég sűrűn a chambrée-kat, éjjel nem tartják be az inspekciós órákat, a sétákon nem tartanak fegyelmet és így tovább. Végül jönnek a katonák. Rájuk ordít, hogyha nem teljesítik pontosan kötelességeiket, a frontra küldi őket. („Vajon tudja-e, merre van?” - kérdi gúnyosan a fekete kecskeszakállas káplár, aki az iroda előtt áll, s felügyel a mosogatóvíz-hordó internáltakra.)

Az adminisztrátor fegyelmező haragja átnyúlik a délutánra is. Egyszerre csak arra leszünk figyelmesek, hogy éktelenül kiabál az udvaron, a katonák dobogó léptekkel szaladnak. Mi történt? Lázadás ütött ki? A nagy lárma és felfordulás csupán csak szegény öreg Loló kutyánkért van. Megint fenekedik rá az adminisztrátor. Tegnap, tegnapelőtt is kirúgatta. Most ismét az udvaron látta, s harsogva adta ki a parancsot, hogy hozzák színe elé a rakoncátlan állatot.

Persze, Loló azonnal futásnak eredt, amint rettenetes úr hangját meghallotta. Fél szemére vak volt, a lábai elnehezedtek, de azért mégis jobban bírta a szaladást, és ügyesebben taktikázott, mint a katonák. Azonkívül az udvarra gyűlt internáltak is segítettek rajta. Az üvegfüvő Edouard hasra esett egy katona előtt, amikor Lolót már majdnem elérte. Mások csoportosan álltak fel, hogy az üldözött kutya hátuk mögött elillan hasson.

Percekig tartott az izgalmas hajsza. Majdnem mindnyájan az udvarra gyűltünk. Ez még jobban felbőszítette az adminisztrátort. Most már a kutyát okvetlenül el akarta fogni. Miért volt rá dühös? Igazán nem tudom. Talán, mert ez a fekete, szelíd szemű állat minket szeretett. Furcsa ízlés, az igaz, foglyokhoz szegődni, abból táplálkozni, ami a fogoly tányérján marad. De Loló megelégedett azzal is. Mi hetenként kétszer kaptunk húst, ő hetenként kétszer csontot. Azonkívül főzelék és kenyérhøj jutott ki neki, vagy néhanapján maradék a kantinból.

Loló eljött majd mindegyik sétára is. Ott ballagott köztünk, a világ kincséért sem ment oldalt, elöl, vagy éppen hátul, ahol a katonák lépkedtek. Befurakodott két internált közé, s úgy jött egész séta alatt velünk. Végig a poros országúton. Az adminisztrátor rendelete őt is sújtotta. Nem volt szabad a tengerpartot látnia, az óceán kék hullámain túl, a napfényben megcsillogó szárazföldi városokat. A sirályok nyílsebesen lecsapó, majd fehérén felfreccsenő repülését ideges szemmel nem figyelhette.

A szín, a távlat, a sós ízű levegő el volt tiltva neki is. Azonkívül pedig az országút porát közvetlenebbül kapta, mert alacsonyabb szinten élt a föld felett, mint mi, emberek.

A fekete kutya azért mégsem hagyott el bennünket. Sőt a szeretet és kedveskedés minden jelével körülvelt. Öreg kutya létére próbált szolgálni, ha a duhaj német hajómunkásoknak kedve telt benne, átugrott a kifeszített spárgán, s figyelmesen végigizgulta a kugliversenyeket, s a foglyok bármilyen bolond játékában teljes odaadással és készséggel vett részt. Lehetőleg velünk jött a vízfordásokra is. Talán mindentől eltekintve, én ezért is szerettem őt, mert egyszer az amerikai lány megsimogatta. Keskeny, barnára sült keze, vékony ujjai, amelyeknek

---

⁸⁷ Az internáltaknak tilos...

egyikén kékköves gyűrű csillogott, végigszaladtak az öreg kutyának sártól, piszoktól összekócosodott, szálkás, fekete szőrén.

Az adminisztrátor mindezt tudhatta, sejthette, mert mindent kiszimatolt. Biztosan a faluban azzal is bosszantották, hogy a boche-okat nagyon jól kell ellátnia, ha azoknak módjukban van kutyát tartani. Szegény Loló hírhedt személyiség, megbélyegzett, kitagadott teremtség lett a faluban. Mindenki rúgott rajta, mindenki elűzte. Ennivalót senki sem adott neki. Ő is olyan megvetett, gyűlölt lény lett, mint mi. Csoda-e, ha vonzódott hozzánk? Ha visszalopózkodott, akárhányszor üzte is el tőlünk hatalmas ellensége, az adminisztrátor úr?

Most végre elfogták! Izgatott kiáltások törnek ki mindenfelől. A fekete körszakállas breton katona diadalmasan húzza nyakszörénél fogva végig az udvaron szegény Lolót, aki fájdalmasan üvölt, és vérbe borult egy szemével könnyörögve néz ránk. Mi szaladunk a kutya után. Magunkból kikelve, sápadtan. Maravicsnak a fogai vacognak izgalmasában. Az öreg órás: Weiner, kiabálva, sírva fut, s közben könyveket ejt ki a zsebéből. Zádory rettenetes szidalmakat szór franciául az őrmester fejére, aki most semmi mással nem törődve, a kapu előtt áll, s kéjes izgalommal vár áldozatára.

Különös, örült kavarodás ez. Összeverődhattünk vagy százan az adminisztrátor kis épülete előtt. Nem tudjuk, mi van velünk, mi húz, szédít, űz előre? De valami földöntúli gyönyörűség volna ezért a kutyáért meghalni!... Semmiért másért, csak azért a kivetett, megrugdalt, elöregedett állatért! Sokkal szebb volna ezért meghalni, mint akármi másért. Mint a magunk nyomoráért vagy szenvedéséért, mint bosszunkért, mint leküzdhetetlen vágyunkért, hogy ebből a galád megaláztatásból végre kikerüljünk.

Az adminisztrátor semmit sem vesz észre a rajtunk elhatalmasodó különös hangulatból. Vak szenvedéllyel csak bosszúvágyának adja oda magát. Két fülénél fogva felrántja a levegőbe szegény Lolót, s ráordít a kapunál álló őrré, hogy szuronyával döfjön bele.

A katona lekapja puskáját, s lefelé irányított szuronyával éppen a kutyának készül rontani, amikor valami történt.

Kezdetben jóformán magunk sem tudtuk, mi történt. Annyira bent voltunk a történés izgalmasában, hogy csak pillanatok múlva eszméltünk rá, mit tettünk. Mindnyájan, magunkról megfeledkezve, irtózatossá, halálos szorongással és végső elszárással teli hangon felordítottunk. Olyan volt ez, mint egyetlen rettenetes, félelmetes, végítéletes ordítás.

Csak a hatásból tudtam megdöbbenő erejére visszakövetkeztetni. A katona leejtette fegyverét, a többi örök hiányos öltözetben, puskájukat kézbe kapva szaladtak ki szobáikból.

Az adminisztrátor mozdulatlanul állt. A kutyát kieresztette kezéből, ez a szegény állat meglapulva, remegő testtel feküdt lábai előtt, s nem mert moccanni. Maga a kegyetlen hóhér zöldesbe játszó, fakó arccal vigyorgott. Egész lényé benne volt ebben a gyáva, meghátráló vigyorgásban. Tudta, hogy most a halál torkában volt, s fagyott kényszermosolyával azt akarta mondani, hogy mindez tréfa, gyerekesség és semmi más! A kutyának nem lesz baja. A kutya mehet. Ugyan, micsoda okatlan izgalom! Hát azért van ő itt, hogy egy kutyát megöljön?...

De az adminisztrátor dermesztő vigyorgása csak pillanatokig tartott. Azután rögtön cselekedni kezdett. A kaput kinyitotta, s azon kituszkolta a kutyát. Loló farkát behúzával iszkolt el, mintha szégyenkezett volna, hogy miatta ennyi zűrzavar történt.

Ezalatt a katonák is gyorsan felsorakoztak. Mire az adminisztrátor a kapuból visszalépett, előtte már a teljes számú őrség állott. Némelyiknek zubbonya sem volt, a másik facipő nélkül szaladt ki, de a puskát mindegyik kezében szorongatta. Az adminisztrátor végigvizsgálta őket. Egyiknek meg kellett mutatni fegyverét, hogy a töltések benne vannak-e? Mikor mindezzel

kész volt, a katonák elé állt, kihúzta magát, és most már hatalmának egész arcát előntő döllyével felénk mindössze kézmozdulatot tett, hogy oszoljunk szét. A rendelkező gesztusra már szükség sem volt. Magunktól széledtünk szét, s ki-ki ment dolgához, ahonnan az előbbi izgalmas jelenet felriasztotta.

A nyugalom azonban teljesen egész nap sem állott helyre. Nem tudtunk szokott foglalkozásainkba elmerülni. A könyvek felett elnéztek az emberek, a kártyások a nap eseményét tárgyalták, Vantur Jakab kuglipályáján vidám kiáltások nem hallatszottak. Mindenki Lolóról beszélt. Visszaidéztük emlékünkből az öreg kutya hűséges vonzalmát, kedveskedéseit, törekvő ügyességeit, különös együttérzését velünk s játékra, humorra való hajlamát, amivel ez az elaggott állat, minden életkedvét összegyűjtve, bizonyára kietlen életünkön akart segíteni.

Loló estig legendás alakká nőtt. Annyira átértük őt lélekben, hogy már maga is csupa lélek lett. Olyan kedves, felejtethetetlen lény, akinek közelségét mindig érezzük, s akit annál fájóbban, annál tisztábban szeretünk, mert tudjuk, hogy megjelenése, testtéválása csak hívságos álom.

És Loló „megtestesülése” mégis valóra vált!... Egyik este kint álltunk a bástya kis udvarán az 1-es és 2-es szobák ajtaja előtt. Felhős volt az ég, lassú eső permetezett. Az őszre gondoltunk, a szörnyű nedvességre, a szobákban való örökös elzártaságra. Arról vitatkoztunk, hogy a telet fogságban töltjük-e még? Lapokat nem olvashattunk, a világháború híreiből kívülről csak itt-ott szivárgott be valami, és néha leveleinkben jöttek hónapos késésekkel, ravaszul megfogalmazott híradások: *Mme Olaszország a quitté infidèlement son mari*⁸⁸ - ez annyit jelentett, hogy Olaszország háborúba lépett ellenünk. *M. Medve se porte déplus en plus mal*⁸⁹ - ami a németek nagy offenzíváját írta körül az oroszok ellen.

Däumling, Nagel professzorok, az elmaradhatatlan háborús vitatkozó Bismarck, Soltész, Németh, a külpolitikában mindenkinél járatosabb Lakatos Imre, Dudás és a kis angolpipájából folyton pöfékelő fiatal Maravics álltak csoportunkban. Valami módon eljutott hozzánk Vilna elesésének híre. A németeknek az oroszokat lehengerelő nagy offenzívájáról beszélgettünk, s annak következményeit festgettük magunk elé. Végül is abban állapodtunk meg, hogy mindez nem lehet nagy jelentőségű ránk nézve. A nyugati fronton kellene valaminek történnie. De itt minden áll s ha valami elő is fordul, a kezdeményezés inkább a franciáké. Ha nem is tudtuk volna, hogy Champagne-ban az antant katonái valamelyes sikert mutattak fel, bizvást következtethettünk volna erre Ch. adminisztrátorunk önérzetének megnövekedéséből. Ő csalhatatlan fokmérője volt az antanthadsereg megerősödésének. A legkisebb eredmény is egyszerre megnövesztette hatalmi mániáját, és szegény Loló kiűzetésének minden bizonnyal egyik legfőbb oka volt, hogy Joffre megdicsérte katonáit, amiért Champagne-ban olyan derekasan megmutatták erejüket a boche-oknak. Az adminisztrátor, aki magáról azt hitte, hogy ő is frontszolgálatot teljesít, harcra való készségében nem akart a champagne-i „poilu”-k mögött maradni.

Vilna eleséséből indultunk ki, s nagy kanyarodóval az adminisztrátoron keresztül visszajutottunk Lolóhoz, akiről izgalmas kiűzetése óta nem tudtunk megfedkezni, akármiről is beszélgettünk. És amíg róla folyik a szó, egyszerre Maravics kiveszi szájából a pipát, tágra nyitott szemmel az udvarról felvezető kőlépcsőre mered, s szinte magánkívül kiált fel:

- A Loló jön ott! Akármilyen legyen, ha nem a Loló az! Na, nézzétek!

---

⁸⁸ Mme Olaszország hűtlenül elhagyta a férjét.

⁸⁹ Medve úr egyre rosszabbul érzi magát.

A lépcsőn, szorosan a fal mellé húzódva, valóban Loló surrant fel. A sötétben olyan volt, mint az árnyék. Az éjszakánál valamivel sötétebb, bizonytalan körvonalú folt, amely nesztelenül emelkedett, meg-megállt, mintha ellenséges hangokat figyelne, azután újra elindult.

A kis bástyaudvar egy pillanat alatt megtelt a szobákból kitóduló internáltakkal.

Loló farkcsóválva tolta oda nedves bundáját mindenkire. Nem vakkantott, nem nyivákkolt, mint az örvendező kutya. Tudta, hogy nem szabad szólni. Örömet, szeretetét egész lénye némán sugározta ki magából, csak lompos farkát mozgatta, jobb ismerőseinek lábát nyújtotta oda, vagy kezüket nyalta meg.

Különös éjszakai jelenet. Mi magunk is hamar megtanuljuk Lolótól, hogy bármennyire is szeretnénk, nem szabad ujjongani. A hangos szó elárulhat bennünket. Csak némán simogatjuk meg a kutyát, szótlanul szorítjuk magunkhoz, de ebből a gyöngéd fogadtatásból mindenki ki akarja venni részét. Egész búcsújárás van Loló körül. A legtöbben ingben, mezítláb jönnek. Az 5-ös és 6-os minden lakója szintén elvonul előtte. Az idősebbik Weiner testvér megcsókolja a piszkos, nedves állatot, akinek szegény, üldözött kutya-lelkében bizonyára láthatatlan könnyek peregnek, mikor ezt a nagy meghatódást látja.

A tolongás olyan nagy a kis udvaron, hogy a szobafőnököknek rendet kell teremteni. Mindenki megérti, hogy fegyelemre van szükség, mert a legkisebb zaj elárulhatja Lolót, s akkor menthetetlenül vége van. Csendben, lábujjhegyen mennek vissza az emberek, s Loló körül csak legbizalmasabb barátai maradnak, Bistrán, aki sokszor megosztotta vele lakhelyét, az idősebb Weiner, aki nevelője volt, és táplálói: Leitner és Neuberth, akik mint a konyha vezetői, Loló mindennapi ételéről legkönnyebben gondoskodhattak.

Ők kerestek még ezen az éjszakán Lolónak biztos rejtekhelyet. Elhatározták, hogy nappal egyelőre nem szabad mutatkoznia, s majd gondoskodnak arról, hogy éjjel, kellő óvatosság mellett, mozoghasson is.

Loló, amíg sorsáról döntöttek, boldogan lakmározott az ételekből, amiket Neuberth a konyhából felhozott.

Loló tehát újra lakótársunk lett. De régi, vidám élete nem tért többé vissza. Nappal úgy elrejtették védelmezői, hogy magunk sem tudtuk, hol van. Ez a felforgatott életmód szegény öreg kutyának nem volt ínyére. Hirtelen, úgyszólván napok alatt egészen elaggult. Éjjelenként hiába dobtunk neki követ, hiába akartuk szolgálatni, hiába akartunk vele együtt futni, folyton súlyosbodó apátiájából nem tudtuk felrázni. Rendszerint az udvar sarkába húzódott, s ha simogattuk, beszéltünk hozzá, a farkát csak alig észrevehetően mozgatta meg.

Teljesen elhatalmasodott rajta a búskomorság, s talán valami titkos betegség is gyötörte, amiről szegény Loló nem panaszkodhatott, de ha talán tudott volna, bizonyára akkor sem teszi, irántunk való gyöngédségből.

Egy éjszaka azután tragikus fordulat állt be Loló állapotában. A hátsó teste megmerevedett, úgyhogy csak csúszva, roppant erőfeszítéssel tudott a két első lábán néhány lépést tenni, de az is akkora fáradságába került, hogy utána tehetetlenül roskadt össze, s fejét fájdalmasan szorította előretolt lábai közé.

Soha nem nyögött vagy vonított. Talán nem akarta fájdalmát elárulni, vagy félt attól, hogy az adminisztrátor tudomást szerez ittlétéről. Egész testén csak nagyon halk hörgés remegett át, amely kicsit akkor erősödött, amikor Bistrán és Weiner hajnal felé felemelték, hogy rejtekhelyére szállítsák. Irtózott az egyedüllétől, nappali tartózkodási helyétől, ahol biztosan megtámadták a patkányok, amióta védekezni nem tudott.

Két hűséges őrzője folyton azon törte fejét, hol lehetne neki valahol a bástyaudvaron olyan helyet készíteni, ahol napközben is észrevétlenül ellehetne. Gondoltak erre nemcsak amiatt, mert a kutya rettegett búvóhelyétől, hanem mert arról értesültek, hogy az adminisztrátor és kémjei is sejtenek valamit, s állandóan figyeltetik őket. Ez nem is volt egyébként csoda, mert a különben is mindig titokzatos arcú Bistrán és az alkimista könyveket bújó Weiner, amióta Lolót őrizték, olyan rejtelmes arccal jártak-keltek, hogy még az adminisztrátornál kevésbé gyanakvó embernek is magukra vonták volna figyelmét.

Loló közben mind nehezebben bírta még az éjszakákat is elviselni. Néha most már nemcsak hörgött, hanem különös, hátborzongató hangon vonított is. Vékony hangú, visszafojtott jajgatás volt ez, olyan, mint a csecsemőé, akit halálos láz fojtogat. A csendes éjszakában mindnyájan hallottuk fent a várépületben, s nem tudtuk tőle szemünket lehunyni.

Weiner az egész éjszakát vele töltötte, fejét ölébe vette, ernyedten lecsüngő nagy füleit simogatta, hulladozó szőrén végigjártatta a kezét, s közben beszélt hozzá. Azzal áltatta, hogy majd elviszi Genfbe, ott szép lakása van, kanárit tart, egy szép fehér macskát és sok apró, kedves kiskutyát, amelyek mind Lolónak fognak szolgálni. Leírta, hogy milyen lesz ott a fekhelye, mit kap majd enni. Egy öreg asszonyról is beszélt, akit Mme Martinnak hívtak. Ez az ősz hajú, fehér kötényes asszony fogja majd Lolót gondozni olyan szeretettel, amilyent csak egy ilyen sokat szenvedett, hűséges állat megérdemel.

Loló nem jajgatott, ha Weiner beszélt hozzá. Fél szemével felnézett rá, mintha értené minden szavát. És ez a nagyot halló, görbe hátú, elfinomult arcú zsidó órás szinte lázas, rajongó önkívületben beszélt a szenvedő állathoz. Mintha nem is beteg kutyához, hanem magához az elmúlhatatlan, örök szenvedéshez beszélt volna. Ha azután szavára a kutya fájdalmai nem enyhültek, németül vagy franciául szólt hozzá: „Soll ich dir das deutsch sagen?” „Sûrement tu ne me comprends pas, mon pauvre, petit chien”...⁹⁰

A kutya utolsó éjszakáján Bistrán és Weiner elhatározták, hogy a bástyaudvar leomló fala tövében Loló számára gödröt ásnak, azt fával, szalmával, ronggyal kibélelik, s feléje úgy állítják vissza az omló köveket, hogy senki se gyanítson semmit.

Loló egész éjjel nyugtalan volt, Bistrán és Weiner el sem mozdulhattak mellőle. Vantur Jakab viharlámpájának fénye mellett mi nyolcan-tízen készítettük Loló rejtekhelyét, ahol olyan lakása lesz, hogy a legúrabb kutyák is megirigyelhetik tőle. A munka órákig tartott. A szerszámokat Vantur Jakab szállította, ő szerzett néhány szál deszkát is, míg a többiek szalmát, rongydarabokat szedtek össze.

Kora hajnalban készültünk el a munkával. Minden kitűnően sikerült, a gödörnek padlója volt, Lolót puha, kényelmes fekvőhely várta, elébe készítettünk lábost a víz és tányért az étel számára, a gödröt felül elzáró köveket pedig úgy állítottuk vissza, hogy az természetes omlásnak látszott s ennek ellenére résein át bőségesen eresztett be fényt és levegőt. Éppen kész művünkben gyönyörködtünk s már szólni akartunk Weinernek és Bistránnak, akik a bástyaudvar végében Loló mellett guggoltak, amikor a hátunk mögött, végig a bástyára felvezető kőlépcsőn, rohanó léptek kopogása, fegyverek zöreje hallatszott.

Megdöbbenve néztünk hátra. Az adminisztrátor vezetése mellett, lámpákkal felszerelve, szuronyos puskájukat előreszegezve, az őrség katonái nyomultak fel. Az adminisztrátor diadalmasan lépett elő, mint aki hosszas kémlelés után olyan fogást csinált, amelyért feljebbvalótól vitézi érmet kap.

---

⁹⁰ Németül mondjam neked? Biztosan nem értesz meg, szegény kicsi kutyám...

- Mi készül itt? - támadt ránk, s két kezével a kiásott földre és a befejezett mű körül szétszórt szerszámokra mutatott. - Ne tagadjanak le semmit! Figyelmeztetem, hogy töredelmes bevallással büntetésüket enyhíteni fogják.

A katonák harcra készen álltak fel az adminisztrátor mögött. Az egész jelenet olyan furcsa, váratlan volt, hogy nem is jutott eszünkbe komikus oldalára gondolni. Inkább sajátságos magátólértetődöttséggel bámultunk az ellenünk felvonuló fegyveres erőre, mint ahogy rossz álmainkban a legképtelenebbül fellépő veszélyeket is természetesnek találjuk.

Csodálkozásunk zibbadtságából először a két konyhaember tért magához. Ők mondták el az adminisztrátornak, hogy mi történt.

Az adminisztrátor természetesen nem akarta hinni:

- Minek tartanak maguk engem? El akarják hitetni velem, hogy éjnek idején azért ásnak itt, bontják meg a várfalat, hogy egy kutyának fekvőhelyet készítsenek? Tökfilkónak néznek engem, aki kiképzett titkosrendőr vagyok?... És hol az a kutya, amely miatt fel akarták forgatni az egész várat?

Szótlanul nyitottunk utat a hatalmas úrnak.

A bástyaudvar végiben Weiner és Bistrán között ott feküdt elterülve a kutya. Weiner piszkos zsebkendőjével könnyeit szárította. Az örült Bistrán némán, a messzeségbe nézve, virrasztott az elnyúlt állat fölött. Nem is embernek látszott. Szakállal benőtt, félelmetes arcán titokzatos, földi dolgok fölé emelkedő mosoly játszadozott. Időtlen, élő fajtákba beoszthatatlan lény volt, mintha e nyolcszáz éves kolostor lelke penészből, porból, elfojtott jajokból és szenvedésekből testet öltött volna benne, s ő olyan messzi világba nézne, ahol élet és halál, öröm és szenvedés között a határvonalak rég elmosódtak.

- Megint ez az átkozott fekete kutya! - ordított magából kikelve az adminisztrátor.

- Meghalt! Adminisztrátor úr ne bánts! Meghalt! - jajdult fel Weiner zokogásba fúló hangon.

Mindnyájan a kutya felé mentünk. A természet mintha csak kedvünkért húzta volna fel az éjszaka utolsó fátylait: már a hajnal gyöngyszínű fényében feküdt előttünk Loló sokat szenvedett, elgyötört teste, holtan.

Csak most láttuk, mennyire elrútította a betegség. Szőre foltokban hullt ki, s előbújt kékes-szürke, vörös pettyes bőre. Lesóványodott testéből kiütköztek csontjai... És mégis, volt rajta valami megmagyarázhatatlan szépség. Talán tökéletes nyugalma. Talán testének anyagtalán könnyűsége... A lábait úgy görbítette, mintha most is szaladna. De többé földi rögökbe, ellenséges akadályokba nem ütközött. Biztosan a felhőkön át száguldott...

Az adminisztrátor még egyszer végigjáratta tekintetét rajtunk. Mindegyikünket külön szemügyre vett. Talán a feketelistára jegyezte nevünket, amelyet állandóan fejében hordott. De lehet, hogy látva sápadt megindultságunkat, megmozgott benne is a szív. Mindenesetre abbahagyta a kötekedést. Katonáit visszaparancsolta, s azután a kutyára mutatva, csak annyit mondott:

- El kell hordani innen!

Majd nehézkes, megfontolt lépésekkel magunkra hagyott.

Lolót beletettük abba a gödörbe, amelyet fényűző lakásnak szántunk számára. A földet visszahánytuk, s a köveket is sűrűn, tartósan építettük vissza hantjai fölé. Most már nem kellett arra ügyelnünk, hogy szegény állat fényt és levegőt kapjon. Biztosan más úton szerzi azt meg magának.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

BÖRTÖN A BÖRTÖNBEN

1

Az adminisztrátor nem akarta csak úgy szárazon lenyelni, hogy hiába lármázta fel éjszaka idején az egész őrseget, s akkor, amikor ki tudja milyen zendülést készült csírájában elfojtani, nem talált mást, mint egy szerencsétlen döglött kutyát. A faluban mindjárt másnap megtudták kudarcát, s mindenki rajta nevetett. Palvadoz úr, Noirmoutier nagyhasú polgármestere, aki még mindig haragudott, hogy az adminisztrátori állás zsíros tisztségéből kitúrták, olyan kacagásba tört ki, hogy majdnem orvosi beavatkozásra volt szükség görcsének elfojtására. Hűséges életpárja bejárta a noirmoutier-i vezető polgárok házait s mindenütt kiszínezve, túlozva adta elő az esetet. Az adminisztrátor szégyenében napokig nem járt ki a várból, s azon törte fejét, hogy miképpen álljon rajtunk bosszút, mintha az egésznek mi lettünk volna okozói.

Természetesen, foglyokon bosszút állni nem nehéz dolog, különösen olyan hatalmas úrnak, mint amilyen az adminisztrátor úr volt. Elég csak elsikkasztani a leveleket vagy csomagokat, elég eltiltani ezt vagy azt, s az elzárt életnek súlya azonnal százszorosra fokozódik.

Az adminisztrátor a könnyű bosszúmódozatok között is a legválogatottabbat, a legfájóbbat választotta: este hét órától kezdve elzárta előlünk az udvart, az álmatlanoknak, a gondoktól, ideges kísértésektől gyötrötteknek egyetlen menedékhelyét. Ezentúl az esti leves után mindenkinek fel kellett a szobákba mennie, a bástyaudvarról a nagy udvarra levezető kőlépcső ajtaját becsukatta, s hogy a katonáknak is kijusson a kellemetlenségből, a bástyaudvar körüli falra szuronyos őrt állított, akinek egész éjszaka lesnie kellett, hogy mit csinálnak a foglyok az elzárt várépületben.

Ennek a szigorú intézkedésnek egyéb következményei is lettek. Ezentúl nem lehetett az előszobából nyíló lépcsőfőn vagy a szűk bástyaudvar falai mentén levegőt szívni, beszélgetni vagy sétálni, ha talán egész napi esőzés után éjszaka kiderült az idő, mert a *sentinelle*⁹¹ a magasból mindjárt ránk kiáltott, hogy menjünk vissza a szobákba. De nem lehetett lemenni nevezetes mellékhelyiségünkbe sem, amely a nagy udvar egyik kis mellékudvarában volt megásva. Ezen azután az adminisztrátor úgy segített, hogy a bástyaudvaron a szobák elé keskeny hordókat állíttatott fel, amelyek Guillaume „liberalizmusa” idején még fürdőkádaként szerepeltek, s ezek a bástyaudvar kiálló kövein állandóan hintázó, rozsdás pántú hordók szolgáltak arra, hogy kétszáz fogoly nem a legesztétikusabb szükségleteit ott végezze.

Mindössze négy ilyen hordó volt. Rövid használat után máris irtózatossá bűzt árasztottak, s olyan piszkosak voltak, hogy ha valaki valóságos egyensúlyozó művészettel fel is tudott kapaszkodni rájuk, nem szállhatott le úgy, hogy emlékül a maga piszkával együtt másokét is el ne vigye.

Szobáink elé, amelyek levegője úgyis dohos, fülledt és kibírhatatlan volt, a bűzös fürtelemnek, a ragálnak és az undorító szennynek ezt a négy állandó gyűjtőedényét állíttatta fel a megdühösödött adminisztrátor, úgyhogy aki a zsúfolt lakóhelyiségek áporodott levegőjétől szédülten támolygott ki a bástyaudvarra, az éjszakai friss levegőt csak ezen a döglötességen keresztül szívhatta.

---

⁹¹ Őr.

Az új rend büszke önteltséggel öntötte el a fogolytábor diktátorát. Most esküdjének össze ezek a boche-ok! Most jöjjenek elő a döglött kutya nevetséges ürügyével! Amikor lyukat akartak fúrni a falba, hogy azon át leereszkedjenek az árokba!... Az adminisztrátor már újra kijárt a faluba. Felháborodással beszélt azokról a gyáva civilekről, akik az ő felelősségteljes munkájából gúnyt űznek. Mi lenne Noirmoutier békés lakosságával, ha ő ezeket a folyton lázongó vadállatokat nem tartaná féken? Most is biztos értesülése van, hogy az egyik fogoly összejátszik egy katonával, a katona éjszaka leereszti őt kötélre, s a fogoly valamely hazafias kötelességéről megfélemlített lányhoz megy szeretkezni. De csak rá kell bízni, elcsípi ő majd a boche-ot is meg azt a romlott nőszemélyt is!

A kantinosné bizalmas közléseiből értesültünk az adminisztrátornak ezekről a kifakadásairól, amelyeket valamelyik kiskocsmában néhány ingyenbort szerető, elaggott noirmoutier-i polgár társaságában hangoztatott. El lehettünk tehát készülve rá, hogy a szigorított rendet nemcsak parancsban adja ki, hanem végrehajtását ellenőrizni is fogja.

Egy éjszaka azután az első ellenőrzés meg is történt.

Hűvös, de derült idő volt. Kétheti esőzés után végre nem hallottuk a vízcseppek állandó, egyhangú permetezését. Ez az éjszakai csendet még jobban fokozta. Az előszobájtó kitárt szárnyain át bámultunk az éjszakába, amely oly megnyugtatón üres és tágas volt, hogy többé az esőfüggöny nem töltötte be. A megszakadozott felhők közül erőtlen fényű, sápadt hold bújt elő. Szemben, a belső fal vaskorlással védett párkányán az árnyékba borult őr járt fel és alá, s úgy látszott, hogy nem sokat törődik azzal, ha valamelyikünk a szennyhordókon túl a bástyaudvaron néhány percet időzik. Rubin, aki valamelyik genfi óragyárnak franciaországi képviselője volt a háború előtt, már legalább tíz perce kint sétált a kis udvaron, anélkül, hogy az őr bekergette volna. Ez a sűrű fekete hajú, olajbarna arcú fiatalember sokat szenvedett a gyomrával, s a szobák éjjeli levegőjétől állandóan rosszul lett. Csak úgy bírta kihúzni az éjszakát, hogyha a felét esőben, szélben is kint tölthette a szabad levegőn. Azt mondták róla, hogy pénzt vagy dohányt ad az őrt álló katonáknak, s ezek túrik, hogy a szigorú rendelet ellenére is kint tartózkodhassak a bástyaudvaron.

Az előszobában a füstös lámpa alatt az elmaradhatatlan idősebb Weiner olvasott. Ma nyugtalan éjszakája lehetett Soltésznek és Neufeldnek is, mert ők is olvasásba merülten álltak a lámpa alatt. Maravics pipázott, és a harcos kedvű Popperrel beszélgetett. Schnitta, a jó megjelenésű, magas magyar pincér házi készítésű sakktábla fölé görnyedt, és Birkhannel órákig elnyúló csatát vívott. Birkhannak is mélyen le kellett hajolni, ha az alacsony asztalfélére helyezett táblát el akarta érni. Mindkettőjüknek megfordítva volt fejébe húzva a biciklisapka. A szőke, ijesztően sovány Birkhan, amíg a sakkfigurát hosszú, csontos ujjával ravaszul kieszelt védekező helyzetbe tolta, fogsága alatt isten tudja már hányadszor, a citerás osztrák pincértársától eltanult dalfoszlányt énekelte: *Ma Unschuld tu i net verkaufen!*...⁹² A gazdag legény csábításait visszautasító árva lánynak ez az érzelmes tiltakozása furcsán hatott a szőke, csontos pincér ajkán, aki a dallal bizonyára csak azt akarta kifejezni, hogy mint sakk-ellenfél nem egykönnyen adja meg magát. De lehet, hogy másfelé is célzott, mert dr. Herz szintén kint tartózkodott az éjjelezők között, és sugárzó, boldog arccal adott francia leckét a cseh fiúnak.

Ilyen békés hangulatban szórakoztunk, amikor egyszerre a bástyafal felől, a magasból bömbölő hang riasztotta fel az éjszaka csendjét:

- Tirez sur lui!

Lőjön rá! Halált parancsoló hang az elnyugodott éjszakában.

---

⁹² Nem adom el az ártatlanságomat!

Mindnyájan összerázkódtunk, s önkéntelenül is az ajtó felé siettünk. Valaki óvatosságból eloltotta az előszoba kis lámpáját, lehet azért, mert azt gondolta, mi követtünk el a fennmaradással szentségtörést s a szigorú parancs ellenünk irányult.

A vészes vezényszó megismétlődött:

- Tirez sur lui!

Az elsötétült előszobából tisztábban kivettük a holdvilágos bástyaudvar képét. A belső fal párkányán, a vaskorlátnak támaszkodva az adminisztrátor állt. Elődomborodó hasának, lefelé szélesülő arcának, egymásba folyó kövér combjainak körvonalát tisztán kivettük. Mikor másodízben üvöltötte el parancsát, egész testében megingott, úgyhogy két kezével a korlátba kellett kapaszkodnia. Mellette állt egy másik árnyék. Szuronya hegyén zöldes csillogással gyúlt ki a holdfény. A szurony akkor is a váll felett maradt, amikor a parancs másodszor elhangzott... Az őr nem engedelmeskedett felettesének.

Ebben a pillanatban a bástyaudvar árnyékából előlépett Rubin, s felkiáltott az adminisztrátornak:

- A vadak között vagyunk, adminisztrátor úr? Azért, mert rosszul érzem magamat, s kijövök ide sétálni, mégsem lehet egyszerűen lelövetni.

Csak most értettük meg a helyzetet. Az adminisztrátor ellenőrizni jött az őrt. Képes volt a nagy udvaron felkapaszkodni a várfalra s a nyaktörő úton körbemászni egészen a bástyakiszögellésig, amely a várépülettel szemben volt, hogy meglepje az őrt és esetleg bennünket. Szándékosan választotta az első éjszakát, amikor nem esik, mert gondolta, hogy ilyenkor inkább kint leszünk a bástyaudvaron.

Az őrmester hangját és Rubin válaszát természetesen mindenki hallotta a várépületben. Az előszoba egyszerre megtelt a szobákból kiömlő internáltakkal. A 6-os szoba ablaka, amely a bástyaudvar fölött volt, csörömpölve nyílt meg.

Feszült csendben vártunk, mi fog történni. Rubin mozdulatlanul állt az udvaron. Az őrt álló katona még mindig nem nyúlt fegyveréhez. Az adminisztrátor érezte, hogy most már tekintélye megóvása miatt is folytatnia kell a dolgot. Bizonyára észrevette a sötét előszobában kavargó árnyékalakokat is. Ez a sötét embertömeg vele szemben nyugtalansággal töltötte el. Ki tudja, még mi jöhet onnan, ha egy pillanatra is meghátrál? Erélyes akart tehát továbbra is maradni.

- Ha tisztességes szándékai vannak, mért bujkál késő éjszaka a sötétben? Mi? Erre feleljen! - üvöltötte olyan erővel, hogy belefulladt szavaiba.

- Mondtam már, hogy rosszul lettem, és szükségem volt friss levegőre. A rosszullétet nem lehet időhöz kötni!

- Á, maga még tréfálni is merészel? Lássuk csak, hogy hívják, bújjon elő az árnyékból! Látni akarom! - s amíg ezeket mondta, ki akart hajolni a korláton, hogy Rubint szemügyre vegye. De hirtelen mozdulatában megtántorodott annyira, hogy az őrnek kellett két kézzel megragadni, mert különben a vaskorláton át lezuhant volna a bástyaudvar kövezetére.

Most döbbenetes dolog történt. Amíg az adminisztrátor fent a bástyaudvaron egyensúlyát kereste, egy hang a sötét előszobában félelmetes erővel szólalt meg:

- Részeg disznó! Nem szégyelli magát, annyit ivott, hogy a lábán sem tud állni!

Kísérteties csend következett erre. Mi fog most történni? Az adminisztrátor fellármáztatja az egész őrséget? Katonájával belelövet az előszoba árnyékalakjaiba? Vagy Rubinra irányíttatja a fegyvert, aki most egészen előre jött a várépület holdfényben fürdő falához, és szembe fordult vele?

Egyik eset sem következett be. Pár pillanatnyi feszült csend után, az adminisztrátor kihúzta magát, és a mellére ütött:

- Én vagyok részeg? Én? Én ittam sok bort? Ebből egy szó sem igaz. Hogy mondhatnak ilyesmit? Ch. adminisztrátor tudja kötelességét. Nyugodtak lehetnek, ő sohasem részeg!...

Általános nevetés támadt erre az előszobában. Most már mindnyájan tudtuk, hogy az adminisztrátor valóban részeg.

Lehetett valami kísérteties a láthatatlan tömegnek ebben a harsogó kacagásában, mert az adminisztrátor egyszerre izgatott lett, sapkáját fejéről levette, és verejtékes homlokát zsebkendőjével törölte meg.

Az előbbi hang megismételte:

- Részeg vagy! Részeg disznó vagy!

Ugyanakkor, valószínűleg mert az első bátran kimondott szó zsilipet nyitott a rég elfojtott keserőségeknek: más szidalmazó és vádló hangok is harsogtak fel a sötét szobában s lassanként egészen különös, hátborzongató kórussá folytak össze, mintha megölt embereknek lelkei támadtak volna fel és hóhérukat vádolnák.

- Salaud! Embusqué! Cochon! Tas de merde! Saligaud! Tu veux nous tuer, sale ivrogne? Lâche chien!⁹³

A szidalmazás, a számonkérés izgalma mindenkit elfogott. Szavakkal, szitkokkal való lincselés volt ez. Az elkeseredés örületében úgy érezték ezek a meggyötört foglyok, hogy hóhéruk teste kezükben van. Mindenki rúgni, harapni, fojtogatni akart. A féktelen, durva mondatokban számon kérték minden eddigi kegyetlenségét. Egyik a cellát emlegette, ahová becsukatta, a másik az eltüntetett leveleket, csomagjait követelte, a harmadik a bűzös hordóba kívánta. Egyik panasz a másikba kapcsolódott, egyik szitokból másik nőtt ki. A végén francia, német és magyar szavak borzalmas üvöltésben nőttek és kavarodtak össze, mintha nem is emberek, hanem valamely rémület, minden méretet felülmúló fantom torkából szakadtak volna ki.

És ehhez az általános, vad ordításhoz egyszerre csak vékony gyermeksíráshoz hasonló hang kezdett társulni, amely fáradhatatlanul csak egy szót ismételt: *falarisz! falarisz! falarisz!* A könnyen elrekedő, nyöszörgő hangot eleinte a többiek teljesen elnyomták. De később, talán mert annyi elfülő szenvedély volt benne, vagy mert mindenki előtt ismeretlen volt a szó, amelyben ez a tehetetlen, örvongó düh megnyilatkozott, a többi szitkok lassanként lemaradtak mellőle, s a sötét szobából meg nem szűnő ismétléssel most már csak egy rikoltás hallatszott: *falarisz! falarisz! falarisz!*

Az idősebb Weiner hangja volt ez. Ezt a jámbor félsüket embert önkívületbe sodorta az izgalmas jelenet, s öklét rázva, rekedten, lihegve furakodott előre a tömegben, hogy szembeszálljon a gyűlölt ellenséggel, aki Lolónak, az ő szegény, szeretett kutyájának vesztét okozta. Szerencsére, társai nem engedték, hogy kirohanjon a szobából. Erre hangja még félelmetesebb lett, most már úgy üvöltött-hörgött, mintha fuldokolna.

---

⁹³ Gazember! Lógós! Disznó! Szarházi! Rohadék! Te akarsz megölni minket, piszok részeges? Gyáva kutya!

Az adminisztrátor, aki könnyedén rázta le magáról a többi gyalázó szót, Weiner hangjától megdöbbsent. A dühnek, az elszánásnak természetfölötti erejét érezte benne, azonkívül nyugtalanította az ismeretlen, rejtelmes szó. Ahogy Weiner hangja mind közelebből s mind borzalmasabb megfeszüléssel sújtott feléje, fokozatosan hátrált, visszahúzódott, mintha tüzes vassal közelednének feléje. Végre is nem bírta ki már tovább. Egészen megjuhászodva, szinte könyörgéssel szólt ki a korláton át:

- Hagyja már abba, kérem! Mit akar tőlem? Elismerem, félreértés volt részemről. Hagyja abba!

És amikor minden elhallgatott, az adminisztrátor kijózanult, de tőle sohasem tapasztalt szelídséggel hozzáfűzte még:

- Felejsük el az egészet! Én csak kötelességemet teljesítettem.

- Piszkos kötelesség! - hallatszott újra az első mély hang, amely az egész szitokhullámozást megindította.

- Lehet, hogy piszkos kötelesség - ismerte be szinte alázatosan az adminisztrátor -, de kötelesség!

Az éjszakai drámai jelenet lezárult. Az adminisztrátor nyaktörő útján visszaindult, az ör tovább folytatta sétáját. Az előszoba lassan kiürült. Valaki újra meggyújtotta a petróleumlámpát...

A homályos fényben megpillantottam az idősebb Weinert, aki a falhoz támaszkodva állt. Nagy, zöldeskék szeme kitágultan csillogott, őszülő haja vékony, csontos homlokába csapódott, s halvány ajkai még mindig remegtek, mintha a lényéből kitörő harag már csak ott táborozott volna. Furcsa meghatódottsággal néztem ezt a rongyos ruhájú, lesóványodott embert, akinek vékony lábai óriási facipőkben tűntek el. Kellett ennek a rajongó, álmokban élő nyomorék embernek Genfből Franciaországba jönnie, hogy az állítólagos francia forradalmat megnézzék?... Nemrégiben hírt kapott Genfből, hogy lakbére fejében minden ingóságát, bútorait és műszereit elárverezték. Nem volt már otthona sem! Madame Martin, a kanári-madár, a kis kutyák, mindaz, amivel a haldokló Lolót áltatta, csak tudatos, jámbor hazugság volt!...

- Weiner úr - kérdeztem tőle, amikor fejbőlintással üdvözölt -, milyen rejtélyes szót vágott maga az imént az adminisztrátor fejéhez?

Weiner kezéből tölcseért formált füléhez, s már sovány, a hidegtől kékipirosra színesült arca a régi mosolyban fürdött, amikor fejét hozzám hajtotta, hogy megismételjem a kérdést. Klasszikus szaktanárságom miatt szégyenkezve tudtam meg, hogy Phalaris régi szicíliai zsarnok volt, aki áldozatait ércbikában égette el, s jajveszékeléseik kellemesebbek voltak fülének, mint a legelragadóbb harmóniák.

Megköszöntem a felvilágosítást, s elbúcsúztam Weinertől, aki könyvekkel telerakott zsebéből régi, bőrkötéses művet húzott elő, és ott a fal mellett állva, megint belemerült a tudományok tiszta világába, ahonnan előbb a fájdalmas élet durva zaja riasztotta fel.

2

Másnap ismét beborult, s elkezdett esni a reménytelen, makacs novemberi eső. Még egy pár napig mulattunk az éjszakai jeleneten, s különösen sokat emlegettük a szobákban, a refektóriumban vagy a kintinban, ha összejöttünk. Weiner megbélyegző „falarisz”-át. De azután elfelejtettük ezt is. Mindent eltemetett a köd, a felhő, a folyton zuhogó eső.

A várépületbe ilyenkor kezdett beköltözni az a valótlan, álomszerű élet, amelybe a változatlan és gyűlöletes mindennapi élettől menekültünk el. Azokat, akik velünk együtt voltak, kezdtük észre sem venni. Egész környezetünk háttérbe lépett, s az életösztön sajátos játékaival beleéltük magunkat teljesen abba a mániába, kifestett képzeletvilágba, erőszakosan hajszolt munkába vagy szórakozásba, amelynek egész napunkat áldoztuk.

Délután öt óra felé a szobákban megszűnt a munka. A sötétség előbb gyűlt meg a vastag falak között, mint kint a szabad ég alatt. Lámpára kevés embernek tellett. Mielőtt lementek volna sétálni az udvarra a szoba lakói, előbb végigdültek a szalmazsákon, és pihentek. Élvezték a csend ritka pillanatait. Varrógép, kalapács, fűrő, gyalu, véső, gyakorlatozó hangszer, veszeke-dés zaja elült. Egy-egy álmodozó kéz pengetett halkán a gitáron. A szobában különös neszek támadtak. A nyomorúságos élet valóságával szemben való nappali, konok küzdelem most engedett feszültségéből. A képzelet világa ilyenkor akadály nélkül vette át uralmát. A múlt emlékei járkáltak köztünk, a messzire tűnt otthon bűvös szépséggel csillogott fel. Minthogy tiszta képzeletté lettünk, könnyen társultak hozzánk a több száz éves várépület régi lakói, az olvasott művek alakjai, mert hiszen ők is csupán a képzelet húsából és véréből éltek. Minden előbb lett, amit képzeltünk, mint mi magunk. Olykor elfojtott sírás hallatszott, de az sem fájt, az sem vádolt. Nem mi sírtunk, csak magunkat sirattuk. A csend nőttön nőtt, amint belefelejtkeztünk a szellemvilággal való ölekezésbe. Ha valaki feltévedt az udvaron zajongó sétálók közül, s megnyitotta az ajtót, azt hitte, hogy senki sincs a szobában, pedig ha különös léleksugarakkal bevilágít, színes, tündöklő alakok kavargását, csodálatos élmények változatosságát látta volna. Nagy, ragyogó színpadot, amelyre az élet, minden élet felszorult, míg lent hazug lármával csak üres árnyalakok rótták mindennapi rabsétájukat.

Az esős hónapokban legfőbb gondunk volt, hogy elviselhetetlen elhelyezkedésünkön valamit javítsunk. A szobákban a zsúfoltság, a kiirthatatlan szemét és piszok miatt alig lehetett valami eredményt elérni. Ezért rávetettük magunkat a „toronyszobák”-ra. Nem voltak ezek szobák, inkább kútüregek. A magasba nyúló, körbefutó falakról patakozott a penészes lé. A lőrészerű kis ablakokon át világosság alig szüremlett. Olyan elhanyagolt állapotban találtuk őket, hogy őrünk először meg sem engedték a bennük lakást. A fekvőhelyek zsúfoltsága, a viszonylagos magány keresése azonban lassanként ezekből a penészes lyukakból is alvó és tartózkodási helyet teremtett.

Először Dudás, az aviatikus vette birtokába a 6-osból nyíló egyik toronyszobát. Kemény tölgyfaajtó választotta el ezt a helyiséget a közös szobától úgy, hogy ha az ajtót bezárta az ember, élvezhette a magány gyönyörűségeit. Éppen annyi hely volt benne, hogy a faluban vásárolt széles parasztágy beférhetett. Dudás utazóládáját, amelyről a perigueux-i katonák tréfásan jegyezték meg, hogy koporsóját hozza benne, már bonyolult kötélszerkezettel felhúzta a falra úgy, hogy az felette lebegett, valóban, mint Mohamed koporsója. Kis petróleumkályhát szerzett be, amely bűdös volt, s a fal nedvességét nem bírta felszívni, de nyílása elé vörös hólyagpapír volt feszítve, s azon keresztül barátságos meleg vörös fény szüremlett át a szobába. Mosdótálat is vett a kázinó útján, kis polcokon toaleteszközeit sorba rakta, a középen félliteres kölnivízzel, más polcokra teafőzőt, konzervdobozokat állított. Gyönyörűség volt ezt a berendezést nézni. A kultúra első térhódításának lehetett tekinteni a noirmoutier-i várépületben.

Dudás az ágyon ülve fogadta az embert. Egyik, zöld bokavédővel körülcsvart lábát felhúzta az ágyszélre, cigarettával kínált, barna, barátságos szemével kedvesen nézett vendégére. Mindig kifogástalanul öltözködött, pár csepp kölnit magára hintett, rövidre nyírt, göndör haját gondosan elválasztva hordta. Szerette a szép dolgokat, a szép mozdulatokat, a szép, halk szavakat. Amennyire tudta, megteremtette maga körül Noirmoutier-ban is az úriság légkörét. Azt hiszem, több ezer frankkal a zsebében jött a fogságba. Azonkívül nagyon sok holmija

volt. Apja Zenta város élén állott hosszú ideig, anyja jómódú szerb családból származott. Otthon gazdagon ellátták mindennel, amikor Párizsba jött, hogy Blériot-nál a repülést megtanulja.

A lényéből kisugárzó úri, gondtalan harmóniát azonban néha valami zavarta. Hosszas együttélésünk alatt apró jeleket figyeltem meg rajta, amelyek belső kötöttséget árultak el. Talán diákkori tragikus élménye nyomta, amikor gyerekes összezördülés után egyik társára rálőtt? Vagy szerelmi ügye kísért Zentától Párizsig s azután a fogságba? Arra is gondoltam, hogy talán szülei közben szegények lettek, vagy összetűzött velük. Levelet nagyon ritkán kapott s akkor sem hazulról. Titokzatosság, rejtett gond lebegett körülötte. Szokása volt, ha különösen sakkozás közben valamin elgondolkozott, hogy kis angol bajuszát csűrte-csavarta, tépdeste. De a sakk vagy a kártya feladatát már rég megoldotta, amikor még mindig bajuszát gyűrte, mintha kis gondpallóján, magáról megfeledkezve, belépett volna a nagy tépelődések hullámai közé. Ilyenkor azután, midőn magára ébredt, szemét összehúzta, talán hogy a nagy méretekről áterőszakolja fogolyélete kicsinyes kulisszái közé.

De ritkán s alig észrevehetően esett ki egyensúlyából. Mindig tudott foglalkozni valamivel, mindig volt miről társalognia. Bácskai emlékeit magával hozta, és színesen elevenítette fel. Blériot-ról és repülőtanoncságáról is érdekesen beszélt. Azonkívül nem fogyott ki a párizsi mozgósítási élményekből, a szőke pesti ügyvéddel és Fenyvesi mérnökkel megélt kalandjaiból. És végül jöttek a tervek. A fogságban is Fenyvesivel együtt repülőgép-modelleket rajzolgatott. Ha majd egyszer újra szabad lesz! Ha repülhet! Neki is megvolt, mint mindnyájunknak, dédelgetett terve, hogy kiszabadulása után miként megy vissza Pestre. Órákig latolgattuk, hogy mi lesz jobb, ha már Svájcban vagy csak Bécsben ül repülőgépre! Alkonyatkor akart érkezni, amikor a királyi vár ablakai vörös fényben égnek, az égbolton bágyadt rózsaszín, sárga, zöld és kék színek keverednek, a Duna vize pedig olyan, mint olvadt arany, és a vén budai vártemplomból, mint üdvözlésre siető fehér galambok, az esti imára hívó harangok kondulásai szállnak felé...

Dudástól az ínséges fogsági környezet ellenére is mindig úgy jöttünk el, mintha vendégségből távoznánk. Külön szobája természetesen csakhamar divatot teremtett a kolostorban. A 6-osnak másik, valamint nagyobb toronyszobáját három osztrák pincér foglalta el. Ők bizony nem nagyon tüntették el az idő pusztításának nyomait. A penészfoltok, falleomlások megmaradtak, de valahogy a helyiség, csak azért, mert laktak benne, lassanként barátságosabb és elviselhetőbb lett. Ide húzódott be Fritz citerájával, Birkhannal együtt és a szűk helyet később megosztotta velük a vékony hangú, mindig pattanásos arcú Heibl, az egyetlen az osztrák pincérek közül, aki világiasságát és tanult szertartásos komolyságát a fogságban lassanként levetkőzte, s egyszerű falusi legénnyé vedlett vissza.

A 4-es toronyszobáját a konyha emberei foglalták le. A fekete körszakállas Leitner itt készítette felvágottjait, s azt a módot is kitalálta, hogy a húst és kolbászt füstölteni lehessen. Reichsfeld, a kövér bécsi bankárfiú, aki állandóan kapott pénzt hazulról, s így gömbölyű testméreteit meg tudta őrizni, az élestárrá alakított toronyszoba kedvéért leköltözött a 4-esbe, s most már megnyugodott, ha szalonna, sonka és füstölt húsok nagy tömegét látta mindennap, vagy legalábbis szagukat érezhette, mert tudta, hogy ameddig pénze lesz, éhen nem halhat.

Nehéz volt az 5-ös toronyszobáját lakhatóvá tenni. Itt újra kellett vakolni, meszelni, új ablakkereteket betenni s a padlót kijavítani. Maravics azonban, aki erre a helyiségre szemet vetett, győzte pénzzel. Mindenese, Edouard és a három Stocker testvér egyheti munkával rendbehozták a szobát. Maravics Németh Andort és engem hívott meg lakótársnak. Nagyon figyelmes és nagylelkű házigazda volt. Külön kis asztalt készíttetett számunkra, a három szalmazsákból nappal díványt alakítottak, ez elé állíttatta az asztalokat; tintát, tollat, papírt készíttetett rájuk, s nekünk Németh Andorral dolgozni kellett. Németh Claudel-darabokat

fordított, én meg regény írásába fogtam. Fiatal házigazdánk azalatt folyton pipázott, s különböző geneológiai műveket tanulmányozott.

A munka folyt sokszor reggeltől reggelig. Maravics ugyanis nem tudott aludni. Este a lőréseket Edouard betömte, kartonlapokkal elfedte, úgyhogy világosság nem szüremlett ki. Előkészítettük a szalmazsákokat, hogyha az őrség éjjel feljönne, eloltuk a lámpát, s mindjárt fekhelyünkre bújjunk. Azután nagy, jól világító lámpa fénye mellett megindult a két tiltott foglalkozás: az éjjeli olvasás és a dohányzás. Egy óra múlva már vágni lehetett a füstöt. A dohányfüstökhöz társult a szoba penészes szaga, amelyet a réseknek gondos elzárásával teljesen a falak közé szorítottunk. Közben, ha erősebb kiáltás hallatszott az udvarról, vagy az ajtón Edouard figyelmeztető jelt adott, sietve eloltottuk a lámpát, s bebújtunk a takaró alá. Izgalmas várakozásban telt el tíz-húsz perc. Maravics kiadta a rendeletet, hogy horkoljunk. Ez ugyan sokat nem használt volna, mert a kitóduló füst úgyszólván elárul bennünket, ha az őrség benyit, de azért csak horkoltunk. A katonák léptei elhangzottak, vagy vaklármá volt az egész, s akkor újra meggyújtottuk a lámpát, újra füstöltünk és olvastunk. Így ment ez hajnalig.

Ezt a munkatempót, melyet néha vég nélküli beszélgetések vagy vitatkozások helyettesítettek, nem bírtam sokáig. Az adminisztrátor, aki észrevette, hogy a toronyszobákkal lehet kegyet gyakorolni, a 3-asnak, éppen Maravics alatt levő toronyszobáját Fenyvesinek utalta ki, akit kárpótolni akart vele, amiért a szobafőnökök főnökségének ügykörét elvette tőle. Fenyvesi azután szólt, hogy nem volna-e kedvem vele lakni? Örömmel fogadtam el ajánlatát, mert bármennyire kedves fiú volt Maravics, de éjjelezéseit nem bírtam ki. Helyemre azután Lakatos került.

Új lakásomon végre megint találkoztam régi, békebeli barátaimmal: a nyugalommal és csenddel. Első napokban valósággal személyeknek éreztem őket, annyira szokatlanok voltak, s annyira észre kellett vennem jelenlétüket. Igaz, hogy barátkozásunk itt sem lehetett teljes. A 3-asból mégiscsak behallatszott, ha a tiroli cigány táncolt, Poss hegedült, vagy Herz doktor összeveszett a cseh fiúval. A felettem levő Maravics-szobából is lehulltak a vitatkozó szavak, éppen úgy, mint a piszok vagy kiöntött folyadékok. De mi volt ez a kopácsolásnak, a fűrészelésnek, veszekedésnek, éneknek és muzsikaszónak fülsiketítő hangversenyéhez képest, amelyben a 6-osban volt részem?

Itt néha azt hittem, figyel valaki, annyira jelenvaló volt a csend. Fenyvesi alig tartózkodott a szobában. Nála a futásban nyilvánult meg idegeinek nyugtalansága. Most, hogy hivatalos dolga nem akadt, futott egyébert. Azonkívül szeretett hosszasan beszélgetni. Futás közben, ha valakivel találkozott, órákig belefelejtkezett a vitatkozásba. Megesett vele, hogy reggel elindult a 3-asból, mire az udvarra ért, dél lett. Szembe jött vele valaki az előszobában vagy a kőlépcsőn s azzal úgy állva, futtában órákig elbeszél. Sohasem személyi dolgairól. Ezekben zárkózott volt. Rendszerint elméleti kérdéseket vitatott, vagy azt mondta el, amit ilyen elméleti dolgokkal kapcsolatosan látott vagy tapasztalt. Szeretett sakkozni is. Akkor sem ült le. Állva játszott végtelenbe nyúló partikat. Este, ha lefeküdtünk, megesett, hogy vetkőződés közben valami eszébe jutott, s akkor elkezdett töprengeni. Ilyenkor lehet, hogy nemcsak elméleti dolgokra gondolt. Takarójának egy pontjára nézett mereven. Nagy, kopasz feje kissé előrehajolt, tömött, fekete angol bajusza alatt húsos ajkai megnyíltak. Nézett és gondolkozott. Én már elaludtam, azután órák múlva valamire felébredtem, ő még mindig mozdulatlanul állt, nézett és gondolkozott...

Szobámat lassanként feldíszítettem. Olcsó kelméből Vantur Jakab valóságos baldachint varrt össze, amelyet felhúztunk a Maravicsék padlóján keresztül fűrt lyukon át a mennyezetig. A szeméthullást ezzel elhárítottuk fejünk felől. A szoba falára erősített kis polcokon elhelyeztem műkincseimet. Zádorynak agyagból gyúrt kis szobrai (csupa szerelmes pár volt), egy fából faragott Madonna-szobrot. Középen állt Varga fadoboza, ami igazán szép asztalosmunka-

számba ment. Ezek mögött a falra otthoni fényképeket szegeztem fel. Ferenczi Sárinak ápolónő képéről Willersdorfer gyönyörű szénrajzot készített. Ez a kedves, átszellemült, maga elé merengő arc volt a szobának védőszelleme. A körbefutó fal különböző helyein még Ruckinek, Zádorynak, Willersdorfernek, a szakállas Retureckinek olyan rajzait és képeit helyeztem el, amelyeket hatósági vagy közerkölcsi szempontból mutatni lehetett. Volt nekem is Von Bergentől térdeplő orosz nőm. Azonkívül a nagy művészettel és gonddal kifaragott csellója, amely szintén a szoba falán lógott. Könyveimet faládákból készített szekrénybe zártam.

Minden megvolt ebben a kis szobában. Még csak kályha hiányzott. Ennek felállítását az adminisztrátor nem engedte meg. Feltette az ütött-kopott, elaggott épületfalat, amelyen egyébként csak olyan kis lyukat kellett volna vágni, hogy a vaskályhának csöve kiférhessen rajta.

November végén azután, amikor a nedves hidegtől sokat szenvedtünk, ez is megoldódott.

Egy délután döngő lépések hallatszottak. A 3-asban, valaki felrántotta ajtómat, és az adminisztrátor kíséretében sportruhás, nagy, kifent bajuszú, kissé marcona megjelenésű úr lépett be.

- Íme, főfelügyelő úr - harsogta az adminisztrátor.

Mint később kiderült, ez az „íme” és az adminisztrátor büszke kézmozdulata, amellyel a szobámba mutatott, arra vonatkozott, hogy a főfelügyelő úr elégedetlen volt elhelyezésünkkel. Mikor az adminisztrátor a refectoire-t, a szobákat, a konyhát megmutatta, azt mondta: „Ez nemhogy embereknek, de még disznóknak sem való!” Az adminisztrátor erre, hogy valami szépet mutasson, elhozta toronyszobámba.

A francia börtönök főfelügyelője ezzel sem lehetett valami nagyon meglegedve. Körülszaglászott, az ablakokra, szalmazsákokra nézett, aztán felém fordult, aki a nyitott könyvre téve kezemet, vigyázzban álltam előtte.

- Itt tartózkodik ebben a penészszagú, büdös lyukban? Mért nem megy sétálni az udvarra? (Akkor éppen nem esett.)

A börtön-főfelügyelő hangjában volt némi részvét, s tekintete enyhe jóindulattal tapadt rám. Mondtam, hogy sétálni most nem megyek, mert egy regényen dolgozom. Ez meglepte. Kéziratom fölé hajolt, majd érdeklődve vizsgálgatta a polcokra helyezett kis szobrokat, a falra szegezett képeket.

Ezalatt én is különös kíváncsisággal figyeltem őt. A külső világból jött, s egy rám nézve ismeretlen, új élet nyomait hordta magán. Mintha Mars-lakó lett volna, vagy az elsüllyedt Atlantisból merült volna fel. Hajáról, bajuszáról kenőcs illata szállt fel. Már egészen elfelejtettem, hogy ilyesmi is hozzátartozik a férfiöltözködés csínyjához. Puha, világosszürke sportruhát hordott, amelynek szabása ismeretlen volt előttem, s feltűnt, hogy ezen a ruhán semmi gyűrődés, piszok vagy folt sincsen. Élvezet volt ránézni. Megbámultam szarvasbőr kesztyűjét, kis sétatálcáját bolyhos, vasszürke térdharisnyáját és ragyogóan tiszta cipőjét. Mennyire más, mint mi. Az ember egyoldalú képzelete mindig a maga mintájára festi ki a világot. Azt hittem, hogy most háborús világban, megállt a divat, megszűnt a fényűzés, mindenki éppúgy nélkülöz, mint mi, és az egész világ katonákból és civil internáltakból áll!... Igazán jólesett, hogy ezt a párizsi urat láthattam. Eszem ágában sem volt, hogy valamiben hasznomra lehet. Csak önzetlenül, a magam ártatlan gyönyörűségén át bámultam, mint felsőbbrendű lényt.

Éppen azért nagyon meglepett, amikor a főfelügyelő kis, muzeális tárgyaimról megint rám fordította tekintetét, s aztán barátságos hangon megszólalt:

- Maga, úgy látszik, azelőtt jobb társaságban élt?...

E szavaknál pillanatnyi szünetet tartott, végignézett rajtam, s nekem csak most jutott eszembe, ahogy tekintetéhez kapcsolódva, láttam én is magamat: bársony munkásruhában, óriási facipőimmal, nyakam körül durva szövésű, barna sállal, hogy valósággal fel kell fedezni bennem azt, hogy valaha „jobb társaságban éltem”.

- Nincs valami kívánsága? - firtatta tovább a főfelügyelő. - Természetesen, nagy dolgokat nem csinálhatok. De talán itteni helyzetén segíthetek. Nincs panasza a bánásmód ellen? Nem hiányzik valami ebben a lyukban, amire szüksége volna?

Az adminisztrátor megmozdult. A másodszor megismételt „trou” kifejezés nem tetszett neki, amikor olyan büszke volt erre a toronyszobára. Zord hangon jegyezte meg:

- Az internáltaknak nem lehet panaszolni valójuk. Legutóbb is kihirdettem, hogy az „intellektuelleket” kéthetenként egyszer magam viszem különsétára. Képzeld, főfelügyelő úr, ezt a *douceur*⁹⁴ senki sem vette igénybe. A főfelügyelő úgy látszik, el tudta képzelni, hogy az adminisztrátor *douceurj*ét senki sem veszi szívesen igénybe, mert a közbeszólásra egyáltalán nem is válaszolt, hanem hozzám intézett kérdését ismételte meg, szelíd biztatással:

- Eh bien?⁹⁵

Előhozakodtam a kályhaüggyel. Elmondtam, hogy a kis vaskályhát megveszem, a beállítás költségeit fedezem, csak arra kérek engedélyt, hogy a csövet valahogy a falon kivezethessem.

Az adminisztrátor hevesen tiltakozott a terv ellen. Hivatkozott a katonai hatóságokra. Ő végre is katona, nem civil. Neki szigorú rendelete van, hogy az épületen semmi változtatást se engedjen. Mi lesz, ha minden internált lyukat fúr a falba?

A főfelügyelő igyekezett érvekkel jobb belátásra bírni az adminisztrátort, de mikor látta, hogy nem megy, egyszerűen rászólt:

- Én rendelem el, hogy a kályha felállítását megengedje. Megértette? C'est tout!⁹⁶

Az adminisztrátor pirosra gyulladt fülekkel hajolt meg:

- Ahogy a főfelügyelő úr parancsolja.

A főfelügyelő búcsút intett, és az adminisztrátorral együtt távozott. A 3-asból még behallatszott élénk vitatkozásuk.

Amint elhagyták a várépületet, a 3-as lakói egymás után jöttek be érdeklődni, hogy mi történt. Az adminisztrátort még sohasem látták ilyen izgatottnak, s a párizsi úr, amint mondták, még 3-asban is nem a legszelídebb kifejezéseket vagdosta fejéhez. Elmondtam, hogy engedélyt kaptam kályha felállítására. A tiroli cigány örömeiben táncra perdült, a Stocker testvérek pedig rögtön szaladtak kőműves szerszámaikért. Pár perc sem telt belé, s az idősebb Stocker már kéjjel vágta baltáját a vár öreg falába, miközben, mintha csak az adminisztrátor domború hasa volna előtte, kárörvendve ismételte:

- Da hast, du dicker Bauch... Da hast du!⁹⁷

---

⁹⁴ Gyönyörűség.

⁹⁵ Nos?

⁹⁶ Ennyi az egész!

⁹⁷ Nesze neked kövér has... Nesze neked!

Mióta fűtött szobám volt, heteken át nem mozdultam ki belőle. De hová is mehettem volna? A novemberi esőzést december elején pár napig hó váltotta fel - most már biztos volt, hogy a havat a boche-ok hozták, mert már második télen is lehullt -, utána megint elkezdett esni. A kantinba se mentem, néhány hónap óta otthon beszüntették fizetésemet, s addig is, míg ez a kérdés eldőlt, csak tanártársaim és apám támogatásából élhettem. Jakab főzte hát a közös ebédet szobámban. Sokszor evett együtt velem Zádory, aki minden ízes falatról annyi rajongással tudott beszélni, hogy élvezet volt vele együtt enni. Ő is egész nap faragta az udvaron felszedett csontokat, s csak a nálam töltött időben pihent. Az udvarra neki sem volt kedve menni. Jó onnan sohasem származhatott, s a kép mindig borzalmasan ugyanaz volt. A nagy, kopott, lezárt kapu, az előtte sétáló piros nadrágos, kék kabátos katonák, didergő internált társaink, akik közül némelyik hóban és esőben is rőtta százlépéses útját, a refectoire-tól az adminisztrátor kis házáig. A kantin fabódéja előtt néhányan ácsorogtak, dohányt, élelmet vásároltak. Mme Mignale már nem mosolyogva adta át az árut, fekete hárász kendőbe burkolva ült bódéjában és minduntalan sírt. Két hónappal ezelőtt kapta a hírt, hogy férje a keleti harctéren elesett... Oda sem kellett nézni, az ember látta, ha szemét le is sütötte, az örülden futkosó Riedlt, a vizet hordó vagy véleményt hámozó internáltakat, az udvart méltóságos léptekkel átszelő adminisztrátort... Nemcsak a kép, hanem a zajok és szagok is mindig ugyanazok voltak. Az ebédlőben ugyanazok a játékok folytak, ugyanazok és ugyanúgy kaptak össze. Sohasem történt semmi rendkívüli. Egyáltalában sohasem történt semmi.

Beletemetkeztem teljesen a könyvekbe. Németh Andorral együtt olvastunk németül, angolul és spanyolul. Fennhangon felváltva olvastuk el az egész Goethét, Kleistot, Hebbelt, az egész Shakespeare-t, Calderonnak vagy tíz darabját s a teljes Don Quijotét. Azonkívül mindent olvastunk, ami csak kezünkbe került: Ibsent, Knut Hamsunt, Jakobsent, Mayert, Kellert, az orosz regényírókat, német folyóiratköteteket. Tolsztojt előbb németül, azután franciául olvastuk. De még mindezek mellett is nagyon sok időnk maradt, s ha könyv nem akadt elég, akkor előlről kezdtük újra az egészet.

Délutánonként külön-külön olvastunk francia írókat. Ebből volt elég, nem kellett takarékoskodnunk, hogy egy könyvet egyszerre ketten olvassunk. Néha megesett, hogy egy regény környezetétől vagy embereitől napokig el sem váltam. Mintha teljesen átköltöztem volna világukba. Késő este tettem le kezemből a könyvet, éjszaka azokról az emberekről álmodtam, akik benne szerepeltek, de egészen más dolgokat éltem át velük, mint ami a könyvben írva volt. Tovább vittem életüket, elkevertem a magam sorsába, vonatkozásba hoztam ismerőseimmel. Reggel azután újra folytattam történetüket, s a magam mindennapi élete pillanatra sem zökkentett ki képzeletvilágukból.

Talán az átélésnek e miatt a beteges vágya miatt szerettem különösen azokat az írókat, akik a valószerűséget apró részletek festésével adják vissza. Így lett azután nem képzeletemnek, hanem valóságos életemnek részévé az a szoba, hol Dosztojevszkij Raszkolnyikovja leborul a szegény, nyomorult perdita előtt: „Nem előtted hajlok meg, hanem az emberiség egész szenvedése előtt”; az utca, amelyen a *Feltámadás* hőse a rabsorsoktól megigézett a Szibériába szállított foglyok menetéhez tapad; a padlás, ahol Turgenyev nyomorék asszonya évtizedekig elzárva látogatója előtt múltjára emlékszik, s dalt akar énekelni, amelynek csak első szavára emlékszik: „A mezőkön”...

Nem esztétikai élvezet volt ez, hanem a könyveken keresztül mások életének s a természet egész gyönyörűségének elrablása, kisajátítása a magam számára. Az életem színhelye mindössze a mély kútüreg nedves falai voltak s egy kicsi ablak, amelyen át a sziget mezői és fái olyan messzi, érzékelhetetlen képben egyszerűsödtek le, mint ahogy a térkép adja vissza a

földkerekség szépségeit. Ebbe az üres környezetbe minden belefért. Valóságos életem oly keveset nyújtott, hogy még a légy zümmögését, a napfény elömlését egy tájon, egy egyszerű falusi utcát, egy kis szoba berendezését is a könyveken keresztül kellett megkeresnem, átélnem, s ebben annyira mentem, hogy Dosztojevszkij *Feljegyzéseit* a halottak házából anélkül olvastam el, hogy valóságos életemmel való szembeszökő hasonlóságaira csak egy pillanatig is gondoltam volna. Mindennapi életem a magam érdeklődése, képzelete vagy átérzése szempontjából egyszerűen nem volt, nem létezett. Menekvést kereső életösztonóm halálra ítélte.

Egyes könyveknél a képzeleti képek annyira élessé váltak, hogy a sorok közül valósággal kiléptek, és látomássá sűrűsödtek. Különösen félttem ebben a tekintetben Flaubert részletező, művészi megjelenítéseitől. Éppen az *Education sentimentale*⁹⁸ olvasásánál történt meg velem, hogy mikor a szajnai hajón leírja Frédéric és Mme Arnoux találkozását, az asszonyt, amint a koldus hárfajátékát hallja és Frédéric-t, ahogy magába szívja, magához társítja az ismeretlen asszonyt, egyszerre ezeknél a szavaknál: „mikor a zene megszűnt, szemhéjai többször megrebbentek, mintha álomból ébredtek volna”, a szoba félhomályában Mme Arnoux arcát láttam magam mellett, tekintetét felém fordította, s különös, hívó mosolya oly közeli világot rá, hogy a vér előtötte fejemet, szívem hevesen dobogni kezdett, s ijedten kellett futnom az udvarra a csodálatos kísértés elől, amely fogságom alatt először ez alkalommal jelentkezett.

Máskor pedig egy Heine-vers feküdt előttem az asztalon. Északi-tengeri verseiből az ismert „Fern an schottischer Felsenküste”⁹⁹ kezdetű. Néhány Heine-verset lemásoltam, s ez is azok között volt. Feléje hajoltam, s olvasni kezdtem, de hirtelen megdöbbenve hátráltam... A sorok maguktól zengeni kezdtek. Azt hittem, megőrülök. Körüljártam a szobában, igyekeztem izgultságomat lecsillapítani. Pár perc múlva újra a kézirat fölé hajoltam. Megismétlődött ugyanaz a különös jelenség.

Aznapi nem olvastam többé. Felkerestem Németh Andort, vele sétáltam s hosszas, belső küzdés után elmondtam, mi történt velem. Azt hittem, megdöbbenve néz majd rám, s igyekszik játszott nyugalommal kibeszélni fejemből a dolgot, mintha bolonddal kellene kíméleteskednie. Nem ez történt. Németh Andor arca egyszerre felderült. Elmondta, hogy hasonló esetei neki is voltak, s emiatt nyugtalansággal figyelte saját magát. Egyszer valamelyik francia költőből olvasott verset, amelyben a következő sor kivételes erővel fogta meg: „Pleuvent les bleux baisers des astres taciturnes.”¹⁰⁰ A verset este olvasta, s éjjel nem tudott különös álmától megszabadulni. Nagy, kék, bársonyos eget látott, elől lebegő, tündöklő holdtányérral és óriási kék csillagokkal, amelyekből állandóan kékesen fénylő esőcseppek hulltak. Az egész kép titokzatos jelentőséggel hatott rá. Minden annyira lebilincselő volt benne, hogy sokszor azt hitte, nem képet lát, hanem muzsikát hall. Azonkívül az ég néma volt, de némasága mögött olyan erős feszültségű kimondaniakarás lappangott, hogy ez szorongó érzéssel töltötte el, s álmából többször felriadt. Valahányszor azonban újra elaludt, azonnal elébe tárult a bűvös álomkép.

Később azután az enyémmel egészen hasonló eset történt vele. A *Chartreuse de Parme*-ban¹⁰¹ van egy jelenet, ahol a féltékeny Mosca gróf jegyese szalonjába lép, s az asszonyt szép unokaöccsével együtt ülve találja. A gróf féltékenysége lázában rémképet lát. Az a kényszerképzelete támadt, hogy az asszony és a fiatal fiú nem is beszélgetnek, hanem szeme láttára csókolóznak. „Il deveniait fou, il lui sembla qu'en se penchant ils se donnaient des

---

⁹⁸ Érzelmek iskolája.

⁹⁹ Távol a skót sziklaparton.

¹⁰⁰ Kék csókosó hull a néma csillagokról.

¹⁰¹ A párizsi kolostor. Stendhal regénye.

baisers, là, sous ses yeux.”¹⁰² Ennek a rálátásnak meglehetett a lélektani alapja. Végre is egy bensőséges beszélgetés sokszor valóságos csókolózás, ennek tényleges külsőségei nélkül. Németh Andor azonban olvasás közben azon kapta rajta magát, hogy ő a két alakot nem a gróf féltékenységén keresztül, hanem a valóságban is csókolózni látja. A kép olyan élesen rajzolódott ki előtte, hogy belédöbbsent. Többször egymás után elolvasta a sorokat, minden mondatnál külön megállt, hogy a valóságot magába rögzítse, hangosan ismételte, hogy csak a gróf ideges látomásáról van szó, s mégsem tudott szabadulni a képtől, hogy nem szavakat, hanem csókokat váltanak egymással. Ez a makacs ígézet annyira felizgatta őt is, hogy letette a könyvet, s többet nem merte kezébe venni, mert tudta, hogy a kínzó résznél megint fel fogja nyitni.

Mihelyt így megbeszéltük ezeket a lelki tüneteket, már nem is találtuk félelmeteseknek. Rájöttünk, hogy Weinerben is hasonló belső folyamat játszódott le, amikor az adminisztrátort Phalarisnak becsmérelte. Később, amikor Herz doktorral jó barátságba kerültem, s valósággal gyóntatójává léptetett elő, ha valamivel furcsább vonatkozásban, de ő is azonos lelki élményt beszélt el. Erősítette, hogy a cseh fiút talán sohasem nézte volna másként, mint baráti szemmel, ha az Othellóban nem olvassa Jágó vallomását Cassióról, aki Desdemonáról álmódva, őrá vetette magát, s ajkaira úgy tapadt, mintha a csókot gyökerestől akarta volna kitépni: „... and then kiss me hard, as if he pluck’d up kisses by the roots, that grew upon my lips.”¹⁰³ Ez a félelmetes meglevenítéssel írt kép annyira kísértette, hogy végül is az alvó cseh fiút ő is Desdemonának nézte.

Lassanként azután a művészi képzeletvilágnak életünkbe való beáramlását már nemcsak hogy nyugtalanul nem néztük, hanem a szerzett, rendszerint homályos benyomásokat kiérteltük, kiszélesítettük, s ilyenformán egy egész gazdag világot internáltunk magunk közé. Hampelt, egy körszakállas, nagy koponyájú csehet, aki fényesre kopott, zöldülő fekete ruhát hordott, s az 1-es rácsos ablaka mögül etette a verebeket, Verlaine-nek hívtuk, mert lénye a bezárt költőt hozta emlékezetünkbe, aki a börtönébe beragyogó tavasznak tükörképében maga elé idézi elárvult, lezüllött alakját, s fájdalmasan sóhajt fel: „qu’as tu fait de ta jeunesse?”¹⁰⁴... Írókról, regényalakokról, irodalmi sziluettekről többet beszéltünk, mint bennünket közvetlenül érdeklő bármely más eseményről vagy emberről. Katonákról, káplárokról, fogolytársainkról előbb megféledeztünk, mint képzeleti lakótársainkról, akiknek sorsa, mondásaik, jellemző vonásaik állandóan ajkunkon voltak.

Képzeletben való életünk szertelenségét fokozta még, hogy mióta Dobrovics nevű szerb internált társunk Noirmoutier-ba érkezett, nemcsak emlékeink s az irodalmi világ szellemalakjaival tartottunk fenn bensőséges érintkezést, hanem érdeklődésünket kiterjesztettük a túlvilág szellemei felé is.

Dobrovicsra úgy lettünk figyelmesek, hogy egyik este a 4-esből rémülten jöttek jelenteni Lakatosnak, aki a fogságban kénytelen volt publicisztikai működésétől háttérbe szorított orvosi tudományát feleleveníteni, hogy egy újonnan érkezett fogolytársunk összeesett, s kiállt a szívverése. Nem is tudtunk új társunk megérkezéséről, annyira nem érdekelt már, hogy mi

---

¹⁰² „Elkapta az örület; úgy látta, mintha előrehajolva megcsókolták volna egymást, itt, a szeme előtt.” (Fordította Illés Endre. Európa Könyvkiadó 1958.)

¹⁰³ „.....És oly vadul
Csókolgatott, mint hogyha ajkaimból
Tövestől tépné csókjaim.....”

(Fordította Kardos László. Shakespeare összes drámái. ÁIMK, 1955.)

¹⁰⁴ Mit tettél az ifjúságoddal?

történik fogolytáborunkban. Lakatos megvizsgálta a beteget, s lakótársai segítségével feldörzsölte. Mikor magához tért, Lakatos beszélgetni kezdett vele. Dobrovicsról kiderült, hogy még október táján, mikor a bulgárok háborúba léptek, Nisben tartózkodott. A kétségbeesett szerb visszavonulás azután magával sodorta Nisből Prihtinán, Pricrenden keresztül Durazzóba. Egy és fél hónapig futott, éhezve, a szerb menekülés borzalmas jeleneitől jobban megrendülve, mint az üldözőitől való félelemtől. Végre is Durazzóban hajóra szállt, s így jött el Franciaországba, ahol felszólították, hogy lépjen a hadseregbe. Ez a magas, széles vállú, szinte atlétatermetű fiatalember azonban semmiképpen sem állt kötélnek. Emiatt beinternálták közénk.

Dobrovics pár nap alatt rendbejött. Fáradtságát kipihente. Töredékes németségével azután elbeszélte menekülése történetét. Nem is szavaiból, hanem inkább kézmozdulataiból s arcának mimikájából, amelybe mint viaszba, beleíródtak szörnyű élményei, megtudtuk, hogy mi minden ment keresztül, amíg sorsa a fekete kolostorig vezette. Megértettük, hogy a háború ilyen iskolája után nem volt kedve egyenruhába öltözködni.

Később azután kiderült, hogy makacs vonakodásának egészen más oka volt.

Dobrovics mindjárt ismerkedésünk elején arra kért, hogy csináltassunk szegek nélküli kis, kerek asztalt, amellyel a szellemeket vallomásra bírhatjuk. Az asztal elkészült, s kis toronyszobánkban elzárt ablakok mellett minden este szellemeket idéztünk.

A szeánszon rendszerint Dudás, Maravics, Németh Andor, Soltész, Kilár s én vettünk részt. A sarokban kis lámpát égettünk, amelynek eltakart fényében árnyékunk rettenetesen megnőtt. Hüvelykujjunk és kisujjunk végét egymáshoz érintve, izgalommal meredtünk a kerek asztal halványan fénylő lapjára, mintha rejtelmes alvilág nyílása lett volna, melyen át felszállnak a titkok s a megnyilatkozni akaró kóbor szellemek. A fogsági élet mindnyájunknak eléggé kikészítette idegrendszerét, ahhoz, hogy jó médiumok legyünk.

Addig azonban egyikünk sem juthatott szóhoz, amíg Dobrovics a maga gyötrelmes számonkérését el nem végezte. Minden este az ő mélységből jövő, rekedt hangja szólalt meg először, mikor az asztal mozogni kezdett: „Mondd meg, jó szellem vagy-e vagy rossz?”

Először szavaiból semmit sem értettünk, mert szerbül beszélt. De később már annyira megszoktuk, hogy szinte mindent megértettünk. Különben is a borzalmas nyomozás mindig egyformán folyt le. A nagy, remegő test lehajolt képzelte mélységek felé, s a végtelen elíziumi mezőkön öngyilkossá lett jegyesének szellemalakját kereste. Ha gonosz, tréfás vagy idegen szellem érkezett, elűzte őket, s azután keresztet vetett magára, hogy erejük ne legyen rajta.

Addig nem pihent, amíg jegyesének rettegéssel, de ugyanakkor kétségbeesett reménykedéssel várt szelleme meg nem jelent. Hátha ezúttal más választ ad? De az idegölő párbeszéd mindig ugyanaz volt.

- Heléna, te vagy az?

Az asztal háromszoros meghajlással jelezte, hogy igen.

- Ó, mondd meg, könyörgöm hozzád, a jószágos Isten szent nevére kérlek, miattam ölted meg magadat?

Az asztal sohasem állt meg a második hajlásnál. Mindig következett a harmadik, utána halk koppanás. Mint valami pont, mint végső sújtás egy koporsószege.

- Igen... Igen...

A szerb felnyögött, mint a halálra hurcolt állat, azután visszaroskadt, halálos ernyedtségbe süppedt, s a keze már csak élettelenül, nyirkos hidegséggel maradt a mieink között, mint valami hullakéz.

Így volt ez minden este. A halott nem enyhült meg soha, és Dobrovics bevallotta, hogy azért nem megy katonának, mert retteg a haláltól, amelyben találkoznia kell jegyesével, aki neki sohasem bocsátja meg, hogy öngyilkosságba kergette.

Lehet, hogy Dobrovics lelki gyötrelmei miatt, de bizony egyikünk sem nagyon szerette, ha a további szellemkeresés folyamán egy-egy felbukkanó lélek azt jelezte, hogy éppen hozzá jött látogatóba. Kilár egyszer elájult, amikor apja szelleme jelentkezett. Egy ízben mi is szorongva sápadtunk Németh Andorral, amikor az asztal közénk hajolt, s azt kopogta ki, hogy Németh Andorral akar beszélni. A szellem szegény Gyulai nevű fiatal újságíró ismerősünké volt, aki a háborúban elesett. Emlékeztem vele való első találkozásomra. A Place Michel-i omnibusz imperialján ült mellettem este, egy kis piros ruhás lánnyal összefűzve. Magyarul beszéltek, minthogy nem tudták ki vagyok, elmondták szépen egymás között, hogy szüleik kijátszásával miképpen szöktek meg Budapestről. A fiúnak nagy, fekete haja homlokába hullt, barna szeme szerelmesen csillogott. A lányról sugárzott a boldogság. Megtréfáltam őket. A Szajna-hídon túl leszálltam, s mikor az omnibusz már újra elindult, felkiáltottam magyarul: „Na, várjatok csak, megírok mindent haza!”... Pár nap múlva megismerkedtünk, s jót nevettünk a dolgon... Azóta most találkoztam vele újra, ha ez találkozásnak volt nevezhető. Haját vér kuszálta össze, szeme csillogása örökre kihűlt. Azt kérdeztük, mi lesz mindennek a vége. „Rossz! Rossz!” - felelte, s azután eltűnt. Kint éppen akkor nyílt egy ajtó, a réseken szél zúgott be. Talán ez sodorta el őt a szellemvilág végtelen útjain.

Talán már több mint két hete tartottuk titkos szellemidézéseinket a toronyszobában, amikor egy este, amint éppen az ülést megkezdtük, nesztelen lépéssel, alig hallhatóan, váratlan vendég nyitott be. Megjelenése nagy meglepetést keltett. A 4-es szoba „ezüstszakállú szfinksz”-e volt. Így hívta mindenki ezt a kis, sápadt, nagyszakállú öregurat, aki még Ch. adminisztrátorral együtt érkezett s azóta alig hagyta el a 4-est. Egész nap törökösen ült szalmazsákján, s a háta mögötti lőrésen beszüremelő világosságban asztrológiai és okkultista könyveket tanulmányozott. Talpon alig látták, beszélni ritkán hallották. Most, hogy benyitott hozzánk, első pillanatban igazán azt hittük, hogy szellem. Kis lábaival alig érintette a földet, ősz szakállal benőtt, vékony arcán elmosódtak a vonalak, csak bizonytalan, légies fényesség élt rajta.

Kezet fogott mindnyájunkkal. A nevét most hallottuk először, ez is szinte misztikusan hangzott. Wolkenbergnek hívták. Németül, franciául jól beszélt, sőt valamelyes szláv nyelven a szerbbel is kitűnően megértette magát. Mindnyájunkkal megnyugtató bensőséggel tudott bánni, amiben volt valami földöntúli. De amikor a kis kerek asztalhoz ült, egyszerre láttuk, hogy másvilági lényekkel még biztosabban tud érintkezni. A szerb férfi Helénáját is mindjárt ő idézte meg. A lány az öregúrnak gyöngéd, szinte égi szelídségű bánásmódja mellett sokkal engedékenyebb lett. Válasza már nem hangzott oly könnyörtelen végzetszerűséggel. Később egyéb bonyodalmak is sütek ki. Kiderült, hogy Helénának más udvarlói is voltak. Öngyilkossága indítóokait lassanként egészen más megvilágításba lehetett helyezni. A szerb fiúnak, amióta a médium szerepét az öreg Wolkenberg vette át, láthatóan megnőtt önbizalma, és életkedve is kezdett visszatérni...

Ezüstsakállú szellem-lény barátunk azonban kicsinyes, személyi dolgokkal nem szeretett foglalkozni. Amióta túlvilági vizeken járó kis hajónknak ő vette át a kormányzását, általában csak egyetemes jellegű kérdések megvitatása került szőnyegre, közte és a szellemek között. Az asztal kezdetleges bólogatása és koppantása többé már nem számított. Új médiumunk maga alakult át a megidézett szellemekké, nevükben tett nyilatkozatokat, amelyeket rendszerint írásba foglalt. Minden alkalommal a háború befejezésének kérdését vitatta szellemtársaival. Ismeretlen nevű kaldeus asztrológusok, egyiptomi csillagióslok és görög mágusok jelentek meg, s öltöttek testet az öregúrnak éterikus fluidumhoz hasonló lényében. Arcának változásai, hangjának módosulásai megdöbbentő hatást tettek ránk. Különösen szeretett egy

Lilly nevű angol s egy Ruggieri nevű olasz asztrológus képében megjelenni. Órákig tartott, amíg a nagy szellembölcsek számításait papírra vetette. Ismeretlen fogalmak, rejtélyes nevek szerepeltek ezekben a számvetésekben. Sokszor két vélemény között ellentétek merültek fel, s ilyenkor Wolkenberg megidézte mind a két jóstekintélyt, és nagy vitatkozást rendezett közöttük.

Hajnalig is eltartott a fárasztó, idegroncsoló munka, amíg végre megkaptuk az eredményt: mikor lesz vége a háborúnak? Ki fog győzni? Meglátjuk-e még az otthont?

A szellemek általában sokkal jobbak voltak, mint az emberek. Ők közelebbinek mondták a vérontás végét, mint amennyire a fáradhatatlan emberi gyűlölet elnyújtotta.

4

November elejétől fogva hetenként egyszer templomba is járhattunk. Az engedélyt a prefektúrán az a szelíd mosolyú, ősz hajú plébános szerezte meg, aki vízhordáskor köszöntésünket olyan szívesen fogadta, sőt sokszor maga üdvözölt előre.

Hetekkel azelőtt, csatakos, szélviharos időben megszólította a rongyos ruháiban is tisztos, öregedő úrnak festő Ullrichot, az 5-ös szobafőnökét, aki békeidőben urasági inas volt, és Tutscheket, az ijesztően sápadt arcú, kidülledt kék szemű osztrák pincért, akinek elbővült szőrzetéből olyan bizonytalanul világolt elő fehér arca, mintha nem is csontból és bőrből, hanem valami megfoghatatlan túlvilági fényből tevődött volna össze. Térdig érő sárban vontatták görnyedten a vízhordó szekeret, mikor nagy esernyője alatt a pap szembejött velük.

Bizonyára megsajnálta őket, mert megállította szekerüket, és jóságos érdeklődéssel beszédbe ereszkedett velük. Az eső zuhogott, és a plébános, amint beszélt, esernyőjét föléjük tartotta.

Ullrich is meg Tutschek is véletlenül buzgó katolikusok voltak. Ullrich minden este szalmazsákjára feltérdepelve imádkozta végig olvasóját, bárhogya is gúnyolódta vele lakótársai. Utoljára magasrangú francia papnál szolgált, s gazdája éppen a háború előtt halt meg. Állás nélkül maradt, amikor kitört a háború. Jóllehet sok előkelő franciát ismert, mégsem írt senkinek. Sorsát istenes megadással viselte.

Tutschek az utóbbi időben már osztrák pincértársaival sem igen érintkezett. Félelmetes külseje miatt mások sem közeledtek hozzá. Arckifejezésében volt valami eszelősség, ha ritkás, kopott szőrű bajusza alatt mosolyra húzódott szája, s kilátszottak nagy, sárga fogai. Azt mondták róla, hogy francia felesége volt, három kisgyereke közül kettő a Sable d'Olonne-i haláltáborban pusztult el, felesége pedig megmaradt kisgyermekével Ausztriába ment Tutschek szegény rokonaihoz. Az őt ért szenvedések miatt sohasem panaszkodott senkinek. Egész nap a 6-os egyik ablakmélyedésében imádkozott. Nem olvasott, nem szórakozott, nem dolgozott. Csak, ha az ember ideges félelmét legyűrve, beszélgetni kezdett vele, akkor látta, hogy visszataszító külseje mögött milyen különösen szelíd, szinte lebilincselő tisztaságú lélek rejtőzik. Úgy járt vele, mint aki undorodva száraz, tisztátalan gyümölcsbe harap, s illatosan omló édes ízt talál.

Ezt a két embert szólította meg az ősz pap, aki úgy látszik, az elijesztő külsőn is fel tudta fedezni a lélek titkos jeleit.

- Nem fáznak ebben a barátságtalan időben? - kérdezte tőlük.

- Jólesik az embernek egy kis mozgás - felelt Ullrich. - Úgyis eleget kell ülnünk a várban.

- Bizony, eleget ülnek a várban - hagyta jóvá a plébános. - Mondják, mit tudnak csinálni egész nap? Van mivel foglalkozniuk? Van olvasnivalójuk? És gondolnak-e néha Istenre, aki nemzetiségre való tekintet nélkül szereti gyermekeit, különösen, ha olyan elhagyatottságban élnek, mint maguk?

Ullrich is, Tutschek is illedelmesen, szerényen válaszoltak. A beszélgetés eltartott több mint egy óráig. Mosolyogva váltottak szót, esőről, viharról megfélekedtek. A katona is, a másik két internált is, az esernyő közelébe húzódott s e furcsa kupola alatt, mint Isten házában, békésen megfértek egymás mellett.

Az ősz pap, amikor elváltak, megígérte, hogy a prefektúrán kiviszi a templombajárás engedélyezését.

November elején azután megjött az intézkedés. A végrehajtás az adminisztrátorra volt bízva, aki természetesen nem abban a szellemben valósította meg, mint amilyenben a gondolat a papi esernyő alatt megszületett. De így is jó volt. A templom csendje, áhítata, a rég nem hallott orgonaszó olyan volt lelkünknek, mint fényes éteri fürdő. S talán illett különös sorsunkhoz, hogy ezt is oly titokban és lopva csináljuk, mintha büntényt követnénk el.

Minden hétfőn reggel négy órakor keltünk, s fél ötkor gyülekeztünk a sötét udvaron. Nem láttuk egymást, csak hanggal adtunk jelt. Testetlen hangok voltunk, akik sötét körvonallá csak a katonák lámpáinak fényében váltunk. A fegyveres örök sűrűn vettek körül, hogy a sötétben meg ne szökjünk. Az adminisztrátor ide-oda futkosott, s fontoskodva adta ki rendeleteit...

Végre megnyílik a kapu.

Végigkocogunk a fahídon. Szemünk lassan megszokja a sötétet. A ködös égen halványan rajzolódnak ki a templomtorony vonalai. Az utca mély álomban. Minden tízlépésnyire lámpással felszerelt katona áll őrt. Pár perc múlva a templom elé érünk. Ott a katonák visszamaradnak, minket betuszkolnak az ajtón, és ránk zárják.

Elhelyezkedünk a padokban, és megilletődve hallgatjuk a templomi csendet. A levegőben fonnyadt virágok illata keveredik el. Messzi, az oltáron, szál gyertya pislákol.

Moccanás nélkül, szinte szoborrá meredve várunk, várunk, s ez a gond nélküli várás, ebben az égi csendben való feloldódás a legjobb a világon. Úgy érezzük, napokig lehetne itt ülni, anélkül, hogy gondolat vagy vágy rebbenne meg bennünk.

Ezalatt a templomhajó nagy ablakain át majdnem észrevétlenül beszivárog az érkező hajnali fény. Először a világos színek telnek meg, azután a sötétebbek, és lassanként elénk tárul az egész üvegfestmény, mint valami levegőben függő, megálmodott látomás.

Csak akkor vesszük észre egymást. De ahogy arcaink a sötétből kibontakoznak, még mindig nem ismerősök. Amikor a magunkba merülésből felriadunk, szinte döbbenve nézünk egymásra. Kik vagyunk? Honnan kerültünk így egymás mellé? Sápadt, lerongyolódott, magunk elé meredő idegen alakok. Szinte légies súlytalansággal révedezünk ki az árnyékból, mintha bármelyik pillanatban el is foszolhatnánk. Szótlan komolysággal ülünk, talán nagy titkok őrzői. Talán régi, fekete ruhás barátok, talán a republikánusoknak halálraítélt foglyai.

Az arcok azután fokozatosan ismerőssé keményednek. Az első sorban ülnek Ullrich, Tutschek, a szőke bajuszú, viasz arcú Schneider, a kidülledt szemű Kilár, a zöldesbarna átmeneti kabátjában Dudás, mellette Labes Fritz, Birkhan. A következő sorokban a tiroliak teljes számban. A három Stocker testvér, az Apollo-fejű Menardi, Braggiotti, az amerikai lány rajongója. Ez az olasz féltve őrzött „szabadulási” ruháját vette fel, mintha csak verőfényes vasárnap délelőtt faluja templomába menne. Félig szabadulás is ez. A lélek felszabadulása. Itt van mindegyik osztrák pincér. Eljött Schlotter s Nagy Zsiga is. „Verlaine” mellettem ül, még

az orgona meg sem szólalt, s máris dúdol, áhítatos akkordok szállnak ki belőle, mint valami zengő szoborból. Ebben a sorban ülnek Soltész, Németh Andor, Müller bácsi, Poss, a sváb borbély. Másvallásúak is vannak köztünk. A két oldalon betöltjük végig az első padsorokat.

Elnézek tőlük oda, ahonnan a virágok illata száll. Itt először csak fehér sávot látok, de mire a harangszó előmlik a templomhajón, kibontakozik a homályból az egész alak, egy fából faragott, mosolygós arcú kis Mária-szobor.

Innen messziről nézve olyan, mintha élne. Megcsúszik rajta a sötétkék köpenyeg, fehér gyolcsinge alatt keble piheg, a mosoly elindul ajkáról, s befutja egész arcát, két szeme pedig nő-nő, hogy csodálatos mélységébe bele lehet veszni. Két, vékony keze közé olvasót fontak a kegyeletos hívek. Az egész alak olyan kicsi, talán azért is szeretem. Talán, ha aranytól csillogó kertben, fölséges színek pompájában jelenik meg, annyira elvakít, hogy nem találok meg hozzá az utat. Ez a kis Mária nem ragad ki a végtelenségbe, hanem magára ölti a végtelenséget. Foglyok szegény kis, sokat szenvedő istenasszonya. Törekény, alázatos kis lényében, beteges, beesett arcocskájában, apró, virágsziromnyi kezében, tüdőbajos lázzal égő szemében megtalálom mindent, amit keresek: az eget és földet, vidámságot és szomorúságot, életet és halált.

Fölgyúlnak a gyertyák, megszólal az orgona, a rekedt hangú kántor énekelni kezd, s az ősz hajú pap arany miseruhájában elkezdi a szertartást. Mintha tudná, mennyire élvezzük minden mozdulatát, mennyire odatapadunk az oltár körül lefolyó, ragyogó misztériumhoz, szinte szándékos lassúsággal csinál mindent, hangosan olvassa fel az imákat, s talán azért, hogy könnyebben értsük meg, a latin szavakat nem franciásan, hanem a nemzetközi kiejtés szabályai szerint mondja.

De így is hamar vége van mindennek... Sorba állítanak, a templom előtt körbefognak a katonák. Az utcán még nem jár senki, mégis sietésre nógatnak. Kopasz, öreg fák alatt vonulunk el, amelyeknek törzse körül lehullott leveleiknek barna szőnyege terül el. Azután feltűnik a vár. Magas, szürke falai között éppen most szólal meg a kürt. A templomi álom után int, hogy ébredjünk a valóságra.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

1915 KARÁCSONY HAVA

1

Elvitték a németeket. Egyik reggel érkezett a parancs, s másnap már csomagolniuk kellett. Huszonnégy óra időt kaptak, hogy kiszakadjanak az ódon várépületből, ahová egy és fél év alatt bármilyen furcsa szegényes szálakkal, de mégiscsak begyökereződtek. Egyszerre olcsó lett a fadarabokból és lécekből összetákoltszalmazsáktartó-váz, a kis székek, asztalfélék, a polcok, pléhvödrök, üres lekváros bödönök, kis főzőkályhák, tűzélesztők. Biesenbach és Von der Hohe még egyszer utolsó, nagy eladási üzletet bonyolítottak le a fekete kolostor falai között.

Egész nap folyt az 1-es és 2-esnek kiürítése. Csak most látta az ember a bástyaudvaron felhalmozott tarka szemétdombból, hogy mi minden gyűlt fel egy és fél év alatt a szobákban. Haszontalan holmik, hulladékok, csomagolópapír, zsineg, könyvfedelek, levélborítékok, rongy és fehérneműfoszlány, s ki tudja még mi minden, amit az ember le akar dobni, azután mégiscsak elteszi, egyszer talán jó lesz valamire.

Egyik német hajómunkás egész zsák száraz kenyérdarabot dobott ki. Volt köztük minden időből, a penészkristályokkal fedett, közzé avult ősi kenyérszeletektől kezdve egészen egy-két hetes, még kitűnően felhasználható adagokig. A kenyérrel együtt napszínre került egy fészek is, amelyet gondos egérszülők a zsák alján, szükségleteiket hosszú nemzedéken át bőven kielégítő ételgazdagság közelében, raktak. Boldogtalan nagy sorsok árnyékában így virulhatnak szegény kis életek.

Az elhajított dolgok nagy halma körül érdeklődve álldogáltak egyesek az ittmaradottak közül. Ők még sok mindennek hasznát vehették, amire az útraindulók nem is gondoltak. Aki helyet cserél, az megint hinni kezd a változásokban s a változásokkal érkező jókban. Elfogja a kalandvágy, a kalandorok hite s az ezzel járó könnyelműség. Az egy helyhez kötöttek sokkal bölcsőbbek és előrelátóbbak.

Lám, Vantur Jakab nemcsak az értékesebb holmikra alkuszik, hanem válogat az eldobott szemétből is. Ha a kék tengerészsapkás, szőke Max, aki Jakab kuglipályáján jó csomó pénzt otthagyt, uzsorás szemétnak is csúfolja, fel sem veszi. Csak szabadon maradt, csontos, kék-piros jobb kezével int: „Majd éppen téled tanulsz, du leichtsinniges Luder!”¹⁰⁵... Mellette áll Bistrán Demeter, akit Jakab mindjobban belevont a „titkári” teendőibe. Két keze már bozontos, prófétai szakállá hegyéig meg van rakva a szemétből kihalászott limlommal. Demeternek nem tetszik a dolog. Lélekben bizonyára ő is Maxnak ad igazat. De a megélhetés gondja mi mindenre rá nem viszi az embert. Csak szakállát emeli magasra, hogy a mocskos, bűzös dolgok ne csiklandozzák.

Itt sétál a szemétdomb körül Rosenberg úr is, a magányosság kedvelője. Hosszú, zöldesbe játszó, kaftánszerű őszikabátját összehúzza magán, bal kezében tartott, elmaradhatatlan evő-edényét magához szorítja, s vastag szemöldöke alól csak oda-odapislant a kidobott dolgokra. Gyakorlott, mesterségbeli szeme hamar észreveszi, ha valami felhasználható holmi akad. Akkor szép csendesen arra sétál, hirtelen mozdulattal felkapja, nagy zsebébe csúsztatja, s érdektelen, magába mélyedő arckifejezéssel tovább folytatja sétáját.

---

¹⁰⁵ Te könnyelmű csavargó!

Egyébként egész nap folyik a búcsúzás a németek szobái előtt. Ők is, mi is, kissé meg vagyunk hatva. Mindegyikünknek van valakije, akivel a barátság kötelékét szorosabbra fűzte. Mi egészen magunkhoz tartozónak éreztük már Däumling professzort. Megtanítottuk a nehéz magyar négyes tarokkra, sok magyar szót is eltanult, sőt már tanulmányozta rendszeresen is nyelvünket úgy, hogy nagy nyelvtelenségével bizonyára hamar elsajátította volna.

Körülvesszük, búcsúztatjuk, mintha gyermekünk volna. Rövid térdnadrágjában, egyszerű fekete harisnyájában, öves diákzubbonyával olyan is, mint nyurga, nagyon hosszúra nyúlt iskolásfiú.

- Kinder, wir spielen nicht mehr Tarock!...¹⁰⁶

Csupaszra borotvált fiatalos arca elborul. Tiszta, kék szeme előtt a pápaszem üvegei elhomályosulnak. Velünk vannak tanítványai is: Theo von Wallenberg legalábbis fejével magasabb lett, amióta együtt vagyunk. Lesoványodott, de megnyúlt, s arcán kezd kibontakozni a férfias jelleg. Wilhelm Speiser inkább elpuhult, megszélesedett. Nagy szőke haja alól még mindig a tájékozatlan gyermekarc néz ránk, amely gondolkodni sem tud azon, hogy került ebbe a sajátságos környezetbe. A harmadik tanítvány: K. Wirth, kész férfi már. Mély hangon beszél, megnövekedett erejének tudatában egyenesen tartja magát. Csak arca pattanásai árulják el, hogy most megy át a férfiváérés rejtelmes korszakán.

A búcsúzó szemek élesen látó, megtartó figyelmességével nézzük őket. Eddig közös életszínterünkhöz oda voltak tapadva, mint a reliefek. Most különváltak, külön szobrokká lettek, akiknek életét jobban, világosabban, ragaszkodóbb rokonszenvvel nézzük. De már késő. Viszik őket, itt hagynak bennünket.

Jön Nagel is. Három láda könyvet kellett becsomagolnia. Élénk lépésekkel, szinte futva közeledik. Mindig van szenzációja, hiszen a gondolatok, a könyvek világában él, ahol a sorok közül váratlan gyönyörűségek, nagy távlatokat nyitó meglepetések ugornak elő. Most az a nagy öröme, hogy csomagolás közben megtalálta egyik könyvét, amelyet rég elveszítettnek hitt. Ebbe a boldogságba bele is felejtette a deportálás aggodalmait, a búcsúzás gyöngédségeit.

Most már biztos, Ile d'Yeu-be viszik őket. Nem sok jót hallottunk erről a fogolytáborról. Vad, elhagyatott szigeten épült citadellába vannak itt bezárva az internáltak, föld alatti nedves kazamatákban. Egyszerre kedves lesz a fekete kolostor, mihelyt a képzetnek ismeretlen, idegen borzalmakkal kell megküzdenie.

Az adminisztrátor is mindig fenyegetőzött Ile d'Yeuvel. Akitől félt, akitől meg akart menekülni, mind ide küldte. A „meine-deiné”-s, elfranciásodott Alfréd is ide került, „six-pence”-szel együtt, a botrányokat csináló kiszolgált légionáriust, Schlittert is ide küldték. Azt hallottuk, hogy börtönökből kiszabadult német rabok, továbbsszolgálni nem akaró idegenlégionáriusok nagy számban vannak Ile d'Yeu-n. Esténként a kőlépcsőfőről a messzeségben fárosz fényét láttuk fel-feltűnedezni. Az Ile d'Yeu-i világító torony fénye volt ez. Nem is sejtettük, hogy a messzi sziget, távozó barátaink révén, egyszer majd ily közelségbe kerül hozzánk.

„De rosszabb már nem lehet, mint Noirmoutier-ben”, ezzel vigasztaltuk a németeket. Még egy Ch. adminisztrátor nem lehet a világon... És ebben a gondolatban sok vigasztaló erő volt. Mindnyájunkat elkeseredett, lázongó vágy gyötört, hogy csak elkerüljünk Noirmoutier-ből, mindegy, hogy hová, csak el innen. Nem akartuk többé az ázott, kopott, szélvihartól átjárt, penészes várépületet látni. Irtóztunk a zsúfolt, füledt levegőjű, sötét szobáktól, az örökös sártól, esőtől és az adminisztrátornak mindenütt jelenlévő, mindenüvé belegyanakvó, alattomos holdvilágképétől. Ez az ember olyan volt, mint a láthatatlan gyilkoló gáz. Talán maga

---

¹⁰⁶ Gyerekek, nem tarokkozunk többé!

sem tehetett róla, talán őt is valami beteges, embertelen, csúnya kíváncsiság, a lelki szenvedésekben való kéjelgésnek hisztérikus nyavalyája kényszerítette erre.

Hónapok óta közös és személyi kérvényekben már egyebet sem sürgettünk, mint hogy vigyenek el innen bennünket. Az után a jelenet után, amikor Rubinra rá akart lövetni, közös kérvényt írtunk a prefektúrához, hogy szállíttassanak el más fogolytáborba. Az adminisztrátor kijelentette, hogy közös kérvényt nem lehet írni. Akkor Schnitta, a legszelídebb, örökké hegedülő és nyelveket tanuló magyar pincér, a végsőig elkeseredett Popper, Maravics, Neufeld és a budapesti bankárfiú, akivel szemben pedig az adminisztrátor, felsőbb utasításra, csupa fi-gyelem akart lenni, mind olyanok, akik a Rubinnal való jelenetnek szemtanúi voltak, nevükkel aláírt feljelentést küldtek a prefektushoz, amelyben megírták, hogy Ch. részeg állapotban le akarta lövetni egyik társunkat, s ezzel kapcsolatban megírtak róla mindent, ami mindnyájunknak rég a szíven feküdt. A végén kérték Tardif urat, hogy bárhová máshová, de szállíttassa el őket innen. Az adminisztrátor elolvasta a feljelentést, s azután fagyos mosollyal csak annyit jegyzett meg: „Kérésüket bizonyára teljesíteni fogják!”

Ugyanez a vágy fejeződött ki elemi erővel, amikor végre egy és fél év után a franciabarát párizsi amerikai nagykövetség egyik emberét kiküldte Noirmoutier-be, hogy az internáltak helyzetét vizsgálja felül, és panaszait hallgassa meg.

Heteken át vártuk a kiküldöttet. Mindenkinek volt személyi sérelme. Egyik megszakított levelezése, másik elmaradt csomagjai, pénzküldeményei, sokan Párizsban vagy másutt elkal-lódott vagy lefoglalt holmijuk, vagyonuk miatt akartak panaszolni. Volt, aki csak utánjárásra szeretne volna kérni az amerikai követség emberét: mi lett menyasszonyával, szüleivel, az idegenlégióba bevonult testvérével? Mind megannyi életbevágó kérdés. Külön személyi gond a nagy, általános gondok között. Abban az időben száznegyvenen lehettünk a fekete kolos-torban, de a száznegyven embernek legalábbis háromszor annyi függő, ránézve gyötrelmesen fontos ügye volt.

A személyi panaszokhoz csatlakozott az a nagy memorandum, amelyben több mint száz pontban foglaltuk össze a bánásmód, a táplálás, a lakás, az egészségügyi dolgok, levelezés, csomag- és pénzküldés körül felmerülő jogos sérelmeinket. Kezdődött az egész azzal, hogy az Ausztria-Magyarországon rekedt francia civileket nem zárták be, még ma is jelentkezési kötelezettség mellett szabadon járnak-kelnek, tehát mindaz az intézkedés, úgynevezett „représaille”, amellyel bennünket a „kölcsönösség” alapján sújtanak, hamis, a helyét nem állja meg, összeütközésben van a háború esetére elfogadott emberségesség elveivel.

Hogy készültünk erre az ünnepélyes tiltakozásra! Mennyi izgalommal és reménységgel néztünk annak a férfiúnak látogatása elé, aki a bennünket védelmébe fogadó Egyesült Államok nagykövetségének kiküldötte volt.

És akkor megérkezett egy hosszú, sovány, száraz ember. Öt perc alatt végigfutotta az adminisztrátor társaságában a helyiségeket. Azután tudtunkra adatta, hogy személyi ügyben senkit sem fogad, csupán egy háromtagú bizottságtól kívánja meghallgatni, van-e valami kívánságunk?

Ez a bizottság meg is jelent előtte, de még száját alig nyithatta ki, a kiküldött máris idegesen vágott szavába:

- Kérem, csak röviden! Legfeljebb negyedórai időm van!...

Párizsból Noirmoutier-be azért utazott egy és fél napon át, hogy mikor missziója céljához ért, ridegen kijelentse: csak egy negyedórám van!

Mit lehetett negyedóra alatt elmondani abból, amiről napokon át panaszkodhattunk volna, anélkül hogy a helyzetünket nem ismerő idegennek csak némi fogalma is legyen arról, milyen körülmények között élünk, hogy kerültünk ide, mi történik itt velünk?

A bizottság vezetője elővette a memorandumot, s igyekezett röviden összegezni azt, ami benne volt.

A száraz ember öt perc múlva már beleszólt:

- Ne részletezzen! Csak a lényeg érdekel! A lényeg?...

Szónokunk behajtott az iratot, s most már ő is szárazon, ridegen jegyezte meg:

- Ha kiküldött úr ennyire siet, akkor nekem nincs mondanivalóm.

A kiküldött erre mégiscsak bőbeszédűbb lett. Elmagyarázta, hogy mennyi dolga van, mennyi felé kell mennie.

- Kérem önöket - fűzte hozzá -, nyújtsák át panaszait írásban, s ha van még valami mondanivalójuk, adják elő pár szóval.

Az adminisztrátor a megbízott háta mögött járt fel és alá. Arcpárnáit keze elfedte, mert állandóan kis sárga bajuszát simogatta, de így is lehetett látni, hogy a fogadtatással meg volt elégedve, s ajka körül gúnyos mosoly játszadozott.

Bizottságunk vezetője erre emelt hangon, franciául mondta a következőket:

- Mindnyájunknak, az utolsó szál emberig, az a kérésünk, tessék közbejárni, hogy bennünket innen akárhová, még a pokolba is, de elszállítsanak!

Az adminisztrátor ajkáról eltűnt a gúnyos mosoly. Az Egyesült Államok megbízottja akart még válaszolni valamit, de a bizottság meghajolt, s eltávozott.

Azután az amerikai úr látogatása hamar feledésbe ment. Az adminisztrátor ellenben azóta folytonosan hangoztatta, hogy ha nekünk oly forró kívánságunk elmenni Noirmoutier-ből, ő majd hozzásegít. De biztos, hogy nem lesz benne köszönet.

Most, hogy a németeket Ile d'Yeu-be küldték, meg voltunk győződve róla, hogy az adminisztrátor keze van a dologban. Csak később tudtuk meg, hogy az átszállításnak egészen más oka volt. Az a szigorú megjelenésű, de alapjában kedves börtönfelügyelő, aki az én toronyszobámba kályhát engedélyezett, s aki különösen a németektől lakott 1-es és 2-es szobákra jelentette ki, hogy még disznóolnak sem valók. Párizsba való visszatérése után rögtön közbenjárt, hogy ezt a két helyiséget ürítsék ki s a németeket szállítsák Ile d'Yeu-be. Úgy is történt. A németek távozása után a két helyiséget bezárták, átadták jogos tulajdonosaiknak: a patkányoknak, egereknek s a mindent ellepő penészeknek.

Esti kúrtszó előtt még egyszer összegyűltünk a németek szobáiban. Már csak szalmazsákok feküdtek a földön, minden más be volt csomagolva. A nagy zajban és füstben kavargó alakokból Von Bergennek, a német szobrásznak ősz hajjal borított, klasszikusan művészi arca bontakozott elő. Magához ölelt, megcsókolt. Azután lelkendezve, szinte összefüggéstelen szavakban elmondta nagy szerelmének új fordulatát. Az orosz lány megkerült, egy hét óta mindennap látta, egy-két szót válthatott is vele: eljött utána Noirmoutier-be. Ezért jelentették annak idején eltűnését Párizsból. Az ottani rendőrség a vele való levelezés miatt folyton kellemtelenkedett neki. Erre a lány elhatározta, hogy leszökik Noirmoutier-be. Öreg parasztasszonynak öltözve egész nap azon az útvonalon állt, ahol a foglyok vízhordó szekere naponként háromszor elvonult. Heteken át hiába leste Von Bergent. Egyszer azután mégis találkoztak. Von Bergen nem bírta már a nyugtalanságot, úgy érezte, hogy megőrül, ha nem mozog, ha nem foglalja el magát. Ekkor határozta el, hogy kimegy mindennap vizet hordani.

Első kimenetelekor feltűnt már neki az öregasszony, aki különös szemekkel nézett rá, s kezét nyújtotta, mintha koldulna. Amikor másodszor kiment, egy darab kenyeret nyújtott át neki, s ekkor az öregasszony lopva levelet csúsztatott kezébe. A levélből megtudott mindent. Azóta mindennap háromszor látták egymást, anélkül hogy a dologról valaki is tudott volna. Beszélni nem beszélhettek, de levelet mindig tudtak egymásnak dobni...

Von Bergen annyi elevenséggel írta le találkozásait, hogy magam előtt láttam a szerelmeket: a német szobrászt, amint megfeszülve, borzalmas vágytól gyötörve húzta a szekeret a sáros úton, amint alakja magasán kinyúlt a szekérrúd felett, és szinte lebegővé vált, amikor a lány közelébe ért. Mintha utolsó, emberfeletti nekirugaszkodással az elnyeléssel fenyegető mocsárból akart volna kilábolni. Szerelme felperzselte a levegőnek köztük levő távolságát, s odatapadt a lányhoz, aki rongyos falusi ruhájában, remegő tagokkal élte át a testetlen ölekezés eszeveszett gyönyörűségeit... Naponként húsz-harminc levelet írtak egymásnak, s egész életerejükkel csak azért a néhány, felvillanó pillanatért éltek, amíg láthatták egymást.

A lány már írt neki, hogy követni fogja Ile d'Yeu-be is. Von Bergen arca sugárzott a boldogságtól. Egyetlen volt társai között, akinek hangos szavain, biztató, barátságot fogadó búcsúzásán át nem borongott a sötéten leselkedő jövő aggodalma.

Borral telt poharak jártak kézről kézre... Felbukkant Bismarck pirospozsgás, mindig vigyorgó arca is. Felíratta velem címét. Csak most tudtam meg, hogy Lekannak hívják.

- Aztán jól jegyezze meg - szólt, miközben kezemet rázogatta -, az oroszok és szerbek után most a franciákon a sor. Lehengereljük őket is s akkor - pász! Vége a háborúnak!

A zshivaj egyre nőtt, a füst vastagodott, poharak koccantak össze. Egymás után kezét fogtunk mindenkivel, Wachsmannal, az illatos szakállú borbélyal, a mindig papucsot hordó, puha járású Däumlerrel, akinek Perigueux óta az volt a nevezetessége, hogy a legtöbb levelet kapta, a kampós orrú, frakk-zsakettes Hackéval, a kövér, zsíros arcú, borvirágos Bürgerrel, a kopott szakállú, letört előkelőségű Fuchs úrral, a szőke, kedves arcú fiatal Tienemannal, kissé pufók, angol bajuszú barátjával, George-zsal, Maxszal, Markusszal, Von der Hohéval, Biesenbachkal, Brunnerrel, aki Däumlingeket szolgált ki, Heiberggel, a másik német pincérrel, azután a vállas, verekedő hajómunkások és napszámosok mindegyikével.

Némelyikkel most fogtam egész fogságunk alatt először kezét:

- Prosit! Auf wiedersehn in Deutschland!¹⁰⁷

Mire az adminisztrátor felküldi őreit, a németek szalmazsákjaikon feküsznek, s az 1-es és 2-es kitért ajtain gomolyogva ömlik ki a füst, mintha a szobákban az itt töltött időnek minden fájdalma, szomorú emléke odaégett volna.

2

Már december elejétől fogva készülünk a karácsonyra.

Zádoryval lécekből s kartonlapokból templomot készítünk, amely egészen olyan, mint kis magyar falusi templomaink. Egyetlen fényűzés rajta az üvegfestményes rozetta. Ezt már a Notre-Dame-tól s a reimsi székesegyháztól tanultuk, meg a mi kedves noirmoutier-i templomunktól, amelynek színes rozettáján és ablakain át oly szépen szűrődik be a hajnali fény.

---

¹⁰⁷ Egészségére! Visszontlátásra Németországban!

A színes ablakok elkészítése nagy munkával járt. Zádory felvázolja a gótikus ívek alatt a vonalak sajátságos kanyarulatait, beosztja a képek tagozódását, megtervezi a kapu felett a hatalmas rozettát, én meg bicskával gondosan kivágom a vonalak közötti részt, ahová színes papírost kell ragasztani. A színes papír beszerzése először nagy fejtörést okoz, de azután rájövünk arra, hogy a kapott levélborítékokból ki lehet vágni a belső, átlátszó bélést s így a lila, zöld, vörös, sárga és kék színeknek legszebb változatait kapjuk. Mindenki szívesen felkotorássza a kedves cél érdekében levelezését, s versengenek azon, hogy mentől érdekesebb színű borítékbélést találjanak. Anyag most már van bőven a díszítésre. Ki is teszünk magunkért. Egy-egy ablakon néha egész nap dolgozunk.

Mikor az épület egészen kész van, Zádory befesti a falakat szürkére, a tetőt fehérre, mintha hóval volna fedve. Azután még kell valami. Egy pásztor, néhány kis bárány, jászol és Mária a kisgyermekkel. Sokat vitatkozunk Zádoryval, hogy Mária milyen legyen. Ő emlékezett szép Mária-szoborra a kis Jézussal egy Nagyvárad melletti falucskában, ahol-gyermekkorát töltötte. Ezt akarta lemásolni. Én ragaszkodtam a kis noirmoutier-i Mária-szoborhoz. Ez a mi templomunkba jobban is illett volna. Nagyon szerettem őt, mindig rá gondoltam, elképzeltem élőnek, láttam járni, hallottam suttogva szólni. Egyszer egy éjszaka, amikor álmatlanul vergődtem fekvőhelyemen, a legnagyobb csodálkozásomra, kényeztető gyermeknevelő szólított, ahogy anyám szokott hívni. Olyan volt ez, mint anyai kéz simogatása homlokomon, rögtön elaludtam tőle. Álmomban azután megjelent a kis Mária; kopott, elárvult szerénységéből fényesen kibontakozott. Addig-addig nőtt, amíg köntöséből az ég azúrja lett, fehér gyolcsingéből lilommező, tekintetéből pedig csodálatos, bársonyos tollú madársereg kelt ki, amely úgy úszott, ringott, hol egészen közel, hol messzi szállt, mint valami majd erősödő, majd halkuló melódia.

Zádory azonban nem hajlott kérésemre. Végre is olyan Máriát faragott, akinek sötétkék kendőjéből csak halvány arcéle látszott ki, s a gyermek Jézus is úgy elbújt ölében, hogy csak két apró lábát lehetett látni. Zádory azt mondta, olyan időket élünk, amikor Jézus nem mutatkozik egészen az emberek előtt.

Egy este azután kipróbáljuk templomunkkal a hatást. A sötét toronyszobában felállítjuk az asztalon, s benne meggyújtjuk a gyertyát. Olyan szép volt, mint egy álmokép. Mintha messzi idők sötétségbe vesző távlatán lebegett volna ez a havas tetejű, kis falusi templom, ragyogó ablakaival, s kapuja előtt a botjára búsan támaszkodó pásztorral, s a parányi fehér és fekete bárányokkal. Magunk sem tudtuk, hogy ilyen remekművet alkottunk.

Ennyi szépséget nem tarthattunk meg magunknak. Valakinek nagy örömet akartunk szerezni. Elhatároztuk, hogy karácsony estéjén Mme Mignale kislányának adjuk.

A kantinosné úgyszintén mindig nagyon jó és kedves volt velünk szemben. Mostanában is már napokkal azelőtt titokzatosan mosolygó arccal jelezte, hogy valami öröm ér bennünket. Kérdeztük: nagy, nagyon nagy? És a keblünk tágult, amikor a hazajuthatás lehetősége átvillant lelkünkön. „Ó, nem olyan nagy!” - sóhajtotta, s maga is elborult, mikor látta szemünkben a hirtelen föllobogó fényt kialudni. Ha nem olyan nagy, akkor nem is öröm!... Kiderült azután, hogy rendelet jött, amely a francia újságok olvasását engedélyezi. Ez is a németekkel kötött kölcsönös megállapodás volt.

Az öröm valóban nem bizonyult nagynak. Először kaptunk a lapokon. Megállapodtunk, hogy mindenki más lapot rendel. Maravics toronyszobájában egész olvasótermet rendeztünk be. A házigazda a legnagyobb odaadással merült el a különböző harcterek tanulmányozásában. Óriási térképet vásárolt, s apró, színes zászlókkal rakta ki a hadak állását, azután a lapok jelentései szerint naponként mozgatta zászlóit.

Mi azonban hamar kiábrándultunk a lapokból. Csak a háború volt bennük s ez a kietlen, sivár, irtózatoss dolog is milyen gyűlöletes megvilágításban! Az ember nemcsak gyilkológép lett, hanem színtelen, egyoldalú, elfogult alacsonyrendű lény is. Minden nemesebb érdeklődését felszívta a vértenger. A feldicsőített „poilu” és a minden emberi vonástól megfosztott „boche” üres kliséalakok voltak, a nagytömegek legalacsonyabb ízlése számára készített durva fantomok. Még a legkomolyabb lapok is tele voltak túlzásokkal, ferdítésekkel, rágalmakkal. Bizonyára nálunk is így írtak az újságok. Ez volt a háborús sajtó.

Egy hét múlva már nem érdekelték a lapok. Néha egy-egy kimagasló eseménynél bele-néztünk, vagy ha eldugott hír jelent meg „a civil internáltak kicseréléséről”, reménykedve adtuk kézről kézre az újságszámot. Később már az ilyen hír sem izgatott. Ez is mindig hazugságnak bizonyult.

Mme Mignale-nak azonban nem szóltunk, hogy az öröm, amelyet előre bejelentett, mennyi csalódást okozott. Szerettük ezt a szelíd, hajlott hátú kis asszonyt, aki férje halála óta egészen megöszült, s évtizedeket öregedett. Ő volt szemünkben a kiszolgáltatott, gyenge asszony jelképe, aki a háborútól legtöbbet szenvedett. Kislánya alig volt nyolcéves. Tavaly még apja hazajött karácsonyra. Most ők ketten is olyan árvák voltak, mint mi.

Zádoryt megkértem, hogy mintázza le a kantinosné kislányát, Mártát. Anyjának szántuk karácsonyi ajándéknak a plakettet. Amellett az adminisztrátornak is kívántunk némi okulást nyújtani, akinek leghőbb vágya lett volna, hogy puffadt arcát Zádory megörökítse. Láthatta ebből, hogy ami a szegény özvegyasszonynak egy-két jó szaváért, szelíd mosolyáért kijárt, azt ő hatalmának bármilyen erőszakosságával sem tudja kicsikarni.

A karácsonyesti vacsorát a kantinban akartuk megtartani. Az adminisztrátor rendeletet adott ki, hogy a karácsonyestének nyolc órakor be kell fejeződnie, s kilenckor már mindenkinek le kell feküdnie. Tavaly karácsonykor Hoch Deutschlandot¹⁰⁸ kiáltottak a késő éjszakában a foglyok, s a katonákkal a nemzetközi szövegű *Marseillaise*-t¹⁰⁹ énekelték. Az adminisztrátor most szigorú parancsával meg akart akadályozni minden tüntetést.

Ezért már délután hat órára terveztük a faágakból összetákolt karácsonyfa meggyújtását, utána magyar vacsora lenne a kantinhelyiségben, gyertyát gyújtunk a kis templomban, s átadjuk Mme Mignale-nak a kis Márta fejéről készült életnagyságú gipsz-plakettet.

Az ünnepséghez azonban pénz kellett. Tavaly ilyenkor volt tanítványaim gyűjtöttek össze nagyobb összeget a magyar karácsonyra. Vajon eszükbe jutok-e az idén is? Ha tőlük nem jönne, elhatároztuk néhányan, hogy összeadunk annyit, amennyiből magyar társainkat vendé-gül láthatjuk.

De pénzküldésről semmi hír sem érkezett. Levelek sem jöttek. A svájci Vöröskereszt közve-títette a leveleket, a pénz pedig rendszerint a genfi Darier és társa bankház útján érkezett. Mióta azonban a németek elmentek, alig hozott valamit a posta. A legidősebb Stocker testvér, aki a 3-as szoba főnöke volt, minden reggel kétségbeesetten tárta ki karját, amikor a levél-kiosztásról visszajött: „Schon wieder nichts!”¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Éljen Németországot.

¹⁰⁹ Francia forradalmi dal; Franciaország nemzeti himnusza 1880-tól. Rövidesen Európa-szerte elter-jedt, és hosszú ideig a munkásosztály forradalmi indulója volt. Zenéjét és szövegét Rouget de Lisle szerezte.

¹¹⁰ Megint nincs semmi!

Nagyon nyugtalan lettem nemcsak a pénzküldemény, hanem főként a levelek kimaradása miatt. Apám rendszeresen írt Kolozsvárról. Elég volt csak címzését a levélborítékon megpillantanom, már mindjárt nyugalom öntött el. Ők legalább jól vannak. Bátyám sebesülése után Kolozsváron maradt, s újra elkezdte az egyetemen előadásait. Egyik öcsém ugyanott a női klinikát vezette, neki sem kellett a frontra menni. Csak kisebb öcsémért aggódtam, aki a háború első pillanatától fogva a nehéztüzérségnél a fronton teljesített szolgálatot. De úgy képzeltem, hogy az ő helyzete sincs annyira veszélynek kitéve. Különben is hírt kaptam még december elején róla, hogy karácsonykor otthon lesz, s egy fiatal kolozsvári lánnyal eljegyzést tart.

A levél azonban régen érkezett. Azóta semmi hír. Három hét eltelt anélkül, hogy a posta számomra valamit is hozott volna. Mikor a levélírás megengedett ideje elérkezett, öcsém előttem ismeretlen menyasszonyának készültem írni. De különös, félelmetes dolog történt velem. Mindig vigyáztam leveleimben arra, hogy szomorú dolgokról ne írjak. Nemcsak a háromszoros francia cenzúra miatt, hanem elsősorban azért, mert az otthoniakban nem akartam felesleges aggodalmat kelteni. Most azonban akárhányszor ültem neki a levélírásnak, egyszerre csak észrevétlenül belekerültem a legsötétebb hangulatba. Mintha csak óriási, sötét árny áthajolt volna felettem s tollamat az vette volna kezébe. Többször eltéptem a levelet, s újra kezdtem. Végre is, a tárgy oly derűs volt, egy fiatal lány jövődő boldogságáról kellett írnom. Miért zökkent mindig a toll, s a fehér lapról mért siklott át ijesztő gyászpergamenre, ahol a végzet kérlelhetetlen rendelkezései íródnak?

Mikor a levelet végül is megírtam, magam is elrémültem. De elküldtem, mert tudtam, hogy úgysem megy át a cenzúrán.

Karácsony estéje előtti napon végre is megjött Finály Gábor igazgatónak levele s azzal egyidőben a pénzküldemény. Akkor már oly riadt voltam, hogy minden reggel, mikor a postát jelző kürtszó felharsant, toronyszobámból kimentem a 3-asba, és ott vártam be a szobafőnököt. Le az udvarra nem mertem menni, mert attól féltem, ilyen bizakodó elébejárulás elűzi a szerencsém. Azóta is, ezentúl mindig a 3-asban vártam be a postát.

Finály hosszan, melegen írt. Valósággal el voltam ámulva, hogy még mindig gondolnak rám, hogy talán szeretnek is. Szememben egészen furcsa volt, hogy az a nagy közösség, amelyből oly erőszakosan szakítottak el, s amelyet csakis a háború örökös és borzalmas rémeivel való emberfeletti küzdelemben tudtam elképzelni, még törődni is tud velem. Hogy én szinte beteges makacssággal kapcsolódtam hozzájuk, az természetes volt. Ottmaradt köztük az életem, amelynek minden mozzanatát az emlékezés aranyszínbe öltöztette, s ott folytatódott tovább egy közös élet, amely az enyém is volt, ha belőle ki is szakadtam, s amely oly sötét bizonytalanságban hullámozott képzeletem előtt, mint a sziklára sodort hajótörött előtt a viharzó éjszakai tenger.

Igazgatóm írta, hogy volt iskolám növendékei megint gyűjtöttek s nagyobb összeget küldtek, hogy magyar fogolytársaim karácsonyestéjére fordítsam. Finály levele más tekintetben is megnyugtató. Nem lehetett baj otthon, családom körében, mert arról ő is tudott volna, s akkor nem ír annyi humorral és vigasztaló biztatással.

A magyarok karácsony estéjét tehát megtarthattuk. Ünnepi ruhában, szorosan egymás mellett helyet foglaltunk a kávézó felterített asztalánál. Csak Varga Tamás nem volt itt, őt beteg szívével hazaküldték. Karácsony után hírt is kaptunk róla, hogy megérkezése után pár hétre meghalt. A kis Feldenczer írt róla, aki a kórházban meglátogatta. Általa üdvözlöttem mindnyájunkat. Emlegette Edouard-t s Rosenberget, egykori társait a Conciergerieben. A panier à salade-ról is beszélt, ahol először vette észre, hogy a szíve nagyon rossz...

Hiányzott a fiatalabbik Weiner testvér is, akit verekedés miatt börtönbe zártak. Bátyja addig könyörgött az adminisztrátornak, míg megengedte, hogy ünnepi vacsoráját s az ajándékot bevigyék hozzá. Külön gyertyát is kapott és cigarettákat.

Az asztalfőn megint Müller bácsi ült, mellette az idősebbek: Vantur, Bistrán, Horváth cigány. Most többen voltunk, mint tavaly. Először ünnepeltek velünk: Rubin, Pesek, Zádory, Weiffert, Bárczy, Lakatos, Reisner, Bajusz pincér, Szőke, a cipész, Schneider, Kilár, Koplovits, Ambrus, a két nemrégiben érkezett asztalos, Valéry és Ványi, egy idősebb, Katz nevű szűcs, s akik velük együtt jöttek: Pollár Vilmos, Wohlstein, Luszti, Bertics és Farkas József.

Bárczy semmit sem evett. Már hónapok óta koplalt, vagy csak lehetetlen dolgokat fogyasztott, úgyhogy arca fehérebb lett a krétánál, amellyel ecetben feloldva szintén táplálkozni szokott. Készült az orvosi vizsgálatra. Tudta, hogyha a vizsgálat késik, életével fizet rá. De vállalta a nagy kockázatot, kiszabadulás vagy halál.

Meggyújtottuk a karácsonyfát, kivilágítottuk a templomot. Fekete gyászruhában ekkor jött be a kis Márta. Sápadt arcocskájából érdeklődéssel lángoltak elő nagy, barna szemei. Anyja mellette állt és könnyezett. A szoba árnyaiból biztosan messzi, sápadt arc bukkant elő, és tűnő, elfátyolozódó szemek sóvárogva néztek rá. Az emlék fájhatott szegény asszonynak, mert kisgyermekét görcsösen szorította magához.

Nagy Zsiga, Steiner, Bajusz, Kilár és Schneider elénekelték a *Mennyből az angyalt*. Azután az egész asztal a *Pásztorok, pásztorokat...*

Éneklés közben lépett be az adminisztrátor. Hátratett kezekkel, komor léptekkel végigment a szobán. Senki sem törődött vele. Az ének tovább folyt, csak a karácsonyfa fénye sötétült el, amíg előtte elment.

A vacsora este nyolcig tartott. Ekkor lefekvést jelzett a kürtszó.

Csendben vonultunk ki az udvarra. A kantintól a várépület feljára feljárataig félhosszúságban kellett átszelnünk az udvart. Enyhe, nedves idő volt, de az ég kiderült, a zöldesen szikrázó csillagok egészen közelinek látszottak. A fölénk boruló nagy, titokzatos égbolt különös hangulattal töltött el. A falu templomában ebben a pillanatban szólaltak meg a harangok. Ez is mintha annak jele lett volna, hogy szokatlan dolog történik velünk. A zengő hangok szétverték körülöttünk vigasztalan helyzetünk kulisszáit. A várépület is szinte légies sápadtsággal húzódott háttérbe.

Mentünk, és nem éreztük, hogy megyünk. Inkább felénk áramlott, simogatva közelünkbe suhant egy egész rejtelmes világ. Sok karácsonyfa illatát éreztük, pedig karácsonyfa nem volt közelünkben sehol. Nagy embercsoportok lépésének zaját hallottuk. Mintha szánkó csengője is csilingelt volna. Messzi karácsonyok tündöklő ünnepisége úgy élt körülöttünk, mint ahogy elhagyott mezőn fényben és elmosódó zajban magunk körül érezzük a nagyváros közelségét.

Először azt hittem, hogy csak velem játszik felizgatott képzeletem. De amikor társaimra néztem, azokon is észrevettem, hogy történik velük valami. Nem szóltak egymáshoz. Úgy mentek, mint akik azt hiszik, teljesen egyedül vannak. Lépésük olyan volt, mint álombanjáróké...

Mindez csak addig tartott, amíg a feljárt sötét torka el nem nyelt bennünket. Azután a döngve becsapódó ajtó elriasztotta a varázslatot.

A karácsonyi ünnepek hetében izgalmam oly nagyra nőtt, hogy már apatikussá lettem. Arra gondoltam, ha Finálytól jött levél, hazulról is érkeznie kell. Teltek a napok és semmit sem kaptam. Minden reggel megjelentem a 3-asban Stocker előtt. Már szinte félt mondani, hogy számomra semmi sincs. Magát is vádolta érte. Örökké vidám arcán a mosoly majdnem sírássá vonaglott, ha kísérteties alakomat feltűnni látta. Az érvekből is kifogytam már, amivel a közel egyhónapos késést magyarázni lehetett. Az ünnepek miatt feltorlódozó posta, a cenzorok, a Vörös Kereszt ünnepi hete, mindez már nem indokolt semmit. Az adminisztrátor bosszújára sem gondolhattam az elkeseredett hangú levél miatt, amelyet legutóbb írtam, hiszen a Finály levelét áteresztette.

Különösen fiatalabbik öcsém miatt aggódtam. De félelmemet, nyugtalanságomat nem tudtam magam előtt sem határozott formába önteni. Egész nap feküdtem, nem akartam semmire sem gondolni.

Karácsony első napja estéjén Maravicshoz voltunk híva. Édesanyja Bécsből fényűző cikkekből összeállított csomagot küldött. Mind olyan ételek voltak benne, amelyeket már csak emlékeinkből ismertünk. Az egésznek koronája volt egy liter tojásos puncs.

Maravics toronyszobájában jöttünk össze. A kis asztal megvolt rakva a legkívánatosabb dolgokkal. Maravics meleg bort is készített. Házigazdánkon kívül Németh Andor, Lakatos, Zádory ültek az asztal körül s az elmaradhatatlan Horváth cigány, aki hegedűjében, mint valami bűvös szekrényben, magával hozta volt életünk minden kedves emlékét.

Még hozzá sem nyúlhattunk semmihez, amikor váratlan dolog történt. Maravics szokott tréfás, kötekedő modorában megjegyzést tett Zádoryra. Szobrászbarátunk szemében mohón és türelmetlenül csillogott a vágy a kirakott ételek és italok után. Kezét dörzsölve nem a legválogatottabb nyelven olyasvalamit mondott: „Lesz-e már zabálás, gyerekek?” Erre vágott vissza Maravics, akit talán kicsit bántott is, hogy édesanyja küldeményével kapcsolatban valaki ilyen alantas kifejezést használ.

Összetűztek, mint a fogságban annyiszor megtörtént legjobb barátok között is. Bizonyára hamarosan ki is békülnek, ha én nem szólok közbe. Zádory pártjára keltem, Maravicsnak szemére hánytam, hogy neki mint fiatalembernek és házigazdának, nem lett volna szabad nálánál idősebb vendégét megleckéztetni azért, mert talán most az a fölénye vele szemben, hogy neki van pénze, Zádorynak pedig nincs.

Ez a kis jelentéktelen összeszólalkozás mintha észrevétlenül felgyülemlett keserűség és fájdalom zsilipjét nyitotta volna fel bennem. Magam is elámultam: ki beszél belőlem, micsoda idegen és nem is sejtett fájdalom? Mert rögtön észrevettem, hogy Zádory és Maravics nézeteltérése csak ürügy számomra. Valami más remegtet meg, valami más kényszerít arra, hogy elsötétült kedvvel rontsak el mindent, ahol poharak összekoccanása, szegény fogoly-életek pillanatnyi felderülése készül. Csak eszköze voltam magam is egy előttem ismeretlen, rajtam uralkodó érzésnek.

De nem tudtam felszabadulni a gyötrő ígézet alól. Irtózatot mondtam, amitől elfehéřült mindenki, gyűlöletessé vált étel és ital. Végül is mikor felálltam s távozni készültem, velem jött mindenki. Az asztalon maradtak a csábító ételek és italok. És velük maradt egyedül Horváth cigány, aki értelmetlenül, s talán közömbös fölényességgel hallgatta végig az egészet, mint óriási, kopott, szürke madár, akit az egész világon csupán a táplálék bűvölete köt le.

Vége volt a kedélyes estének. Mint akkor mindennek olyan visszataszító íze volt számomra, ami jókedvet, felejtést hozhatott volna. Nem ittam egy korty bort sem, amikor társaim mind részegek voltak. Csak feküdtem a szobámban, kitágult szemekkel bámultam a levegőbe, s kerestem, kutattam valami után, ami megmagyarázza talán, mi van velem.

Másnap délben nagy csomaggal a kezében lejött hozzám Zádory. Karácsonyi küldemény érkezett Tours-ból, Mastictól, az ő hűséges francia barátnőjétől.

Zádory úgy hozta, mint kincset. Lekuporodott fekvőhelyem szélére, s kinyitotta a fonott kosarat:

- Nézd, nyers sonka, jó tours-i kolbász! A legjobb a világon. A kis Mastic küldte, ez az áldott, aranyos teremtés. Az egyetlen, aki nem hagyott el.

Megható volt ennek a megtermett, széles vállú embernek gyermekes gyöngédsége és arcáról lesugárzó öröme.

Mosolyogva hajoltam a csomag fölé, amely fenyőgallyakkal volt beborítva. De aztán visszahökkenem:

- Nem, nem! Olyan ravatalszaga van!

És nem tudtam semmihez sem nyúlni. Beletemetkeztem újra szótlanságomba, belevesztem valami nagy, ijesztő ürességbe, amely nem árult el semmit, csak ellenséges, fenyegető némasággal meredt rám.

Szilveszter este meg kellett tartani Maravics lakomáját, amelyet akaratlanul is én rontottam el. Ez a kedves, fiatal fiú lovagiasan jóvátette hibáját, holott valójában el sem követte. Zádoryval összeölelkezett, hozzám lejött, s hosszasan, bizalmasan elbeszélgetett.

A fogság talán mindannyiunk között az ő idegzetét támadta meg legjobban. De katonásan akarta viselni a bajt. Apja öregebb osztrák-magyar tiszt volt, anyja még fiatal, mindig szép asszony, s ahogy a fia elbeszélésén át megalkothattam képét: az élettől elkényeztetett, kissé tétlen, álmodozó teremtés. Öreg apa és nagyon fiatal anya gyermekének született Maravics. Megviselt idegzettel és egy sereg ki nem forrott, gyerekes tulajdonsággal. A nálánál jóval idősebb Németh Andorral szeretett atyáskodni, az öreg Edouard-t, aki iszákosságra hajlamos volt, szerette szigorúan fegyelmezni, nevelni. Maga egész nap pipázott, geneológiai könyveivel bíbelődött, és újabban a francia lapokban megírt, hajmeresztő felderítésekől gyűjteményt állított össze. Öreges, túlzottan konzervatív álláspontja volt mindenről. De ha az ember kivette szájából a pipát, elvonta munkájától, komolyan és emberségesen a szemébe nézett, tájékozatlan, tapasztalatlan gyerek állt vele szemben, akinek nagyon jó szíve volt, s aki úgy szeretne volna, ha valaki foglalkozik vele, irányítja, embert csinál belőle.

Ilyen „pipa nélküli” egyszerű, meleg megnyilatkozással állt velem szemben azon a beszélgetésen, amikor tisztázni akarta magát és meghívott a Szilveszter-estére. Nagyon megszerettem, s megígértem, hogy az óév búcsúztatásán okvetlenül ott leszek.

Nyolc óra után Szilveszter este sem maradhattunk fenn. De Maravicsnak kitűnő terve volt a rendezet kijátszására, Edouard-ral berendeztette a tető egyik elhanyagolt toronyszobáját, s megállapodtunk, hogy az őrség látogatása után oda szökünk fel.

Este kilenc órakor már mindenki le is feküdt. Az őrség füstös lámpáját végigjáratta a sötétségbe borult szobákon. A sápadt fénykarika ráesett mindegyik fogoly arcára. A szalmazsákok megzörrentek. Itt-ott mozgolódás, sóhaj hallatszott. A lámpafény gyorsan siklott egyik arcról a másikra. A buzgó káplár bekémlelt a függönyök mögé is. Most jártak éppen Herz doktornál.

Amint alvást tettetve feküdtem, azt gondoltam, hogy a lámpát bizonyára elkapja, ha valamelyik ajkon az álom mosolya fénylik, és talán haragszik a tündérre, amely nemzetválogatás nélkül szór virágot a szenvedők lelkére, ha álmodnak.

Benyitottak hozzánk is. Fenyvesi már aludt. Én szerettem volna mosolyogni. De nem tudtam. Mikor a fény rám esett, arcom úgy feküdt rajtam összekulcsolt kezem felett, mint meredt halotti lárva.

Kimentek a 3-asból. Zajt felterő lépésük majd a falépcsőn, majd az 5-ösben, majd a 6-osban hallatszott. Végre a kísérteties lámpafény még egyszer végigszaladt a lépcsőkön, a kis bástyaudvaron, a lejáraton. Aztán hallottuk, hogy a várépület kapuja bezárult. Még halvány fény gyúlt ablakainkon, ahogy a nagyudvaron végimentek, azután teljes lett a sötétség a várépületen.

Óvatosan, zajtalanul felemelkedtem fekvőhelyemről, s a toronyszoba kis ablakán kikémleltem az udvarra.

A telihold fényében, az őrség és az adminisztráció kis épületei között a kövér adminisztrátor sétált fel s alá, és kutatva nézte a sötétségbe húzódó, hallgatag várépületet. Bizonyára úgy érezte, hogy az egész néma vár konok, ellenszegülő akarat vele szemben. Mi lehet belől, e hallgatagság, e színlelt nyugalom mögött?

A legkisebb neszre, ami az épület felől jött, gyanakodva állt meg. Vajon nem életére törő összeesküvők titkos jeladása szüremlik át a vastag falakon? Egyik ablakban valami fehér mozgott, mintha őt fenyegette volna. Fürkésző lépésekkel ment az ablak irányába. Nem, a fehérség csak szárításra kitett ing volt, amelyet a tenger felől jövő légáramlat néha meg-lebbentett.

Megindult a kapu felé, de a kijáratnál még egyszer visszafordult, s végignézett az épületen. Bizonyára elégedett mosoly futott át arcán. Mindazt az erőt, kényszert, ami ezt a sok embert a kietlen halotti kaszányában zárva tartja, a saját karjaiban érezte duzzadni...

Cipőmmel a kezemben, észrevétlenül kimentem a toronyszobából, s végigsurrantam a 3-ason. Meghívott társaimmal a csigalépcsőnek a tetőre vezető felső részében kellett találkoznom.

A régi lépcsőfokok megreccsente óvatos lépteink alatt. A teljes sötétségben sutogó szóval ismertünk egymásra, azután egymásba fogózva kúszunk fel a tetőre.

Edouard a tető vaspántos ajtajánál várt már bennünket. Amint kibújtunk a holdfényben úszó tetőre, egyenként számba vett. „Herr Säuffer”¹¹¹ - Dudásnak szolt. „Die Professoren”¹¹² - volt belölünk három is: Soltész, Neufeld és Németh. „Herr Doktor”¹¹³ ez voltam én, „und du auch, Luder”¹¹⁴ - ezt a bizalmas megszólítást Zádoryhoz intézte, aki Horváth cigánnyal együtt a hátvédet alkotta.

A cserepes tetőn felül a donzson négy fala félméternyi magasságban emelkedett fel. A fal és a tető közötti szűk járaton négykézláb csúszunk el addig a toronypadlásig, ahol Maravics az „estélyt” tartotta.

A háziúr kékesen parázsló angol pipával a szájában az ajtóban várt ránk.

---

¹¹¹ Piás úr.

¹¹² A tanár urak.

¹¹³ A doktor úr.

¹¹⁴ No meg te tekergő.

Különös vendégszoba, különös vendégek.

A kerek padláslyukban két szalmazsák volt végigfektetve. Közepén kis kézi petróleumkályha állt, melynek fénye a vörös üveges nyíláson át a penészes fal egy részét megvilágította. A keresztgerendán felül a palatető egy helyen annyira megszakadozott, hogy jókora rés támadt rajta, s azon keresztül bekandikált a kék ég egy darabja, az ölén két sziporkázó csillaggal. Ez a messzi, ércragyogású égdarab mintegy díszítette a kietlen padlást, amelyen talán évszázadok óta élő ember nem fordult meg. Egyszersmind érezte a magas levegőjét is, ahová a torony csúcsa befürödött.

Edouard délutáni rendezés közben a tető egyik sarkában vércsefészket fedezett fel, s két fiókát markolt ki belőle. Ezek most a kályha előtt álltak, és csőrükkel az eléjük dobott véres húsdarabokat tépdesték. A fal mellett boros- és pezsgőspalackok sorakoztak, s a Maravics csomagjából megmaradt konzervek, sütemények. Felettük lógott a pincében talált emberi karcsont, rajta a megrozsdásodott bilincsel. Ez Edouard tulajdona volt, s a mai estére díszül odakölcsonözte gazdájának.

Megcsodáltuk a vércsefiókákat, megdicsértük Edouard stílszerű rendezését.

Az öreg üvegfüvő olyan volt, mint valami gnóm. Szeme a piros félhomályban furcsán villogott, fogatlan szája csecsemőéhez hasonlított, amelyet ritkás, lelógó bajusza s az arcát rendetlenül elborító őszes szőr még kirívóbbá tett. Szeretett feltűnően öltözködni. Piros nyakkendőt hordott, Maravicsnak egy elhasznált szmokingkabátja volt rajta, ehhez durva, foltozott, sárga nadrágot vett fel, amelynek végét óriási, szalmával kitömött facipőkbe gyúrta be. Kicsi, pisze orra nyergéről a pápaszem minden pillanatban készült lecsúszni. Ez is olyan volt rajta, mint valami rossz színpadi kellék.

Halkan, szinte suttogva kellett beszélni. Ezért a hangulat eleinte nem is alakult ki. A vendégek inkább az evés-iváshoz láttak. Egy pohár és egy tányér jutott mindenre, amelyeket a fogások cserélésénél szörnyű piszkos kendővel Edouard törölt tisztára.

Az első poharak után azonban megoldódott a kedv. A beszélők lassanként megfeledkeztek arról, hogy felesleges óvatosságból suttogni kellene. Az ilyen társas összejöveteleknél mindekelőtt Dudás volt igazi elemében. A borozás iskoláját még a Bácskában tanulta ki. A furcsa, ijesztő padlást, az egész fogságot pillanatok alatt teljesen elfelejtette, s a dugót a borosüvegből apjától örökölt minden zsebkésével már úgy húzta ki, mintha bácskai kúriában fényesen terített asztalnál töltené be a házigazda szerepet. Soha el nem mulasztotta, hogy a bor dugós részéből előbb magának ne töltsön egy-két kortyot. Minden ételt értékelt, megbírált, s rendszerint meg is dicsért. Az új üvegből az első kortyot ő itta meg, azután csillogó szemmel intett: „Fiúk, lehet!...”

Dudásé volt a szó, amíg a mámor úrrá nem lett, de azután szerepét Zádory vette át. A fogságban az elpusztíthatatlan kedélyt s ami még ennél is több, a képzeletnek a sivár életkörülmények fölé való szárnyalását ő képviselte. Nem volt nyomorúság, amelynek jó oldalát meg ne tudta volna csillogtatni, s nem volt idegenszerűség, amellyel képzelete azonnal meg ne barátkozott volna. A vércsefiókákat is már megszelídítette, s ölében szunyókált mind a kettő. Az ételek felét ő ette meg, s Dudásnak nem volt hűségesebb ivótársa nála. Közben a mámor s a különös hangulat feltűzelte képzeletét. A bilincses karcsontnak úgy elénkbe idézte történetét, hogy szemünk-szánk tátva maradt. Ahogy szava hozzáért a szomorú emberi maradványhoz, a csontra hús nőtt, s a karral csuhába öltözött Saint Philbert-rendi barát intett búcsút az életnek. Fantáziája kitágította a tetőzet rését, s a csillagok útján elszárgult messze, a Körös-parti városba, ahol gyermekkorát töltötte.

Lassan mindnyájan már csak emlékek voltunk. A dohányfüstben elfoszlott alakunk csodálatos árnyékká lett, amelyből az emlékalakok seregestől bontakoztak ki. Minden, ami élet volt

bennünk, csupa emlékké változott. Öregekké lettünk. Nekem már fényes gyermekkor volt az az érthetetlen, őrült éjszaka is, amikor a kis breton fürdő kertjében nem is egy nőtől, hanem az asszonytól búcsúztam. És attól fogva visszafelé minden az aranykorszaknak abban a legendás fényében ragyogott, amilyenben öreg emberek kisgyermekkorukat szokták látni.

Újra átéltem úgyszólván minden napomat, s az emlékek gyönyörű uszálya mögém nőtt, a végtelenségig kinyúlt, míg magam vékony semmiség lettem, aki alig bírta már pompás díszét. Sokat gondoltam ezen az éjszakán arra a pesti májusi napra, amikor apámat utolszor láttam. Indult vissza Kolozsvárra, s én elkísértem a Nyugatihoz vivő 46-os villamoson. A pályaudvar előtt elváltunk. Nekem sietnem kellett órára. Kis tavaszi felöltő volt rajta, elefántcsont nyelű, bogos, szüette botját kezében tartotta. Barátságos, tiszta kék szemével rám nézett. Azután megcsókoltam szőke császárszakálla felett az arcát, amelyen a gyermekkorom óta oly jól ismert, annyira szeretett pomádéillatot éreztem. Arról volt szó, hogy két hónap múlva én is Kolozsvárra megyek nyaralni. Azt hittük, csak rövid időre búcsúzunk. Mosolyogva vált el, csontos, kékeres kezével intett, azután kis kézításkájával kezében elindult a pályaház felé.

Néztem, néztem utána. Emberek jöttek, mentek körülötte. Majd belekerült a pályaudvar felé áramló tömegbe. Eltűnt az emberek között. Pár pillanatig már csak kalapját láttam lebegni, amely úszott, mint kis fekete kupola. Azután eltűnt teljesen...

Ezen a Szilveszter-éjszakán az otthont akartam magam elé képzelni. Mit csinálnak ebben a pillanatban a régi kolozsvári házban? Vagy talán már át is költöztek egy újba, amiről apám utolsó levelei egyikében írt? Lehet, hogy az új lakás, lehet, hogy valami más, ismeretlen ok miatt, de nem tudtam családomat magam elé képzelni. Élesen emlékeztem vissza minden együtt töltött karácsony- és Szilveszter-estre. Magam előtt láttam a tavalyi otthont is, amikor már nem voltam velük. De képzeletem mindig lesiklott a képről, amelyben hozzátartozóimat ma éjszaka akartam megrajzolni. Vajon öcsém és menyasszonya együtt vannak-e apámmal s özvegy nővéremnek kislányaival? Gyötrő aggodalmaim öcsémrel kapcsolatosan megint felújultak. Lassanként újra szívszorongató érzés borított el, mintha minden, még a levegő is visszahúzódott volna tőlem, s valami gyúlt volna fejem felett, ami mindjárt rám csap, mint elítélre a pallos.

Barátaim ezalatt teljesen belemerültek a múlt élesztgetésébe. A csak alig megvilágított padlás-szoba annyira megtelt dohányfüsttel, hogy elfedte egymás elől a beszélők arcát. Csupán egy-egy mozdulat vagy körvonal látszott. Ezért lettek emlékeik élőbbek, mint ő maguk.

Soltész hőse: Kasza cigány volt. Jóléttől zsíros, elgépiesedett életű alföldi parasztvárosban élt ez a cigány, ahol Soltész tanított. Az ottani dagadt bőrtárcájú, hangos gavalléroknak nem kellett a régi cigány, megkövetelték már az új pesti módit. Kasza cigány ott ült a kávéház egyik zugában, s undorodva hallgatta a cincogó muzsikásokat. Éjfél után már csak egy-két asztalnál mulattak. Az öreg cigány ekkor végleg megcsömörlött a nyafogó új zenétől. Egyszer csak felállt, s leszegett fejjel közeledett a bandához. Ördögi arca volt Kasza cigánynak. Fekete volt, koromfekete, csak a fogai villogtak fehéren, amikor mosolygott. Egyik szemét hályog borította, de a másik, mikor hegedűjét vállához nyomta, többet mondott, elragadóbb volt, mint ezer más szem. Ha ebbe az egy szemébe, valamikor régen, egy asszony belenézett... Kasza cigány kikapta a kocaprímás kezéből a hegedűt. Odaállt a banda élére, s rekedt, gyűlölettől reszkető hangon kiáltotta: „Nektek most ácsi, бүдösők!” Aztán álla alá csapta a hegedűt, s most csak ő muzsikált, egyes-egyedül ő.

Soltésznek elcsuklott a szava, amikor idáig jutott elbeszélésében, s egészen belésápadt, mert már látta, itt látta köztünk, mindegyikünkönél élesebben, s vele együtt láttuk mi is Kasza cigány elbűvölő félszemét, és hallottuk hegedűje zokogását.

Dudás egy bácskai ficsúrról emlékezett meg, akinek már a neve is olyan kipucolt, feszes és díszszerszámos volt, mint valami úri négyesfogat. Ezzel együtt élte le fiatalkorát. Hogy hány kalandja, hány botránya volt ennek a vakmerő, csinos fiúnak! Nem szerette a zsidót, a mág-nást, a latajnert, a katonatisztet - szóval sokat nem szeretett -, s olyan kényes volt a becsü-létére, mint a fiatal lány a fehér selyem báli cipőjére. Éppen egy ilyen bálon tört le a vidéki gavallérnak pályafutása. Miután annyi embert megpofozott már életében, ezen a bálon meg-ütötte szép hűgát is, aki eltúrte, hogy táncosa, egy tejfelesszájú huszárhadnagy, a hajába csó-koljon. Lett ebből nagy botrány. A heves vérű bácskai fiú egymás után arcul ütött még nyolc huszártisztet. De hősi tette után már csak annyi ideig maradt a városkában, hogy lepárbajozza pofonjait, s azután elment egy gazdag rokonához gazdatisztnek. Dudás pedig Párizsba jött Blériot-hoz.

S ez így ment sorjában. Németh Andor utolsó szerelméről beszélt, közénk hozta asszonyát, illatának, gyönyörűségtől sápadozó arcának, sugárzó szemének minden varázsával. Neufeld, aki nagyon vékonypénzű, rossz gyomrú fiatalember volt, leírta egy felsőmagyarországi városi iskolában tanártársait, akik el voltak keseredve, hogy őt választották meg, aki sem kártyázni, sem inni nem tudott. Nem is tegezte le őt senki. Egyszer azután egy vacsorán az éhomra ivott söről becsípett, s erre óriási cigánypecsenyét rendelt, s üveg bort állíttatott maga elé. Lett erre nagy öröm. Mindjárt pertut ittak vele, s később is csak ennek köszönhetette s nem a tanításban kitűnően alkalmazott „méthode directe”¹¹⁵-nek, hogy véglegesítsék...

Zádory elemében volt. Versenyre kelt mindenkivel, hogy az ő alakjai érdekességben és bogarasságukban felülmúlják a többiekét. Elmondta, alig húszéves korában hogyan tette meg az utat Nagyváradtól Párizsig, hogyan került Rodin műtermébe, és végül elének hozta háború előtti bohém társaságát, amelynek istene a hosszú szakállú Desbois mester volt, Rodin után második szobrásza Franciaországnak.

Teltek az órák s a kis padlást mind sűrűbben lepték el az emlékezetből előhívott légies alakok.

Maravics rendelkezett Edouard-nak, hogy készüljön a pezsgőbontásra. Dudás nem engedte el, hogy Edouard piszkos kendőjét ne ő szorítsa a pezsgősüveg nyakára.

Habzott a nagy poharakban és kicsorbult bólokban az ital, amikor a közelünkben levő templomban az újév köszöntésére megkondult az első mély harang.

A templomtorony a vártoronnyal egyszinten volt, s a harangok közvetlen közelségünkben lehettek elhelyezve, úgyhogy az ember azt hitte, ha egyik résen kinyújtaná kezét, elérí őket. Erre egyáltalában nem is gondoltunk, s mikor az első harangkongás rettenetes erővel fel-zúgott, sápadtan ugrottunk fel. Az első három mély kondulás után a többi harang is meg-szólalt, s nemsokára a zúgó ércok együttes, magasztos zengésétől az egész padlás minden ízében remegett.

Lélegzetviasszafojtó döbbenet fogott el mindnyájunkat. Mintha maga a vártorony is megingott volna, s mint valami óriási harangnyelv, a kék égbolt ércébe ütődnék! A meglóbált vár-toronnyal együtt süketítő katlanba szédültünk mi is, ahol céltalanul és vég nélkül, ránk nézve ismeretlen ritmus parancsa szerint, óriási, vak erők törtek egymásra, és ütődtek vadul egymásba...

A karok lassan a levegőbe emelkedtek, a poharak remegve csörrentek össze. Így álltunk sápadtan, szótlantul, és a háborúra gondoltunk, amelynek vak erőmérkőzését most a zengő ha-rangok párviadala mindennél jobban kifejezte. Senki sem merte kimondani, hogy miért igyunk, mert minden szó káromlás, szentségtörés lett volna. Csak poharaink ütődtek egymás-

---

¹¹⁵ Közvetlen módszer.

ba, és a szörnyű harangzúgásban sokáig furesán cincogva, csikorogva csörrentek össze, anélkül hogy bénult kezünk szét tudta volna választani.

A harangok szava lassan elhalt. Mikor az utolsó kongások is elnémultak, a toronypadlás egyszerre olyan üres lett, mintha egész világ költözött volna ki belőle.

Most egymásra néztünk, ajkunkon ijedt, különös mosollyal. Kiürítettük poharainkat, és leültünk.

A szoba közepén állva csak a bácskai fiú maradt. A pohár még mindig kezében remegett, az ital fele a földre lötytyent. Kidülledt, vérbe boruló szemmel nézett maga körül, olyan kétségbeesett tanácstalansággal, mint az örült, aki először kutat körül agyrémeinek világában.

Azután feje fölé lendítette poharát, és teljes erejével a földhöz vágta:

- Inni érte, mikor harcolni kellene! Mikor tartalékos tiszt vagyok! - ordította a fejét egyszerre ellepő mámorával a dühnek. - Nekem elég volt! Meglátjátok! Nekem elég volt!...

A szobrász fogta le, hogy ki ne rohanjon a tetőre...

Ebben a pillanatban valaki öklével megdöngötte az ajtót.

Edouard, aki sohasem vesztette el lélekjelenlétét, rögtön kioltotta a petróleumkályhát.

Halálos csendben maradtunk, csak sűrű lélegzetvételünk hallatszott. Mintha valaki letiport volna, s végső küzdelemben térdével a földre szorítana.

Kijön?

Az ajtó csendesen megnyílt, s a holdvilág fényében a bolond Bistrán Demeter meggörnyedt alakja rajzolódott ki.

Hogy került ide, nem is sejtettük. Az öreg szerette a titokzatos utakat. Ha holdvilág volt, egész éjjel mászkált, s bizonyára éjszakai körútján fedezte fel, hogy a vaspántos ajtó nyitva van, s így mászott ki a tetőre.

Maravics kelletlenül hívta beljebb. Edouard újra meggyújtotta a kis petróleumkályhát, s mindnyájan kérdőleg néztünk Demeter testvére.

Bistrán körülnézett, rápislantott a vércsefiókákra, a pezsgősüvegekre s különösen a bilincses karcsontra. Mikor ezt meglátta, ősszel kevert bozontos szakállát magasra emelte. Ő tudja, miről van itt szó!... Azután megpödörte bajuszát, háromtükör-gombos sapkáját a szemébe húzta, és csendesen bólogatta a fejét. Sápadt, ragyás arcával, rongyos, de prémes télikabátjával furcsa mesék lomtarából kikerült alaknak látszott. Mintha ennek a sok száz éves, piszkos várkastélynak elvarázsolt tulajdonosa lett volna.

Felemelt mutatójával intett, majd suttogó hangon megszólalt:

- Testvérek? Ugyebár, testvérek?... Ne is titkoljátok! Üsmerem a jelt: a vércsét és a megbilincselts csontot. Éppen jókor jöttem. Csak most beszéltem Appunyival. Szivarja piros parázsával adott jelt, merthogy a sötétben másként nem láttam volna. Appunyi izeni, hogy le vannak verve az összes pénzarisztokraták, filuzufusok és háborút csináló ganajemberek. Hát most majd mi megyünk fel a hegynek, és mi nevetünk. A hegy tetején ég a Gyertya, a mi Gyertyánk, amit az arisztokraták azzal a szép Enyedi Klárával lopattak el tőlem. Appunyi mondta: fel, testvér, elő a gráddal! Az ü grádja, hogy galamb van a torkában, az enyim meg: a kalapács. Itt a kalapács kezemben! Látjátok, testvérek?...

Demeter felemelte magasra a jobb karját, egész testével utána rugaszkodott, azután teljes erejével lesújtott.

Lihegve, tökéletes megelégedéssel jelentette ki:

- No, most megvan. Lecsaptam vele. Eltört a pecsét. A szenvedés pecsétje! Mehettek, kész!... Hát nem mozdultok? Én, Bistrán Demeter, mondom, hogy szabadok vagytok!...

A rongyos ember szemében az örület fénye villogott. Mi hátborzongva, meredt szemmel néztük. Egyikünk sem moccant.

A zsibbadtságból végre is Zádory tért először magához. Borral teli csészét nyújtott a félelmetes öregnek.

- Igyál, öreg, úgy beszélsz, mint egy próféta.

Bistrán átvette az italt, piszkos, piros zsebkendőjével megtörölte bajuszát, azután kedélyesen jegyezte meg:

- Próféta az vagyok, de a bort megiszom.

A varázslat elmúlt. Mindnyájan felneveltünk.

Edouard fel akarta használni a kedélyes pillanatot, hogy Demeter testvérét kituszkolja.

De az öreg ellökte őt:

- Mondjátok meg ennek az osztrák üvegbuborék-fűvónak, hogy mindjárt megyek. Nem eszi őtet sokáig a fene. De előbb eléneklek nektek egy nótát.

- Hová gondolsz? - vágott közbe ijedten Maravics. - Még ide csődíted a katonákat!

- Ne félj, nem hallja azt senki, csak akinek szól. Csak dudorászok, ti meg a szemembe néztek, s ha nem is éneklek, azt hiszitek majd, hogy sokan, nagyon sokan énekelnek. Hallgassátok csak:

*Végigmentem az ormódi temetőn,
elvesztettem piros bársony keszkenőm.*

Alig lehetett hallani, ahogy a szavakat kiejtette. Az ének testének tartása, felemelt karja és könnyes, kitáguló szemének mély szomorúsága inkább kifejezte, mint hangja. Lezüllött, lesóványodott arca, amelyen még sok megmaradt az egykori huszáréból, egyikünktől a másikhoz fordult lassan, s a padlás pirosuló félhomályában úgy lebegett, mint látomás.

Énekének különös hatása volt. Egyszerre csak megelevenedtek fájó élességgel az otthoni képek. Gyönyörű, hívogató, álomszerű képek. Egy-egy falusi templom, temető. Messzi harangszó, ragyogóan zöld pázsit s a hegytető, amelyről a szem elé tárul erdőnek, csillogó folyónak, piros tetejű falusi háznak elbűvölő távlata. Mindez közvetlen közelben, az illatát, a hangulatát és ezer hangját magával hozva s mégis elérhetetlen, soha be nem járható messzeségben.

Lehajtott fejjel, elkomorulva hallgattunk. A bácskai fiú egyik szalmazsákra dőlt, fejét két karjába temette, és sírt.

Mikor Demeter testvér befejezte énekét, még egyszer körülnézett a szobában, ránk mosolygott, és kifelé indult. A küszöbön megállt, szembefordult velünk, s egész testében kiegyenesedve, még egyszer prófétai nyelven szólt hozzánk:

- Ne búsuljatok! Megmondtam már: szabadok vagytok!...

Azután bezárult utána az ajtó.

A szobában emlékéből már csak Horváth halkán muzsikáló hegedűje maradt. Az egykor híres cimbalmos elpetyhüdt, fehérén kiszélesedő arcával hangszerére támaszkodott, a messzeségbe nézett, s Maravics minden tilalma ellenére tovább muzsikált szomorú és vidám nótákat, mintha nem is maga játszanék, hanem megbabonázott hegedűje magától szólna.

Tovább folyt az ivás, s arról vitatkoztak, hogy Demeter testvér egészen bolond-e, vagy van a szavaiban kiszámítottság, valamelyes népies mitikusságnak megtépett foszlányai?...

Zádory tűzbejött, s megmagyarázta, hogy Bistrán minden szava tiszta bölcsesség. Hol van az megírva, hogy a mi életünk valóban csak ez a hitvány, fogoly árnyékélet? Nem szabad-e teljesen képzeletünk, amely kedve szerint minden sorsot magára ölthet? Ha akarunk, Szent Ferencek lehetünk, aki az élet legnagyobb örömének a szenvedést látta, ha akarunk, Antoniusok lehetünk, s lázas szemekkel bámulhatjuk Kleopátra színes, muzsikáló hajóját, érezhetjük illatát, amely a partot szerelmi mámorba hevíti, s elcsalja róla a levegőt... Don Quijoték vagyunk, kóborló léleklovagok. Szerelmesen felisszuk a balkonjáról hozzánk lehajló Júlia leheletét, időben-térben szabadon száguldhatunk, a holdvilágos kerten át lopva surranhatunk édesanyánkhöz, hogy még egyszer keblére boruljunk, s elsírjuk rajta búcsúnkat fiatalságunktól, ártatlanságunktól... Szabadok vagyunk, otthon vagyunk e pillanatban is!...

Zádory hangja lassanként minden más vitatkozóét elnyomta. Bistrán örült szavait művészi élményeinek s emlékeinek száz és száz színes képére bontotta. Felállt ő is, felköszöntőt mondott, saját mámorától megittasulva s odaengedve magát a sajátságos, halk zene hullámainak, amelyek az egyiptomi kőszoborra merevedett cigánynak hegedűjéből önkéntelenül keltek ki.

- Ezt a két kart nézzétek meg, amelyet íme, felemelek, s tudjátok meg, hogy ugyanaz a két kar puskát és bombavetőt tart, s véres utakon keresi a béke győzelmét. Ahogy ez a három csillag ugyanaz ott, a tőlünk oly messzi égen, mint itt, úgy egy és ugyanaz az az én, akit itt börtönbe zártak, s ott a nagy harcot vívja...

De Zádory szavaiból nem is lehet idézni. Néma hangjegy ez a nélkül a muzsika nélkül, amivel kísérte. Ittasult ajkáról, megelevenítő kézmozdulatainak felépítésében, lobogó tűzű szemének igézete alatt a felszabadult képzeletnek csodálatos örömhimnusa szállt el. Hangja csobbant, mint a tó vize, dobogott, mint a ló patája, sírt, könnyögött, ujjongott és csattant, mint a puska, s közben mintázáshoz szokott keze a füstös levegőből alakokat, látomásokat gyúrt, amelyeket magától messze dobott, hogy bennük ő is gyönyörködhessek.

Kitágult pupilláin szinte tükröződtek álomépítményeinek körvonalai.

Én pedig mindezeket a csodás dolgokat csak fél öntudattal figyeltem, mert amíg a szobrász beszélt, felzaklatott idegekkel vettem észre, hogy szokatlan változás megy végbe bennem. Hetek óta sűrűsödött levertségem, kietlen ürességérzésem hirtelen könnyes fájdalomban olvadt föl.

Eszembe jutott, hogy harminc évvel ezelőtt, talán éppen ebben az órában születtem. Rég meghalt anyám szent fájdalmát magára váltotta egész lényem. Ősi titok, ősi szétszakadás, borzongott végig feszült idegrendszeremen, fájón és kéjesen, mint valami hárfán.

Egyszerre csak úgy éreztem, hogy közvetlen közelemben új világ, új élet bontakozik ki. Új élet, amely azonban már régen megvolt, csak ilyen világosan sohasem éreztem. Talán más síkon, más térben volt, s most egyszerre hallhatóvá, láthatóvá válik. Mint mikor szörnyen vastag fal lassanként megvékonyodik, átlátszó lesz, hirtelen arra kellett eszmélnem, hogy a megszokotton kívül egy másik világ is van, talán volt is mindig, amelynek én szintén központja vagyok, s amely körülöttem, bennem, miattam folyik le, anélkül, hogy sejtelnem volna

róla. Eddig az életem egy végeláthatatlan folyosó volt, s most egyszerre két párhuzamos folyosó halad ismeretlen cél felé.

Egy pillanatig azt hittem, hogy megőrültem s a szívem rémült, felvert dobogással hívta szakadozó öntudatomat. De az ijedtséget hamar megnyugtató, szánakozó szomorúság váltotta föl, mert szembe találtam magamat saját magammal.

Penésztől nedves, rongyos zöld kabátomban álltam ott. Oly tisztán, élesen látszottam, hogy még a kabát egykor fényűző nagy gombjait is megszámláltam: csak három maradt belőlük, azok közül is az egyiknek fele letörött, s a másik kettő különböző színű volt. Szemembe húzott sapkám alól melegen, mélységes szomorúsággal eltelve néztem magamra.

Kutatva figyeltem arcvonásaimat, felmértem, megbecsültem sorsomat. Ez volnék én, ez a sajnálatra méltó, szegény ember. Ez volna az én életem: ami volt, az nem sok, s ami most van, az meg igazán nagyon keserves. Mi várhat még rám? Néhány érzés, néhány illúzió, néhány gondolat. Egy szebb égbolt? Egy pár virágzó faág, amelynek szirmai úgyis lehullanak? Milyen szomorú rendeltetés az élet, ha még valaki teljesen ki is éli. Még a legszebb, a legjobb is csak mártírium, bűnhődés, ismeretlen vétek levezeklése.

Talán csak pillanatokig tartott ez a különös szembetalálkozás, s én azalatt egészen megöregedtem. Fogolytársaim a szobrást ünnepelték, aki felköszöntötte az ezer formában élő, igazi Én-t, s köztük csak én tudtam, amíg lényemnek elfoszló látomása után könnyezve bámultam, hogy az ő igazi én-jük, az már a halott Én, amely vigasztalódva, élvezetet keresve idegen sorsokhoz könnyen társul, és a képzelet világában otthonosan vándorol, de a boldogság és a tiszta meglegedés mezőire többé már nem téved soha.

TIZENHARMADIK FEJEZET A GYÁSZHÍR

1

Ezen a napon is, mint egy hónap óta mindig, kimentem a 3-asba, amikor a postát jelző kürtszó elhangzott. Január tizedike volt. Öt hete éppen, hogy hazulról utoljára kaptam levelet. Ilyen hosszú késést balsejtelmek nélkül lehetetlen volt megérteni. Nem is indokoltam hát semmivel, hanem mindjobban sápadozva s mind gépiesebben egyre csak hozzáadtam az új napot a régiekhez. Olyan végtelenre nyúlt már a napok sora, hogy elvesztettem tájékozódásomat. Sokszor úgy éreztem, hogy kihulltam az időből, a napok nem az én számomra telnek, nekem semmit, még rosszat sem hozhatnak. Szinte jó volt minden gondolat, minden reménykedés nélkül engedni, hogy az egymás után feltűnő szürke napkísértetek nyom nélkül menjenek át rajtam. Mint gomolygó ködlepek, amelyek után nem marad más, csak kietlen nyirkosság.

A 3-asban most fejezték be a takarítást. A fekete képű tiroli cigány üvegből vízzel kevert fertőtlenítőt öntött a padlóra, s közben vigyorogva loccsantott egyet-egyet Poss felé, aki fején régi, disznósörtés zöld kalapjával fel és alá járt a szobában, és angol szavakat tanult. A kis magyarsvábon kívül csak néhányan tartózkodtak a szobában. A nyitott ablakokon át közömbös arccal tekintett be a felhős ég. Az udvarról facipők rohanó kopogása hallatszott fel. Kiáltoztak, futkostak az emberek, mintha valami szerencsétlenség történt volna, s a ködben nem látnának semmit.

- Möcht wetten, heute warten Sie net umsonst, Herr Doktor¹¹⁶ - szólt rám barátságosan a középső Stocker fiú, aki térdei közé szorított fa állatszobron faragott.

Mikor kezét nyújtok, tisztességtudóan feláll. A három Stocker testvér közül ő a legcsinosabb, a legmagasabb. Leporolja kék vászonnadrágját, és bajuszát simogatva, gyermekesen tiszta kék szemével oldalról néz fel rám, mintha parancsot várna.

Azt mondja, hogy két hónap óta ők sem kaptak hírt Sankt-Gallenkirchenből. Már el voltak készülve a legrosszabbra. Két sógora van a tiroli fronton Dankl tábornok seregében, miattuk aggódtak. Családjuk nehéz sorban él. Egy férfi sincs a háznál. Ők hárman itt, a két sógor pedig tűzben. Tegnap azután levél érkezett hazulról. Nincs semmi baj, inkább hozzátartozóik vannak kétségbeesve, hogy mi lett velük, miért nem írnak.

- Rossz, nagyon rossz a posta - mondja a tiroli, s én hálásan nézek szemébe, amelyből vigasztaló gyöngédség sugárzik felém.

Kint a lépcsőn facipők csoszogása. A szobafőnökök érkeznek. A mienk is benyit. A legöregebb Stockernek arca mosolyban fürdik. Kezében levelet lobogtat, s már előre kiáltja: *Nur für Herrn Kuncz!*¹¹⁷

Kézbe veszem a levelet s az első gondolatom, hogy a toronyszobába szaladok vele, s ott nyugodtan elolvasom, mi van benne. De ez a gondolat át sem fut még rajtam, s remegő kézzel máris felnyitom a svájci Croix Rouge borítékját. A borítékban bátyám gyászkeretes levele. Eláll a szívverésem, s körülöttem eláll a világ lélegzete is. Érzem, hogy most szemtől szembe kerültem a rémmel. Sokkal jobb volna eldobni a levelet és futni, futni, messze, ki innen, ki az

---

¹¹⁶ Fogadnék, hogy ma nem hiába vár, doktor úr.

¹¹⁷ Csak Kuncz úr részére.

időből, ki az életből, mielőtt megtudnék valamit... De már nem lehet. A levelet kezemben tartom, s rámeredek az első sorokra: „Szegény Apánkat december hó tizennegyedikén temettük el a város nagy részvéte mellett...”

Egyenesen, öntudatom megkerülésével hatol felém a gyász hír, mint a nyíl. Rettenetes, nyöszörgő sírás szakad fel belőlem. Magam is megdöbbenek hallatára. És felriad körülöttem minden. Egy pillanatig ámulva néznek rám a falak, felaggatott ruhák, kitárt ablakok s a felhős ég. Lakótársaim némán állnak fel. Sápadtan maradoznak körülöttem egy pillanatig, azután facipőjüket kezükbe véve, egymás után surrannak ki a szobából.

Egyedül, elhagyatva állok a szoba közepén, mint villámsújtott ember. Valahol messze fekete felhők gyűltek s gyilkos tűzük elcsapott ide hozzám. Úgy érzem, végtelen, sötét űr tágul körülöttem, és én szánalmasan kicsi pont leszek, amelyet pillanatok múlva felszív a sötétség.

Nem tudom, meddig állhattam így. Egyszer csak a toronyszobában találok magamat, s velem szemben a végzetes levél. Csak most olvasom el végig. Apám temetéséről van szó benne, de semmi sincs halálának körülményeiről. Bizonyára írtak haláláról is, de ezt a levelet nem kaptam meg. Minden másra gondoltam, csak arra nem, hogy apámat elveszítsem. Elmúlhatatlan gondosságnak, virrasztó gyöngédségnek éreztem sötét sorsom felett. S most el kell hitetnem magammal, hogy nincs többé, hogy már el is temették.

A képzelet nem bír ki ilyen szörnyű feladatot. Hiába látom betegágyon, hiába hallom élettől búcsúzó, utolsó sóhaját, a rettenetes képet nem tudom elvezetni egészen a sírig. Hirtelen, minden előkészület nélkül szakítottak el az élettől, s most így kell elválnom apámtól is. Még ezelőtt egy órával úgy láttam, hogy levélpapírja fölé hajolva ír nekem. Most pedig a föld alatt kell elképzelnem. Nekem kellene eltemetni őt, anélkül, hogy szemében a halál árnyékát láttam volna, anélkül, hogy hideg kezét érinteném, anélkül, hogy a göröngyök hullása, a betemetett sír, a gyászének, az egész sötét, kegyetlen valóság a maga durva érintésével idegeimbe erőszakolná azt, amit a képzelet önmagában sohasem képes elfogadni.

A toronyszobába, ahol kábultan, összetörve ültem, egymás után nyitottak be barátaim. Soltész volt az első. Megfogta kezemet, simogatta, s könnyes, meleg szavakkal vigasztalt. Fájdalmamhoz nem érhetett el a leggyöngédebb szó se. Különös módon én is kikeltem magamból, barátomhoz társultam, jószándékában, kérlelésében egyesültem vele, s úgy szerettem volna, ha ki tud tépni az ijesztően néma fájdalomból és zokogássá, könnyes panasszá, megindult visszaemlékezéssé eleveníti dermedt lelkemet.

Jöttek mások is, férfiasan egyszerű vigasztalással, néma kézfogással. Nem hatott rám semmi. Az életnek egyetlen jele volt rajtam, hogy néha dideregtem.

A következő nap délutánján az adminisztrátor nyitott be egy Párizsból érkező hivatalos fényképpel, aki az internáló táborokról felvételeket készített. Az adminisztrátor szerette volna megörökíteni toronyszobámat, amelyre furcsa baldachinja, kis vaskályhája és a falon, polcokon elhelyezett képek, szobrok miatt nagyon büszke volt.

Élénk beszélgetés közben jöttek. Az adminisztrátor felém fordulva mondott valamit, amit nem is hallottam. Ez a két ember olyan volt előttem, mint két ide tévedt idegen. Vidáman beszélgetve léptek be, s nem is vették észre, hogy szörnyű, kietlen helyre érkeztek, ahol nincs vidámság, nincs szó, nincs egyéb, mint fagyott dermedtség. Mikor az adminisztrátor látta, hogy helyemről nem mozdulok, és szavaira nem válaszolok, figyelmesen rám nézett, majd hirtelen hátrahőkölt, és a sapkáját levette. Csak akkor vette észre, hogy hová került.

Különben heteken át egyedül ültem gondolat és foglalkozás nélkül. Néha Zádory, Soltész, Németh értem jöttek, s erőszakkal levittek az udvarra sétálni. Zádory elmondta, hogy az apák halálában a leverő érzés mellett van valami felemelő is. Az ember csak akkor lesz igazán

felelősséget érző férfit. Szabadabban terjeszkedhetik, nőhet, mint a fiatal fa, amely kikerül az árnyékból, ha óriás szomszédja kidől.

Én nem tudtam ehhez semmit sem szólni. A fájdalom hetek óta sem tisztult bennem. Évek kellettek hozzá, hogy apám halálának gondolatát megszokjam. De még akkor sem tudtam átélni. Bizonyára azért, mert a fogság elzártágában, minden előkészület nélkül ért a csapás. És talán fokozta ezt, hogy legutolsó találkozásunkkor el sem búcsúztam tőle. Azt hittem, úgylátom hamarosan látom Kolozsváron. Pedig párizsi útitervem már akkor is élt bennem. De nem mertem szólni róla. Mindig ellene volt külföldi utazásaimnak. Mintha előre sejtett volna valamit. Mintha nagy, szeretettől sugárzó szíve meg akart volna kímélni a fájdalomtól, hogy ily messzeségben, áldó kezének érintése nélkül veszítsem el.

Január végén mentem a gyászír érkezése óta először templomba. A kis noirmoutier-i Máriáról már egészen megfeledkeztem. Nem is gondoltam semmire, nem is néztem semerre. Mintha folyton egy helyben ültem volna, egy tompa érzés sziklájához kötve: ha helyet változtattam, azt is úgy éreztem, hogy nem én megyek, hanem más színteret tolnak elé. A tiroliaiak között ültem az első padban. A templom lassan világosodni kezdett. Máskor úgy örültem a fény érkezésének. Az élet, a jövő ígérete volt abban, ahogyan a szürke homályból az ablakok színes üvegjei szépségükben megteljesedtek, és egészen kibontakoztak.

Most nem figyeltem erre. Elszánt, élettelen komorsággal meredtem magam elé, mint akire minden eljövendő pillanat csak új csapást mérhet.

Mikor azonban a harangok megszólaltak, egyszerre megremegtem. Szilveszter éjszakája óta nem hallottam harangszót. Akkor a váratlan közelségből felzúgó kongások különös félelemmel töltöttek el. Az élet és halál könyörtelen küzdelmére emlékeztettek. Most egészen más érzések mozdultak meg bennem. Magam sem tudtam, mi történt velem, de egészen világosan éreztem, hogy valami felpattant bennem. Mintha a halálos csendben valahonnan messziről finom, alig hallható nesz érkezne.

Riadtan néztem fel. Az oltár velem szemben gyöngyszínű fényben úszott, és ebből a halványan remegő fénylepelből jelentősen bontakozott ki a kék köntösű, halvány arcú kis Mária, így szemtől szembe, fájdalmasan sugárzó szemének, halvány mosolyú ajkának ily közeli bővületében még sohasem láttam. Lehet, hogy ez a szokatlan közelség ébresztette fel bennem a csodálatos érzések szédületét. De nyilvánvalóan éreztem, hogy ezen a szerény kis Mária-alakon keresztül már hónapok óta természetfölötti óvás és féltő gyöngédség érkezett el hozzám. Azért látogatott meg az éjszaka sötétjébe vágott fénylő ösvényen, álmatlan tépelődéseim között, azért volt mellettem már akkor, amikor nem is sejthettem, hogy mellettem kell lennie, s azért suttozta gyermekkori becéző nevemet olyan hangon, mintha anyám volna hozzám.

Ezeket a kuszált, alig megremegő gondolatokat a kis Máriának tekintete most, ahogy rám nézett, titokzatos ígérettel keltette erőre, s töltötte meg fénnel és világossággal. Mindannak jelentősége, ami most velem történt, már nem is gondolatban, hanem különös fényű látomásban tárult elé.

Ablakon keresztül láttam az aranyozott gyászhintót, amelyen egyszer régen szegény anyámat elvitték. Ötéves kis gyerek voltam, s betegségem miatt nem mehettem temetésére. Csak az ablakhoz vittek ölben, s mikor a lovak elindultak, a kettős ablakon át harangszó hallatszott be.

Ez a harangszó tért most vissza emlékezetem legmélyebb rétegeiből. Ez pattant fel bennem furcsán, olyan zajjal, mintha a pohár megreped. És ettől a zajtól kezdett előttem minden megvilágosodni. Szavakban ki nem fejezhetően, gondolatban nem önhetően, de mégis világosan éreztem, hogy anyám már hónapok óta különös közelségben velem együtt van. Ő jött el hozzám Mária alakjában, ő vette el kezemet az ünnepekre megtöltött pohártól, hogy mámost

ne keressek, mikor apámat temették el. Ő borzongott át rajtam azon a nyugtalanító, sejtelmes Szilveszter-éjszakán, amikor kilépett belőlem a sorsom, s most is ő emlékeztet a végső búcsúra, amikor már csak koszorúkkal borított koporsóját láttam.

A kis noirmoutier-i templomhajón végigömlött a harangok zúgása, s én titokzatos lélekablakon át, elérhetetlen messzeségben új temetést láttam. Gyászhintó haladt lebegve előttem. A koporsó után négy fivérem ment, utánuk nagy tömeg. Utolsó útjára kísérik apámat. Most érkezik a főtéri templom elé. A templom előtt diákok térdepelnek s köztük ősz hajú főpap, aki áldást osztó kézzel búcsúzik a diákok atyjától.

A körülöttem elhalkuló harangszó mintha abból a messzi templomból szállt volna ide, hogy aztán itt lassan elhaljon...

A ministráns csenget, a noirmoutier-i plébános kilép a sekrestyéből, s én zokogva borulok le a pad térdeplő zsámolyára.

2

Nagy Zsiga készített számomra fekete öltönyt, s ezentúl ez lett az ünnepi ruhám. Ha vasárnap reggelenként megkondultak a noirmoutier-i templom harangjai, felöltöttem gyászruhám, s úgy készülődtem, mintha temetésre mennék. Apám örökké ravatalon feküdt, és én sohasem mehettam el temetésére. Hozzá tartozóimtól levélben nem mertem kérdezősködni arról, milyen betegségben, milyen körülmények között halt meg. Elmúlását nem akartam, nem tudtam bizonyossá tenni. Öt év múlva mondta el bátyám, hogy tüdőgyulladásban halt meg. Hatvan-kilenc éves kora ellenére fiatalos buzgósággal végezte főigazgatói teendőit, a decemberi hidegben 38 fokos lázzal érettségiztetni ment, s emiatt kapott tüdőgyulladást. Egy este hunyta be szemét, anélkül, hogy maga is tudta volna, hogy örökre. Özvegy asszony nővéremnek gyöngéd ápolása távol tartotta tőle a halál gondolatát. Azelőtt való este éjjeliszekrényére pohár vizet tettek. Nagyon tiltakozott ez ellen a túlzott figyelmesség ellen. Nem olyan beteg ő, hogy ilyen gondosságra legyen szükség!... Egész életében egyszerű, szerény, puritán ember volt. A becsület, tisztesség, igazságosság és kötelességteljesítés zsenije.

Január vége felé egyébként egyszerre megszaporodott a postám. A levelek mintha idáig csak azért torlódtak volna fel valahol, hogy bátyám végzetes híradása egyedül érkezzék, most tömegestől omlottak. Laczkó Gézától és feleségétől egyszerre három hosszú levelet kaptam, írt újra az igazgató, a tanári kar. Ismerősök, akikről azt hittem, rég elfelejtettek, felkerestek soraikkal. Senki sem említette apám halálát, csak leveleik melegsége árulta el részvétüket. Ez a különös gyöngédség, amelyben mintha a legkülönbözőbb emberek, akik egymást soha nem is látták, szándékosan egyeztek volna meg, nagyon meghatott.

Több levelet kaptam Spanyolországból Révész Andortól és Orbók Lorándtól is. Mindkettőjüknek sikerült Franciaországból kiszökniök. Révész Andortól a háború első napjaiban vált el utunk. Ő tartózkodási engedélyével még néhány hetet töltött Párizsban, azután összeköttetései révén Rennes-be került, ahol egy francia nővel ismerkedett meg. Az ismerkedésből szerelem, majd házasság lett. De már csak Spanyolországban, ahová az asszony ügyessége juttatta Révészt. Révésznek első dolga volt, hogy a budapesti *Az Est* számára interjút kérjen a spanyol királytól. Erről a beszélgetésről a francia parlamentben is szó esett. Malvy belügyminisztert felelősségre vonták, hogy milyen címen eresztett ki az országból egy internáltat, aki a szabadulásán csodálkozó spanyol királynak azt mondhatta, hogy „összeköttetései révén szökött ki”...

Orbók szabadulása sokkal regényesebb volt. Először őt is internálták valamelyik dél-franciaországi római cirkusz romjai között, rongyos sátrak alatt, ahol az idő minden viszontagságát hónapokon át védekezés nélkül kellett elviselni. A fáradhatatlan Jeanette

azután, aki a mozgósítástól feldúlt nyaralóhelyükről velünk együtt menekült, kijárta, hogy Orbókot hatósági felügyelet mellett visszaeresszék a kis breton fürdőbe, ahol a háború kitörésének nyarán voltunk. Fél évet húzott át ezen az isten háta mögötti helyen, ahol nappal ki sem mehetett az utcára a falu asszonyainak és öreg embereinek állandó inzultusai miatt. Jeanette azután engedélyt szerzett számára egyik dél-franciaországi városban való tartózkodásra. Itt már közelebb került a spanyol határhoz. Hosszú időbe telt azonban még, amíg jegyese valahonnan útlevelet járt ki, ahol Orbók mint „svájci újságíró” szerepelt. Ezzel az útlevéllel végre menekülhetett Spanyolország felé. Az utolsó francia állomáson azonban lefoglalták, mert valamelyik útitársának feltűnt idegen kiejtése és a háború ellen való kirohása. Néhány hetet még katonai börtönben ült, ahonnan végre ugyanaz a befolyás mégiscsak szökési lehetőséget teremtett számára Spanyolország felé. Róla is megemlékezett a *Matin*. Egyszer csak olvastunk egy „Orbeck nevű »veszedelmes kém« letartóztatásáról, akit még utolsó pillanatban sikerült egy éber francia patriótának elcsípetni...” Orbók Spanyolországban vásári színigazgató lett. Még a háború előtt csinált egyszer Budapesten színházi ingyencsek számára kis Marionett-színházat. Most ebből az ötletből vásári népnak való szórakozást s magának sovány kenyeret teremtett. Később azután népszerű katalán drámaíróvá vált, míg Révész a spanyol publicisztika legkimagaslóbb alakjai közé emelkedett.

Németh Andorral, Soltésszal s a többi magyar barátainkkal az árnyékéletre kárhozottak fájdalmas vágyakozásával olvastuk Révész és Orbók leveleit, akik életük minden fordulatáról a foglyok külön nyelvének titkos szavaival értesítettek bennünket. Révész azután küldött spanyol könyveket, és szegény Orbók barátom, aki azóta Spanyolországban meghalt, kiszabadításom érdekében folyamodott a spanyol királynak is.

Az ilyen levelek csak fokozták nyugtalanságunkat, növelték türelmetlenségünket, amellyel, ha egyebet nem, legalább azt akartuk elérni, hogy Noirmoutier-ből, Ch. adminisztrátornak lelki szenvedésekkel is súlyosbított börtönéből elkerüljünk.

A németek távozása után állandóan olyan hírek keringtek, hogy előbb-utóbb mi is elkerülünk. Reménykedtünk, hogy talán tűrhetőbb helyre, emberségesebb bánásmód alá jutunk. Ebben azután alaposan csalatkoztunk.

Egyik január végi napon a szobafőnökök tizenkét névből álló listával jöttek fel a szobákba. Parancsot közvetítettek, hogy tizenkét társunk másnap hajnalra csomagoljon be, mert másik foglyotáborba szállítják őket.

Elég volt a listára csak pillantást vetnünk, s mindjárt láttuk, hogy a deportálásra kijelölteken az adminisztrátor tölti ki bosszúját. Benne volt mindenki, aki csak az utolsó hónapokban valamilyen ügyben szembehelyezkedett vele.

A lista élén szerepeltek azok, akik a prefektusnak megírták, hogy az adminisztrátor részeg állapotban, minden ok nélkül le akarta lövetni egyik társukat: Popper, Maravics, Neufeld, Schnitta, Weiffert és a pesti bankárfiú. A többiekkel személyi összetűzései voltak a mindenható adminisztrátornak. Listára került mindenekelőtt Zádory. Részben Jungblut síremlékének felirata miatt, amikor az adminisztrátorral oly hevesen összeszólalkozott, részben Mastichoz írt leveleiért, amelyekben az adminisztrátort állandóan „hájas dög”-nek nevezte, aki a francia nemzet nagyobb dicsőségére patkányokkal, poloskákkal, tetvekkal s a penészes nedvességgel pusztított el azokat az ártatlanokat, akiket a francia műveltség imádata csábított Párizsba.

Zádoryn kívül lakolnia kellett Fenyvesinek is, mert több ízben szemrehányta az adminisztrátornak embertelen bánásmódját. A szobafőnökök jelenlétében vagy négy szemközti beszélgetésben felsorakoztatta előtte mindazokat a lelki és testi gyötrő eszközöket, amelyeket amúgy is könyörtelen helyzetünk súlyosbítására ő maga talált ki, s mikor a kis, feldühödött mérnök már kitálalt mindent, rendszerint ezzel a kedvenc szólásmódjával fejezte be: „d’un

point c'est tout!"... Mintha ő csak egy szempontból mondott volna el mindent s még annyi ezer más szempontja lehetett volna!...

Az adminisztrátor könyörtelenül a feketelistára tette, s még melléje helyezte a Weiner testvéreket is, Menardit, a szép tiroli fiút s végül Kopolovitsot, a Hazám egykori pikolóját, aki az adminisztrátor szuronyai előtt kitárta keblét és pesti szólásmódjával szemébe tajtékozta: „fulladj meg a zsírodban!”...

Este elterjedt a híre, hogy az egyik legkegyetlenebb breton büntető táborba viszik társainkat, ahol a híres *tête de fort*-ok, a legveszedelmesebb „keményfejűek” vannak elzárva.

Nekünk, magyaroknak szorította össze legjobban szívünket az aggodalom. A tizenkét deportáltból tíz magyar volt, köztük mindnyájunk vigasztalója, Zádory, hűséges barátunk, Fenyvesi, a kedves, nagylelkű Maravics. De a többiek is hogy megnőttek, hogy megfényesedtek most búcsúzó könnyeink tükrében! A legkedvesebbeknek, a legnélkülözhetetlenebbeknek éreztük éppen őket, akiket most így elszakítanak tőlünk.

Egész este csomagoló barátaink körül álldogáltunk. Hol itt, hol ott találkozunk. Odaadjuk nekik ételtartalékjainkat, eldugott tejkonzervjeinket, cukrunkat. Szegény Weiner, öreg süket órásbárátom, rakosgatja rongyos fuszekliit, kubista képeit, okkultista könyveit s a sok limlom között egyszerre csak kilós lekváros bödönt talál, egy doboz cukrot s egy skatulya szardíniát. Azt hiszi, álmodik. Rá akarja tukmálni haragos szomszédjára, a mindig veszekedő Sedlarra. Biztosan az övé mindez a csodálatos dolog. Mikor megmondjuk, hogy neki hoztuk, magához öleli őket. Eszébe jut Loló kutyája. Ha adhatna neki!... Kimegy Loló sírjához búcsúzni, azután az előszobában, a füstös petróleumlámpa alatt foltozott takarójára heveredik le, mert már szalmazsákja nincsen, s ott tölti az éjszakát összekucorodva, beburkolva, mint valami padlón felejtett régi, rongyos pokróc... Mellette áll öccse. Beteges arcán kigyullad zsidó mártírvére. Szeme csillog, s úgy beszél az eljövendő még nagyobb szenvedésekről, mint végtelen boldogságról...

Zádory szétosztogatja szürke agyagból mintázott szerelmespárjait. El sem bírná vinni valamennyit. Hosszú, vastag ujjával még egyszer végigsimít vonagló szoboralakjainak apró arányain. Azt mondja, hogy majd egyszer visszakéri őket, ha márványba faraghatja.

- Eljön még az idő, higgyétek el - jósolja csillogó szemekkel -, amikor óriási kövekbe faraghatom a noirmoutier-i álmokat. Nem mindig a „canaille” fogja intézni a világ sorsát. És akkor Budán szép kis házat építek!... Eljöttek ugye, mind? - fűzi hozzá és széles kézmozdulattal már hív is, mintha háza előtt állna, és ajtót nyitna nekünk.

Egyelőre milyen messze van ábrándjai teljesülésétől! Vigasztaló szavai ellenére is érzik rajta, hogy feje felett még sötétebb sors árnya borong. Mennyivel másképp indul most sorsa új fordulatával szembe, mint ezelőtt egy évvel, amikor illatosan, előkelően öltözve lépett be a fekete kolostorba s tengerre nyíló szobát kért... Most gyűrött, pecsétetes munkásnadrág volt rajta, egyszerű kék trikó, foltozott, százszor kijavított kabát. Egykor szép felöltőjét sem hordja karján. Azóta aludt már benne, hideg és nedvesség ellen védekezett vele. Most már csak vállára veti, mintha ószerre vinné. Szakállt eresztett, haja vadul eltenyészett. Igazi „tête de fort” lett belőle. Egyetlen megkülönböztetője az a néhány apró csontdarab, amelyeket az udvarról szedett fel, s amelyekre csodás művészlátomásait kifaragta. Ezeket most is a mellényzsebében viszi. Magához öleli Poppert és Maravicsot: „Ne féljete, amíg engem láttok!”

A másik kettőt nem kell biztatni. El vannak szánva maguktól is eléggé. Popperben a régi tűz, régi elkeseredés él. Rajta nem látszik a fogság. Úgy élt itt, mintha csak átmenne köztünk. Szavalt, szónokolt, lázított. Saját szemével látta a nyitott teherkocsikon hétszámra szállított anyákat, akiknek éhségtől elfonnyadt mellén kiszenvedtek csecsemőik. Ott volt az internálótáborban, ahol orvos és orvosság nélkül a magukra hagyott gyerekek naponként tízéval,

húszával haltak meg... Felejtetni nem tud, megérteni nem akar. Az ártatlanul meggyilkoltak bosszújára esküszik. Küldjék csak betörők és gyilkosok közé. Annál jobb, ezek legalább könnyen szánják el magukat a véres elégtételszerzésre.

Maravics Edouard-nak hagyakozik. A francia újságokból ládaszámra kivágott képtelenségeket, ferdítéseket, a háborús sajtónak minden undorító szemétjét gondosan elcsomagolva reá-bízza. A mindig tréfálkozó, cinikus Edouard meghatódottan veszi le fél szemüvegét, amelyet mint monoklit hord, és valami fekete ronggyal szárítja könnyeit. Egyetlen szemrehányása kedves kis gazdája ellen, hogy miért nem írta fel annak idején a feljelentésre az ő nevét is? Akkor legalább most együtt mehetek volna. Így mit csináljon itt nélküle?...

Az egész éjszaka búcsúzással telik el.

Hajnalban gyülekezik a deportáltak kis csoportja a bástyaudvaron. A széles köveken, mintha terhüktől dűlni akarnának, ferdén állnak az adminisztrátor szennyhordói. A kőfal omladozó körfolyosóján fáradtan lépeget a szuronyos őr. Minden szürke és piszkos. Az ég keleti peremén halvány rózsaszín gyulladozik.

Álmosan és szalmahulladékkal hajukon, előjönnek a foglyok. A friss hajnali levegőben mindenkinek vacog a foga. Távozók és maradók arcát egyforma meghatódottság önti el. Menardit körülveszik a tiroliak. Tejarcú, oldalszakállas, göndör hajú fiú. Olyan, mint egy fiatalos Kisfaludy Sándor-kép. A kezét fogják, karját simogatják. „Lieber Gott, du kommst auch weg”¹¹⁸ - mindössze annyit tudnak mondani, mintha a valóságra ezen a kietlen hajnalon ébrednének.

Maravics fénylő sápadtságú arccal jön. Bal kezével magasra tartja angol pipáját, amíg sorra megölel mindenkit. Popper zengő lázító szava hallatszik: „Tekerjétek ki a nyakát, ha még valaki ezentúl is frankofil tud maradni!” Weiner kilép, mint megelevenedett kísértet. Öccse büszkén karol az emberronszba... Kopolovits olyan, mintha éjszakai lumpolásból térne haza. Valaki keménykalapot adott neki. Feltűri gallérját, s könnyedén lépked, mintha csak a Hazából a Rudas-gőzfürdőbe készülne. Schnitta kifogástalanul van öltözve, mint mindig. Tőle az osztrák pincérek nem tudnak elszakadni. Zádory csontból faragott lányarcát veszi elő mellényzsebéből, s kezemet rázva mondja: „Mikor újra látlak, lesz még vagy harminc ilyen faragott csontom!” Weiffertet és a pesti bankárfiút Bárczy búcsúztatta, akin önkéntes koplalása már csak csontot és bőrt hagyott Neufeld Soltész és Németh között áll sötétben. Ez a vékony, beteges kis tanár a legvakmerőbben szállt szembe az adminisztrátorral. Most, mintha arra gondolna, meg tud-e majd birkózni mindazzal, ami rá vár?

Már mindenki a bástyaudvaron van, amikor a facsigalépcső felől halk hegedűszó hallatszik. A foglyok zsibongása elhalkul. A Rákóczi-induló dallama tisztán kivehető. Horváth, az egykori cimbalomművész húzza hegedűn. Úgy szól a hegedű, mint falun, ha távoli kocsma ajtaját kinyitja valaki.

Mindenki érdeklődéssel fordul a kis menet felé. Dudás érkezik Fenyvesit átölelve. Az aviatikus és a mérnök még Párizsban kötöttek jó barátságot. Azóta mindig együtt voltak, a fogságban is sokat dolgoztak közös tervrajzaikon. Kidolgoztak közös tervet a motor nélküli repülőgépről is. Dudás éppen mostanában kapott engedélyt a prefektúrától, hogy fából elkészíthesse modelljét... Az adminisztrátor bosszúja elszakítja tőle most nemcsak barátját, hanem munkatársát is.

---

¹¹⁸ Édes Istenem, te is elmegy.

Dudás megállítja a kis mérnököt a kijárat boltíve alatt. Zöld lábszárvédős, huszárosan vékony és meggörbült lábán kissé inogva helyezkedik nyugalomba. De mellét kifeszíti, göndör fürtös fejét magasra emeli. Valamit mondani akar. Meleg, emlékeztető búcsúszót. Egyéb azonban nem jut eszébe, folyton fokozódó, elhalkuló gyöngédséggel csak ezt ismétli:

- Menj utadra!... Menj utadra!...

A bástyaudvaron mozgólódás támad. A katonák a nagy udvarról felkiáltanak, hogy indulni kell.

Szeretnénk a távozókkal mi is legalább a nagyudvarra lemenni, de a várépület kapujának megnyitott részén át csak a deportáltakat eresztik ki. A szűk kőlépcsőn nagy a kavarodás. Dudás előretörtet, hogy beszéljen a káplárral, hátha engedékenységre bírja. Kezében nagy kölnivizes üveget tart, amelyből mindegyik fogolytársára hint egy keveset, amikor átküzdí magát soraikon.

- Monsieur le Caporal!¹¹⁹ - szól és dörömböl az ajtón. - Monsieur, monsieur!

Az ajtó megnyílik kissé.

- Legjobb barátom távozik - mondja franciául Dudás, és kölnivizes üvegéből a káplárra is önt. Úgy látszik, mámoros állapotban nehezebben bírja a szagot.

De illatos víz, szép szó haszontalan. Az adminisztrátor szigorú rendeletet adott ki, hogy csak az elutazókat eresszék el. Fél a tüntetéstől.

Mi mindnyájan az ablakokba és a várépület erkélyére szorulunk. Innen látjuk, hogy állítják sorba társainkat. Szuronyos katonák veszik őket körül... A kis csapat megindul. Már a kapunál vannak. Halálos, szorongó csend. A kapu megnyílik, s fogolytársaink még egyszer visszafordulnak... És ekkor irtózatoss kiáltás hallatszik. Hochot, éljent ujjonganak itt fenn, de ez az egész ünnepi kiáltás olyan, mint szörnyű jaj, mintha valami nagy élő testből vágnának le egy darabot...

---

¹¹⁹ Tizedes úr!

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A MENEKÜLÉS ÚTJAI

A büntető dépôt-ba deportáltak távozását követő napokon még néhány internálttársunk előtt megnyílt a fekete kolostor kapuja.

Lakatos Imrét a háború előtti hosszú párizsi tartózkodása alatt szerzett összeköttetései révén barátjának, Vályinak közbenjárására, aki a háború alatt Genfben a *Revue Politique Internationale*t szerkesztette, egy jobb családi fogolytáborba szállították, ahonnan később egyik betegszállítmánnyal sikerült Svájcba kerülnie. Távozása nekünk, magyaroknak éppúgy fájt, mint a Zádoryé, Fenyvesié és Maravicsé. Mind nyugtalanítóbb és fájdalmasabb lett visszamaradni a noirmoutier-i várban. Valahogy az volt az érzésünk, hogy rólunk teljesen megfeledkeznek. Az elsüllyedt hajóban mi végleg odarekedünk, értünk nem jön senki.

Elment Dobrovics is, a szellemidéző szerb. Lehet, hogy megtört a fogságban, de hiányos németiséggel mondott zavart szavaiból arra is lehetett következtetni, hogy végre öngyilkos jegyese szelleme megbékült vele. Most már többet nem vádolta, s így Dobrovics merte vállalni a halál kockázatát, és sietett vissza a szerb hadsereghez, amelyet abban az időben igyekeztek a megsemmisítő visszavonulás után helyrehozni.

Vele együtt távozott a kis cseh fiú is. Herz doktorral napokig nem lehetett beszélni. Öngyilkosságra gondolt, de szerencsére erre nem volt módja, mert a tetőt, ahonnan le akart ugrani, gondosan elzárták előle. A két idősebb Stocker testvért bíztuk meg, hogy lépéseire ügyeljen. Jeroszláv búcsú nélkül hagyta el. A virágos mintázatú függöny mögött egy reggel csak hűlt helye maradt. A fiú jelentkezett a cseh légióba, s ezzel barátjának és pártfogójának nemcsak szívére, hanem osztrák hazafiasságára is nagy csapást mért.

Sokáig éreztük az eltávozottak hiányát mindennapi életünk számtalan vonatkozásában. Zsúfolt egymásmellettiségünkben nagy családdá olvadtunk össze, ahol a közelségnek sok kellemetlen oldala mellett, mindenkinek valamelyes szerepe is alakult ki abban, hogy a napok elmúljanak. Egyik kártyapartner, a másik munkatárs, a harmadik házigazda, a negyedik érdekes elbeszélő, az ötödik bizalmas barát volt, szóval mindegyik nélkülözhetetlenné lett abban, hogy mindnyájunk közös terhé, a gyűlöletes mindennapot elviseljük. Mikor elmentek, betölthetetlennek látszó üresség maradt utánuk. Lassanként azután a megritkult sor összéből húzódott, s akiket elszakítottak tőlünk, gyakori visszaemlékezéseink útján bevonultak képzeleti világunknak kedves alakjai közé.

Február elejétől kezdve egy Coulinot nevű francia borkereskedő engedélyt kapott arra, hogy a délutáni órákban a várépület pincéjében bort mérjen ki. Valószínűleg az adminisztrátor ivótársa volt, s így jutott ehhez az üzlethez. Coulinot úr azonban cseppet sem hasonlított az adminisztrátorhoz. Az első két hét alatt kiderült róla, hogy nem gyűlölködő, elfogult ember, s ha talán kezdetben gondolt is arra, hogy a boche-okat legalábbis üzleti értelemben megnyúzsa, később, mikor látta, hogy ezek a tête carrék, akiről az adminisztrátor annyi rémes dolgot beszélt, éppen olyan emberek, mint bárki más, csak valamivel szánalomraméltóbbak, kezdett megszeretni bennünket, s üzletén nemcsak hogy nem nyert, hanem néha még rá is fizetett. Jómódú, hatvanon túli, család nélküli ember volt, aki a kis Noirmoutier-ben nagyon unatkozott. A borkimérés kapóra jött neki, hogy világot járt emberekkel érintkezzék, és esténként valamivel érdekesebb dolgokról beszélgesse, mint amiről az adminisztrátorral, Palvadozzal s a falusi kupaktanáccsal lehetett értekezni.

Minket azzal nyert meg, hogy mindjárt az első héten néhány társunkkal szemben nagyon lovagiasan viselkedett. Egy Buchholz nevű részeges osztrák tengerész, azután Salz nevű társa

meg Sedlár s a 4-es néhány magyar lakója, köztük Ványi és Valéri asztalosok, mikor Coulinot nagy boroshordóival a vár pincéjébe költözködött, azt találták ki, hogy éjnek idején az elhagyott 1-es szoba padlóját egy helyen felfeszítették, s leereszkedtek a pincébe, ahol Coulinot egyik hordóját megcsapolták. A bordézmálás éjszakákon át tartott, s a bőkezű Buchholz valóságos második, teljesen ingyen borkimérést rendezett be, amelynek áldását az egész 3-as és 4-es szoba s a felső szobák több beavatottja élvezte.

Coulinot természetesen hamar észrevette, hogy borai feltűnő módon fogynak. Egy éjszaka bezárkózott a pincébe, s elcsípte Buchholzot, aki az 1-es padlójának résén át, összekötött ingekből és rongyokból készült kötélhágcsón ereszkedett le a pincébe. Coulinot leszámolása az osztrák tengerésszel órákig tartott. Buchholz társai már odavoltak az izgalomtól, s amikor végre is barátja, Salz, a legsötétebb sejtelmektől gyötörve, utána ereszkedett a pincébe, tengerésztársát kedélyes borozgatás közben találta Coulinot-val, aki fiatal korában maga is tengerész volt és Buchholzzal sok közös emléket tudott felidézni.

Coulinot a borlopásból nem csinált ügyet. Az adminisztrátornak szót sem szólt róla, sőt Buchholzot „üzletvezető”-jének fogadta fel, hogy ha oly kedve van bort inni, legalább tehesse azt nyugodtan, életének kockáztatása nélkül.

A borkereskedő nagylelkű eljárása a foglyok között természetesen kedvező visszhangot keltett. A várpince már másnap délután megtelt fogyasztókkal, s Coulinot népszerűsége rövid idő alatt annyira megnőtt, hogy szegény Mme Mignale-nak a boreladással teljesen fel kellett hagynia.

Lassanként kiderült, hogy Coulinot új üzletvezetőjével egészen jó fogást csinált. Buchholz magyar asztalosbarátjaival, Ványival és Valérivel asztalokat, padokat csináltatott. A pince boltíveire felakasztottak egy-két petróleumlámpát. Különös *caveau des innocents*¹²⁰ alakult ki itt, a pince sötét boltívei alatt, ahol a gyér világítás csak a gomolygó dohányfüstöt s az élénken beszélgető emberek arcéleit világította meg. A lábak alatt néha visítva surrantak el a patkányok, amelyek a pince titokzatos, messzire nyúló vak sötétségében vesztek el. A bor ezeket a gyenge, rosszul táplált embereket hamar a mámor szédületébe ragadta. Néha ijesztő nevetések hallatszottak, amelyeket megállítani nem lehetett, vagy amelyek valószínűtlen, hisztérikus asszonyi kacagásban torzultak el, mintha valamely kocsmai öreg, rekedt örömlánynak torkából szakadnának fel. A sötét szegletekben részeg emberek ölelkeztek. Először kötekedő, kedélyes, baráti kézmozdulattal lapogatták egymást, azután összefogózkodtak, mintha birkóznának, míg végül ernyedten dőltek a pincefalnak, amelyen kísértetiesen csillogott a nedvesség, mint a csiganyál.

Délután hat órától fogva zene volt, amelyet Labes Fritz és Horváth szolgáltatnak citerán és hegedűn. Olykor Hampel énekelt. Egyszer ez a kitűnő hangú cseh ember a sötétbe vesző pincefalnak támaszkodva, a visszhangot felferő boltívek alatt elénekelte az *Ave Mariát*. Sápadtan fénylő, fekete szakállas arca olyan volt, mint Krisztus-látomás...

Február vége felé egy este az udvaron elfogott Ványi, s elhagyatott sarokba vont azzal, hogy nagyon bizalmas dolgot akar közölni velem. Ványival és másik asztalos barátjával, Valérivel, az utóbbi időkben kerültem közelebbi ismeretségbe, amióta barátaim távozása miatt sokszor maradt üres órám, amivel nem tudtam mit csinálni s a beszélgetés kényszere elhatalmasodott rajtam. Annak idején, a luçonai fogolytáborból kerültek Noirmoutier-be két női szabóval, Berticcsel és Lusztiggal, egy öreg, Katz nevű szüccsel s egy bizonytalan foglalkozású, Wohlstein nevű emberrel együtt. Luçonai fegyverbarátságukat Noirmoutier-ban is megőrizték, s oly jól megvoltak egymással, hogy mások társaságát nem is keresték. Mindnyájan rokon-

---

¹²⁰ Ártatlanok pincéje.

szenves embereknek látszottak, csak az öreg, feketére festett bajuszú Katz volt köztük kissé unalmasan mogorva, örökös panaszaival, s a kék munkászubonyos, petyhüdt, mosakodni nem szerető Wohlstein mutatkozott fárasztónak örökös elbeszéléseivel, amelyek mind azt igazolták, hogy hajdan milyen nagy úr volt, s hogy szerelme miatt mennyire lezüllött.

Ványi és Valéri szegény Varga Tamásnak nekem szóló izeneteit közvetítették, s ők adták hírül halálát is. A fogolytáborban Varga munkáját folytatták, faládikókat, kezítükör-rámákat készítettek. Néha felkerestem őket a 4-esben, ahol a szorgalmasan varrogató és foltozgató Bertics és Lusztig mellett kis műhelyüket berendezték.

Valéri volt a komolyabb, felesége is élt Magyarországon. Ványi inkább kalandokra vágyott, s a vándorasztalosok bohém élete csábította a párizsi útra.

Most is nagy titokzatossággal veszedelmes kalandterveit bontogatta előttem. Arról volt szó, hogy ők Coulinot elbeszélései s a várpincében végzett nyomozások alapján rájöttek arra, hogy a várépület titkos, föld alatti kijáratához csak annak a toronyszobának a pincéjén át juthatnak, amelyben én lakom. Hónapok óta készítik elő szökésüket. Társaságukban van a két osztrák tengerész, Buchholz és Salz, azonkívül Sedlár, akinek testi erejére sokat lehet építeni. A sziget Herbaudière nevű kis szardínia-kikötőjében félreeső helyen a séták alkalmával felfedeztek egy halászbárkát. Ide kell kisurranni egy éjszaka, s a bárkán Spanyolország felé szökni. A tengeri út, különösen a biskayai öbölben, nagyon kockázatos, de két tengerésztársuk vállalja a felelősséget. Az út hetekig tarthat. Élmük azonban már van. Most már csak a várból kivezető titkos kijáratot kell megkeresni. Ezért van szükségük rám. Az a kérdés, akarok-e velük szökni, és segítségükre leszek-e abban, hogy a föld alatti folyosót megkeressék.

Ványiék terve szememben nem látszott kivihetetlennek. A noirmoutier-i várépület történetéről én is tudtam valamit. Egyik róla szóló műben, amelyhez a kantinosné útján jutottam, olvastam, hogy valamikor titkos kijárat volt alatta a templomig, sőt azon túl is az úgynevezett Passage de Gouaig, ahol apály esetén gyalog lehetett átmenni a francia szárazföldre. A föld alatti folyosónak számításom szerint legalábbis tíz kilométer hosszúságban kellett elnyúlnia. Ezt a folyosót használhatta még Charette, a híres vendée-i royalista vezér, aki 1794-ben ura volt Noirmoutier-nek és Wielandot, a republikánusok vezérét bezáratta a noirmoutier-i várba. Nekünk a folyosónak csak a várból kivezető részére volt szükségünk. Lehet, hogy ezt a toronyszobám alatti pincében megtalálhatjuk, különösen ha Ványiéknek az a megfigyelése, hogy Coulinot borpincéjében éppen a szobám alatti részen befalazott bejárat van, megfelel a valóságnak.

Ványinak gondolkodás nélkül nyújtottam kezemet, hogy tervük végrehajtásában részt veszek, s hogy az előkészületekről a világon senkinek sem árulok el semmit. A szabadulási vágy amúgy is tűrhetetlenül égett mindnyájunkban. A siker legkisebb reményéért is képesek lettünk volna bármely bolondságot elkövetni, akár életünk kockáztatásával is.

Mindjárt a borpincébe mentünk, hogy helyszíni szemlét tartsunk, s Buchholzékkal megbeszéljük, miben számítanak rám.

Coulinot-nak az este is sok vendége volt. A rossz világításban és sűrű füstben először alig tudtam kivenni az arcokat. Minden alakon csak egyes foltok voltak megvilágítva, a többi sötétségbe vesző részt hozzájuk kellett képzelni.

Fritz citerázott. Régi műsorszámait adta elő a tiroli katonaszökevényről és a gazdag szertőjétől hűtlenül elhagyott parasztlányról.

Coulinot nagy élvezettel hallgatta a muzsikát. Intett, hogy telepedjek melléje. Hosszú, gyalulatlan asztal fején ült. Arca, amennyit ősz szakálla szabadon hagyott, a kigyulladt apró erektől már egészen piros volt, barna szeme bizonytalan nézésű, mintha elolvadt volna. Mellette ült

Dudás, aki bácskai szakértelemmel ízlelgette a bort, a lámpa fényénél vizsgálta színét, sőt kezén is eldörzsölt belőle, hogy szagolja alkoholtartalmát. Éppen Coulinot úr egy új borát kóstolgatták. A borkereskedő mosolyogva mutatott hüvelykujjával Dudásra, mintha mondta volna: „Ez érti a dolgát!”

Coulinot asztalánál ült az osztrák előkelőség: Reichsfeld, a kövér bécsi bankárfiú és rózsás-arcú, őszemű társa, Ziffer. Újabban a mindig testgyakorlatokat végző, hidegvízkúrát tartó Hans Weber is hozzájuk társult, akinek nagy kezei talán az örökös hidegvíztől mindig kékes-pirosak voltak. Mióta a németek elmentek, ez a kisszámú osztrák intelligencia a maga kedves bécsi dialektusával és mindig megalkudni kész németségével képviselte a germán szellemet.

Német versenytársaik távozásával az osztrák tengerészek és hangos verekedő barátaik is inkább előtérbe léptek. A borpincében főleg ezeknek hangját lehetett hallani. Buchholz tengerészpipkával a fején és nagy fehér köténnyel, helyet készített az érkezőknek, vagy a rendeléseket vette fel. Mikor Ványit meglátta, vérbe borult, alkoholista szemével kacintott és vörös kecskeszakállát abban az irányban húzta ki, ahol Ványinak helyet kellett foglalnia.

Nemsokára engem is elhívtak Coulinot asztalától, s a pince egy félreeső sarkában, hordóra tett gyertya körül elhelyezett poharakkal megittuk a barátságot Buchholzcal, Salzcal, Sedlárral és a két magyar asztalossal.

A két magyaron kívül egyiknek sem volt bizalomgerjesztő megjelenése. Buchholz inkább szipáskolt, krárogott, s ami torkába került, lenyelte, de ritkán mondott valami határozottat. Tekintetét állandóan vörös kis krumpliorrára szegezte, mintha csak kerülni akarta volna, hogy összeesküvő társainak egyenesen a szemébe nézzen. Néha ujjai között szakállát felgöngyölítette orráig, s ezen az ápolatlan szőrzeten keresztül mondott valamit, amit egyáltalában nem lehetett érteni.

Salz képviselte a furfangot és eszességet. A terv valószínűleg az ő fejéből pattant ki. Ennek a kicsi, kövér, csupasz arcú embernek csak az volt a baja, hogy rettenetes szaga miatt alig lehetett mellette ülni. Állítólag kitűnően értette a vitorlakezelést, volt kis kompasza, s életében már többször megtette az utat Nantes-tól a spanyol partokig. Ő adta a tervet. Két hét alatt meg kell találnunk a titkos folyosót. Február huszadikán indulunk, s ha szerencsénk lesz, március elején spanyol partot érünk.

Sedlár gyűjtötte az élelmiszert. Ha előadásának hinni lehetett, nagy mennyiségű füstölthús, szalonna, tejkonzerv volt birtokában, azonkívül gyorsforraló, a hozzá szükséges spiritusz s egy fél zsák kávé.

- Ha minden összevág - jelentette ki Salz -, nem lehetetlen, hogy mához négy hétre Sedlár barátunknak valamilyen spanyol nő ül ölében egyik st.-sebastieni kocsmában.

- Ne tréfálj - mondta rekedten Sedlár, és egészen belesápadt az izgalmas elgondolásba. Ezt az atlétatermetű pincért, akit félőrültté kínzott a vágy, az egész szökési tervben csak az érdekelte.

Megvizsgáltuk a pincefalat is. Valóban, a számítás helyes lehetett. Úgy látszik, a pincében nem tartották szükségesnek a régi nyílás körvonalait egészen eltüntetni. A bejáratnak felső íve az új kőrákás felett tisztán kivehető volt. Talán egy méterrel beljebb húzhattuk volna meg az egyenes vonalat, amelynek az én toronyszobám padlójáig kellett felvezetnie. A kijáró folyosó tehát toronyszobámnak a pincéjébe okvetlenül beleesik.

Megesküdtünk a titoktartásra, s miután megállapodtunk abban, hogy a munkát másnap megkezdjük, feltűnés nélkül elváltunk egymástól.

A következő nap reggelén kabátja alatt a szükséges szerszámokkal jelentkezett nálam Ványi. Sovány arca a szokottnál is sápadtabb volt. Felhúzott kabátgallérral, sapkáját szemébe

nyomva állt meg szobámban, és nyugtalanul nézett maga körül. Bárki észrevehette volna róla, hogy nem jóban jár. Közölte, hogy Valéri a 3-as ajtaja előtt áll őrt, s ha veszedelem közeledik, kettős füttyjelt ad. A veszedelem az adminisztrátor lehetett vagy helyettese, a sárga szemüveges káplár, a *Brillen-Schlange*¹²¹ - amint a németek hívták -, aki gazdája megbízásából mindennap feljárt a szobákba kémkedni és leselkedni.

Ványi a padlón való résnyitás művészetét ismerte már. A borlopásnál is ő dolgozott. Két deszkát felfeszített, s azokból félméternyi darabot fűrészelt le. A két deszkadarabot bármikor ki lehetett emelni, viszont rögtön vissza is lehetett tenni egyfelől a padlót tartó gerendavázra, másfelől a deszka alá szegezett kiálló lécre. Az egész művelet két óráig tartott. Azalatt, szerencsére, senki sem zavart.

A kiemelt deszkadarabok helyén négyszögű nyílás maradt, amelyen át le lehetett ereszkedni a pincébe. Nagy izgalom fogott el, amikor gyertyával először világítottunk be a pincébe. A sötét üreg elég mélynek látszott, de a közepe táján magas kő- és törmelékhalmot vettünk észre, amely annyira felnyúlt, hogy mikor Ványi a nyíláson át leereszkedett, a kőrakást lábával el tudta érni. A nyílás peremén már csak görcsösen kapaszkodó, elfehérült ujjait láttam, azután egyszerre ezek is leváltak. Ványi teljesen eltűnt a pinceüregben. Gyertyával utána világítottam, s örömmel állapítottam meg, hogy szerencsésen meg tudott kapaszkodni a kőrakáson. Két gyertyát és szerszámaikat leeresztettem hozzá, azután a deszkadarabokat helyükre tettem, ráállítottam asztalomat, s nyugodtan dolgozni kezdtem. Nemsokára a feszítővasra ütött kalapácsnak, hulló kődaraboknak tompított zaja hallatszott fel hozzám. Ványi megkezdte szabadulásunk előkészítésének munkáját...

A betűk összefolytak szemem előtt, s noha az olvasásba való legmélyebb belemerülést játszottam meg, sőt forgattam is a könyvlapokat, egy szóra sem emlékeztem abból, amit olvastam.

Megállapodásunk szerint lábammal háromszor dobbantanom kellett, ha látogató érkezik. Különösen a sárga szemüveges káplártól kellett tartanunk, aki minden délelőtt körüllátogatott, s egyéb megbízatása nem volt, mint hogy megfigyelje, mit csinálunk.

Már órák teltek el, amikor egyszer csak hallom Valéri füttyjelét. Rögtön én is dobbantottam. A kalapácsütés azonnal megszűnt. Halálos csendben várakoztam, s az volt az érzésem, hogy körülöttem minden: a szoba, az egész várépület átveszi izgalmam feszültségét.

Körülbelül tíz perc múlva a „Brillen-Schlange” nyitott be. Sapkáját levette, amely után magas, keskeny homlokán, olajjal fényesre kent gyér, ősz haja alatt piros gyűrű maradt. Sárga pápaszeme mögött nem kísérhettem figyelemmel szeme játékát. A két kerek üveg vakon, fenyegető bizonytalansággal meredt rám.

Néma fejbólintással üdvözöltem, azután újra olvasni kezdtem. Ő egy darabig szemben állt velem, majd sárga szemüvegét végighordozta a szobán. Kis szobraim, a fényképek, a hosszában felállított könyvesláda, az ablakközbe helyezett edények, a furcsán lelógó, megroggyant mennyezet, minden, amire csak rákémlt, alattomos összejátszással néztek vissza rá, mintha ők is őriznék a nagy titkot, ami után ez a sovány, bő piros nadrágos, barna zubbonyos férfi hiába szaglászik.

Olyan volt a hangulat, hogy mindnyájan nevetésben törünk ki, mihelyt kiteszi lábát. De egyszerre csak lélegzetviasszafojtó döbbenet állt be a szobában. A káplár szemüvege célbavett egy piszkos szürke sapkát és rongyos, rikító színű nyakvédőt, amikről látszott, hogy nem hozzám tartoznak, hanem valaki most dobta szalmazsákomba.

---

¹²¹ Pápaszemes kígyó.

Percekig néztek egymásra a káplár és Ványinak ottfelejtett sapkája és nyakvédője, amelyek, szegények, legszívesebben szerettek volna párává lenni. A „pápaszemes kígyó” még egyszer körülhordozta álcázott tekintetét, mintha az embert keresné, akihez e dolgok tartoznak, s végül fejcsóválva, maradozó léptekkel távozott.

Utána még sokáig mozdulatlan csendben maradt minden a szobában. Valéri felszabadító füttyjele csak akkor hallatszott, amikor a káplár végleg elhagyta a várépületet. Én siettem Ványinak a megállapodott lábdobbanásokkal továbbítani az örömhírt.

Három héten át hasonló izgalmak között tartott a kutatás a pincében. Részt vett a munkában Sedlár és Salz is, levittek magukkal feszítővasakat, baltát. A kibontott kövekből a le- és feljárás céljaira egészen kényelmes lépcsőt építettek. Az első hét végén megtalálták a folyosót. De a munka és az örökös nehezebb feladatai csak most következtek. Az utat mindenütt beomlások állták el, a levegő kibírhatatlan volt, s ha meg is elégedtek annyival, hogy a beomlásokon csak szűk rést nyissanak, a kövek elhordása a folyton növekedő távolságon át sok időt és fáradságot emésztett fel. Azután nagyon kellett vigyázni a kopácsolással, amikor a 4-es és ennek toronyszobája alá kerültek. Itt már inkább csak éjjel lehetett dolgozni s így is megesett, hogy egyesek felriadtak a zajra. Ványinak és Valérinak, akik ebben a szobában laktak, minden ravaszságukat össze kellett szedniük, hogy lakótársaik gyanúját elaltassák.

De végül is célhoz értünk. Február utolsó napján a templom felé eső északnyugati torony pincéje alatt, nem túlságos magasan az árok felett, megtaláltuk a kijáratot...

Nevezetes nap volt ez egyébként is. Ugyanakkor, amikor a tengeren való szökésünknek első, nehezebbik fele már teljesen elő volt készítve, valaki a menekülésnek egy másik, sokkal regényesebb módját ajánlotta fel. Dudás meghívott magához feketére, és a legnagyobb titoktartás mellett közölte, hogy repülőgéphez, amelyet a hatóságok csak ártatlan modellnek hisznek, már csak az utolsó, jelentéktelen munkálatok szükségesek, úgyhogy egy-két hét alatt rendelkezésére fog állni egy komoly, motor nélküli repülőgép, amellyel két személy könnyűszerrel Spanyolországba szökhet. Minthogy legjobb barátját, Fenyvesit, büntető dépôt-ba vitték, arra gondolt, hogy gépén engem visz el.

Megdöbbenve néztem barátomra. Azt hittem, megőrült.

Dudás elérte tekintetemet. Mosolyogva tette vállamra kezét:

- Ne félj. Nem vagyok őrült. Különbben is mindent igazolok előtted - fűzte hozzá, s ezzel szalmazsákja alól nagy köteg rajzot, terveket, számításokat húzott elő, amelyekből apróra elmagyarázta Fenyvesivel együtt készített tervüknek minden részletét.

A dologhoz nem sokat értettem, de beszélgetésünk alatt meggyőződést szereztem róla, hogy Dudás valóban nem őrült. Mindaz, amiről álmodozott, megvalósíthatónak látszott. Csak egy kérdés maradt hátra. Kezdetleges eszközeivel vajon el tudja-e kifogástalanul készíteni az alkatrészeket? Dudás biztosított róla, hogy minden a legnagyobb rendben van, s megígérte, hogy másnap elvisz műhelyébe, ahol a tiroliakkal már hetek óta együtt dolgozik. Érdekes véletlen volt, hogy Dudás műhelyt éppen abban a toronypincében kapott, amely alatt a kijáratot megtaláltuk. A menekülésnek két módja így egymáshoz közvetlen közelségbe jutott.

Meghatódva, könnyes szemmel öleltem meg barátomat. Megindított bizalma, hűséges jóakarata, de valójában amiatt érzékenyültem el, hogy ezzel az öleléssel búcsút is mondok neki, szavak nélküli búcsút s éppen akkor, amikor barátságának legszebb jelét adta, titokban, sejtelve nélkül, hosszú időre, talán örökre elválok tőle...

Salzékkal indulásunkat másnap este tizenegy órára tűztük ki. Szobámban gyülekeztünk. A 3-as lakóinak nem tűnhetett fel, hogy annyian jönnek hozzám, mert este gyakran kerestek fel látogatók.

Buchholz kissé ittasnak látszott. Mikor a viharlámpával arcába világítottam, szeme furcsán hunyorgatott. Salz azonban megnyugtatóan, hogy barátja sohasem volt ilyen józan. Mindenki alaposan felöltözködött. Sedlár, Ványi és Valéri hátukra kötött zsákokban hozták az élelmiszereket. Amíg hozzám jöttek, gyanús dolgot sehol sem észleltek. Mindnyájan észrevétlenül tudtak szobámba besurranni.

- Induljunk, fiúk! - intézkedett Salz.

Felemeltük a deszkákat, s a támadt négyzögű sötét lyukon át hideg, dohos áramlat csapott fel. Egy pillanatra sápadtan álltunk meg mindnyájan a fekete nyílás körül. Az izgalmas előkészületek után csak most rebbentünk rá, hogy mit készülünk tenni. Kis toronyszobám egyszerre hívó és marasztaló lett. Eszembe jutottak barátaim: Soltész, Németh, Dudás, többi magyar társaim. Úgy fájt búcsú nélkül elválni tőlük... A hűvös nyíláson át pedig beláthatatlan borzalmak és dermesztő lehetőségek sötétlettek fel. Hová vezet ez a fekete nyílás? Mi vár ránk a végén? Rajta keresztül mintha halálos erejű hullámok zúgását hallottam volna, vitorlarudak recsegését és emberek hörgő kiáltásait... Egyszerre csak úgy éreztem, hogy mindez álom, és szorongva figyeltem magamat, hogy mi lesz velem, hová visz az akarat és gondolat nélküli kábulat?

Még a hatalmas erejű Sedlár is fogvacogva, fehér arccal állt a nyílás előtt. Majd keresztet vetett magára, s lehajtott fejjel követtük mi is példáját.

Leereszkedtünk a fekete lyukon. Elöl ment Sedlár, s a sort Ványi zárta be. Ők ismerték legjobban az utat a föld alatti folyosóban. A fény a nyitva hagyott résen át még egyszer bevillant kis szobámba, amely azután elámulva adta meg magát a sötétségnek, s felénk került, eltűnt, elfoszlott a semmiségben.

A várból porosan, összekarcolva, fuldokolva kerültünk ki, de teljesen észrevétlenül. Azt hittem, hogy már sohasem lesz vége a folyosónak, amelyen át végig leguggolva, kövekhez ütődve kellett kúsznunk. Mikor nagy nehezen kicsúsztunk az árokba, egyszerre magunkhoz tértünk a hideg levegőtől és esőtől, amelyet a szél arcunkba csapott.

Az úton senkivel sem találkoztunk. Ily késő esti órákban s ebben a viharban a szigetlakók nem mozdultak el hazulról.

Alig egy óra alatt elérkeztünk a herbaudière-i partnak ahhoz a pontjához, ahol a magányos bárkának kellett lennie. Tervünkben azonban nem számoltunk a dagállyal. Abban a pillanatban, ahogy a parthoz értünk, a hullámok harsogva érkeztek a tenger felől, s süketítő zajjal foglalták el régi partjaikat. Én a sötétben semmit sem láttam. Az esőtől, vihartól s a döngve, csattogva visszaömlő hullámoktól pillanatnyilag elvesztettem látásomat, hallásomat, és tehetetlen kábulat fogott el.

Salz és Buchholz kikémlelték a bárkát, azután a nagy zajban ránk kiáltottak, hogy csak kövessük őket. Egymásba fogózva indultunk neki a tornyosuló ártnak. Néha a hullámok átcaptak rajtunk, olyankor úgy éreztem, hogy elszakadtam társaimtól, s a dühödt vízfalak örökre maguk alá temetnek. A megsemmisülés érzése kiölt belőlem minden gondolatot és emlékezést. Csak két, görcsösen kapaszkodó kéznek éreztem magamat, amellyel az előttem bukácsoló Valériba úgy belemarkoltam, mintha dermedt ujjaim vállába nőttek volna.

Mikor végre elérkeztünk a bárkához, lábam már nem is érezte a tengerfenéket. Buchholz, Salz és Sedlár kúsztak fel először a hajóra, ők azután felhúztak bennünket is. A kis halászhajó táncolt a hullámokon, csupasz vitorlarúdja kísértetiesen nyikorgott. Az eső tovább zuhogott, s a szél néha oly erővel csapott arcunkba, hogy lélegzetünk elállt. Tombolt, üvöltött körülöttünk az egész megvadult világ s a legborzasztóbb az volt, hogy látni semmit sem lehetett. De a ránk fenekedő ellenséges erők között legalább már biztos helyen érezhettük magunkat.

Salz mindenekelőtt a kötelet akarta elvágni, amellyel a bárka ki volt kötve.

- Meg vagy örülve? - üvöltött rá Buchholz. - Először nézzünk körül!...

A két tengerész négykézláb kúszott végig a hajó fenekén. Kézzelek tapogattak ki mindent, mert látni ők sem igen tudtak. Egyszerre rémes kiáltás hallatszott:

- El vagyunk árulva!...

Salz a vitorlarudat két kézzel rázta, s magából kikelve, dühödt őrzöngéssel ordította:

- Isten irgalmazzon az árulónak! El vagyunk veszve! Nincs vitorlavászon, nincs evező!...

Ebben a pillanatban óriási hullám csapott át rajtuk. Mikor a víz lecsurgott róluk, mintha a hullám magával sodorta volna minden reménységünket, egyszerre elénk döbbsent a rettenetes valóság: vitorla és evező nélkül itt rekedtünk egy tehetetlen, hitvány faládikóban, amelyet a vihar bármelyik pillanatban elszakíthat, pozdorjává zúzhat... Vége volt a menekülésnek! Hónapok munkája, életünk kockáztatása egy kicsiség miatt haszontalanná vált. Mi történt itt? Szörnyű véletlen, vagy gonosz árulás?...

Nem volt idő tépelödni. „Vissza a várba, míg nem késő!” - adta ki Salz a jelszót.

És újra elkezdödbött a bukdácsoló, fuldokló küzdelem az árral, amely azóta erejében megnöött. Ha Sedlár nincs velünk, Ványi és én sohasem kerülünk ki élve a hullámok sodrából. Ez az emberóriás karjaival magához szorított bennünket, mint két gyermeket, s leszegett fejjel törtetett elő hullámok, síkos sziklák és kapaszkodó algák között a partig.

Életünk legalább meg volt mentve. A parton Valéri rumos üveget húzott elő zsákjából. A literes üveget pillanatok alatt kiittuk. Jóleső meleg szaladt végig didergő tagjainkon. Sedlár lebontotta rólam víztől csurgó kabátomat, s két kezébe fogva kicsavarta, mint valami rongyot. Példáját követték a többiek is. Ahogy a súlyos víztől megszabadultunk, mindjárt könnyebbnek is éreztük magunkat. Egymás kezét dörzsöltük, hátát lapogattuk és szárazon maradt zseb- kendőinkkel törölköztünk, mintha csak furcsa éjjeli tengeri fürdőzésből léptünk volna ki.

Az életreébredésnek ezekben a kedélyes megnyilvánulásaiban csak Buchholz nem vett részt. Némán és sötéten állt pár lépésnyi távolságra tőlünk. Nem kérdezte tőle senki, hogy mi baja. Csak Salz nézett egyszer abba az irányba, ahol állt, s mintha csak ez a mozdulatlan alak juttatta volna eszébe, felkiáltott:

- Siessünk vissza a várba! Hátha ott is meglepetést készítettek számunkra!

Visszafelé az úton semmi bajunk sem esett. Egészen valószínűtlen volt, hogy azon a körülményes úton, amelyen jöttünk, még egyszer visszatérhessünk a várépületbe. És mégis úgy történt. Az árokba vezető kijáratot, mikor bemásztunk rajta, kövekkel és törmelékekkel hirtelen betömtük, s a titkos folyosón a kiállott megpróbáltatások után már oly könnyűséggel mentünk vissza, mintha széles utcán járnánk.

Egy meglepetés azonban a várépületben is várt ránk. A pince felett toronyszobám padlójának négyszöge ki volt világítva. Valaki volt nálam. Megdöbbenve, tanácstalanul álltunk meg. El voltunk készülve rá, hogy az adminisztrátor várakozik ránk. Suttogva állapodtunk meg, hogy először én megyek fel. Valami ürügyet mondhatok neki. Állíthatom azt is, hogy borokat tartok lenn a pincében, vagy olvasni járok le, hogy a szobám lámpafényével ne keltsem fel az őrség figyelmét. Ebben egyeztünk meg. Szerencsére, vittem magammal könyvet, Assisi Szent Ferencnek francia nyelvű *Fioretti*jét... Sapkám, nyakvédőmet és felsőkabátomat levetettem, s a viharlámpát és könyvet kezembe véve, csendesen megindultam a kövekből emelt feljárón.

Mikor felértem, a négyszögű nyíláson át először a lámpát s a könyvet raktam ki a padlóra, csak azután emeltem ki fejemet.

A látványra, ami szobámban fogadott, igazán nem voltam elkészülve. Ingben, széles, hosszú alsónadrágban a legidősebb Stocker, a 3-as szobafőnöke állt ott, s kerekre nyílt szemekkel, a félelemtől eltorzult arccal bámult rám.

Kiderült, hogy csak most jött a szobámba, a nyílást nem is látta, hanem kétségbeesetten a szalmazsákon keresett, mert nagyon rosszat álmodott rólam, s emiatt nyitott be hozzám.

Az adminisztrátor számára kitalált olvasási történetet előadtam neki, amit a kedves jámbor tiroli el is hitt. Folytonosan bocsánatot kért, hogy megzavart. Először nem akart bejönni, de mikor rémes álma után sehogy sem tudott elaludni, legalább ajtóig jött, s azon keresztül hallgatózott. Minthogy szobámból semmi nesz sem hallatszott, nyugtalansága nőtt, s nem tudta megállni, hogy be ne jöjjön hozzám, és gyertyát ne gyújtson.

- Bocsásson meg. Mindennek a rossz álom az oka - mondta még egyszer a tiroli, s most már arcán halvány mosollyal, jó éjszakát kívánt, s hogy a többit fel ne költse, óvatosan, lábujj-hegyen távozott a szobából.

Intettem a többieknek, hogy jöhetnek. Salz nagyon megkönnyebbült. Vizsgálgatva nézte Buchholzot, majd csak annyit jegyzett meg:

- Utánanéznünk még a dolognak!...

A sikertelen szökési kísérlet részvevői még egy órát melegedtek nálam, elfogyasztották az útra szánt élelem jó részét, azután egyenként fekvőhelyeikre lopóztak.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

UTOLSÓ HÓNAPOK NOIRMOUTIER-BEN

1

A meghíúsult szökés után torokgyulladásban két hétig feküdtem. El kellett titkolnom betegségemet, hogy gyanút ne keltsek, s így az orvosnál nem is jelentkeztem. Sok hasznom úgysem lett volna belőle, mert az öreg civil orvos, aki hetenként egyszer-kétszer benézett, hashajtón kívül egyéb orvosságot nem rendelt.

Betegágyon értesültem szökési kísérletünknek néhány, egészen titokzatos következményéről. Az adminisztrátor mindjárt másnap az őrség felével megjelent abban a toronypincében, ahol Dudás repülőgépe készült, amely most szabadulásunknak egyetlen reménye maradt. Dudásnak az alkatrészeket ki kellett a mellékhelyiségül szolgáló kis udvarra hozni, ahol mindent ünnepélyesen elégettek. Aviatikus barátom hiába tiltakozott ellene, hiába mutatta prefektusi engedélyét. Repülőgépe elégett, elporladt, mint egykor Daidalosz és Ikaroszé¹²² a nap tűzében.

Ugyanakkor az adminisztrátor becementeztette a torony alján azt az árok feletti rést is, amelyen kiszöktünk. Senki sem sejtette, honnan volt erről a kijáratról tudomása. És ha a titkos utat elárulták, miért nem kutattatott az én szobám pincéjében is, miért nem falaztatta be itt a föld alatti folyosó bejáratát, miért nem indított nyomozást, hogy kik ásták ki a folyosót, s kik kísérelték meg a szökést?

Azt az egyet biztosra vettük, hogy az adminisztrátor mindent megtudott. Hogy az egészből nem akart nagyobb ügyet csinálni, annak két magyarázata lehetett. Az egyik szerint az adminisztrátor már maga sem mert újabb büntető dépôt-ba való deportálásra felhatalmazást kérni felettes hatóságaitól, mert a nevezetes éjszakai jelenet miatt, amikor Rubinra rá akart lövetni, megdorgálták a prefektúrán, s figyelmeztették, hogy ez legyen utolsó botránya. Attól félt tehát, hogy a szökésről való jelentés neki is árthatna, esetleg elmozdítaná állásából, amelyben oly jól keresett, s talán még a frontra küldenék, ahol pedig most, különösen a Verdun ellen megindított német offenzíva óta, olcsó volt a francia katona élete.

A másik feltevés szerint az adminisztrátor mindent Coulinottól tudott meg, de a szereplő személyek neve nélkül, s a gavalléros gondolkodású borkereskedő kötötte ki feltételül, hogy az adminisztrátor megelégszik a további szökési kísérletek lehetetlenné tételével, ellenben nyomozást nem indít a dologban. Ebben az esetben Coulinot-nak valószínűleg Buchholz fecsegett, s ők ketten találták ki, hogy a kiszemelt bárkát teljesen leszerelik. Ez a gondolat csak tengerész agyában születhetett meg. Mindenesetre ezen a véleményen lehetett Salz is, aki másnap éjszaka éppen abban az órában, amikor az előtte való éjszaka kétségbeesetten fedeztük fel a bárkán a vitorla és evező hiányát, néhány barátja segítségével Buchholzra pokrócot terített, s ez alatt a takaró alatt félholtra verte. Buchholz ezek után, velem egyidőben, szintén napokig fekvőhelyéhez volt kötve. Az adminisztrátor az ő eltángálását sem kívánta megtorolni.

A szerencsétlen szökési kaland utóhullámai lassan elültek. Nekem egy hétig meglehetősen magas lázam volt. Alig vettem észre, mi történik körülöttem, azt hiszem, teán és kávéval kívül

---

¹²² A görög mitológiában szereplő apa és fia, akik viaszból és tollakból készített szárnyakat kötöttek magukra, hogy repülve meneküljenek Kréta szigetéről, ahonnan a király nem akarta elengedni őket. Ikarosz a nap közelébe repült és viasszárnnyai elolvadtak. A tengerbe zuhant vele együtt Daidalosz is, aki segítségére sietett.

egyebet nem fogyasztottam. Néha Soltészt láttam magam felett, kezében hidegvizes ruhával, valószínűleg torkomra tette. Azután Jakab tartott szájam elé nagy csészét, amelynek tartalmát verejtékezve, nagy kínok között nyeltem le. A folytonos, gyötrő látomásokba egészen bele-szédültem, s elvesztettem az életjelenségekben való tájékozódásomat. Leggyakrabban messzi, napfoltos kép tárult elém, ahol valaki gyermekkocsit tolt maga előtt. A napfolt mind kicsi-nyebb lett, s ezzel együtt a kocsi útja is megkurtult, mert aki tolt, úgy látszik, a napon akart maradni. Néha a gyermekkocsi már szinte egy helyben lebegett, hallottam kerekeinek nyikorgását s az egyhangú biztatást az alvásra. A napfolt egyszerre csak eltűnt, s én szorongó kiáltással vettem észre, hogy az egész kép sötétségbe borult... A képet kezdetben mindig gyönyörűséggel néztem, alig észrevehető ködön süttött át, a gyerekkocsi alatt felgyújtotta a zöld pázsitot, vakító féhéren világította meg a gyermek ruháját, és sugaraiból jutott még annyi, hogy a pázsit mögött, a kis ismerős háznak körvonalai is kibontakoztak. Úgy vágytam arra, hogy a gyereket lássam. Egyszer-egyszer meg is mozdult kocsijában, s már azt hittem, meglátom arcoskáját, amikor a kocsi hirtelen megbillent, s a gyerek kiesett... Egy ízben magam mentem el a kocsiig, beléptem a napfényes foltba, kimondhatatlan boldogság fogott el, s mikor a kocsihoz hajoltam, fehér párnán apám sápadt arcát pillantottam meg, csukott szemekkel, holtan.

Ilyenkor mindig felugrottam, valaki lefogott, visszanyomott a szalmazsákra s úgy éreztem, mintha fekete, fullasztó, mély folyóba nyomna, s köveket taszítana rám.

Ahogy gyógyultam, a kép mind halványabb, mind elfoszlóbb lett. Egyszer már csak a kocsi kerekének nyikorgását hallottam s a folytonos altató neszt. A zaj felé fordítottam tekintetemet: a toronyszoba ablakánál az öreg Jakab kuporgott kis székén, s a térdai között tartott kugligolyón reszelt. A nap bő sugárban ömlött be az ablakon, és az összetákolt szék nyikorgott, amíg Jakab nagy lendülettel reszelte a fagolyót. Innen jött napok óta a zaj, amire a lázképet építettem.

Kugligolyó! Napfény! Hiszen akkor itt van a tavasz!...

Jakab mosolyogva állt fel. Furcsa kiejtésű, idegen szavakkal kevert nyelven szólt hozzám:

- No, Kuncz úr, jobban van? Ma lesz nekie pompás szupa, öreg Jakab csinálja. Soupe excellente, monsieur!¹²³

A kis vaskályhában ropogott a tűz. A falra szegezett családi fényképek mosolyogva néztek rám. Mellettem a földön levelek heverték. Az egyikben bátyám a következőket írta: „D. bátyánk feleségének kislánya született. A gyermek csodálatosan hasonlít szegény apánkra”... Úgy rémlett, mintha a levelet olvastam volna már. Mielőtt a láz kitört rajtam, ezek voltak az utolsó szavak, amelyek életemből visszacsengtek, s önkívületbe vesző képzeletembe felszívódtak.

Felépülésem azután már gyorsan folyt le. A nagy orvos, a nap, gyógyító sugaraival hamar talpra állított.

Gyönyörű tavasz volt. Az 5-ös nagy, gótikus ablakaiból messzire ki lehetett látni a sóárkokra, amelyek felett ezüst fényben gomolygott a pára. Távolabb, a tengerhez vezető csatornákon színes vitorlájú kis hajók lebegtek. A tiszta sötétkék égen könnyű, dagadozó felhők csak azért jelentek meg, hogy meghemperegjenek a tündöklő fényzőnben, s azután tovatűntek, anélkül, hogy fenyegető felhőzetté tömörültek volna. Nagyon messziről szélmalom zúgása hallatszott. Néha egy-egy madár húzott át rebbenő szárnyalással a tenger felé. Ezerféle zaj zsongott, a széláramlattal bódító illatok érkeztek. Maga a várépület is olyan volt, mintha ünnepelne. A nyitott ablakokon át ömlött be a friss levegő, a fekvőhelyek piszkos pokrócain, a nyűtt

---

¹²³ Kitűnő leves, uram!

szalmazsákokon megcsillogott a nap aranyfoltja. Úgy éreztem, mintha kedves vendég tartózkodnék az elhagyott helyiségekben, amelyeknek lakói az udvaron sütkéreztek a napfényben, énekelve végezték napi munkájukat, vagy Jakab újra megnyílt kuglipályáján szórakoztak. Egyik szobából jártam a másikba. A kis hátsó ablakokon, mint bűvös látcsöveken, kinéztem a zöldülő mező és a háttérben meghúzódó erdő kékes vonala felé. Régi helyemről, a 6-os ablakmélyedéséből a repkénnyel befuttatott házat s a kis kertet vizsgálgattam azzal a különös, muzsikáló emlékezéssel, amivel a régi házakat nézzük, ahol ifjúságunk szép napjait töltöttük.

De mindez csak messziről okozott örömet. Ha az udvarra lementem, és kiültem a napra, levertem, összetörten tértem vissza. Egyszer részt vettem a csoportos sétában, s azt hittem, a fáradságtól összeesem. A tavasz csak nagy vágyakat ébresztett, de azokból semmit sem engedett megvalósulni.

Március végén kicserélték őrségünket. A nagyszakállú breton és vendée-i öreg népfelkelőket küldték a frontra. Borús, mogorva arccal csomagoltak. Mme Mignale úgy tudta, hogy haza sem engedik őket családjukhoz. Egyenesen viszik a veszélyeztetett Verdun körüli erődítmény-vonal védelmére.

A légkört ezekben a hetekben nagy, véres elhatározások tették feszültté. A francia védelemnek erődítmény-ércfalát a német ágyúk szüntelenül döngették. Úgy éreztük, hogy a háború döntő fordulat előtt áll. A francia lapok viszont azt írták, hogy az antant-hadműveletek egységes irányításával a háborúnak csak új korszaka kezdődik, amely ugyan nem hamarosan, de annál biztosabban hozza meg számukra a végső győzelmet. A „jusqu’au bout”-t¹²⁴ akkor találták ki, s ettől fogva kezdték sűrűn hangoztatni. Briand a legjobb reménységekkel tért vissza olaszországi útjáról. Poincaré meglátogatta a Verdun védő hősi csapatokat. Pétain¹²⁵ tábornok személyisége előtérbe került.

Mi éppen nagytakarítást végeztünk, amikor régi öreink indulásra készen sorba álltak. Mindnyájan az udvaron tartózkodtunk, a szalmazsák-állványokat, összetákolt, szegényes bútorainkat lúgoztuk, takaróinkból a férgeket irtottuk, ruháinkat poroltuk.

Az öreg francia katonák irigykedéssel néztek ránk. A mi poklunk nekik mennyország volt. Most el kellett menniük a szörnyű öldöklésbe, ahol naponként tízezrek véreztek el, ahol ágyúval, géppuskával, bombavetővel, mérgező gázzal delíriumos tömegek utat akarnak törni maguknak, gyilkolnak és elpusztulnak kilométernyi föltúrt földsávok elfoglalásában és védelmében. Az egyik oldalról a Kaiser, a másik oldalról Poincaré hasonló jelszavakkal bódítják őket. Mi lesz mindennek a vége? Mit nyer a győző, ha minden elveszett, s mit szenved a vesztes, ha már nincs mit vesztenie?...

Az adminisztrátor domború hasával fontoskodva jár-kei a mogorva népfelkelők előtt, akiknek arcán a sötét jövő árnyéka borong. Mögötte két-három lépésnyire, minden mozdulatát hűségesen utánozva, ugrándozik a cingár „pápaszemes kígyó”, akinek sárga szemüvegei mögött az örömtől bizonyára most fölgyúlnak szemei, hogy neki nem kell a többiekkel menni. Az adminisztrátor Pétainnek, Poincarénak képzei magát. Pattogva adja ki a parancsszavakat. Heves kézmozdulatokkal intézkedik, rendelkezik. Úgy érzi, mintha most rajta volna a sor, hogy a francia „gloire”-t megmentse.

---

¹²⁴ A végletekig; a végsőkig.

¹²⁵ Pétain, Henri Philippe (1865-1951). 1917-18-ban a francia hadsereg fővezére, majd a Legfelső Hadi Tanács alelnöke volt. A II. világháború idején a német megszállókat kiszolgáló vichy-i rendszer miniszterelnöke, majd államfője. 1945-ben halálra ítélték, majd életfogytiglani börtönre változtatták az ítéletet.

A régi öröket az adminisztráció épülete elé állítják. A kapun dörömbölés hallatszik. A „pápaszemes kígyó” bő piros nadrágjában komikus sietséggel rohan a kapuhoz, fehér, asszonyos kezével lebontja a vaspántokat, és széttárja a szárnyakat.

A bejáraton át belép az új őrség. Körülbelül harmincan lehetnek. Mind sebesült és lábadozó beteg. Az egyiknek karja van felkötve, a másik sántít. Egy fiatal, sápadt katonának arca idegesen vonaglik. Többnek a feje van bebónyálva. Köztük az első sorban dagadt, zöldessárga arccal egy káplár áll. Szeme nyugtalanul villog ránk, akik a munkát abbahagyva, elképedve bámuljuk az érkezőket.

A két csapat szembemered egymással. A megtérők és elindulók. Az öreg népfölkelők borzadva nézik a nagy mészárlás menekültjeit. Ezeken az arcokon át először pillantják meg a maga valóságában a háborút. Itt nincs kendőzés, nincs hamisítás, nincs szárnyaló szólam, az átélt borzalmak nyersen verődnek vissza az arckifejezések tükrében... És ezek még a szerencsések! Hát akik otthagyták életüket, vagy teljesen nyomorékká lettek!... Pillanatokig megdöbbenően néma ez a találkozás.

Azután az adminisztrátor az újonnan jöttek vezetőjéhez lép s vele a két csoport közti téren ceremóniásan szót vált, majd fehér ívlapra írva átnyújtja a távozó öreg katonák listáját.

Névsorolvasás következik. Az új vezető számba veszi az indulókat. Némi megvetéssel néz végig rajtuk. Ezek is olcsón fogják otthagyni bőrüket a verduni erődítmények védelmében.

„En route!”¹²⁶ - kiáltja vezetőjük, s kezével a kapura mutat. Az öreg örök lassan mozognak, mintha lábukat a földből gyökerestől kellene kitépniük. Nem búcsúztatja őket senki, s végső tekintetük nem kapaszkodik abba, ami életükben legkedvesebb volt. Csak minket látnak, akikkel mogorva gyűlöléssel bántak. Front mögötti „patrióták” voltak, akik azt hitték, hogy kikerülik a veszedelmet, ha az adminisztrátor parancsait rabszolga-engedelmességgel hajtják végre. Szegények, talán most bánják is ridegségüket, és életük sötét fordulata előtt szeretnének felénk inteni... De már késő. A vezető meglódítja az elsőt, s gépies, fásult határozatlansággal utána indul a többi.

Azt hittük, hogy az új örök még kegyetlenebbek lesznek, mint a régiek. Hiszen onnan jöttek, hol a gyűlölet lángja legmagasabban lobog. De mindjárt az első napokban láttuk, hogy csalódtunk. A nagy szenvedések átélői nem ismerték a gyűlöletet. Este már ott ültek Coulinot borpincéjében, elvegyültek köztünk, s emlékeiken át közénk hozták a frontélet vidám és hátborzongató mozzanatait. Volt köztük a francia front majd mindegyik részéből valaki. Champagne-i, artois-i és verduni csaták sebesültjei. Tőlük hallottuk először Haumont-erődnek és Herbebois-nak nevét. Ők emlegették Douaumont-t és Vaux-t, hol a szörnyű áldozatokkal járó német támadás első sikereit aratta.

Az adminisztrátor el akarta tiltani tőlünk új őreit. Ezek azonban nem hallgattak rá. Nem voltak a régi kezes bárányok, akiket a frontraküldés rémével lehetett ijesztgetni. Éjjel az ő a bástya körfolyosójáról leászott hozzánk, s a langyos, tavaszi éjszakán, amikor irtóztunk szalmazsákjainktól, elbeszélgetett velünk. Csak a dögletes szaggal nem volt kibékülve, ami a szükséghordók felől áradt. Felháborodással hallgatta, hogy ezek a hordók az adminisztrátor rendeletére állanak itt. „Belé kellene fojtani a kövér disznót” - mondta, élénk kézmozdulattal kísérve szavait. „Ó, milyen gyűlöletesek azok, akik a mai rettenetes időkben szükségtelen szenvedéseket okoznak. Mert ha legalább szükséges az a szenvedés... Vagy ki tudja?... Szükség van-e minderre?...”

---

¹²⁶ Indulj!

Az őr a civil életben tanító volt Rennes-ben. Mondtam, hogy békeidőben én is megfordultam ebben a városban. A sötét éjszakában felidéztük a városka napfényes utcáit, szürke kövekből épült templomát. Az őr két térdére támasztott puskájára könyökölt, fehér fejkötése világított a sötétben, s ő maga elé nézve, régi breton dalt dúdolt.

Másnap a breton tanító társaival megbeszélte, hogy éjjel a nagyudvarra vezető ajtót nyitva hagyják. Természetesen az adminisztrátor azonnal észrevette, s azontúl esténként maga zárta be az ajtót. Erre az őrök közül valaki leszedte a zárat, s mikor az adminisztrátor nagy lármát csapott emiatt, figyelmeztették, hogy jó lesz, ha nem sokat okvetetlenkedik. A bástyaőrök nem hajlandók éjjeli szolgálatot végezni bűdös hordók és szükségletüket végző foglyok felett. Az adminisztrátor végre is engedni volt kénytelen. Coulinot mosolyogva jegyezte meg másnap a borpincében, hogy „tiszteletre méltó barátja” beadta derekát, s még sok mindenbe be fogja adni, mert az új őrséggel nem lehet olyan könnyen kukoricázni...

2

A tavaszi hónapok gyorsan teltek. Németh Andorral a kis kertben megint egész nap olvastunk. Vízhordáson csak egyszer voltam kint. A fákon megint zöld lomb remegett, a lankás mezőn sárgán kanyargott az ösvény, ahol tavaly az amerikai lány az erdőből felénk jött. Most fájt az emléke, s a lány mosolygós arca elérhetetlen messzeségbe riadt. Azt hallottuk róla Mme Mignale-tól, hogy az idén nem jön vissza.

A vízkorvéra ezúttal a torz arcú, meghibbant elméjű káplár kísért ki fegyver nélkül, minduntalan hátunk mögött maradozva. A kútnál fiatal, csinos lányt találtunk a faluból, aki agyagkorsóba vizet eresztett. A lány kalap nélkül, félig városiasan öltözve állt a kút vaskerekénél, s a háta mögött lebukó nap felgyújtotta vörös hajának szikráit, és könnyű ruháján át árnyékba metszette testének formáit.

Szándékosan késlekedett a víz húzással. A dagadt arcú káplár vigyorogva érkezett hozzánk, s biztatott, hogy segítsünk a lánynak. Nagy Zsiga volt velem, a kis Stein Móric és a piros kezű, hidegvíz-imádó Weber. Nagy Zsiga és Weber, mikor a káplár tagolatlan, zavaros szavaiból megértették, mire szólítja fel őket, a pléhvödörrel kezükben már készültek felugorni a kő-emelvényre, amelyre a kút állítva volt.

A lány azonban kötekedve emelte fel korsóját, s rájuk kiáltott:

- Aki közel jön, leöntöm.

A beteg káplárnak nagyon tetszett a dolog. Hátborzongató hahotázással mutatott a lányra, s intett a fiúknak, hogy ne hagyják magukat.

Webernek eleme volt a hidegvíz. Minden töprengés nélkül ugrott fel a lányhoz, s fel sem vette a vastag vízsugarat, amit arcába kapott. A fürgé Nagy Zsiga ezalatt megtöltötte a pléhvödört a forrás vizével, s az egészet a lányra öntötte.

Pillanatok alatt elszánt vízcsata fejlődött ki köztük. A kút fekete csövéből szakadatlanul folyt az ezüstös, habzó víz, s hol a lány korsóját, hol a fiú vödörét töltötte meg, s azután sikoltozások és dülakodások között a tartalmát egymásra freccsentették.

A káplár térdeit csapkodva, hörögve kacagott. A lány haja vizesen, barnára sötétülve csapzódott homlokába, keble pihegett, fehér fogai villogtak. A két fiú pedig eszeveszett megfélekezéssel támadt és védekezett, karjai közé szorította a lányt, hogy önteni ne tudjon, közben lihegve, táguló szemekkel néztek az arcába. A végén is mind a hárman lebuktak a fűbe, s a lány durcásan, sírva tépte ki magát görcsösen ölelő karjaikból, s az átnedvesedett, hozzá-

tapadó ruhában egy pillanatra testének teljes szemérmertlenségében állt fel előttünk. Azután felkapta vizeskorsóját, s a falu felé szaladt.

A káplár tapsolt, röhögött, üvöltött. Alig lehetett lecsendesíteni.

Mi pedig dideregve láttunk neki, hogy a hordót megtöltsük.

Ez a jelenet mindnyájunknak hetekre feldúlta idegzetét. Rám olyan ijesztően és édes fájdalommal hatott, mintha sötét szobában hirtelen vakító fényt gyújtanak fel. Szemem más világításhoz volt szokva. A nőt már csak álmaim s a visszahívó képzelet tompító fátylain keresztül láttam. Az élő nő lassanként egészen kiköltözött pórusaimból.

Eleinte rettenetes gyötrelmeken mentem keresztül. A nappal szabad óráiban s álmatlan éjszakákon visszakérődztem múlt öleléseimet, s mikor az emlék már szinte testet öltött, elmenekültem előle esőbe, szélviharba, a hideg éjszakába, s addig loholtam fel s alá, amíg a fáradságtól majdnem összeestem.

A vágnak éle azután fokozatosan megtompult. A mindennapi életnek lelki szenvedései visszaszorították a csábító képeket, testem is annyira legyöngült, hogy inkább csak önmaga fenntartására központosította minden erejét. Először az emlékek hagytak el, azután az idegek öntudat alatti visszarebbenései is megritkultak. A nő képét többé nem magamból, hanem kívülről, olvasmányaimból és gondolattá szűrődött élményeimből festettem magam elé.

Regényekben, színdarabokban s egyéb olvasmányaimban oly érdeklődéssel kutattam a nők jellemvonásai után, mintha soha nem látott, talán nem is emberi lényekről lett volna szó. Elsősorban azt kerestem náluk, ami bennünk, férfiakban nem volt meg. Azt, hogy gondolkodnak, mint mi, részt vesznek szenvedéseinkben, hősi elszánásra képesek, majdnem teljesen elfelejtettem. Csak a különlegességeikre voltam kíváncsi, az észjárásukban, tetteikben, érzelmeikben és szerelmeikben megnyilvánuló tiszta nőiességre. Ezer apró vonásra elemeztem őket, s ezekből a vonásokból állítottam össze a képzeleti szörnyet, amit nőnek gondoltam. Nem is nő volt ez, hanem maga a nőiség. Annyira ismertem külön vonásait, hogy azokat minden másban: férfiban, férfiak mozdulataiban, kacagásában, a természetben, írók szófűzésében és mondataik dallamában kiéreztem. A nőt szememben már csak ezek az apró vonások alkották, amelyeknek mindegyike elég volt arra, hogy ráépítsem a nőiség fantomát.

A valóságos nő, úgy, ahogy az élet véletlenei kialakítják, inkább megzavart, elrémitett, visszaszított. A vízzel hadakozó lány is, annak csupán látása képzeletemet jobban megterhelte és kimerítette, mint azelőtt, mikor még nem voltam elzárva a nőktől, bármily eszeveszett ölelések. Ezért határoztam el, hogy többet nem megyek ki vízfordásra.

A lánnyal való találkozásnak s a vad tavaszi áramoknak következményei úgylis heteken át majd félőrültté tettek. A kísértő nőknek egész raja támadt fel körülöttem. Honnan jöttek? Magam sem tudtam biztosan. Nem olyanok voltak, mint az írók sugalmazó művészetétől felidézett látomások. Nem is élt bennük a visszaemlékezés szomorú csengése. Sokkal eleve-nebbek, mozgékonyabbak és tolakodóbbak voltak. Éltek körülöttem, figyeltek, részt vettek dolgaiban, s anélkül, hogy legtávolabbról is befolyásoltam volna, egyszerre csak jelt adtak magukról.

Ha toronyszobámban egyedül dolgoztam, a nagy csendben hirtelen női lépések közeledtét hallottam. Apró, kopogó lépések, amilyen a magas sarkú cipőknek visszhangja a padlón, s hallottam a szűk szoknya suhogását is. Megdőbbenve figyeltem fel. Az érzésem az volt, hogy a nő megállt ajtóm mögött. Tisztán, szédítőn éreztem illatát is. A közelsége beborított, mint ahogy magas hegyen felhő ereszkedik az emberre. Tudtam, hogy ha felállok, és kinyitom az ajtót, a kísértő elrebben. De nem mertem mégsem megtenni. Hátha mégis az ajtó mögött áll? Addig ültem a szobámban, amíg Jakab vagy valaki más nem jött, és nem nyitott rám ajtót.

Ez volt az érkező, a hozzám jövő kísértő, aki sohasem lépett be szobámba. De az ajtóig eljött mindennap, néha kétszer-háromszor is. Volt azután egy merészebb, aki mosolygós arcát közvetlen közelemben emelte fel, arcomhoz ért, nagy csodálkozó szemével oly sejtelmesen nézett rám, hogy riadtan kellett menekülni tőle le a borpincébe, ahol nem nyugodtam meg addig, amíg az üveg bort egy hajtásra ki nem ittam, mintha tikkadt szomjúságot kellett volna eloltanom. Ettől féltem legjobban. Jól ismertem hajának aranyos fényét, szemének csodálkozó kétségét, amelybe bele lehetett veszni, sápadt arcának vágyakozó ragyogását és ajkának titokzatos mosolyát.

Egy másik, a kacagó kísértő, mindig fekvőhelyem szélén ült. Csak reggeli ébredéskor vettem észre jelenlétét. Akkor felugrott mellőlem, s vidám trillával surrant ki a kis ablakon, a mező és erdő felé, s a messzeségből még sokáig visszacsengett nevetése.

Volt, akinek jelenlétét csak sóhaja árulta el, volt, aki forró leheletével érintett, volt, aki az éjjel sötétségében levette ingét, s én a neszre ébredtem fel, amikor az utolsó ruhadarab végigsurrant testén, és meztelensége kivilágított az árnyakból.

Mindig, a nappal és az éjszaka minden órájában új megtestesülésektől kellett félnem. Fantomok jöttek el hozzám, akiket sohasem láttam, akikben senkire sem ismertem rá, akik képzeletemtől, gondolataimtól s emlékeimtől teljesen idegenek voltak. Valószínűleg az öntudat alatti ismeretlen világban éltek, idegekhez, érzékekhez tapadva, mint padlásgerendához a denevérek; ősbennyomások, ősemlékek, amelyek csak akkor rebbennek életre, ha az öntudat fénye fáradtan szunnyad.

A kísértetjárás csak a tavaszi hónapokban tartott. Mikor eljött a nyár, a nap tüze mintha csak felszívta volna ezeket a bolygó képzeletpárákat, eltűntek teljesen. Lassanként azt sem hittem már, hogy éltek, és körülöttem voltak, s mosolyogva gondoltam vissza az ijedt döbbenetre, amellyel megjelenésüket fogadtam.

3

1916. augusztus hó végén, majdnem kétévi noirmoutier-i fogság után az adminisztrátor váratlanul rendeletet kapott, hogy ürítse ki a noirmoutier-i fogolytábort, bennünket szállíttasson el Ile d'Yeu-be s a továbbiakra nézve úgy rendezkedjék be, hogy a várépületből büntető fogolytábor lesz. Majdnem két évre volt szüksége a francia hatóságoknak, hogy meggyőződjenek róla: a fekete kolostor legfeljebb büntető-dépôt-nak jó.

Most már szinte sajnáltuk, mióta az új őrség alatt a bánásmód emberibb lett, és az adminisztrátor tekintélye összemorzsolódott, hogy egyéni és együttes panaszleveleinkkel talán mi is elősegítettük a vendée-i prefektúra döntését. Jobb sors alig várt ránk az Ile d'Yeu-i citadellában. Német fogolytársaink írtak az ottani helyzetről. Igaz, hogy adminisztrátorunk lelki és erkölcsi szenvedésgyára nem működött ott, de erős katonai fegyelem uralkodott, s a megtorlásokat, a hírhedt jeu de représaille-t, kéllehetetlenül alkalmazták, minthogy a foglyok nagy része németekből telt ki. Nagyobb udvar, körös-körül bástyasétány állt rendelkezésükre, tehát jobban meg tudtak szabadulni az elzártág érzésétől, de lakóhelyiségeikül föld alatti kazamaták szolgáltak, s a foglyok között az életet a kiszolgált légionáriusok s a háború alatt kiszabadult fegyencek tűrhetetlenné tették. A mi adminisztrátorunk is odaküldte mindig, ha valakivel nem tudott elbánni. Alfréd, az osztrák származású párizsi apacs, a börtönviselt Schlitter ott várakoztak ránk, s ez nem a legjobb érzésekkel töltött el, bár viszont a tőlünk elvitt németek között voltak jó barátaink, akiknek viszontlátása igazi örömet okozhatott.

Egészen véve, Ile d'Yeu nem kecsegtetett sorsunk jobbra fordulásával. Tudtuk ezt mindnyájan, s leverten, rossz sejtelmektől kínoztunk a csomagoláshoz, amire az adminisztrátor huszonnégy órát engedélyezett.

Amíg mi a transzponálásunkat izgatottan tárgyaltuk, az adminisztrátor hátra tett kezekkel, fagyott göggel járt-kelt köztünk. Szerette volna elhitetni, hogy ez a változás sorsunkban az ő műve, pedig Coulinot-tól tudtuk, hogy a rendelet őt is váratlanul érte. Nagy megkönnyebbülés lesz, ha ezt a gyűlölködő, kegyetlen, ostobán pöffeszkedő alakot többé nem látjuk! Most még ő rendelkezett, ő intézkedett. A csomagolásnál mindenüvé odatolta orrát, mintha talán a várépület omladozó köveit, penészét, piszkát vagy patkányait magunkkal akartuk volna vinni.

Mert a várban, mikor összecsomagoltunk, jóformán csak ez maradt meg a polcok s a refectoire-ban a néhány pad és összetákoltsz asztal. Egyébként minden órák alatt a régi vad állapotba züllött vissza. A szobákból kikerültek a védőfalak, függönyök, szalmazsák-állványok, székek, asztalok, amelyek, bármilyen kezdetlegesen is, de némi lakhatóságot teremtettek. Amit nem tudtunk magunkkal vinni, azt a kis bástyaudvaron elégettük. Egész éjszaka ennél a tűznél álldogáltunk. A gavalléros gondolkodású Coulinot felküldött néhány liter bort. A mandolinosok és citerások játszottak.

Éjfélkor az egyik eldobott holmiból összehordott halomra felkapaszkodott Hampel. A körülötte égő tüzek sajátságos megvilágítást adtak alakjának. Két karját kitárta, s ezúttal nem az *Ave Máriát* énekelte. Zengve, messzire hangzó erővel torkából az idegenlégionisták indulója szakadt fel: a „Nyomor légiónja”-nak sötét ritmusú éneke.

Sápadtan, megindulva hallgattuk. Az ének a rongyosok, a kiteszítottak lépéseinek dobogását hozta. Zord ütem, amely az éjszaka fekete árnyai közé mintha ide csalta volna a hatalmasoktól legyűrt, az árulóktól kiadott, a jelszavak keresztjére felfeszített milliók és milliók kísérteties ábrázatát. A recsegő, ropogó tűzből piros szikrák szöktek fel, s körülrepültek az énekes fekete alakját, amely mintha ércből lett volna öntve, csak állt, tűztől, katonák szuronyától nem félt, és zengte az elnyomottak örök fenyegetését:

*...car il peut se révolter encore
la légion de la misère...*¹²⁷

Valóban a nyomorultak kicsire zsugorodott légiónja volt az az alig nyolcvan ember, aki pár óra múlva, hajnalban az udvaron gyülekezett. Ennyire apadtunk le két év alatt. A többieket egyenként, csoportonként elvitték munkára, más dépôt-kba, néhányat haza is küldtek, s egy az internáltság alól a halálba menekült.

Ahogy egymás után érkeztünk, és csoportba álltunk, szinte idegenül vizsgálódó érdeklődéssel néztük egymást: mi maradt belőlünk, milyen tartalékkal nézünk szembe nyomorult életünk újabb fordulatával, amelyről ösztönszerűen éreztük, hogy még súlyosabb megpróbáltatásokat hoz magával.

Mindenki az ünneplő ruháját vette magára: sapka helyett kalapot, fapapucs helyett rendes bőrcipőt. Olyanok voltunk, mintha kölcsönként ruhát vettünk volna magunkra. Jakabot percekig néztem, amíg kemény, zöldülő kalapja alatt, szürke zakóruhájában ráismertem. Minden lógott rajta, nadrágja megroggyant, mert az elnyűtt nadrágtartó helyett alkalmazott zsineg sehogy sem tudta horpadt hasa felett megtartani. Ő volt köztünk a legkétségbeesettebb. Össze gyűjtött limlomjainak legalább felét el kellett égetnie, pedig így is nagy halmot sózott csomag-talan barátjainak: Bistránnak, Edouard-nak, Rosenbergnek s a fiatal Bombesznek nyakába.

---

¹²⁷ ...mert fellázadhat még
a nyomor légiónja

Edouard-t az adminisztrátor maga elé hívatta, s közölte vele, hogy két, francia fronton szolgáló vejének közbenjárására úgynevezett dépôt de faveurbe¹²⁸ fogják szállítani. Edouardnak két lánya volt francia ember felesége, de egész fogsága alatt levelet sem írtak hozzá. A fekete kolostor Lear királya végre lelkiismeretükre ébredő lányainak kegyét most már nem akarta igénybe venni. Röviden, a maga párizsi argot-jával felelt az adminisztrátornak: „Dögöljenek meg lányaim, ha eddig engem hagytak dögölni Noirmoutier-ben”... Azzal sarkon fordult, s otthagya az elképedt adminisztrátort.

Buchholz maga járult a hatalmas úr elé azzal a kéréssel, hogy hagyják Noirmoutier-ben. Úgy látszik, olyan volt, mint a macska, ragaszkodott a helyhez. De lehet, hogy Coulinot-tól remélt valamit. Az adminisztrátor nem egyezett bele kérésébe. „Mit gondol? Itt büntető dépôt lesz!” „Hát eddig mi volt?” - vágott vissza Buchholz. De ezért a fegyelemsértésért sem tartották vissza.

Az adminisztrátor elvesztette türelmét. Kövér kezével tapsolt: „Gyorsan, gyorsan! Négyes sorokba állani!”

Az őrség valamennyi épkézláb tagja, szuronyos fegyverrel vállán, felnyomult az udvarra. Az adminisztrátor maga is felöltőgallért vett karjára, s még egyszer megnézte, rendben van-e a pisztolya?

Következett a névsorolvasás.

A csoport elejére tették: Wohlsteint, Boromisszát, Braggiottit, Jakutsot és Feldenczert. Ők nem kívánták az Ile d’Yeu-i rendszert megismerni. Inkább bányamunkásoknak jelentkeztek. Az adminisztrátor közölte velük, hogy Fromantine-ban, ahol az Ile d’Yeu-i hajó várakozik ránk, az ottani őrségnél maradnak, ahonnan majd munkahelyükre továbbítják.

Ezután következtek az osztrákok: Ziffer, mellette a nehezen lihegő, kövér Reichsfeld, aztán Hans Weber, a nagy fekete bajuszú Jantschek, Leitner, a mészáros, Nagy Zsiga által készített új ruhájában büszkén feszítve. Edouard most is fél szemüveggel, éppen olyan rongyosan, mint máskor, Ullrich, az 5-ös főnök, a három Stocker, a még megmaradt tiroliakkal s a villogó fogú cigánnyal, akinek hegedűje még most is hóna alatt volt; Buchholz, Schutzmann, a hosszú, pergamenarcú Schrummer, a nagyszakállú félcseh borbély, Klitscher, a pincérek: Kaiser, Labes Fritz, Auer, Heibel, Hintze, Heinzl, Engelsdorfer Rudi, Neuhaus, Neuberg, Tauber, Sedlár, az ijesztően vigyorgó Tutschek. Dr. Herz Willersdorferrel ment egy sereg apró, izléses csomaggal a karján, mintha éppen bevásárlásról érkezett volna; mellettük: Hampel és Heger, a sort Wildner, a borbély, a kényeskedő, szőke Remling, a hangszerekkel megrakott Kronbeck, a mi ősz szakállú barátunk, Wolkenberg s végül Horowitz, a fekete kolostor hegedűművésze zárták be.

Hampel most is dúdolta a nyomor légiójának indulóját. E mellett a dallam mellett állt be a sorba a magyarok között elsőnek Dudás, vékony, zöld lábszárvédős lábával katonásan lépkedve, maga mellé vont a Horváthot, aki egész éjszaka húzta neki, azután jöttek az öregek: Müller, Vantur Jakab, Bistrán, Rosenberg, a festett bajuszú Katz, Pollák Vilmos, a 4-es összetartó lakói: Valéri, Ványi, Lusztig, Bertics, Farkas Ferenc; Nagy Zsiga és egész udvara: Bombesz, Laya, Sztáncsik, Rezanivocs, Stein Móric, Schlottle, Koródy, a két elválaszthatatlanul összenőtt: Kilár és Schneider, akik jól tudták, ha az új helyen egymás mellé akarnak kerülni, akkor már most egy sorba kell állniok, mert az elhelyezés soronként megy végbe; a végén álltunk fel Soltész, Németh, Rubin és én, mögöttünk a kísértetiesen lesóványodott Bárczy, akiről azt hittük, nem bírja ki gyalog az utat a sziget végéig, Ambrus, Bajusz, Reisner, Poss, Szőke, Váczy Gyula és Peschek.

---

¹²⁸ Kiváltságos fogolytábor.

Megszámolnak négyszer-ötször bennünket. Azután kitárják a kapu szárnyait. A felvonóhídon túl néhány gyerek, öregasszony áll. Mögöttük feltűnik Palvadoz úr kövér alakja, kék-piros arca Mephistofelesének, Culoznak társaságában. Eljöttek megbámulni, hogy régi „kosztosaik” miként távoznak. Magukkal hozták az eltelt két év távlatát. Mi minden belehullt ennek a két évnek szakadékába!... Most úgy jövünk ki, mint koldusok, lerongyolódva, megtörve. Beleszédülünk a napfénybe, a szabad levegő friss áramaiba, s azt hisszük, hogy az út szélére roskadunk, amíg a hosszú gyalogutat megtesszük a tengerpartig... Mivé tett bennünket ez a két év! Legalábbis külsőleg, mert bensőnkben szokatlanul nagy kincset viszünk innen magunkkal. Egyéniségünknek csak cifra díszzeit, érvényesülő vágyainkat, dölyfünket és önzésünket hagytuk itt, de helyette megtaláltuk az egységesítő szeretetet. Nem nyolcvan ember, csak egy sors, egy rendeltetés indul itt ki a kapun, a nyolcvanból, az ezerből, a milliókából eggyé forrott ember, a mindenkiben és csak a mindenkiért élni tudó egy lélek... Szegény rongyosok légijója, akikre a jövő fényes palástja vár.

A menet eleje megtorpant. Az adminisztrátor utasításokat vesz át a sziget parancsnokától. Mi, az utolsó sorokban levők, még egyszer megállunk a noirmoutier-i vár bejárata előtt. A nyitott kapun át némán, elhagyatottan terül el az udvar, és a vén hársfa mögött légies könnyűséggel emelkedik a fekete kolostor. Az egész nagy udvaron csak a görnyedt hátú, fekete ruhás nénike áll, s köténye szegélyével szemét törli. Mme Mignale, aki a kázinó ablakából nézte kivonulásunkat, csak most mert előjönni. Biztosan félt attól, hogy az adminisztrátor előtt meghatódottság fogja el. Könnyei most törnek elő. Lehet, hogy nem is minket sirat. Talán életének ez a nagy változása, mint minden a világon, férjét juttatja eszébe. Talán elveszett jövedelméért kesereg, mert a büntető dépôt-ban nem lesz már kázinó. De lehet az is, hiszen semmi sincs kizárva, akármit is tanítanak a gyűlölet apostolai, hogy ez a szegény, korán megöregedett kis francia asszony megszeretett bennünket, s mégiscsak értünk hullatja könnyeit...

„En route!” - hangzik a vezényszó. Csatatunk megmozdul, s a vár, az elhagyatott udvar, a fekete ruhás, síró asszony eltűnik, elfoszlik szemünk elől, mint álmokkép.

TIZENHATODIK FEJEZET

AZ ILE D'YEU-I CITADELLA

Fromantine-ból, a vendée-i embarcadère¹²⁹-ről, ahol két évvel ezelőtt a noirmoutier-i hajóra szálltunk, körülbelül háromórai nyugodt tengeri utazás után megérkeztünk Yeu sziget kikötőjébe: Port Joinville-be.

Az úton semmi baj sem történt. Nem bizonyult valónak a köztünk elterjedt rémhír, hogy napokig fognak a tengeren hurcolni, hátha belénk akad valamelyik német tengeralattjáró, és elsüllyeszt. Sőt hadiszerszállító amerikai hajóra sem raktak fel túsznak. Utazásunk általában egyhangú volt, leszámítva a gyönyörűséget, amelyet a tengernek körülöttünk megnyíló végtelen távlata nyújtott.

A fromantine-i állomáson, hivatalos személyektől eltekintve, mindössze két civillel és két hírmondójával találkoztunk annak a világnak, amelytől két év óta oly kegyetlenül elzártak. Egy kövér, fehér vászonruhás challans-i kereskedő állt kimeszelt arcú, felékszerezett, illatos és végsőkéig elhájasodott párjával a noirmoutier-i hajóra vezető hídnál. Kölcsönösen megbámultuk egymást. A challans-i kereskedő arcpárnái közé húzódó szeméből megvető pillantást irányított felénk, azután abban a hitben, hogy nem értjük, hangosan magyarázni kezdett feleségének:

- Ezek azok a bizonyos négyszögű fejű boche-ok, a mi barbár ellenségeink, akiket hős poiluink élve fogtak el a harctéren. Bár pusztították volna el valamennyit. Neked fogalmad sincs, kedvesem, hogy milyen alantas lények. A holtak csontjaiból szappant készítenek és legkedvesebb eledelük a kutyahús. Érzed, milyen bűdösek? Egyik legtekintélyesebb folyóiratunkban olvastam, hogy négyszer-ötször annyi exkrementum távolodik el belőlük, mint más rendes emberből.

A kis kövér asszony melegtől kigyúlt arcát zsebkendőjével legyezte, mintha csak a szagot akarta volna elűzni, s közben pihegve sápítózott: „Comme c'est terrible! Comme c'est terrible!”¹³⁰

Végre is az Ile d'Yeu-i fogolytábor adminisztrátora, aki régi adminisztrátorunktól éppen a kövér házaspár mellett vette át a bennünket kísérő listát, erélyesen rászólt a challans-i polgárra:

- Ne beszéljen ostobaságokat!

Az Ile d'Yeu-i adminisztrátor első pillanatra megnyerte tetszésünket. Fiatal tiszt volt. Talán kissé hangsúlyozottabb divatossággal öltözködött, semmint illett volna ezekhez az időkhez, amikor Verdunnél és a Somme partjain a francia hadsereg oly véres megpróbáltatásokon ment keresztül.

A hajó fedélzetén nem is annyira ellenséges, mint inkább a csürhét megvető úri visszahúzóással állt közöttünk. De mikor Dudás, aki a tengeri utazás következményei ellen kissé túlzott rumadaggal védekezett, tört francia nyelven megszólította, s mindjárt azzal kezdte, hogy mennyivel rokonszenvesebb és úribb megjelenésű ő, mint régi adminisztrátorunk, kissé elmosolyodott, előkelő tartózkodásából engedett, s beszédbe ereszkedett velünk. Természetesen hamar a háborúra terelődött a szó.

---

¹²⁹ Rakodópart.

¹³⁰ Milyen borzasztó! Milyen borzasztó!

A fiatal, sápadt arcú adminisztrátor mindenekelőtt értésünkre adta, hogy ő is volt a fronton, s tüdőlövése miatt mentették fel a harctéri szolgálat alól. Majd a következőket mondta:

- A háború új korszakba lépett. Németország az orosz offenzívánál s Verdunnél megmutatta teljesítőképességének legmagasabb fokát. Most már csak lefelé mehet. Az antant viszont csak most kezd erőre kapni. Franciaország megteremtette az antant haderőinek nagy közös frontját. Bruszilov¹³¹ támadása, az olaszok bevonulása Goriziába, az angol-francia hadsereg somme-i erőfeszítése, mindezek egységes tervnek egymással összefüggő részei. Azonkívül hadiszergyártásunk napról napra nő. Hadseregeink gyarapodnak. Ma már egymillió angol harcol velünk, Románia mellénk állt, és csak rövid idő kérdése, hogy Amerika is hadat üzenjen Németországnak... Kétségtelenül, hosszabb időbe fog telni, de a végső győzelem a miénk lesz.

Az adminisztrátor elővette ezüst cigarettatárcáját, egy marylandnak a végén kicsüngő, barna dohányszálait többször a fénylő fémlemezhez koppantotta, rágyújtott, majd nagy füstkarikákat eregetve, kinézett a tengerre.

Egész magatartásával jelezni akarta, hogy amennyiben más véleményen volnánk a háború végső kimeneteléről, ő arra nem kíváncsi. Mi nem kíséreltük meg a választ, noha érveire hasonló ellenérveket hozhattunk volna fel, amelyek egészen más végső következtetéshez vezetnek. De az ilyen vita szemünkben hívságos erőfeszítésnek látszott, különösen most, mikor a körülöttünk végtelenségbe vesző tenger nyilván emlékeztetett arra, hogy mennyire rajtunk és elképzeléseinken kívül álló erők intézik sorsunkat.

Egymáshoz zsúfolva, sápadtan álltunk a fedélzeten. Az ilyen arcokon jobban látszanak a lélek vonalai. A kis gőzös erőlködve hasította a vasszürkén dagadó hullámokat. Körülöttünk fegyveres erők, a kormánynál ellenséges tekintetű kapitány, aki bizonyára átkozódik, hogy hajóján boche-okat kell szállítania... És mi teljes megadással, az ellenszegülésnek leghalványabb gondolata nélkül túrtuk, hogy szállítsanak még messzebbre, hogy vigyenek új, ismeretlen kínok felé. Mindezt anélkül, hogy a legkisebb bünt elkövettük volna. Tehettünk-e másként, józan érvekkel vitázhattunk-e helyzetünkön? Hiszen, ami velünk most történt, az volt egész sorsunk már két év óta. Csak most, a végtelen óceánon hanyódó ócska, ellenséges, rabszállító hajó mindezt világosan, szinte szimbolikusan fejezte ki. Egyetlenegy úszó, fájdalmas rabének voltunk. A tenger hullámaintól tovasodort gyászfátyol. Annyira egybeforrva végzetünkkel, hogy az egyéni életformákat egy törléssel el lehetett volna tüntetni rólunk, s maradt volna: a puszta sors, a vak háborús élet, mint ahogy csak egy hullámnak kellett volna ránk tornyosodnia, s a következő pillanatban hajóstól együtt elmerülünk, s felettünk közömbösen táncol a sötét, végtelen vízár, mintha semmi sem történt volna.

Végignéztam társaim arcán s éreztem, hogy azokból az én arcom mered vissza rám. Mindnyájan ugyanarra gondolunk, mintha egy ember volnánk. Szemünkből ugyanaz a dermedt céltalanság világol ki, amely úgy bámul, mint a megállt óra kerek fehér lapja.

Az úri adminisztrátor már rég a kapitánnyal társalog. Talán észrevette, hogy közömbösségbe fagyunk körülötte. Egyszer kebléről felemeli látcsövét, s délnyugati irányba néz. Érdeklődve mutatja a kapitánynak, de az oda sem figyel, csak a fejével bólint.

Yeu szigete.

---

¹³¹ *Bruszilov*, Alekszej Alekszejevics (1853-1926). Orosz tábornok. Az I. világháborúban, 1916 nyarán a délnyugati front parancsnokaként vezette az orosz seregek támadását, amellyel áttörték az osztrák-magyar és német csapatok frontját. 1917-ben, a Kerenszkij-kormány idején az orosz haderők főparancsnoka volt.

A távoli szürkéségen fehér oszlop rajzolódik le, mint valami fénysugár. A kis sziget világító-tornya. Azután fekete sáv sűrűsödik elébe, maga a torony megszélesedik, de háttérbe lép. Majd a sáv fölé cikcakkos árnyékvonal ülededik, mintha ködből vágták volna ki. Az az érzésünk, hogy az egész látványosságot óriási kéz most rakja össze. Tetők, ablakok csillognak meg, fekete vitorlarudak szúrják át a ködöt. Mind közelebb csúszik hozzánk a kép, majd egyszerre elfoszlik a délibáb, a hajó kanyarodik, füstöt okádva bög, s két előrenyúló kőpart között, megtáncoltatva a horgonyzó halászbárkákat, a nyílt tenger hullámairól átsiklik a kikötő poshadt, olajzöld vizére.

A tenger nagy némasága után egyszerre felénk csap az élet lármája és z sivaja. Halászbárkások kötnek ki, s kiáltanak át a partra. Kék és fekete kötényes gyerekek sikoltozó ordítással futnak le a mólóra. A parti házak boltajtóiból kék köpenyeges férfiak és fekete ruhás asszonyok ömölnek ki. Kéziszekerek kereke nyikorog. A hajó túlköl, s mintha csak hívná az embereket, a mellékutcákból mind többen és többen rohannak elő.

Amikor kiszállunk, már csoportba öntve vár a kikötő lakossága. Elöl állnak a gyerekek, anyjukhoz bújva, azután az asszonyok s végül a tengerészsipkás, torzonborz öreg férfiak. Egymáshoz húzódva, halálos csendben nézik, amint elvonulunk előttük. Arcaink bizonyára már nem tudják az ellenséges érzésnek kitörő szitkait kiváltani. Meg is szokták talán a boche-okat, hiszen a citadellában a háború eleje óta vannak német civil foglyok bezárva.

A citadellához jobbra műveletlen, lankás földek, elszórt kis házak között kapaszkodunk fel. Az erődítmény nem int már előre, mint a noirmoutier-i vár. Egyszerre mered elénk az árkon átvetett felvonóhíd, túl rajta az erődítménynek a mély árokba ereszkedő szürke falai, a vaskapu, felette egyetlen látható, toronyszerű építménnyel, amelynek tetején a francia trikolor leng. Percekig állva maradunk a bejárat előtt, ahol a vaskapu feletti falsávon nagy betűkkel olvasható: „Forteresse de l’Ile d’Yeu. Construite de 1872 à 1875.”¹³² Az úttól jobb és bal kéz felé ösvény emelkedik az erdőbe, amely az egész erődítményt körülgyűrűzi. Ez a negyven év előtti építmény az angolok ellen készült. Ma már a repülőgépek idejében akkor sem lehetne használni, ha az angolok a franciákkal nem egy oldalon küzdenének.

Visszhangot verő döngessel nyílik meg a vaskapu, láncok zörögnek, támasztó vasrudak csörrennek meg, s mi hosszú kapubolt alatt bevonulunk új börtönünkbe.

A délutáni nap fényében nagy, széles udvar tárul elénk. Kifeszített köteleken takarók szellőznek, fehérneműk száradnak. Kabát nélkül, feltűrt ingujjal, nagy facipőben internáltak szelik át a tágas teret.

Bal kéz felől kis csoportba verődve állnak noirmoutier-i német társaink, akik fél év előtt kerültek ide, Däumling professzor kimagaslik közülük. Nagy kezével int, szemüvege csillog, ajka mosolyra húzódik el. Mellette megkopaszodott, sűrű fekete szakállas ember. Benne alig ismerünk lipcsei tanártársára, Nagelre. Velük a tanítványok. Mindhárman meglelt férfiak. Pizkos köpenyegében Von Bergen, a német szobrász is ott áll. Azután sárga vászonruhában a szép Tienemann, barátja, Georges, aki nagy bajuszt növesztett. Markus és Max megint együtt, élénk kézmozdulatokkal, hangosan kiáltva: „Grüss’ Gott! Schau mal, alle sind da!”¹³³ Az üdvözlések mind hangosabbá válnak. Egymás után kiáltják nevünket. „Ah, der rote Schutzmann! Der dicke Salz! Doktor Herz, Rudi. Wie geht’s dem Rudi! Fritz ist auch da! Edouard! Hoch, hoch! Der Nagi Ziga! Kilár! der Negerschweissfabrikant!”¹³⁴ s így tovább, folyik a

¹³² Az Ile d’Yeu-i erődítmény. Épült 1872 és 1875 között.

¹³³ Isten hozott, nézd csak, mind itt vannak!

¹³⁴ Ah! A vörös hajú Schutzmann! A kövér Salz! Herz doktor, Rudi, hogy vagy, Rudi! Fritz is itt van! Edouard! Éljen, éljen! A Nagy Zsiga! Kilár! a feketekávégyáros!

felsorolás, nő az öröm és derűtség. Egyesek közülünk kiállnak a sorból, s összeölelkeznek régi társaikkal.

Az udvar két oldalán, a fűvel benőtt bástyasétány alatt, mélyen a földbe fűrt kazamatákból a zajra elősereglenek a többi internáltak. Egyszerre furcsa, kísérteties alakokkal telik meg az udvar. „Megjöttek az osztrák-magyarok!” - kiáltják mindenfelé, s az előbb még itt gubbasztó halotti csendet pillanatok alatt facipők kopogása, élénk, csodálkozó kiáltások üzik el.

Az udvar közepén állítanak fel sorban. Papírszelettel kezében egy magas őrmester s több katona közeledik. Kettesével megszámlálnak. Nyolcvanhárman vagyunk összesen. Az őrmester körülnéz az udvaron, és tekintetével még egyszer számba veszi a föld alatti hangárokat, ahová be kell gyűrni bennünket.

Az udvar négyszögű, földbe ásott katlan. Szegélyein körülbelül öt-hat méter magasságban dombtető fut körbe. Ebbe fűrták be a most foglyok lakóhelyéül szolgáló kazamatákat, föld alatti folyosókat és az összes helyiséget, amelyeknek bejárata körös-körül úgy ásít ránk, mint alagutak sötét torka. Borzadva gondolunk rá, hogy ezekben a katakombákban kell majd laknunk és élnünk. Kis szobák csak a bejárat két oldalán vannak, ezeket a hivatalos helyiségek és az őrség számára foglalták le. A sovány, magas őrmester kettévágja csoportunkat. Az egyik oldalon levő kazamatákban negyvenegynek, a másik oldalon negyvenkettőnek kell elhelyezkedni. A két csoport elválik egymástól, s megy a maga oldalára helyet keresni. Az én csoportomra az 51-es, 53-as és 55-ös udvarra nyíló nagy kazamaták, s a föld alatti folyosókra nyíló kisebb 35-ös és 36-os kazamaták esnek. A lakóhelyiségek ajtajában áll a szobafőnök, s jelenti a helyek számát. Mindenüvé annyit nyomnak be, ahány hely ürrült. Kezdődik az 55-össel, ide tízen férnek. Az 53-as pinceajtájában tizennégy tűnik el, az 51-esre tizenhárom jut, köztük én is. A többit hosszú, sötét folyosóba vezénylik, azok majd a 35-ösben és 36-osban találnak helyet.

Az 51-esnek ajtaja és az ajtó két oldalán két ablaka nyílik az udvarra. A kazamata közepén már nincs világosság. A hátsó fal az erődítmény mély árkára néz, s egy magas, félhold alakú s két alacsonyabb, lőrésszerű nyíláson át annak dohos levegőjét kapja. Egy kazamatában harmincan férnek el, úgyhogy mindenkire nyolcvan centiméter széles és egy méter nyolcvan centiméter hosszú hely jut.

Az 51-esbe lépnek be rajtam kívül: Dudás, Soltész, Németh, Schneider, Kilár, Stein Móricz, dr. Herz, a három Stocker testvér, Buchholz és Schutzmann.

Megállok a nekem kiosztott hely előtt. Feltöredezett, fekete kőpadló, piszkos fal, amelyből egy és fél méter magasságban vaskampó mered ki. Ez mutatja, hogy eredetileg ez a helyiség ágyút vontató lovak számára épült, s a kampóra akasztották a lovakat elválasztó állásrudat. A vaskampó felett polcnak szánt vastag deszka. Felette a fal áthajlik a boltívbe.

Ezt a helyet igazán lehetetlen lakhatóvá szelídíteni. Minden, ami erre a célra szolgálhat, az a szürke szalmazsákszövet, amit mindnyájunknak kezünkbe nyomtak az udvaron. Ezt kell majd szalmával megtölteni, s akkor „lakásunk” készen lesz.

Kis utazótáskámat és a szalmazsák-rongyot ledobtam a földre, azután ráülök, s magam elé bámulok.

Nem lehet itt semmibe se kezdeni.

Újra átélem a fogság első napjainak kegyetlen kitaszítottságát, lealjasító hányt-vetettségét. Csak most már idegeim nem bírják. A kazamata sötétsége úgy borul rám, mint koporsó fedele. Rongyos alakok járnak-kelnek előttem. A kövön megkoppan facipőjük.

Mindenütt kő, vas, lánc, nyers kiabálás, sötétség és émelyítő bűz. Itt a fogolytársak legnagyobb része is olyan, mintha a közös gyötrelmek fokozása összeesküdött volna porkolábjaikkal. Figyelmetlenek, durvák, állandóan kiabálnak és veszekednek, s még a kedveskedéseikben, a tréfáikban is van valami fárasztó, leverő. Sohasem hittem volna, hogy ilyen világ is létezhetik. Az érzésem az volt, hogy valahová föld alá süllyesztettek, ahol a kint, a nyersséget, az állatiasságot visszhangzó sziklafalak között, borzalmas vasüllőkön kalapálják ki, mint Vulcanus fegyvereit.

Nem tudom, meddig ültem így, riadt, kétségbeesett gondolatok között. Egyszerre csak arra rezzenek fel, hogy a nyomasztó láрма elült körülöttem. Mintha mindenki kiment volna a szobából. Felemelem fejemet. Mellettem ül Stein Móric, azon túl Németh Andor, Soltész, dr. Herz, szemben velünk Schneider, Kilár, Buchholz, Schutzmann, a három Stocker, s az ablaknál Dudás. Mind ülnek s maguk elé néznek, akárcsak én. A szoba sötétségéből kiviláglik halvány, látomásszerű arcuk. Szót sem szól egyik sem, talán azt sem tudja, hogy a másik ott van. Mégis él közöttük az összetartozás érzése. Talán láthatatlan, mély gyökérszálak kötik őket össze, mint az erdő fáit, amelyek ha távol állnak is egymástól, mégis úgy néznek szembe széllel, viharral, mintha szorosan összefogóznának. Sápadt, elárvult arcukról különös, megindító vigasztalás hullámszik felém, mint füllel fel sem fogható vigasztaló suttyogás. Érzem, hogy nővök, mellem tágul, a vér visszapezsdül belém... Valaki a szomszédomban hangosan felsír, s a mi arcunkon is megkönnyítő könnyek peregnek végig.

Alkonyatkor értünk jött Von Bergen.

Akkor már szalmazsákjainkat megtöltöttük, utazóládáinkat elhelyeztük. Mellettem még üresen maradt egy fél hely, én legalább a helyemhez tudtam férni. A szobafőnök, Bürger úr, akit még a noirmoutier-i „meine-deine”-ből ismertem, megmagyarázta, hogy helyem a léghuzatnak annyira ki van téve, hogy oda senki sem költözködik szívesen. Ezért maradt mellettem negyven centiméter szélességű hely. A többiek szalmazsákja csak nagyon szorosan fért el, úgyhogy a fekvőhely lábánál elhelyezett utazóládákra és kofferekre át kellett mászni, ha le akartak feküdni. A polcra csak a legszükségesebbeket tehették, evőedényeket és öltözködési eszközöket.

Vigasztaló volt azonban, hogy Däumlingék ugyanabban a szobában laktak, s ők a noirmoutier-i rendszerrel a szalmazsákokat nappal egymásra rakva és a külvilág elől függönnyel elzárkózva, elég nyugodt helyet biztosítottak maguknak.

Azonkívül újság volt még itt, hogy a szoba közepén asztal állt, két oldalon paddal s felette petróleumlámpával. Bürger szerint, ha a petróleumra pénzt adunk össze, a téli sötét napokon egész nap dolgozhatunk, vagy szórakozhatunk az asztal mellett.

Bürgerrel együtt Von Bergen is vigasztalásunkra sietett. A német szobrász egyébként magával hozta Schuler nevű legjobb barátját, aki német író volt.

Schulert mindnyájan érdeklődéssel fogadtuk. Fiatal, kedélyes embernek látszott. Világosdrapp munkás bársonyruhát hordott, de úgy látszik, a citadellában készítették, mert némi sportszerű jelleg különböztette meg a hasonló munkásruháktól. Fiatalsága ellenére is kövér volt, a lábait, amelyeken a ruhaszövet az állandó mozdulatokat változhatatlan ráncokban és púpokban örökítette meg, úgy tartotta már, mint aki pocakviseléshez van szokva. Arca is kövér volt, kissé petyhüdt, színtelen s hosszú, fürtökben hátrasimuló világosbarna haja alól élénk, tiszta fényű kék szemek tekintettek az emberre.

Az első pillanatokban megbarátkoztunk. Alakja, szavajárása nagyon ismerősnek tetszett. Később rájöttünk, hogy Fontane és Thomas Mann regényeiben találkoztunk hasonló, pusztíthatatlan kedélyű germán emberekkel. Schuler már tudott rólunk Von Bergen elbeszéléséből.

- Ismerem az urakat, ne is mondják nevüket! - szólt új barátunk nevetve, míg kezét fogott velünk. - Maga a Herr Dádi - mutatott rám, családi kényeztető nevemet emlegetve, németes kiejtéssel. - Ez itt Herr Németh, dér Dichter.¹³⁵ Látszik rajta. Ő meg bizonyára Herr Soltész, aki oly jól főzi a „gulás”-t. Von Dudásra ráismerek a lábszárvédőjéről... Ami pedig engem illet, én igazán nem tartozom a kiismerhetetlen szfinxek közé. Szívem a nyelvemen. Mindig nevető „deutscher Bursch”¹³⁶ vagyok, akit még a franciák sem tudtak megríkatni.

- De most menjünk, nézzük meg új lakóhelyüket!! Általában ezekben a bűdös kriptákban csak akkor tartózkodjanak, ha kikerülhetetlen!

Schuler tuszkolt is ki mindjárt maga előtt bennünket. Stein Móric is velünk tartott, a többiekért már előbb eljöttek német barátaink.

Már az ajtónál voltunk, mikor észrevettem, hogy az egész 51-es kiürült, csak dr. Herz ül még mindig helyén, tenyerébe hajtott fejjel, mozdulatlanul. Körülötte heverték csinos, színes papírral fedett csomagjai, amelyek a piszkos földön úgy terültek el, mint a virág széthullott szirmai. Dr. Herz nem nyúlt semmihez. Talán mindnyájunk közül ő érezte magát a legelhatagottabbnak. Szóltam Von Bergennek, hogy hívja velünk. A német szobrász elfintorította arcát, de azután hangos, nehézkes lépésekkel mégis dr. Herz felé ment.

Egy pillanatra megálltunk az ajtóban. Schuler, akinek megmondtuk, miről van szó, érdeklődéssel nézett vissza a kazamata sötétjébe. Csakhamar látható lett dr. Herz, s mellette Von Bergen, aki olyan kedvetlenül jött, mintha veszekedő anyósát kellene kísérnie.

- Ekelhafter Mensch!¹³⁷ - súgta Schuler, amikor dr. Herzet megpillantotta.

Szegény osztrák tanárnak valóban nem vált előnyére a megtörés. Szeme a sírástól piros volt, mint a nyúlé. Kopasz fején a megmaradt, vöröses szálak égnek meredeztek. Sokkal öregebbnek látszott, mint amennyi valóságban volt, s mégis megrokkant lényén, egymáshoz súrlódó vastag lábainak mozgásában, vékony ajkai körül játszadozó mosolyában volt valami önkéntelen, visszataszító tetszeniakarás, valami puha odaadás a fájdalomnak és kacér, könnyes hála felénk, hogy megsajnáljuk őt.

- Bocsássanak meg, még a szemüvegemet is elfelejtettem feltenni - mondta lesütött szemmel, mikor Schulerrel kezét fogott, s a hangjában annyi szégyenkező szemérem volt, mint háziasszonyéban, aki a vendégnek pongyolában nyit ajtót.

Kiléptünk az ajtón. Az udvaron szélteben, a két kazamatasor között és az adminisztrációs épületek hosszában csoportosan sétáltak az internáltak.

Most már több jobb megjelenésű embert is láttunk köztük. Egy feltűnő előkelőséggel öltözködő magas, csinos férfi mindjárt megragadta figyelmünket. A konyha melletti folyosóból jött ki fehér nadrágban, halványkék selyem pizsamakabátban. Sötétszőke göndör haja gondosan elválasztva, arca megborotválva. Úgy festett, mintha valamelyik kastély udvarát szelné át. A különös csak az volt, hogy kezében ócska pléhmosdótálat tartott, amely színültig meg volt tömve zöld salátával. Az ajtónk előtt álló vashordóhoz igyekezett, s a hordó körüli sárban kivágott lakkcipős, kék selyemharisnyás lábát úgy emelgette, mintha homokban járna. Mikor elhaladtunk mellette, engedte, hogy a víz csurogjon salátájára, s barátságos mosollyal felénk nézett.

---

¹³⁵ Ez itt Németh úr, a költő.

¹³⁶ Német legény.

¹³⁷ Utálatos ember!

- Vigyázat! - súgta a mellettem haladó Von Bergen, aki látta, hogy a salátát mosó urat figyelem. - Er heisst Graf B... auch ein „Herz“!¹³⁸ - fűzte hozzá gúnyosan nevetve, s rámutatott dr. Herzre, aki pár lépéssel előttünk ment Schulerrel és Németh Andorral.

Az első élettörténet, amellyel az Ile d'Yeu-i citadellában találkoztam, ezé a nagyon előkelő megjelenésű arisztokrataé volt. Von Bergen elmondta, hogy gróf B. Párizsban élt a háború előtt. Bizonyos, egészen egzotikus panamába keveredett bele. Lehet, hogy néhány vagon kékróka szállítására kötelezte magát. De lehet az is, hogy a híres kínai copfpanamában vett részt, amelynek az volt nevezetessége, hogy a szállítók csak egy vagon eredeti copfot tudtak előteremteni - akkor tiltották el Kínában a copfviselést -, a többi hamisítvánnyal pótolták. „Ült volna a háború nélkül is!” - mondta kézlegyintve Von Bergen. A gróf különben a fogságban együtt élt egy negyven-negyvenöt év körüli matrózzal. Von Bergen a sétálók között megmutatta azt is. Magas, szikár, durva arckifejezésű ember volt, éktelen hosszú, hegyesre fent bajusszal.

Bármennyire tapintatlannak is látszott, de ezzel a gyöngéd viszonytal kapcsolatban érdeklődtem Von Bergennél az orosz lány felől. A német szobrász arca elborult. Szerelmesét kizsupolták a szigetről. Megérkezésükkor még kétszer találkoztak, de itt a dolgot nem lehetett feltűnés nélkül csinálni. A kút, ahonnan a vizet hozták, pár lépésnyire volt az erődítménytől. A „koldusasszony” mindjárt feltűnt, elfogták, és csak egy orosz nagykövetségi hivatalnok közbelépése mentette meg a kémkedés gyanújától. Ugyancsak ő vitte keresztül, hogy a lány Nantes-ban tartózkodási engedélyt kapott. Innen azonban legalább mindennap küld levelet s hetenként kétszer csomagot.

Először a hat, udvarra nyíló kazamatát néztük végig. Ezek teljesen egyformák voltak. Két ablakuk és ajtójuk nyílt az udvarra, azután hosszú boltos pince következett, amelynek hátsó fala egyben az erődítményt körülvevő ároké is volt. Úgy láttam, hogy a velünk szemben lévő kazamatákban jobbmódú emberek laktak. Az 52-esben egyik ablak melletti asztalon vonalzó, körző hevert. Az állványokra helyezett szalmazsákok előtt börtáskák tornyosultak. Volt ebben a kazamatában csinosan berendezett fülke is: a Tienemanné és Georges-é. A fülkerendszer azonban általában, úgy látszik, különleges célokat szolgált az Ile d'Yeu-i citadellában. Fekvőhelyük „önzetlen” díszítésére és tisztántartására a németek csak akkor gondoltak, amikor látták, hogy mi mennyi erőfeszítéssel igyekszünk az erődítmény piszkába és zordságába valami lakhatóságot varázsolni. Egyelőre azonban most az osztrákok és magyarok voltak rosszabb helyzetben. A németek szalmazsákállványai között a kőpadlóra szorultak, s mindenütt természetesen a legrosszabb helyeket kapták.

Az 52-esben találtuk az osztrák előkelőséget: Ziffert, a kövér Reichsfeldet, aki borzadva nézte a piszkos kőpadlót, és sehogy sem tudta elképzelni, hogy azon majd aludni kell, Webert s másik hidegvíz imádó társát, Neuhaust, azután az erotikus képek rajzolóját: Willersdorfert, a kolbászgyártó Leitnert s végül Horovitzot, a muzsikust. A magyarok közül Szőke cipész, Bajusz és a kedves, szerény úripincér, Váczy Gyula laktak itt. Az 54-esben ugyancsak jó módúaknak látszó németek között lakott Kaiser nyolc tagú osztrák pincérgárdája. Az 56-osba is csak nyolcan értek be: a mindig mérges, nagyszakállú Klitscher borbély, a hosszú Schrummer, Tutschek, a citerás Fritz, Salz két tengerész barátjával s a cukortörékenységgű Remling.

A mi oldalunkon levő 53-asban, hangos, veszekedő német munkások között, teljes magukra hagyatottságukban fedezték fel Bárczyt, Peseket, Rubint, Reisnert. Ők mondták, hogy a magyarok közül még Ambrus, Koródy és a magányt kedvelő Rosenberg, az osztrákok közül

---

¹³⁸ B... grófnak hívják, szintén egy „Herz”.

az asztrológus Wolkenberg, Edouard, Ullrich, Hampel, Wildner (egykori borbélytársának, a nagyszakállú Vachsmannak szomszédságában!), Heger, Jantsek és Sedlár jutottak e pokolian zajongó társaságba. Az 55-ösben szállásolták el a tiroliakat. Ide került szegény Poss is, aki megint a táncos kedvű tiroli négernek lett szomszédja, rajta kívül Riedl, nem is ő, már csak a roncsa. Schlotter, a mindig rosszkedvű Katz és a barátaitól elszakított Farkas vegyültek el az 55-ösnek az 53-ashoz hasonló vad lakói között.

Többi társainkat már sokkal körülményesebb úton kellett megkeresni. Ők a föld alatti folyosókba nyíló kisebb kazamatákban laktak.

Von Bergen e felderítő útra már nem vállalkozott. Agyagot mintázott, s éjszakára be kellett nedvesíteni, amíg némi világosság volt. Elbúcsúzott tőlünk. Kalauzolásunkat Schuler vette át. A német író humorának és túláradó életkedvének fényével világított a szörnyű helyekre, ahol jártunk, s így az első megpillantás borzalmait jórészt elhárította tőlünk. Régi, meghitt barátunknak éreztük már őt. Elmondta különben, hogy egyszer majdnem Budapestre került a Gábor-intézetbe, ahová szegény, állás nélküli német tanárjelöltet kerestek apróhirdetés útján. „Képzelteri, hogy megfeleltem a feltételeknek, különösen ami a szegénységet és állásnélküliséget illeti” - fűzte hozzá nevetve. Azóta úgy érezte, hogy a magyarokkal némi kapcsolatai vannak. Majdnem budapesti lakos lett, de csak majdnem, mert állását Herr Ignaz Gabornál nem foglalhatta el, minthogy éppen akkor Berlinben színházi lap szerkesztésével bízták meg...

Schuler egy pillanatra kivette szájából kis angol pipáját, s a mi kazamatánktól jobb kézre eső föld alatti folyosó előtt megállva, körülmutatott az egész erődítményre.

- Úgy kell ezt a helyet elképzelni, mint óriási polipot - magyarázta. - A szörnyetegnek háta az udvar. Karjai azonban körös-körül ezeken a fekete nyílásokon benyúlnak, s ott fojtogatják a szerencsétlen áldozatokat.

A fekete pincetorkok közül kettő, az udvar szemközti bemélyedésének két oldalán két hosszú folyosónak volt bejárata, amelyekből egy-két használhatatlan pincelyuk nyílt, s mindkettő bástyára vezetett fel. A két bástya közül az egyiket a katonák használták, a másikon fabódé állt, amelyet Däumlingék örökölték egy ide internált, összeköttetésekkel bíró német festőtől, aki azóta családi dépôt-ba került.

A másik két föld alatti bejárat azon az oldalon volt, ahol mi álltunk. Ezekből a folyosókból már több helyiségbe lehetett jutni. Először végiglátogattuk a páratlan számú kazamaták mellett befűrt föld alatti negyedét. Mindjárt a folyosó elején jobbra a konyhába lehetett benyitni. Itt óriási üstben forrt az esti leves. Kormos arcú, feltűrt ingujjú, bőrkötényes német fiatalember fogadott, aki azt hitte, hogy kávé akarunk venni. Mert a konyha egy sou-ért híg barna levet árusított, amelynek az volt az előnye, hogy sokat adtak belőle, és szacharinnal kicsit megédesítették. Megkóstoltuk az Ile d'Yeu-i „negerschweiss”¹³⁹-ot, s borzadva néztünk körül a mélyen benyúló kormos pincében, ahol romlott zsír szaga terjengett.

Egyik sarokban három internált társunk marharépat hámozott. Köztük gubbasztott Laya is, akire német lakótársai siettek már első nap a konyhakorvét rászózni. A konyha mélyéből farkcsóválva, öreg, piszkos foxi kutya járult elénk. Ő volt a konyha patkányainak réme. Minden nap legalább három patkányhullát szállított szájában a konyhafőnök elé, amiért jutalmul falat kenyeret kapott.

A konyhával szemben a folyosóról kis padlózott szoba nyílt. Ez a kiváltságosok egyik helyisége volt. Itt lakott gróf B. is, aki a német matrózzal együtt éppen salátáját fogyasztotta, amikor beléptünk. A gróf megismerkedett velünk, s érdeklődött, hogy tud-e köztünk valaki

---

¹³⁹ Feketekávé.

zenélni. Ő nagy szenvedéllyel énekelt. Boldog volt, amikor hallotta, hogy egész kis zenekarunk van...

Természetesen a kiváltságosok szobájában hiába kerestünk noirmoutier-i társakat. Ezért egész mélyen be kellett menni a sötét folyosóba. Körülbelül harmincméternyi távolságban a föld alatti folyosó kettéágazott. Balra el lehetett jutni az ebédlőnek szolgáló két, egymásba nyíló boltos pincébe. Ezeknek a helyiségeknek csak az árokra nézett felső, félhold alakú ablakuk. A nedves, fénylő nyerskő-ívboltok sokszoros erővel verték vissza hangunkat. A hosszú asztalok és padok üresen álltak. Csak a második pince egyik sarkában húzódott meg két ember, akik szétrebbentek, amikor beléptünk. „Verzeihung!”¹⁴⁰ - kiáltotta feléjük Schuler.

Szédelegve mentünk ki a dohos, nyirkos levegőjű helyiségből. Hogyan fogjuk itt kibírni az étkezést? Schuler megnyugtatóan, egy hét múlva már mi is olyan jól fogunk látni itt, s olyan jól érezzük magunkat, mint a baglyok az árokban. És amit enni fogunk, az is lesz olyan jó, mint a patkány- és az egérhús, amivel a baglyok táplálkoznak. „Der Mensch ist ein ganz gemeines Tier”¹⁴¹... Mindjárt az ebédlő mellett a folyosóról nyílt a 36-os kis kazamata. Itt kapott szállást Horváth cigány. A szobában a tárgyaknak már csak sötét körvonalai látszottak. Világosság csupán az árokra nyíló magas, félhold alakú nyíláson át szivárgott. Horváth egyedül volt a helyiségben, s hegedűjén halkán magyar nótákat pengetett. Az egykor híres cimbalommester nem panaszkodott helyzetére. Hangokból épített utat magának, amelyen lelke messze elkóborolt... Különben is két fülke közé került, tehát csak rongyos pokrócát kellett a kifüggesztett drótra akasztania, s neki is külön „lakosztály” jutott. Emellett a 36-osnak padlója volt, ami ellensúlyozta a levegőhiányt. Mégis a viszonyokkal ismerős Schuler mosolyogva jegyezte meg: „Der Zigeunerbruder wird hier nicht lange aushalten.”¹⁴² Faggatásainkra csak annyit jegyzett még meg: „Nagyon meleg ez a fészek!” „Miért, mert a konyha mellette van?” „Jawohl”¹⁴³ - válaszolt harsogó nevetéssel s pipájából nagyot húzott.

A 37-es a jobb kéz felé eső mellékfolyosóról nyílt. Ez jóval nagyobb volt, s felső ablaka a bástyaudvarról némi levegőhöz jutott. Itt szállásolták el Jakabot, Bistránt és az öreg Müllert. Müller úr egyedül rendezkedett a szobában. Alig tudott Jakabnak rengeteg mennyiségű zsidóárui felett a maga kis cókókjának helyet szorítani. A fehér bálicipők mesterét úgy mutattam be Schulernek, mint a „noirmoutier-i felsőbb műveltségű tanfolyamnak igazgatóját”. Az öregnek ezzel a címmel szereztem az első örömet Ile d’Yeu-ben.

A főfolyosó az elágazódáson túl néhány lépcsőn át felvezetett az egyik bástyaudvarra. Ezen a helyen dolgoztak, mostak az internáltak.

Mikor a bástyaudvarról lejöttünk, szemben velünk a folyosón, tányérral kezükben tolongtak már azok az internáltak, akik az első csoportban étkeztek...

Az adminisztrátori épületek és a katonák szobáinak során átmentünk a páros számú kazamaták oldalára. Itt a föld alatti folyosóról nem nyílt annyi helyiség, mint a mi oldalunkon. A beosztás egyébként ugyanaz volt, csak az ebédlő helyét a kázinó helyiségei foglalták el. A folyosó elején balra a betegszobába juthattunk, jobbra egy másik kis kiváltságos szobába, ahol a német tengerésztisztek laktak. Beljebb már olyan sötét volt, hogy csak gyufát gyújtogatva találtuk meg a keresztfolyosót a 42, 44 és 46-os kis kazamatákkal, amelyekbe Nagy Zsiga került valamennyi segédjével, továbbá Valéri és Ványi társasága. Itt kaptak szállást az osztrák

---

¹⁴⁰ Elnézést!

¹⁴¹ Az ember egy egész alantas állat.

¹⁴² A cigánytestvér nem fogja itt sokáig kibírni.

¹⁴³ Igenis.

matrózok és hajómunkások közül is hatan. Ez a folyosó is a végén kis bástyaudvarra vezetett, amelyet az internáltak rendelkezésére bocsátottak.

Esteledett már, mikor látogatásainkat befejeztük. Támolyogva, összeszoruló szívvel léptünk ki a folyosóról az udvarra. Szinte bántuk már, hogy mindjárt az első nap ijesztő áttekintést szereztünk egész nyomorunkról. A ránk eső részt így most már nehezebben tudjuk elviselni, mikor az egész borzalomnak terhe nyomja lelkünket.

Az udvar legalább tágas, levegős volt. Körülbelül kétszer akkora lehetett, mint a noirmoutier-i. A két szemben lévő kazamatasor között százhatvan-százhetven lépést lehetett tenni (sokszor lemértem ezt az útvonalat), viszont az adminisztrációs épületek és az udvar szemközti felét lezáró meredek fal között még nagyobb volt a távolság. Ezen az oldalon az udvar bemélyült, mert két felén emelkedő sétaút vezetett az úgynevezett rempart-ra, az Ile d'Yeu-i foglyoknak sok mindenért kárpótlást nyújtó bástyasétányára.

Schuler felvezetett ide is bennünket.

A rempart magasan a citadella felett, a kazamaták tetején futott körbe. Az egész tulajdonképpen csak négy-öt méter széles sétaút volt, két begyepesített oldala már meredeken futott le, befelé a kazamaták felső pereméig, kifelé pedig az erődítményt körülvevő árokig, vagy az árokba ékelt négyszögű bástyáig. Talán mert ilyen magasra volt feltöltve ez az út, azért éreztük úgy, amikor rajta végimentünk, hogy nem is földet érintünk, hanem a levegőben lebegünk. A dohos levegőjű sötét pincelyukak után, ahol mindig kőbe, vasba ütközött az ember, ez itt fent olyan volt, mint a szárnyalás. A friss, illatos levegőáramok ölkbe vettek, beleolvadtunk a felénk boruló égboltba, amely a maga végtelen arányaival teljesen kibontakozhatott felettünk. Ha ott lent patkányok voltunk, itt madarakká lettünk.

A bástyasétányon este nyolcig szabad volt a séta. Csupán kis része volt eltiltva tőlünk, amely az adminisztrációs épületnek felső részéhez vezetett, ahol a francia lobogót tűzték ki. Ennél a pontnál el lehetett látni egészen a tengerig, amely most az esti szürkületben a látóhatár szegélyét óriási, lapjára fektetett kék pallosként metszette el, s néha izzó, remegő hullámmal gyúlt ki, amikor az Ile d'Yeu-i fárosz fénye átsuhant rajta.

A rempart-on mindinkább úrrá lett az esti magányosság. A körös-körül futó, szédítő mélységű árokból puha, rongyszerű szárnyalással baglyok emelkedtek fel, és ijesztően ütemezett huhogással körrepülésbe kezdtek. Az árkon túl vörösfenyők emelkedtek, amelyeknek csupasz törzsei a hold zöldes fényében, csipkés lombozatú szoknyáik alatt, mint sajátságos, óriási combok gömbölyödtek. A puha, szirupízű levegőben titokzatos íz keveredett el, mintha elalvás előtt a fák szeretkeztek volna, a tenger megmámorosodott volna a holdtól, s a föld elalélta az ég ölelése alatt...

Ebben a különös, kerítő hangulatban a meggyérült sétálók árnyai settenkedve húzódtak egymás mellé a bástyasétány sötétségbe borult zugaiban. Néha egy-egy magányos árnyék elsuhant mellettünk, s kitáguló, parázsló tekintettel tapadt ránk. Dr. Herz elől ment Némethtel és Dudással. Az osztrák tanár már élénken, jókedvűen társalgott, s ha valamelyik elsurranó, vágytól üldözött emberárny vizsgálgatva nézett utána, vékony, hátborzongató hangon nevetett fel. Schuler dörögve jegyezte meg: „A maguk barátja megérezte, hogy a citadella »corso del amoré«¹⁴⁴-ján sétál”...

A rempart-ról a páros számú kazamaták oldalán jöttünk le az udvarra.

---

¹⁴⁴ A szerelem korzója.

Az alagút-szobák, mint elfulladt tüdők, az udvarra kitárt ajtóval és ablakokkal mohón szívták a hűvösödő esti levegőt. Az internáltak csoportosan álldogáltak az ajtók előtt. Egy-egy csoportban a háború esélyeit magyarázgatták az újságolvasók az egyszerű munkásoknak vagy napszámosoknak, akik az Ile d'Yeu-i fogolytábor zömét alkották. Noirmoutier-i társaink különválva, szinte ellenséges szemmel nézték a citadella őslakóit, akik annyi természetes-séggel és megszokottsággal viselték el a szörnyű föld alatti életet. Kaiserrel, Valérivel és Berticcsel váltottam pár szót. Mind a hárman szó szerint ugyanazt mondták: „Fel kell itt fordítani mindent, ha bele is pusztulunk!”... A sötét folyosó előtt a földön, szétterpesztett lábbal, maga elé meredve ült a kövér Reichsfeld. Mozdulatlan volt, mint az odadobott zsák. Azt mondták, irtózott a kazamata levegőjétől, mert rögtön fulladni kezdett tőle. Mögötte, a folyosó visszhangot verő boltívei alól erőteljes férfi baritonhang hullámozott elő. „O, quelle gioia che mi fa morir”¹⁴⁵... Az egyik börtöncellában, amely, ha üres volt, zeneteremnek szolgált, gróf B. próbálta hangját.

A bejárókapu boltíve előtt katonák fekete csoportja állt. Ezek között kellett elmennünk, ha a kantinba akartunk jutni. A kapubolt alatt falhoz támasztva álltak a fegyverek, előttük lócákon megint katonák ültek. A vaskapu előtt balra kanyarodott el a folyosó, amely a kantinnak szolgáló kazamatához vezetett. A bejárat sem volt kellemes ide, de maga a helyiség meg éppen semmit sem valósított meg abból, amit a fogolyélet ilyen *douceur*jétől el lehetett volna várni.

Mintha a citadellának minden zaja, minden nyersesége ebbe a füsttel teli, visszhangos pincébe szorult volna, ahol az internáltak padokon egymáshoz zsúfolva, ordítani voltak kénytelenek, ha egymás szavát meg akarták érteni. Ebbe a fülsiketítő zajba azután minden percben bele-döngött, belecsörrent a vasrudas, láncos vaskapu, ha megnyílt a távozó vagy érkező katonák előtt.

A kantin állandó vendégei közé a matrózok, alkoholista napszámosok, börtönükből kikerült fegyencek, kiszolgált idegenlégionisták tartoztak. Az üres esti leves után az olcsó vörös borból elég volt fél litert inniok, s mindjárt berúgtak tőle. Akkor megindultak a heves szóváltások, verekedések. Az őrség betolult a kigyulladt arcú, torzonborz verekedők közé, kihalászta a főizgatókat, elvitte börtöncellákba, s azután kezdődött megint előlről az egész.

Négy, viaszosvászonnal bevont asztal volt keresztbe felállítva a falhoz, két-két paddal. A boltívről lelógó petróleumlámpa szórt rájuk világosságot. A zajos társalgásba merülők között felismertük Alfrédot, az apaccsá franciásodott osztrák munkást, a humorkedvelő Schlittert, aki annak idején a noirmoutier-i cellában meggyújtott ruhája felett melegítette kezét. Most Schutzmannal és Buchholzcal ült együtt, s éppen a vele szemben ülő Schutzmannak magyarázott valamit úgy, hogy két karját vállára tette s arcától arasznyira előredőlt, kidülledt piros szemét a szemébe szegezve.

Egyébként mind ilyenszerű alakok ültek itt. Piszkos, tépett, feltúrt ujjú ingben, tetovált karokkal, sapkával fejükön, vastag bársonynadrágban. Az egyetlen különbség talán az volt köztük, hogy az osztrákokban több romantika, több szín és színadiasság akadt. A németek inkább voltak nehéz testek. Kevesebbet beszéltek, állandóan pipáztak, közben-közben kisercintettek a borospoharak felett, vagy durrantottak egyet, s az ember azt hihette volna már, hogy a világ legapatikusabb emberei, amikor egyszerre csak, a legkisebb szóra, kékespiros lett arcuk, felugrottak, s öklükkel odavágtak szomszédjuk arcába, akivel látszat szerint kedélyes borozgásban ültek együtt.

Az utolsó asztalnál kaptunk helyet. Itt valamivel jobb megjelenésű emberek ültek. Ez volt Mme Boutineau, a kantinosné „kosztosainak” asztala. Kopasz, kormos arcú, kék kötényes férfi tolt elénk tányérban valami ragu-félét, azután mindjárt szaladt tovább, mert mindenkit neki

---

¹⁴⁵ Ó, az öröm, az öröm megöl...

kellett kiszolgáltatnia. Csodálkoztunk, hogy Mme Boutineau éppen ezt a cseppet sem tiszta, öregedő német zsidót választotta kisegítőnek, mikor az internáltak között elsőrangú pincérek akadtak.

Schuler elmagyarázta nekünk „Michel” irigylésre méltó pályafutásának rejtélyét. Ő maga jelentkezett Boutineau-éknél az edények mosogatására. Kifogástalanul végezte el dolgát, azután, mikor már a kantin forgalma lezajlott, Boutineau-ék, a francia kispolgárok patriarkális szokása szerint, asztalukhoz hívták ebédelni.

Michel a kitüntető meghívás ellen kézzel-lábbal kapálódzott. Hogyan jön ő, szegény német fogoly létre ahhoz, hogy Boutineau úrral, aki kiszolgált törzsőrmester s a citadellának „commendant”¹⁴⁶-ja, egy tálból egyék levest? Végül is azonban leült. Illedelmesen megette a duzzadt kenyérdarabokkal tömött levest, sőt a főzelékből is vett magának. De mikor hússal kínálták, egyszerűen felállt az asztaltól, s kijelentette, hogy szembeköphetik őt, ha az egy vasárnap kivételével húst látják enni. Mi lenne a világból, ha a minden nyomorult fogoly között legnyomorultabb Michel mindennap húst ennék?

Boutineau és takarékoskodni szerető felesége odavoltak a bámulattól. Ilyen embert ők még nem láttak! Ez a Michel valóságos kincs! És Michel a következő napokon kiszolgáló pincérré lépett elő. Nemsokára kiderült róla, hogy tulajdonképpen mészáros, tehát rábízták a sonka és kolbász készítését. Ilyen megbízható ember elől a kasszát sem lehetett elzárni. Michelnek nemsokára joga volt a sárga, piros és szürke bonokat fogolytársaitól beszedni. Sőt a pénztárt is minden este ő számolta össze, mert Boutineau és felesége a számvetéshez nem értettek.

Michel példás magaviseletével elérte, hogy pár hét múlva azt csinálhatta, amit akart. Gazdái vakon bíztak benne. És a ravasz német tudta is ezt a bizalmat kamatoztatni. Az igaz, hogy húst nem evett, mikor „látták”, de titokban, a sötét kazamata szalmazsákján annál ízesebb falatokat fogyasztott el. Barátainak félárban adott mindent, azonkívül szívósan rakosgatta félre a sárga, piros és szürke cédulákat, úgyhogy tavaly karácsonykor már két rend ruhája volt, amikor Boutineau egy nadrággal és kék köténnyel lepte meg, hogy legyen valamije, amit magára vehet. Az árva Michel hogy tudott örülni ennek a „nagylelkű ajándéknak”? „Mivel érdemled meg, te árva Michel, hogy ilyen nadrágot húzhatsz lábaidra?” - mondta könnyezve, amikor az ajándékot átvette.

Michel gazdái az asztalokkal szemközt elhelyezett, pléhvel fődött hosszú kiszolgáló pult mögött álltak, amíg este hat és nyolc között a kantin forgalma lezajlott.

Boutineau sovány volt, szótlan és mogorva. Kampós orra alatt hosszú, lelógó bajusz hangsúlyozta ki még jobban komorságát és örökös kedvtelenségét. A légióban szolgált, onnan megrendült egészséggel tért vissza a citadellaparancsnokság gond nélküli állásába. Békében semmi dolga sem volt, a háború azonban hirtelen nagy kereseti lehetőséget nyitott számára. A fogolytáborra lett erődítményben kétszázötven-háromszáz fogoly számára ő kapta meg a kantinjogot. De az üzlethez nem értett. A légióban törzsőrmesterségig vitte fel, az üzletben azonban még inasnak sem lett volna jó. A pénz kicsúszott kezéből, a jobbmódú foglyokat nem tudta vásárlóivá tenni. Akkor kezdett valamit keresni, amikor Michel beleszólhatott az üzletmenetbe. Az a jövedelem, amit „puritán” szolgája meghagyott neki, még mindig kétszer akkora volt, mint amennyit egyedül tudott keresni.

Boutineau kezelte az italokat. Lehet, hogy örökös kedvtelenségének az volt az oka, hogy orvosai eltiltotta az ivástól, s az annyira sóvárgott italt éppen neki kellett másnak kimérnie. Amúgy is gyűlölte a németeket, de az a körülmény, hogy a bor éppen az ő torkukon megy le, szemében még ellenszenvesebbé tette őket.

---

¹⁴⁶ Parancsnok.

Ha Boutineau maga volt a tétlenség és nemtörődömség, kicsi, gömbölyű felesége annál többet sürgött-forgott és veszekedett. A pult mögül minduntalan előgurult, csípőre tett kézzel az asztalok elé állt s figyelte, hogy vendégei nem lopják-e el tányérjait, poharait vagy evőeszközeit? Őszülő, borzas hajú, fakó arcú nő volt. Egészen mindegynek látszott, hogy asszonyak született. Formátlaná hízott gombóctestével, harcias, vastag lábaival aligha tudhatott volna férfivágyakat ébreszteni.

Este nyolc órakor katona jött be jelenteni, hogy zárni kell. A zajos vendégek felcihelődtek. Először Mme Boutineau előtt kellett elvonulni, aki fürkészve nézett végig mindenkin, hogy nem visz-e magával valamit? Azután jött a nehezebb feladat. A kivilágított kapubolt alatt a katonák sorfala között vezetett az út ki az udvarra. A részeg emberek feszes egyenességgel igyekeztek menni, a hangos veszekedők elnémultak. A katonák ugrásra készen, kidülledt szemekkel figyelték a távozókön a részegség jeleit. Ha valaki megingott, vagy elkiáltotta magát, rögtön rárohantak, s magukkal cipelték a cellába.

Ezen az estén mindenki szerencsésen vonult át a „pecérsor”-on, ahogy ezt a helyet az Ile d’Yeu-i foglyok csúfolták. Az udvaron azután mindenki szerteszét oszlott. A hangok elűltek, pár perc múlva a nagy udvar némán terült el.

A „polipnak” hátán zöldesfehéren csillogott meg a holdfény. A boltíves nyílások, amelyeken át karjai mélyen benyúltak a föld alá húzódó foglyokig, eltűntek a magasra emelkedő, tömören egybefolyó dombsánc sötét oldalában. A körülfutó bástyasétány körvonalai élesebbé váltak. A rajta sétáló szuronyos fegyverű örök óriási, félelmetes alakokká nőttek, akiknek fekete árnyuk, úgy látszott, nemcsak a holdfényes udvarra, hanem az egész elszunnyadó világra ráesik...

Az 51-esben alig pislogott az asztalra tett petróleumlámpa, amikor beléptünk. Lakótársaink már lefeküdtek. Szalmazsákja alig volt egy-kettőnek állványon. Legtöbbjük a földön feküdt olyan közelségben egymáshoz, hogy ha karjukat kinyújtották, beleütköztek szomszédjukba.

Facipőnket levetettük, s lábujjhegyen osontunk fekvőhelyünkhöz. Borzadva néztem szalmazsákomra. Hogyan tudom kihúzni az éjszakát ezen a rettenetes helyen? Még csak fél kilenc volt. Noirmoutier-ben ilyenkor olvasni kezdtünk. Vagy a kis előszobában beszélgettünk. Ha nem tudtunk aludni, találtunk mindig valakit, akivel eltölthetjük az időt. Csupa ismerős volt mindenhol. De elégnék találtuk azt is, ha a bástyaudvarra kiülünk. Emlékszem, egyszer egy egész éjszakát átültem azon a helyen, ahol szegény Loló volt eltemetve... Most magam előtt láttam a kis udvart, az omladozó várfalat, toronyszobámat az ismerős képekkel, és sóvárgó vágy fogott el Noirmoutier után. Milyen jó volna megint ott lenni, együtt társaimmal, s együtt azzal az egész világgal, amelyet képzeletünk ott megalkotott. Valahogy úgy éreztem, hogy a fekete kolostor várépületével, udvarával, s velünk, a bennlakókkal együtt, egyetlenegy élőlény volt, amelyet most kegyetlenül darabokra vágta... Annyi minden fájhatott volna, annyi mindenre sóvároghattam volna, de ebben a pillanatban csak ez a mindennél nagyobb kegyetlenség szorította össze szívemet.

A lámpa már rég kialudt az asztalon. Ruhástól feküdtem le a szalmazsákra, s belebámultam a ránc boruló sötétségbe. Nem tudom, mennyi ideig feküdtem így, amikor egyszer csak az udvarról, a nyitott ajtón át, rémes kiáltás hallatszott be. Első pillanatban azt hittem, én kiáltottam. Annyira szerettem volna én is felkiáltani, felordítani...

A kiáltás megismétlődött. Mintha valakit fojtogattak volna.

Felültem fekvőhelyemen és hevesen dobogó szívvel figyeltem. A hang, a kínzott ember hangja ismerős volt... Most még rettenetesebb ordítás következett. Utána szaladó lépések dobbanása, újabb, másoktól eredő kiáltások.

De ezt már útközben hallottam. Mert felugrottam, és szaladtam ki az udvarra, s úgy láttam magam körül, hogy velem együtt jönnek, szaladnak mások is.

Az udvaron, a kapubolt előtt nagy tolongást láttunk. Abba az irányba futottam, s észrevettem, hogy velem együtt a többi kazamatákból, sőt a föld alatti folyosókról is új és új alakok, legtöbbször fehér alsóruhában, mind a kapu előtti, izgalmasan hullámzó tömeg felé igyekeznek.

Mikor odaértünk, már csak annyit állapíthattunk meg, hogy noirmoutier-i internált társaink dulakodnak a katonákkal. Valérinak rekedt hangját hallottam: „Dugjátok el nálunk!” A sápadt arcú Fritz, ez a szelíd lelkű muzsikus magából kikelve kiabált: „So eine Schweinerei!”¹⁴⁷ Más hangok is hallatszottak, összevissza. Közben folyton nőtt az internáltak száma, és a csodálatos az volt, hogy mind csak a noirmoutier-iek gyülekeztek. A megnőtt tömeg visszasodorta a katonákat a kapu alá, akik nem mertek fegyverükhöz nyúlni, mert az adminisztrátor és az őrmesterek nem voltak a citadellában, s nem volt, aki parancsoljon nekik.

Mikor a katonák visszavonultak, az internáltak csoportja is beljebb húzódott az udvarra, és úgy látszott, hogy valaki körül csoportosulnak, s magukkal viszik.

Auertől, az egyik osztrák pincértől azután megtudtam mindent. Bistrán Demeter, noirmoutier-i szokásaihoz híven, mikor a holdvilág miatt nem tudott elaludni, kijött a kis kazamatából, ahol lakott, s körsétára indult, hogy a távollévőkkel titkos prófétai beszélgetéseket folytasson le. A páros kazamaták oldalán katonákba ütközött bele, s azokhoz, valószínűleg magyarul, vészjósló égi igéket intézett arról, hogy jó volna befejezni már a háborút, mert különben elveszti türelmét, s közbenjár az illetékeseknél, hogy büntetésül az egész világot elpusztítsák.

A katonák abban a hitben, hogy részeggel van dolguk (ami Bistránnal egyébként sohasem volt alap nélküli feltevés), bizonyára be akarták zárni. Ebből keletkezett a szóváltás, majd a kiabálás és dulakodás.

Bistránnak rögtön segítségére siettek a páros kazamaták noirmoutier-i internáltjai. Ezek azután a megszorodott katonákkal perbeszálltak szegény, örült Demeterért. Bistránt hol az egyik, hol a másik fél ragadta magához, míg végre a kapunál győzött az internáltak számbeli fölénye, s Demeter testvért véglegesen kiszabadították az örök karmai közül.

A legkülönösebb az egészben az volt, hogy a veszekedés zajára csak noirmoutier-iek jöttek elő. Mintha titkos jelre összebeszéltek volna. Mintha megéreztek volna mind, hogy egyik társuk forog veszélyben. Most a holdvilágos udvaron már kivétel nélkül ott volt valamennyi, még a legeldugottabb kazamaták lakói is. Az egész „fekete kolostor”.

Hideg borzongás futott végig rajtam, mikor ezt megállapítottam. Olyan hirtelen kaptam meg a választ lefekvés előtti, kétségbeesett gondolataimra. Hát mégsem volt igazam, a „fekete kolostort” nem vágták szét, a fekete kolostor, ez a rendkívüli, soha nem látott egységes és egyetlen lény él tovább...

Bistránt hamar eltűntették az egyik kis kazamatában. Még az éjjel szörnyű dolgot követtek el rajta, szörnyűbbet, mintha bezárták volna: leborotválták nagy bajuszát, egész szakállerdejét, hogy ne ismerjenek rá a katonák.

Másnap azután az adminisztráció hiába rendezett szigorú nyomozást. Bistránt nem találták sehol. Maradt helyette egy csupasz képű, ragyás, ismeretlen ember, aki úgy iszkolt előlünk, mint a bundájától megfosztott falusi kutya, s akinek még sokáig, hónapokon át sem hitte el senki, hogy egykor nagyszakállú, félelmetes bajuszú, titokzatos grádokkal rendelkező próféta volt.

---

¹⁴⁷ Micsoda disznóság!

TIZENHETEDIK FEJEZET

A „FEKETE BARÁT”

1

Hónapokba telt, amíg az Ile d’Yeu-i föld alatti életbe testileg valahogy beletörődtünk. Mert lélekben az utolsó pillanatig sem adtuk meg magunkat. Mindig gyűlöletes, durva, lealjasító nyomást éreztünk lényünknek nemesebb dolgok felé törő részén. Ha néha pedig beleszédültünk ennek a patkányéletnek örömeibe vagy szórakozásaiba, lehetetlen volt nem rettegnünk attól, hogy a jóvátehetetlen elsatnyulás vagy örület örvényébe hullunk.

Az Ile d’Yeu-i citadellában egészen másképp alakult ki a foglyok élete, mint nálunk Noirmoutier-ban. Itt a társadalmi elválasztóhatárokat a közös szenvedés együttes átélése sohasem mosta el. Legfeljebb a lealjasodás és a bűn. A nyers, lelki életnek megszelídíthetetlen eleme Ile d’Yeu-ben mindig uralkodó volt.

A német tengerésztisztek teljes elzárkózottságban éltek külön szobájukban, külön kosztjukon. Legfeljebb Däumlingekkel s néhány jobb megjelenésű német kereskedővel érintkeztek. Példájukat követte az a tizenöt-husz jobb társaságból való ember, akit sorsa ide szórt. Ezek is egymás között éltek, teljes elvonultságban. A többiek, mintegy százötvenen, vaksötét, állati sorban sínylődtek, az adminisztráció és az őrség katonabörtön fegyelmezését megadással túrték, s legfeljebb egymással veszekedtek és verekedtek. Ügyüket az adminisztráció előtt háromtagú, frankofil bizottság képviselte, tele meghunyászkodással és hízélgéssel.

Nálunk, noirmoutier-ieknél, egészen más volt a helyzet. Szóval, öntudatos gondolattal soha meg sem fogalmaztuk, mégis halálra szánt egység és együttérzés forrasztott össze. A mi sorsunknak felelős, hozzánk tartozó része volt még Buchholz is, aki talán annak idején szökési tervünket elárulta. Ő s néhányan köztünk, bűneink és durvaságaink voltak, de mégis velünk egy testet és lelket alkottak. A noirmoutier-i adminisztrátor iskolája használt. Azonkívül ott kevesebben voltunk s nagyobb számban olyanok, akik lélekben is megélték azt, ami velük és a világgal történt. Ez a lelkiség lassanként átragadt mindenkire. Könyveket olvastak, hasznos mesterségekkel foglalkoztak, zenét tanultak, adtak valamit a maguk és környezetük tisztaságára.

Az Ile d’Yeu-i egymást kínzó széttagoltságban egységünk nem maradhatott sokáig észrevétlen. Bistránnak még magunk előtt is érthetetlen együttes megvédelmezése az első este, természetesen napokig beszéd tárgya volt a németek között. „Látjátok, ezek nem hagynak oly könnyen szíjat hasítani a bőrükből” - mondták egymás között.

A következő napokban és hetekben azután alkalmuk volt egyebeket is tapasztalni. Mindezekelőtt összejöttünk mind a nyolcvanhárman az ebédlőpincében, s ott külön bizottságot választottunk, amely az adminisztrációval s levelezés útján a Vöröskereszttel szükségleteink, kívánságaink és sérelmeink ügyében érintkezésbe lép. Az osztrákok részéről Ziffer és Jantsek, a magyarok részéről én kerültem ebbe a bizottságba.

Fokozatosan mindnyájan csináltunk magunknak szalmazsáktartó állványt. Ez volt az első legnagyobb szükség, mert a piszkos kövön, patkányok és egerek között nem lehetett aludni. Míhelyt ez megvolt, gondoskodtunk szétválasztó függönyökről, kis asztalokról, s három-négy helyből külön fülkéket alakítottunk, amire nagy szükségünk volt, mikor az őszi esőzések elkezdődtek, s az udvaron és a rempart-on nem lehetett tartózkodni.

Életrendünk egyébként hasonlított a noirmoutier-ihez. Reggel nagy pléhvödrökben híg fekete-kávét hoztak be a kazamatákba. Mosakodni csak az udvaron lehetett. Fürdésről itt sem volt szó. Takarításhoz megköveteltük az adminisztrátortól a fertőtlenítőszereket. Reggel tíz órakor osztották ki a postát. Erre a célra az örök szobái mellett volt kis helyiség, ahol a leveleket és csomagokat egy Kohler nevű öregebb német osztályozta, majd a nyitott ablakon át a szobafőnököknek kiosztotta.

Kohler úr nevezetes személyisége volt a Ile d'Yeu-i fogolytábornak. Postát kezelt, az infirmerie¹⁴⁸-ben segédkezett, ha a sziget katonai orvosa bejött, a kenyérkiosztást ő vezette le, sűrű érintkezésben volt az elegáns adminisztrátorral, s az irodában titkári teendőket végzett. Ez a korán megöregedett, gyomorbajos, szőke kecskeszakállas, csámpás és végtelenül szórakozott ember valamikor francia doktornő-feleségének szanatóriumában igazgató volt. Ebből az állásból hozta ide adminisztrációs képességeit és összeköttetéseit is, mert a citadellában bizonyos kiváltságokat is élvezett. A tengerésztisztekkel lakott együtt, hivatalos szobájában éjjel-nappal olvashatott, dolgozhatott, s katona kíséretében bármikor kimehetett a szigeti kikötőbe. Kohler úr természetesen franciabarát érzelmű volt. Fogolytársaival hivatalos dolgokon kívül nem érintkezett. Általában úgy tüntette fel, hogy rengeteget dolgozik. Ujjain, néha arcbőréen is, tintafoltok jelezték lázas irodai munkáját. Zölddé fakult frakkzsakettje a könyökén kiszakadt a sok másolástól, a háta mindig lisztes volt a kenyérkiosztástól, s a vállát korpa fedte, amiről azt lehetett hinni, hogy talán porzó, amivel írásait itatja. Megroggyanó járással, görbe háttal, kalimpáló karokkal majd minden félórán végigsietett a citadella udvarán, szakállába és megritkult bajuszába motyogva szavakat. Szemünkbe sohase nézett, ha beszélt velünk, mindenkinek százszor megkérdezte nevét, pedig azt mondták róla, hogy mindenkiről mindent tud, s az adminisztrátor előtt legfőbb érdeme éppen az, hogy a foglyoknak titkos dossziáriumát állandóan fejében hordja.

Kohler urat nem nagyon szerettem, biztosan azért, mert az első hetekben hiába mentem hivatalos helyisége elé, sohasem kiáltotta nevemet. Postánk csak hetek múlva érkezett ide, addig bizonyára a noirmoutier-i adminisztrátor ült rajta, s még utolsó kémkedéseit végezte el bennük.

Posta után a hamar beköszöntő esős, ködös időben a kazamaták fülkéiben lámpa mellett olvastunk, vagy dolgoztunk. Ile d'Yeu-i társainktól sok német könyvet kaptunk, sőt a fogolytábornak kis könyvtára is volt, amelyet a német Vöröskereszt küldött ide. Regényekhez, költeményekhez már nemigen mertünk nyúlni. Az életnek egészen mély, szinte pokoli rétegeiben sínylődtünk, amelyhez fájdalmasan esett volna a szép felületet tükröző művészi álmokat társítani. Több nyugodtsággal tudtunk tudományos könyveket olvasni s különösen filozófusokat. A kanti rendszer hideg építménye szinte orvosságszámba ment képzeletünknek, mert ezen az életnek csak igazán halvány reflexei éltek. Hegelt, Bergsont alaposabban itt ismertem meg. Az egész Schopenhauert és Nietzscht szinte hetek alatt tanulmányoztuk át.

Schuler szállította a könyveket, sokszor maga is velünk olvasott. Vele és Németh Andorral az időtöltésnek legkülönösebb módját találtuk ki. Hegelből egyes részeket franciára fordítottunk, s azon versengtünk, hogy ennek a nyelvnek világos szerkezetében a hegeli homályokat teljesen eltüntessük. Bergsonnal fejtegetését viszont megkíséreltük hegeli németséggel visszaadni. Ebből sok olyan furcsaság sült ki, ami a tudatalattiság francia bölcselőjének eredetiségét nem a legelőnyösebb színben mutatta be.

Nyelvünk, beszélőmodorunk lassanként egészen elvonttá lett. Néha hónapokon át nem ejtettük ki szájunkon az élet gyakorlati szavait, és elszoktunk a művészi kifejezések által

---

¹⁴⁸ Gyengélkedő.

nyújtott, szinte fizikai számba menő titokzatos gyönyörűségektől is. Egész nap homályban tartózkodtunk. Mintha óriási agyvelő tekercei közé költözködtünk volna be, ahonnan mindennek csak szürke, gondolati vázát láttuk.

Fogalmi világunkat sétáinkon kivittük az udvarra, a rempart-ra is. Ami körülöttünk volt, egyáltalában nem láttuk.

Mindjárt az első Ile d'Yeu-i télen délelőttönként az ebédlőben Schulerrel együtt tanfolyamokat rendeztünk. Magyarul filozófiai alapfogalmakat fejtegettem olyan hallgatóság előtt, ahol a négypolgáris képzettség ritkaságszámba ment. Mégis fogolytársaim kitartó figyelemmel hallgattak. Minden dísztől megfosztott életük talán felkeltette érdeklődésüket az elvontságok iránt. A sötét pinceebédlőben a gondolatok jobban világítottak.

Schuler magyarok számára német irodalmat és nyelvtant adott elő. Én pedig tíz előadás keretében a magyar irodalom fejlődését vázoltam fel német hallgatóság előtt.

Német előadásaimra való előkészülesemben ismerkedtem meg egy Müller nevű, nagyon képzett bajor banktisztviselővel. Müller rajongott az irodalomért, és szívesen vállalkozott arra, hogy pongyola németiséggel fogalmazott előadásaimat irodalmi németiségűvé csiszolja át. Ez a foglalkozás kellemes időtöltést jelentett számomra. Munkámban pedig, amelyet minden segédeszköz nélkül kellett végeznem, az emlékezés és gondolkozás felfokozott iramában, magam előtt is olyan képet tudtam alkotni a magyar irodalom fejlődésének belső okairól, amilyenhez talán a legdúsabban felszerelt könyvtár sem segített volna.

Német munkatársam jellegzetes alakja volt nemzete intellektuális osztályának. Egészen jól ápolt, gondozott lényén a rend szelleme világított át. A fogság számára nem élmény volt, csak kényszerhelyzetének nyugodt átgondolása, amely arra vezette, hogy magát egészségben fenntartsa, a munkátlan időben műveltségét fejlessze, rendszeresen levelezzen otthonmaradt feleségével és rokonaival, s türelemmel bevárja a világegésnek végét, amikor előbbi állását újra elfoglalhatja. Példás fogoly volt, mint ahogy bizonyára példás hivatalnok és példás férj is lehetett a békevilágban. A körülötte uralkodó nagy rend most kérdésessé vált problémáival egyáltalán nem gyötörte magát. Úgy tudta, hogy a nagy rendben ő a kis rend, s ha ez a kis rend zavartalanul megmarad, semmi baj sem jöhet. Ezért önmaga fenntartására fordította minden életerejét.

Jellemző vonása volt ez egyébként a németeknek általában. Bízta abban, hogy otthon, a harctéren a többiek éppúgy teljesítik kötelességüket, mint ők a fogságban. Számukra az életet mindenki kötelességteljesítésének végösszege jelentette. Ez a gondolkodásmód nyugodttá, higgadtá, sokszor érzéketlenné tette őket. A végzet kiszámíthatatlan lehetőségein való tépelődést nem ismerték.

Müller gondolkodásmódját akkor figyeltem meg, amikor fészületlen, de mégis valamit kifejezni akaró német mondataimat ő kifogástalan, de egyenruhaszerű köntösbe akarta erőltetni, aminek én ellenszegültem. Vitatkozni kezdtünk, a nyugodt tekintetű, hosszú, vörösesbarna szakállú bajor győzte ellenérvekkel. Egyszerre csak eljutottunk addig a pontig, ahol két, teljesen ellentétes életszemléletünk került szemtől szembe egymással. Ő csak azt tudta, amit már mások kimondtak, én meg mindig azt kerestem, ami a belső, őszinte átélés lázában úgy fest, mintha mi mondanánk ki először. Mikor egyszer nézetkülönbségeink annyira tisztázódtak, hogy Müllernek felbolygatott tekintetéből, összekuszált szakállából láttam, most már kezdi sejteni, miről van szó, a vita hevében rákiáltottam: „Gondolja el, a világ készen van, de még senki sem mondott semmit. Maga az első, akinek beszélni kell... Én mindenben az első szót akarom!...” Müller elhúzódva, ijedt tekintettel nézett rám, és szinte szörnyülködve mondta: „Maga nagyon szerencsétlen és boldogtalan ember lehet.”

Ez a kedves, szolgálatkész német ember talán életében először látott valakit, akiről megérezte, hogy nem bízik a kimondott, a kialakított „nagy rend”-ben, s ez megmagyarázhatatlan ijedtséggel töltötte el. Kerekre nyílt szemében egy pillanatra ugyanaz a tehetetlen, kétségbeesett állati fény jelent meg, amelyet később azután annyi társának tekintetében kellett látnom, amikor bizakodó lelkükben végzetes hirtelenséggel villámlott fel a gondolat, hogy a nagy rend, a rendek rendje, a német birodalom összeomlott...

Müllerrel és Bohnennel, egy fiatal, szelíd német fiúval, akivel Däumlingék társaságában mindjárt az első Ile d'Yeu-i estén találkoztam, mindig az 51-esben dolgoztunk együtt. Bohnennel német novellákat írtunk közösen. Ezalatt kint a kazamatában óriási zajjal folyt a rendes élet. De ehhez lassanként már egészen hozzászoktunk. Egy elválasztó függöny elég volt arra, hogy ha a szobában harmincan-negyvenen is ordítottak vagy veszekedtek, az ember úgy érezhesse, mintha a lárma az utcáról jönne fel. Egyszer megesett, hogy Kilárék kávémezése előtt két verekedő német rázuhant elválasztó függönyömrre, az egész felső drótot lerángatta, s a következő pillanatban minden leomlott előttünk, s mi úgy éreztük magunkat, mintha földrengés döntötte volna le házfalunkat, s mi egyszerre az utcára kerülnénk.

2

November vége felé az Ile d'Yeu-i fogolytáborban előállott kisebb személyi változások, különösen az 51-es számú kazamatában, napokig tartó izgalmakat keltettek.

Bárczyt s egy szívbjajos németet végre elküldték valamelyik délfrancia város nagyobb katonai kórházába, ahol orvosi bizottság elé álltak, s reményük lehetett arra, hogy valamelyik svájci betegdepôt-ba kerülnek. A két betegen kívül néhány bányamunkára jelentkező német is távozott. Többek között az 51-esből is ment egy.

A betegek és munkára jelentkezők távozását követő napon azután tizenkét félelmetes külsejű fogolytárs érkezett a citadellába. Mindjárt elterjedt róluk a hír, hogy kiszolgált légionisták, akik ötéves szerződésük letelte után nem kívántak tovább szolgálni az idegenlégióban.

Amíg a hosszú, szikár őrmester az újonnan jötteket a kapubolt előtt átvette, a nagy kazamaták lakói, akik a légionisták elhelyezésénél legközelebből voltak érdekelve, összeesküdtek, hogy a kazamaták ajtaján egy légionistát sem bocsátanak be. Ezt az ellenállást nemcsak az magyarázta, hogy a foglyok gyűlölettel nézték a francia hadseregben szolgált honfitársaikat, hanem általában irtóztak az idegenlégionistáktól, akiknek legnagyobb része állandó izgalmakat okozott az amúgy sem nyugodt hangulatú kazamatákban.

Az 51-es ajtajába Bürger, kövér szobafőnökünk, a két idősebb Stocker s néhány testesebb német lakótársunk állt, s élő védőfalat alkottak a légionisták ellen, akik már kettes-hármas csoportokra oszolva, a nagy udvaron elindultak a különböző kazamaták felé.

Hozzánk három érkezett. Közülük az egyik, köpcös, kis, fekete bajuszú, francia munkásruhás ember előlépett, s németül az ajtó előtt állókhoz szólt:

- Ez az 51-es?

- Igen - volt rá a válasz.

- Eresszetek be!

- Ide ugyan sohasem jössz!

- Nem? - nevetett fel a kis köpcös ember. A kezében hordott utazóládáját letette a földre, azután egy kézmozdulattal földre lapította a kövér Bürgert, aki mint szobafőnök, az első sorban állt. Majd két rövid, izmos karjával a többiek között úgy szétütött, hogy azok szédelegve hulltak jobbra-balra. A kazamata ajtaja pillanatok alatt szabad lett.

A fekete bajuszú légionista fellépett a kőlépcsőn, s az ajtókeretbe állt, szembe velünk, akik erőszakos betolakodásán feldühödve, felugrottunk szalmazsákjainkról, s felé nyomultunk.

- Álljatok meg - mondta higgadt, majdnem szelíd hangon. - A zsebemben kés van, s én ölni is kész vagyok. Nekem ez a rongyos élet úgysem számít... Minek tegyek én kárt bennetek?... Beszéljünk okosan. Jöjjön ide az öt legerősebb köztetek. Nem olyan pipogya alakok, mint akiket az előbb szétszórtam. Kemény fiúkat lássak!...

Lakótársainkból nagy nehezen összeállítottunk öt természetes legényt. Mindnyájunkat érdekelt már, hogy mit akar ez a furcsa ember, akin rettenetes ereje egyáltalán nem látszott, s aki oly gyakorlottsággal tudott beszélni, mint valami szónok.

Amíg öt társunk előállt, a kiszolgált idegenlégionista beljebb lépett, s mögé sorakozott két másik társa, akik csak enyhe kézlegyintéssel tartották maguktól távol a szobának előző önkéntes s az udvaron rekedt védőit.

A köpcös ember tovább beszélt:

- Engem Wernernek hívnak. Valamikor vásári atléta voltam. Egy éjszaka szeretőmet el akarták csábítani, s akkor pusztá ököllem megöltem négy legényt. Németországból megszöktem, s beálltam az idegenlégióba. De ez már régen volt. Azóta magam is sokkal több embert megöltem már, s példámat követi az egész világ. Mert ma divat a gyilkosság.

A volt vásári atléta utolsó szavait már nagyobb időközökben mondta, mert közben a hozzáérkező internáltakkal furcsa műveletet végzett. Kettőt bal, kettőt jobb karjára akasztott. Olyan könnyedén, mintha csak ruhák volnának, emberi test nélkül. A karjára aggatott embereknek testük teljes súlyával, térd alá húzott lábbal kellett csüngen. Az ötödiket azután hátrahajlított kőkemény bal lábszárára állította, s maga ezzel az élő szoborcsoporthoz állva végigment az egész kazamatán, le egészen az árokba néző falig.

A mutatvány félelmetesen jól sikerült. Werner, mikor a végén lerázta magáról az embereket, mint a pelyhet, nem is lihegett, fáradtnak nem látszott. Megint előrejött a szoba közepéig, s újra szónokolni kezdett. Most egyszerre felismertük benne a régi vásári atléta előadásbeli gyakorlottságát.

- Ez vagyok én - harsogta, két karját kitárva. - De rettenetes erőmmel nem élek vissza. Szelíd vagyok, mint a borjú. Arra azonban figyelmeztetek mindnyájatokat, hogy bántani nem hagyom magam. Aki hozzám ér, azt megölöm. Megölöm a gyengét is, mert az is bosszút állhat rajtam, amikor alszom. Ennyit rólam. Most bemutatom barátaimat. Mind a kettő magyar. Ez itt Tötöri.

Szemébe hulló fekete, borzas hajjal, lomhán és közömbösen előállt egy fekete bőrű, fiatalabbnak látszó cigány legény.

- Cingár fiúnak látszik - folytatta Werner -, de bambusznád izmai vannak. Különbén én magam is tűzön-vízen keresztül megvédem, mert egyszer megmentette életemet, mikor már a sakálok és keselyűk lakmároztak belőlem... Másik barátomat Szabónak hívják. (Előre lépett egy görbe hátú, magas, duzzadt nyakú szőke gorilla.) Valamikor vasúti pénztárnok volt, és elemelte a kasszát. Ezt a bűnét biztosan még mindig számon tartják. De hogy hány embert ölt meg azóta, nem kíváncsi rá senki!... Ezek volnánk mi. Most, hogy ismertek már, adjatok helyet magatok közt.

De ez volt a nehezebbik kérdés. Az újonnan érkezetteknek barátságát könnyebb volt elfogadni, mint nekik helyet adni. A kazamatákból csak egy lakótársunk távozott, annak helyére nehéz lesz hármat beszorítani.

Próbáltuk a légionistákat szép szóval, okos érvekkel meggyőzni. Mindenkinek éppen csak annyi helye van, ahová szalmazsákja fér. Egyet szívesen befogad az 51-es, de háromról nem lehet szó.

Werner mindent belátott, de hajthatatlan maradt. Már az őrmester is mondta nekik, hogy kevés hely van. De hozzáfűzte: „Maguk biztosan tudnak szerezni, ha akarnak!”...

Ha már az őrmester is így beszélt, nem volt mit tenni.

A szobafőnök elővette a mérőléceket, s megindult újra, ki tudja már hányadszor, a helykimérés.

Ez a művelet természetesen nem ment olyan egyszerűen. A függönyöket le kellett bontani, a megszokott zugokat fel kellett fordítani. Tíz centiméter helyért veszekedések, verekedések támadtak.

Különösen egy Lévi nevű vézna, sápadt, vörös kecskeszakállas német kereskedelmi ügynök rendezett nagy jelenetet. Ő a kazamata árok felőli végében lakott, ahol a falnak félméternyi bemélyedése volt, de nem az egész száznolcvan centiméter hosszúságban. Ez a fülkeszerű üreg, kis lőréssel, Lévi kétéves kiváltságai közé tartozott. Ebben rakosgatta el utazótáskáit, üres konzervdobozait. Itt volt éléstára, mosdótála. Még kis tábori szék is befért ide, amelyen Lévi a többiektől elbújva, mint ketrecében a majom, egész nap a hazulról kapott ételeket rágsálla, s közben olvasott.

Most ebből a függönyökkel, deszkákkal elrekesztelt lyukból kizavarták, s fülkéje fejében ötven centiméternyi helyet akartak elvenni tőle. De Lévi nem hagyta magát. Tajtékozva, köpködve és fulladozva szembeszállt még Wernerrel is, aki ezt a szerencsétlen csont-bőr vázat addig rugdosta, amíg a szoba végén ájultan rogyott össze. Akkor aztán helyéből elvették a szükséges ötven centimétert.

Természetesen a mellettem szabadon hagyott légvontatos félhely sem maradt üresen. Asztalomat ki kellett raknom, függönyömet kurtábbra kellett fognom. Mellém osztották be Wernert, aki úgy mutatta be magát, hogy négyszeres gyilkos.

Tötöri Schneider és Kilár mellé került, szemben legjobb barátjával, Wernerrel. Szabó a Stockerek mellett kapott helyet.

Egy-két hét múlva aztán lecsitult a rendezkedés izgalma. Az újonnan jöttek lassanként beledomultak az 51-es mindennapi életébe. Werner és Tötöri a Schneider-Kilár-féle kávéfőzőnek leghűbb vendégei közé tartoztak. Egyébként egész nap szalmazsákjaikon heverésztek, vagy kártyáztak.

Werner szomszédsága számomra először inkább kellemetlen volt. Mindig a gyilkost láttam benne s nem az embert. Később azután bűnügyi lénye egészen háttérbe szorult. Cigaretta adtam neki, néha megkínáltam azzal, amit ettem. Ő apró szívességekkel viszonzta figyelmességemet, nappal szalmazsákját félig felhúzta a falhoz úgy, hogy asztalom újra elfért. Ha dolgoztam, mellettem kuporgott felgömbített fekvőhelyén, füttyörészett, az orrát kaparta, kopaszodó haját rendezgette, vagy néha feltúrte ingujját, s tetovált karjain az izmait játszatta. Úgy el tudott szórakozni magával, mint valami állat.

Este azután életéről mesélt. Szalmazsákjára telepedett Tötöri is, s felváltva versenyeztek a borzalmasabbnál borzalmasabb élmények előadásában. Legutóbb egyik déli, katonabörtönül szolgáló erődítményben voltak bezárva, mert öt évük lejártá után megtagadták a további katonai szolgálatot. Hús-harminc méternyi magas toronyból szöktek meg kötélén. Minthogy

menekülésüket észrevették, s az őrség löni kezdett, már nem is másztak, hanem egyszerre ereszkedtek le a kötélre.

Felsebzett tenyerüket ki kellett tapogatnom a sötétben, mint elbeszélésüknek mindig megmaradó bizonyítékát.

Az őrség elől sikerült megmenekülniük, de kétheti koplaló éjszakai kóborlás után, végre is önként adták meg magukat egy országúti csendőrpatrullnak. Nem bírták már az éhséget és az álmatlanságot. Senki egy falat kenyeret sem adott nekik, mindenütt a kutyákat uszították rájuk, és csendőrökkel fenyegették. Előadásuk szerint azon a vidéken rengeteg francia katonaszökevény bujdokolt, akik Spanyolországba igyekeztek kiszökni, s vad, kiveret csapatokban éltek, mint a farkasfalkák.

Tötöri megtudta, hogy erdélyi vagyok. Sokat kellett neki egy kis erdélyi városkáról beszélnem, ahol édesanyja élt. Tíz év előtt ebben a városban követte el végzetes bűnét. De eltökélt szándéka volt, hogy hazamegy édesanyját meglátogatni.

A légióban eltöltött évek és borzalmas élmények Tötörin inkább meglátszottak, mint Wernerben. Wernerben legalább volt humor és hárijánoskodó elbeszélő kedv. Igaz, hogy vadállati düh fogta el, ha szavaiban kételkedtek. De ha az ember szemrebbenés nélkül hallgatta, hogy egy ízben éhséggyötrelmei miatt emberi hullákból falatozott, hogy egymaga szétvert egész bennszülött csapatokat és a többi, akkor el tudott órákon át békésen mesélni, sőt még maga jegyezte meg tréfásan, hogy minden szavát nem szabad szentírásnak venni. Az egyetlen ember, aki gúnyolódhatott vele - saját maga volt.

Tötöriből azonban kihalt a képzelet, az emlékezés, s benne a lélekből talán csak az a halvány sugár világított, amellyel minduntalan Erdélyben élő özvegy édesanyjára gondolt... A harmadik légionistával, Szabóval, nem is kerültem közelebbi ismeretségbe. Néha a közös asztalnál láttam olvasni. Ilyenkor úgy helyezkedett el, mint hajdan a vasúti pénztár kis ablaka mögött ülhetett. Látszott rajta, hogy mindenre képes züllött ember, s intelligenciáját és viszonylagos műveltségét arra használta fel, hogy gonoszságát leplezze.

Légionista lakótársaink egyébként elég békésen viselkedtek. Egyszer, körülbelül érkezésük után egy hónapra, Werner összeütközött legjobb barátjával, Tötörivel. Sakkoztak, s a magyar légionárius gúnyos megjegyzést tett, mikor Werner már a második partit is elveszítette. Werner fejét erre előntötte a vér, s öklével úgy rácsapott a deszkából összeillesztett sakk-táblára, hogy az apró szilánkokra tört. Azután felkapta az asztalt, amin játszottak s azt Tötöri felé vágta. De dühe erre sem csillapult le. A keze ügyébe eső szalmazsákokat állványaikkal együtt szintén felhajította a levegőbe, majd a falba illesztett vaskampóknak ment neki, s kettőt ezekből a súlyos, hosszú vascsavarokból úgy rántott ki, mint meglógott szeget. Mikor ezeket is Tötöri felé hajította, barátja is felingerült, s neki akart rohanni.

Én Tötöri mellett álltam, s a végzetes összecsapástól vissza akartam tartani. Azt hittem, hogy hallgatni fog rám, mert őszinte ragaszkodást mutatott irányomban. De ez az ember akkor már nem látott, nem hallott. Egy lökéssel félretaszított, s Werner felé rontott. Az atléta azonban abban a pillanatban széttárt karokkal zuhant a földre. Kitört rajta az epilepszia. Szája tajtékzott, teste rángatózott. Míg rohama tartott, közelébe sem lehetett menni...

A véletlen úgy akarta, hogy épp e tetőfokra hágott izgalmak közepette az adminisztrátor s két őrmester társaságában magas, ősz hajú francia tábornok lépjen be az 51-esbe. A tábornok a szigetparancsnokságot látogatta meg. Ile d'Yeu abban az időben jelentős szerephez jutott, mert a német tengeralattjárók miatt az amerikai szállítmányok irányt változtattak, s egy idő óta azon a vonalon jöttek, amelybe Ile d'Yeu is beleesett. A francia tábornok egyben kíváncsi volt a citadellára is.

A feldúlt 51-esben volt is mit látnia. Összetört szalmazsákállványok, asztalok heverték szanaszét. A foglyok izgatott csoportokba verődve kiabáltak. A szoba közepén pedig tajtékzó szájjal rángatózott egy csukott szemű, halottsápadtságú ember.

A tábornok jelentést tétetett magának a dologról. Meghagyta, hogy a kiszolgált légionáriusoknak engedjenek meg bizonyos kiváltságokat. És feljegyezte Werner nevét azzal az ígérettel, hogy orvosi bizottság elé állítják.

Másnap a kiszolgált légionáriusoknak, örök felügyelete mellett, már szabad volt kijárni a kikötőbe dolgozni. Werner és Tötöri órasmesterségbe vágó dolgokat vállaltak. Werner a kikötőből mindennap nyolc-tíz zsebórát, eltört gyűrűket hozott magával, s Tötörivel együtt, akivel természetesen összetűzésük után mindjárt kibékült, ezeknek kijavításán dolgozott a citadellában.

Az értékes órák és ékszerek rendbehozását mindig húzta-halasztotta a két légionárius-ékszerész. Egyszer azután, talán két hónap múlva, rendelet jött, hogy Wernert azonnal Lyonba kell szállítani orvosi bizottság elé.

A nagy sietségben Werner állítólag magával vitte a rábízott órákat és ékszereket is. Három hét múlva értesítést kaptunk tőle, hogy a német fronton harcol. Wernerrel együtt Tötörít is elvitték. Tötöri búcsúzásul utolsó ezüst ötfrankosomból szép gyűrűt öntött és cizellált, amelyen összefonódó szerelmespár felnyújtott karján pecsétnyomót tart. A magyar légionárius kis breton városkába került, öreg kereskedők fűszeres boltjába. Két év múlva onnan írt, hogy az öreg pár felajánlotta neki fiatal, csinos fogadott lányuk kezét s a fűszeres boltot. Tanácsomat kérte, hogy mit csináljon. Neki minden vágya, hogy édesanyját viszontlássa. Természetesen azt írtam, hogy az ajánlatot fogadja el. Abban a városban, ahol édesanyját akarta látni, bizonyára nem várt volna rá ilyen boldog környezet s még kevésbé ehhez hasonló szép karrier.

3

December első napjaiban váratlanul kedves látogatónk érkezett. Georges, a noirmoutier-i első hónapok barátságos és előzékeny káplárja, borügyekben Ile d'Yeu-re jött, s felkereste a citadellában régi noirmoutier-i ismerőseit.

A délelőtti órákban hívatott a kantinba. Boutineau úrral és nejével éppen borozgatott, amikor a néptelen, sötét kantinehelyiségbe léptem.

- Tiens, M. Kuncz!¹⁴⁹ - kiáltotta őszinte örömmel, amikor meglátott, s mindkét kezével melegen rázogatta kezemet.

Georges káplár nem sokat változott két év óta. Talán tömött, jól ápolt bajusza még feketébb lett. Azóta, úgy látszik, festenie kellett. Öltözete azonkívül mintha civilesebbé békült volna. Fekete térdnadrágot hordott, fekete lábszárvédővel és sötétbarna zubbonyt, ami egészen nyugodtan beülhetett volna polgári vadászkabátnak is.

A káplár mindenekelőtt Boutineau-hoz fordult:

- Ismeri ezeket a derék urakat? Nem olyanok ezek, mint a többi boche-ok... Különben is... Boche... boche!... Ne haragudjon, Boutineau úr, nem akarom hazafias érzelmeit megbántani, de legutóbb éppen egy boche mentette meg az életemet. Egyik katonai fogolytáborban éjjeli inspekciós szolgálaton voltam. Én bizony az őrszobában elaludtam. Annak a bolond T. őrnagynak éppen ezen az éjszakán jutott eszébe, hogy belátogasson a fogolytáborba. Az

---

¹⁴⁹ Lámcsak, Kuncz úr!

őrséggel együtt már jött a szoba felé, ahol én, noha inspekciós káplár voltam, békésen aludtam. De egyik boche megelőzte ám! Besurrant hozzám, felköltött, s én már teljes katonai felszerelésben az ajtóban álltam, mikor az őrnagy jött. Így menekültem meg a conseil de guerre¹⁵⁰-tól, ami frontraküldést és biztos halált jelentett volna. Mint a szegény Guillaume esetében, aki ezeknek az uraknak őrmestere volt. Nemde, M. Kuncz?...

Fejemmel bólintottam. Boutineau úr vállát felhúzta, és szokott mogorva tekintetével nézett rám. Ellenben Mme Boutineau sokkal szívesebben hallgatta Georges káplár emberséges szavait, amik akkor nagy bünszámba mentek Franciaországban.

- Ó, ismerem én M. Kunczot és a honfitársait - mondta mosolyogva és szokott hadaró beszéd-módjával a kis, kövér, borzas hajú asszony. - Egészen rendes emberek. Könyvük van nálam, amibe beírják, amit fogyasztanak, és pontosan fizetnek...

Georges az asztalon álló poharak közül egyikbe nekem is töltött. Koccintottunk. Még Boutineau úr is poharát nyújtotta. Így kerültem barátságosabb viszonyba a kantinosékkal.

De Georges-nak, úgy látszik, egyéb mondanivalója is volt számomra. Előbb elintézte a borügylet Boutineau-val. Mert ha már bejött a citadellába, legalább vele is üzletet kötött. Az üzletért cserébe jó tanácsokkal is szolgált. Ajánlta Boutineau-éknak, kérjék el az adminisztrátortól az irodája alatt levő nagyablakos, udvarra nyíló szobát kantinhelyiségné. Az ablakra alkalmazott nyitható kis ablakszemen át könnyebben árulhatnak, azonkívül jobb vendégeiket ebben a rendes szobában szolgálhatják ki.

Az ilyen bűdös lyuk - mutatott a kantinhelyiségre, mely mintha füstös falaival, szakadt viaszosvászonnal borított, rossz szagú asztalaival elszégyellte volna magát - inkább csak „soulard”-oknak („részegek”-nek) való!... De még beszélünk róla holnap! Addig az adminisztrátornál is szót emelek, aki jó ismerősöm...

Elbúcsúzott a kantinospártól, azután a helyiségből kivezető sötét folyosón levelet csúsztatott a kezembe.

- Ezt a maga Zádory barátjától hoztam - súgta bizalmasan fülembe. - Cenzorkutyák nem szagoltak bele... Hát, Isten áldja meg! Igaz, ha valamire szüksége volna, holnap még benézek...

A kapott levéllel bevonultam szobámba. Helyem körül senki sem tartózkodott. Könyvbe rejtettem szobrászbarátom levelét, s nagy izgalommal olvasásába kezdtem.

Zádory hatalmas, szinte faragott szobrászbetűivel több mint tizenhat oldalt töltött meg. Leírta útjukat Noirmoutier-től La Roche sur Yonig, hol kaszárnnyabörtönbe zárták őket. Két napig élelem nélkül gubbasztottak ott. Azután Weiffertet, a két Weiner testvért és őt egy rossz hírű breton büntetődéptől-ba irányították. A többiek: Poppert, Maravicsot, Fenyvesit, Neufeldet, Schnittát, a kis pesti bankárfiút és Kopolovitsot Ile de Croix-ba küldték. A kispesti bankárfiú nagyon bátran és erélyesen tiltakozott az ellen, hogy bilincset rakjanak rá.

„Mi egészen tegnapig St. Vaast La Hougue-nak legszörnyűbb helyén voltunk - folytatta Zádory. - Olyan kazamatába zártak be, amelyet dagálykor a tenger hullámai elöntöttek. Pokoli zaj, homály volt ilyenkor. Mindig azt hittük, hogy a víz betöri börtönünk falát, és eláraszt bennünket. Csupa csirkefogóval, börtönviselt szeméttel zártak együvé. Szerencsére helyemet egyik lőrés alatt jelölték ki, s így tudtam dolgozni. Ha látnád csontminiatűrjeimet!... Tizenkettővel szaporítottam gyűjteményemet. A szakállam óriásira nőtt. Színem olyan, mint halak hasán a bőr. Fehér és fénylik. Nem csoda, ha hallá lettem a víz alatt... Minthogy egész nap faragtam, lakótársaim dühösek voltak rám. Bosszantotta őket a zaj, meg az is, hogy a két

---

¹⁵⁰ Haditanács.

Weineren és Weifferten kívül nem álltam szóba senkivel... Képzeld, a süket Weinertől egyszer meghallom, hogy összeesküdtek ellenem, s feljelentettek a prefektúrán, hogy örült vagyok. Nem kell magyaráznom, hogy mi lett volna velem a francia örültekházában!... Szerencsére jött ez a derék Georges, aki fejébe vette, hogy ahol csak megfordul, meglátogatja a fogolytáborokat, s amennyire módjában van, segít egyes szerencsétleneken... Tolsztoj tollára méltó alak! Emlékszel a Feltámadás büntetőbírójára, akit a deportáltak csoportja úgy húz, mint mágnes a vasat?... Ez a Georges is így jár fogolytáborról fogolytáborra, leveletem is ő juttatta el hozzád...”

„Szóval Georges látta rettenetes helyzetemet. Beszédbe ereszkedett velem. Kiderült, hogy ismer titeket Noirmoutier-ből. Erre közbenjárt az adminisztrátornál, hogy tegyenek velem valamit. Szerencsére éppen ott tartózkodott egyik jobb érzésű, intelligensebb sous-préfet¹⁵¹ is. Ennek már a kicsi »Mastic« útján előbb felhívták figyelmét rám. Most megnézték dossziúmat. Megtalálták Desbois, Rouchet, Brandt és a többiek ajánlólevelét. Ezzel szemben igaz, hogy a noirmoutier-i adminisztrátor nemzetgyalázással feketített be. De Georges valószínűleg megmondta, ki volt az adminisztrátor... Elég az hozzá, hogy tegnap délután, amikor semmit sem sejtve, éppen a Tröszttöt mintáztam (csontos, nagy körmű, kapzsi kéz, amely gyöngé férfitestet roppant össze), benyit kazamatánkba egy egész komisszió. Adminisztrátor, őrmesterek és a sous-préfet. Lakótársaim éppen szörnyű veszekedésbe voltak gabalyodva. Fejünk fölött a tenger hullámai döngtek, és sisteregve folytak le a falakon... A sous-préfet mellém állt: »Maga az a Zádory?« - kérdezte, s érdeklődve nézte, mit csinálok. »Igen - mondtam én. - Zádory vagyok, az örült. És akik ott verekednek, azok a józanok«... A sous-préfet megnézte szobraimat, azután elrendelte, hogy még ma az infirmerie mellett lévő üres szobába költözzessenek. Én kijelentettem, hogy a két Weiner és Weiffert nélkül nem megyek. Beleegyezett ebbe is. Ma már világos, nyugodt helyiségben írom leveletem. Ablakom előtt kis fák állnak, ha szél van, ágaikkal megsimogatják az üveget. Jól érezzük magunkat. Mindjárt jön Georges, hogy átvegye leveletem...”

A levelet hosszú elmélkedés zárta be. Barátom a pokoli kazamatában hónapokig nem aludt. Töprengett a világ során. Hogy van az, hogy egyénenként az emberek általában jók, értelmesek, de tömegben minden örültséget és gonoszságot el lehet velük követtetni?... Tépeldései között, amint írta, rájött a fekete sorsú emberiség jobbulásának nyitjára. Amint kikerül a fogságból, megváltja a világot.

Zádory levelének utolsó része, ha más írja, nyugtalansággal töltött volna el. Már ő is világmegváltó lett!... De helyzetéből s egyébként is egzaltált természetéből meg tudtam érteni, hogy sötét magárahagyatottságában ilyen nagy kérdések megoldásához menekült.

Levele abban a pillanatban, amikor olvastam, inkább más irányban mozgatta meg gondolataimat. Abból, amit írt, Georges káplár alakja különösen éles körvonalakban bontakozott ki előttem. Eddig csak annyit tudtam róla, hogy kedélyes, puhaszívú ember, de nem is sejtettem, hogy a jósnak ilyen, szinte lázas fanatizmusa kerítette hatalmába.

Most pedig nekünk is szükségünk volt ilyen megértő, tennikész emberre, aki a külvilággal szabadon érintkezhetett, s amellet van szíve, hogy kétségbeejtő tanácsalanságunkban, amely bennünket, Noirmoutier-ből ide került foglyokat, napok óta gyötört, segítségünkre siessen.

Szomorú esetünk a következő volt. Tutsek három nappal ezelőtt feleségétől levelet kapott, amelyben a szerencsétlen asszony arról értesíti, hogy négyéves kisgyermekük meghalt, és nincs pénze, hogy eltemettesse. Tutseknek másik két gyermekét közös francia fogságukban a tífusz vitte el. Az asszony megmaradt gyermekével még 1914 novemberében visszament

---

¹⁵¹ Alprefektus.

Ausztriába. Azóta mosással tartotta fenn magát. Kisgyermeké azonban november elején súlyos betegségbe esett. Orvosságra, orvosra pénz kellett, az asszonynak ápolnia kellett a kisgyermekét. Ami segílyt kapott, ráment a betegségre. November 10-én azután a kicsi kiszenvedett. És most az anya fillér nélkül, kétségbeesetten virraszt holt gyermeke mellett, akit nem tud eltemetni...

Tutsek a rettenetes csapásba beleőrült. Ezt az örökös imádságba merülő, magányos, félénk embert különben is mindig féltették a megbolondulástól. Most a tragikus hír végzett vele... Szomszédjai, a citerás Fritz és Salz vették észre először rajta az örültséget. Ez az egyébként jámbor, csendes ember vérbe boruló, zavaros szemekkel követelt tőlük ást. Azzal fenyegetőzött, hogy felgyújtja a citadellát, s megöl mindenkit, hogyha nem adnak ást neki. Fritz szerzett valami ásóféle szerszámot a konyhában. Tutsek akkor felment a rempart-ra s egy félreeső, lankás helyen, a tar földben ásni kezdett. Egész nap ástott. Emberek gyűltek köréje, s kérdezték, mit csinál? Tutsek feléjük fordította szőrtől borított, sárral bepiszkított arcát, s félelmetes vigyorgásban nagy, sárga fogait mutatva, suttogva szólt hozzájuk: „Senkinek se szóljatok! A gyermekemet temetem!”...

A szalmazsákján hagyott leveléből hamarosan megtudtuk mi is, mi érte szerencsétlen társunkat. És ekkor, anélkül, hogy összejöttünk volna, elhatároztuk, hogy a gyermeket a mi költségünkön temetjük el. Talán ez a szándék sem volt józanabb, mint a Tutseké, aki a rempart-on akarta elföldelni halott gyermekét. Hiszen a gyermek már majdnem egy hónapja múlt ki. Azóta biztosan eltemették! De mi nem gondoltunk erre. Megindítottuk a gyűjtést, s minden noirmoutier-i társunk gondolkodás nélkül adta oda minden pénzét, ami nála volt. Nem maradt ki senki sem. Bistrán egész nap végezte másoknak a korvét, hogy ő is hozzájárulhasson a kisgyermek temetéséhez. Buchholzról kiderült, hogy volt még egy utolsó eldugott aranya. Ezt bontotta ki kabátja béléséből. Riedl, aki Ile d'Yeu-ben már nem is sétált, hanem örökösen a nagy rempart-on futott körbe, lihegve, kapkodó tekintettel állt meg, amikor a gyűjtők feltartóztatták. Csak annyit mondott: „Halál? Halál?” És lesóványodott testén lötyögő mellényzsebéből mindent előkotort: a szürke, piros és sárga cédulákat mind... A többiek pedig maguktól jöttek... Megható zárandoklás volt ez az 56-osba. Egy-egy órában elállt a kazamata forgalma. Fritz és Salz nem győzték a pénzt beszédni. Ott szorongtak mind a sorban: Rosenberg, Vantur Jakab, Reichsfeld, Weber, az osztrák pincérek, a fekete szakállas Hampel, Wildner, Heger... Ott volt Edouard is, aki hiába igyekezett megindultságát tréfával elűzni... A németek csak néztek. Nem értették a dolgot. Minthogy a citadellában nem tudta senki, miről van szó. Tutseket fent, a rempart-on két társunk őrizte, hogy viselkedése fel ne tűnjön. Eltökéltük, hogy megjátszodjuk vele borzalmas játékát, azután pedig vigyázni fogunk rá, elrejtjük magunk között, hogy el ne vigyék francia örültekházába, amelyről a legsötétebb hírek keringtek közöttünk.

Este nagy halom pénz gyűlt össze. Még mindig voltak adakozók az 56-osban, amikor Tutsek fáradtan, kísértetiesen maga elé meredő tekintettel betámolygott a szobába. Kaiser és Hintze jöttek nyomában. Tutsek megállt fekhelye előtt, és csendesen a földre helyezte ásóját... A szobában feszült csend támadt... Ekkor Fritz felállt helyéről, és Tutseket kézen fogva a pénzcsomó elé vezette.

- Nézd - szólt hozzá ez a fiatal, sápadt pincér tudós orvosprofesszorok meggyőző, szelíd hangján. - Itt van a pénz gyermeked eltemetésére. Még ma elküldjük feleségednek... Nyugodj meg hát. Ne akard te itt eltemetni, aki otthon halt meg. Ez nem keresztényi dolog. Imádkozzál, fordulj az Istenhez... Azalatt majd otthon szegény feleséged elhantolja a kisgyermekét.

Tutsek egész testében remegve állt a pénz előtt. Látszott rajta, hogy gondolatokat akar összekapcsolni, de a sötétségben, amely lelkére borult, csak halványan gyúlt ki az értelem.

- Ki adta? - mutatott rá a pénzre.

- Mi mindnyájan - nyugtatta őt meg Fritz. - És még ma el is küldjük.

Tutsek csak a fejét rázta, mint aki nem hiszi a dolgot. Azután halk hangon, alig érthetően csak annyit mondott:

- A fekete barát... a fekete barát...

Azzal visszament helyére. Térdre borult a szalmazsák előtt, és virrasztó társai között egész éjszaka úgy maradt...

Másnap már le lehetett beszélni arról, hogy a rempart-ra menjen ásní. A gondolat még aznap s azután is sokáig gyötörte, hogy gyermeke eltemetetlenül fekszik, de lassanként sikerült őt viaszorítani csendes vallási tébolyába. Észrevétlenül élt továbbra is a sátorban, amelyet maga fölé imákból és áhítatos szavakból emelt. A korvékat és a fogolyélet mindennapi, egyszerű kötelességeit pedig gépies engedelmességgel végezte.

Mi azonban az összegyűlt pénzt szerettük volna mindenképpen feleségének eljuttatni. Arra gondolni sem lehetett, hogy az adminisztráció útján kíséreljük meg.

Nagy gondunkban gondviselészerűnek éreztem Georges káplár látogatását. Ha valaki, úgy ő megért bennünket, s bizonyára módjában is lesz a pénz elküldeni.

Találkozásunkat követő napon Georges valóban belátogatott még egyszer. A kantinosnét megkértem, hogy hozzon össze vele. Georges-nak a kantin egy félreeső zugában előadtam kérésünket. A kedves, szolgálatkész ember rögtön vállalta a dolgot. Egy genfi bank címét adtam meg, amely a pénzküldést nekem is közvetítette, s pontosan leírtam vele Tutsek feleségének címét is.

Georges a kezét dörzsölte örömeiben, hogy ezt a szívességet megteheti. Mikor búcsúztam tőle, kitárta karját, s ezekkel a szavakkal: „Mais quandmême!...”¹⁵² - magához ölelt.

4

Az Ile d'Yeu-i kéthetenkénti sétákon sem vittek a sziget falvaiba vagy a tengerparthoz, akárcsak Noirmoutier-ban. Itt azonban nem büntetési szempontok miatt.

Még a fogság elején történt, amikor mi Noirmoutier-ban voltunk, hogy egy Ile d'Yeu-i séta alkalmával őt német fogoly a tengerbe pusztult. A sétálók közül többen egészen a part szegélyén mentek. Alattuk három-négy méter mélységben viharzott a tenger. A vasszürkén dagadó tenger, a sziklákon sisteregve megtörő hullámok habfehér tajtékja gyönyörű látványt nyújtott. Egyszerre azonban egy óriáshullám fölcsapott egészen a partig, s a gyanútlanul sétálók közül hatot, mint papírártékszer, magával sodort. A rettenetes erejű víztömeg őt szerencsétlen foglyot pillanatok alatt úgy összezúzott a sziklákon, hogy másnap csak ruhafoszlányt s egy-két kart és lábat találtak belőlük. A hatodik óraláncánál fogva fennakadt a meredek part egyik bozótján. Ennek semmi baja sem történt. Osztrák borbély volt, aki akkor futott vissza az órájáért, amikor az udvaron már sétára felálltak. Életét annak köszönhette, hogy utolsó pillanatban eszébe jutott, az óráját magával viszi.

Ez az eset nagy visszhangot vert fel, különösen a német sajtóban. A birodalmi gyűléseken is interpelláltak ebben az ügyben. A francia internáltság kegyetlenségeit felháborodva bélyegezték meg. Sokban bizonyára igazuk is volt. De e miatt a szerencsétlenség miatt nem lehet vádolni a kísérő katonákat s káplárokat. Maguk is idegenek voltak a szigeten. Nem ismerték a tengerpartot, s így a katasztrófától előre nem óvhatták az internáltakat.

---

¹⁵² Hát csak azért is!

A szerencsétlenségnek azután az lett a következménye, hogy többé séták alatt a tengerpart közelébe nem lehetett menni. Csak az utolsó évben volt egy káplárunk, aki a vidéket jól ismerte, s aki néha megtette, hogy a tengerparton levő középkori rablóvár romjaihoz elvitt, sőt egyszer-kétszer fürödni is engedett a tengerben.

Az Ile d'Yeu-i séták tehát, akárcsak a noirmoutier-iek, nem örvendtek népszerűségnek. Szigorú katonai fegyelem mellett, négyes sorokban országúton vagy elhanyagolt vad mezők között kellett menetelni. Ennél akkor már többet ért a rempart-i séta.

Egy december végi napon, szitáló, ólmos esőben hiába szólt a sétát jelző kürt, azokból a szobákból, amelyekre a séta esett, senki sem akart jelentkezni. A magas, vörösés káplár, aki vagy nyolc-tíz katonával készen állt már a kapu előtt a sétálók kísérésére, tréfásan hívta a kapu előtt elhaladó internáltakat, hogy jöjjenek vele. Mindenki jöhet, aki akar.

Éppen három osztrák pincér indult a kantin felé, amely Georges látogatása óta már beköltözött az adminisztráció alatti udvari szobába. Ezek a pincérek beálltak a sétálók sorába. Példájukat követték a többi osztrák pincérek s néhány más magyar és osztrák is. Egyszerre elterjedt a híre, hogy a noirmoutier-eket külön sétára viszik. Több sem kellett, a citadella minden irányából kezdtek a kapu felé szállingózni a fekete kolostor régi lakói.

A vörös káplár már maga sem értette, mi történik. Percek alatt ötven-hatvan ember állt fel vidáman négyes sorokban, s a kazamaták és folyosók felől még mindig futva jöttek az új jelentkezők. Nemsokára teljes lett számunk.

A sétálók rendes számánál többen voltunk, s ezért a vörös káplár néhány későbbben érkezettet vissza akart küldeni. Addig kértük azonban, amíg beleegyezett, hogy jöjjenek ők is velünk.

Vidáman léptünk ki a citadella kapuján. Talán annak örültünk, hogy mi, noirmoutier-iek, megint együtt vagyunk. De egyébként is, akkoriban hangulatunk nagyon bizakodó volt.

A vörös káplár nem a megszokott úton vezetett. Az erődítményből egyenesen a kikötő felé mentünk, egy kis utcát még át is szeltünk belőle, azután jobbra kanyarodtunk, a sziget egyik legnagyobb faluja, Saint Sauveur irányában. Percekig láttuk bal kéz felől a végtelenségbe nyúló tengert, amely felett sűrű köd ült. Durva, kávészínű gumiköpenybe burkolva emberek jöttek velünk szemben a sáros országúton. Egy ízben számmal is találkoztunk, amely hor-dókkal megrakott kis szekeret húzott. A szamarat vidám kiáltozással fogadtuk. Évek óta nem láttuk már ezt a kedves, békés állatfajtát. Szegény, bőrig ázott állat nagy zavarba jött, amikor lármás soraink között elbaktatott, s túrnie kellett, hogy mindnyájan végigsimogassuk. Mikor végre hátunk mögé került, megkönnyebbülten állt meg, s fejét felszegve, sűrű párafújások közben, bögni kezdett... Természetesen erre többen visszafeleltek közülünk.

A vörös káplár cseppet sem haragudott a tréfaért. A katonák sem bökdöstek meg puskaagya-
kal. A rossz, ködös és esős idő ellenére mindnyájunkban, még talán bennük is érthetetlen jókedv csillogott.

St. Sauveurön egész hosszában végigvonultunk. A falu néptelen volt. Az eső elől asszonyok, gyerekek a viskókba húzódtak.

A falun túl alig mehettünk negyedórát előre, amikor szokatlan látvány vagy inkább hang, mindnyájunkat megállította.

Az országúttól húsz-harminc lépésnyire, vastag karóhoz kötve, rémesen megdagadt tehén állt, és különös, hátborzongató hangon bögött. A tehén körül árva lélek sem tartózkodott. A rászakadó esőben egyes-egyedül didergett a szegény állat, és keservesen hívó hangokat hallatott...

A szakállas Leitner, aki úgy látszik, mészárosmesterségében az állatok természetrajzát is megtanulta, izgatottan kiáltott fel:

- Gyerekek, ez a tehén borjazni készül... És nincs senki mellette!...

Leitner sejtését megerősítették a tiroliak is. Egészen biztos, hogy itt valami készül. Mindnyájunkat nyugtalanság fogott el. Mit csináljunk, hogyan segítsünk a magárahagyott szegény állaton? Közben a katonákkal is megértettük, hogy mitől tartunk.

Amíg felkavart érzésekkel így tanácskoztunk, a tehén még egy utolsót böögött, s a következő pillanatban színesen elomló párás anyag ömlött ki belőle a földre.

Mindnyájan az állat felé rohantunk. Mire hozzá értünk, már kis, világosbarna borjú állt összekoccanó lábakkal, nedves szőrrel előtte, s az anya mohón melengető, tövig kifordult nyelvének sűrű érintése alatt melegedett. Az anyából kifordult méhe, kilógott köldökzsinórja. De mindezzel nem törődött, egyetlen nagy, ösztönös gondja volt, hogy az előtte tétován álló, fázós gyermeket nyelvvel melegítse.

Leitner és a tiroliak rögtön hozzáláttak a segítség munkájához. A bizalmatlan anyával nem volt könnyű elbánni. Szarvával dühösen döfött felénk, ha gyermekét el akartuk venni, hogy meleg kabátba pólyáljuk.

Végre is úgy oldottuk meg a kérdést, hogy a borjú alá lassan két kabátot csúsztattunk s arra, mint valami lepedőre, felemelte a két Stocker, de úgy, hogy közben az anya mindig nyalogathatta. A tehén fájdalmain Leitner segített, azután eloldottuk őt a karótól, s megint négyessorba állva, visszaindultunk a falu felé, ahol a tehén gazdájának laknia kellett.

Furcsa menet volt ez. Elöl görnyedve a két Stocker, a kifeszített kabátokra helyezett kis újszülöttel. Utána az anya, akit amíg meg nem szűnő buzgalommal gyermekét nyaldosta, szarvánál fogva Leitner vezetett. Majd jöttünk mi, vidám lépéssel, minduntalan meg-megállva, hogy a menet élén haladó anyát meg ne lökjük. Tétlen életünkben olyan nagy esemény volt ez, hogy segíthettünk egy új élet megszületésénél. A kis borjút úgy vittük, mint kincset, mint valami zászlót, amely a világtól kegyetlenül elzártaknak hitét és fájó nosztalgiáját jelképezi az élet után!...

Útközben azután találkoztunk a tehén tulajdonosával. Kis kézi szekérrel öregasszony jött. Négy-öt éves fiúcska és barna gumiköpenyeges, hosszú fekete bajuszú férfi kísérte. A tehenet a gyermek őrizte, s mikor keserves bögését hallotta, beszaladt nagyanyjához a faluba segítségért. Ezért jöttek ki most szekérrel, s megkérték a falu bíróját is, hogy legyen segítségükre. Az öregasszony nagy hálálkodással átvette tőlünk a borjút, amelynek bábái a boche-ok voltak. Ők visszamentek a faluba, mi pedig tovább folytattuk sétánkat.

Mikor jó messzire egy dülőúthoz értünk, amely magányosan álló, kerítéssel körülvett házhoz vezetett, a káplár a csapat élére jött, megállítatott, azután a következőket mondta:

- Derekasán dolgoztak az előbb. Megérdemelnek egy pohár pálinkát. Itt, ebbe a kocsmába bemehetünk. A falu szájai nem szólhatnak semmit, mert errefelé nem téved senki.

Nagy örömmel fogadtuk a káplár kedvességét, amely agyonfegyelmezett fogsági életünkben forradalmi tett számba ment. A kis kocsmát pillanatok alatt elöntöttük. Nemcsak a székekre, hanem az asztalokra is felültünk, de így is sokan kiszorultak közülünk.

A kocsmában egy idősebb és egy jóképű, feszült keblű fiatalabb asszonyé volt. A vörös káplárt bizonyára a csinosabbhoz gyöngéd szálak fűzték, mert összemosolyogtak, amikor a két kis szobába betolultunk... Bort, pálinkát, rumot s ami csak akadt a kis kocsmában, hamarosan elfogyasztottunk. Percek alatt mindnyájan becsíptünk. A hirtelen jött mámor különös hangulatba szédített. Egyszerre mindent szépek és kíváncsiaknak láttunk. A kis ablakközökbe he-

lyezett virágcserepek előtt bámulva álltunk meg. Lelkesedtünk az asztalokért, székekért. „Egy igazi szék! Olyan régi, becsületes, rendes formájú szék, amilyenhez otthon voltunk szokva!”... Valaki felemelt egyet belőlük, s mi köréje sereglettünk, simogattuk, ölelgettük. Azután egymás kezét rázogattuk, úgy üdvözöltük egymást, mintha hosszú távollét után jöttünk volna össze. Csakhogy ismét együtt vagyunk. Hiszen talán minden bajunknak, minden fájdalmunknak az az oka, hogy úgy szétszórtak bennünket a szörnyű citadellában!... Vége-hossza nem volt lelkes felkiáltásainknak, könnyes ujjongásainknak. Szerettünk volna mindent megérinteni, mindent felhabzsolni, mindennel összeolvadni, megsemmisítő nagy ölelésben... És e fölött a bolond mámor felett ott lebegett a csinos, simára fésült hajú kocsmárosné, aki szemlesütve sürgött-forgott körülöttünk, kötényével, meztelen karjával néha hozzánk ért, s a boldogság önkívületességébe sodort...

Egyszer pohárral kezében hozzánk lépett a vörös káplár is. Sztancsikkal, Ványival, Valérival, Salzcal és Buchholzcal ültem egy padon. A vörös orrú, nyűtt tengerészsipkás Buchholz éppen sirva esküdözött, hogy a noirmoutier-i szökésben a fátum a hibás, de ő olyan ártatlan, mint az a kis borjú, amelyet ma segítettünk a világra jönni...

A káplár szép, egyenes tartású, erős férfi volt. Ronccsa lőtt jobb kezét mutatta, azután szelíden mosolygva szólt:

- Ne gondolják, hogy boche-gyűlölő vagyok. Épp ellenkezőleg. Milyen szívesen fizetnék most liter bort annak a boche-nak, aki kezemet ellőtte!... A Mort-Homme-nál kaptam ezt a sebesülést s egy golyót a lábamba, de az már rég kint van. Egy hétig voltam ott a domb aljába ásott lövészárokban. Ma már nincs ott domb, lanka, csak üreg, föltúrt föld és rettenetes sok halott. Isten csodája, hogy kimenekültem onnan, ahol minden talpalatnyi földön ezerszer meg lehetett halni... De most itt vagyok. És koccintani akarok magukkal. Bár már elfelejthetnének mindent! Bár már maguk is otthon lehetnének!... erre igyunk!...

A káplár mindnyájunkkal végigkoccintott, azután végig is kezelt - bal kézzel. „Én már tehetem - mondta barátságos mosollyal. - Engem már oda vissza nem küldhetnek.”

Kiittuk poharainkat. A káplár új csoporthoz állt, s mi újra töltöttünk, amíg végre kétségbeesetten jelentette a csinos kocsmárosné, hogy most már csepp itala sincs.

Börtönpénzzel fizettünk, amit a fiatalasszony nagyon megbámult. De a vörös káplár megnyugtatta, hogy majd másnap hoz helyette jó pénzt.

Alkonyodott már, mikor visszaindultunk. Az eső megszűnt, az ég alján halvány rózsaszínű sáv derengett. Sietnünk kellett, mert már így is későre érkezünk, s nem akartuk, hogy a káplárnak kellemetlensége legyen.

Összefogózva, négyes sorokban indultunk el. A mámor velünk jött, felettünk úszott, mint rózsaszínű köd. Döngve léptünk, közös, vidám ütemre, mint egy ember. Talán Hampel zümmögött, dudorászott valamit. De lehet, hogy mindnyájan énekeltünk... Most nem törődtünk semmivel. Bilincset, fájdalmas nyomást nem éreztünk magunkon. Mintha szabadok lettünk volna. Utunkban árnyékok suhantak el, menekülve előlünk, állatok és emberek. A falu házaiból, az ablakokból bámulva néztek utánunk asszonyok, leányok. Mintha ők is érezték volna, hogy valami történt velünk. Nem megtört, lecsüggesztett fejű foglyok mentek itt. Szokatlan elszánás, felszabadult boldogság sugárzott ki lépésünk üteméből.

Mi magunk is tűnődtünk ezekben a felejthetetlen szépségű percekben, hogy mi van velünk? A jó szó, az alkohol önmagában nem tehetette ezt. Sokkal magasabb rendű érzés bontogatta bennünk szárnyait...

Valaki elkiáltja: „fekete barát”. Az őrült Tutseknek ez a rejtelmes kifejezése szájról szájra jár. De most nincs megrázó, borzalmas sejtelem benne. Ellenkezőleg, vidáman s mind nagyobb, győzelmesebb erővel cseng. A „fekete barát” most megoldott, felszabadító rejtélynek látszik szemünkben. A „fekete barát” új, általunk sohasem ismert lény, aki most született vagy akinek születéséről most támadt először öntudatos fogalmunk.

A fekete barát gyűjtött pénzt szegény Tutseknek. A fekete barát mentette ki azelőtt Bistránt a katonák kezéből. A fekete barát már hónapok óta, talán évek óta velünk, bennünk van. Olyan, mintha mi volnánk, de mégis több, sokkal több. Számára nincs fogság, elnyomottság, mert mindent szabadon megcsinálhat. Ha egyesek közülünk betegek, ő mindig egészséges. Ha egyesek gonoszok, ő mindig jó. Ha egyesek meghalnak, ő mindig él...

Fekete barát? Oly mindegy, hogy hívják! De van, él, lélegzik, alkot, cselekszik. Nem beszélünk össze, hogy megteremtsük, nem álltunk össze, hogy egységét kialakítsuk. Jelszavakkal, rábeszéléssel, meggyőzéssel ilyen teremtményt nem lehet világra hozni. A sok szenvedés a szívek kéréget elvászlalta, s egyszerre a sok szív összeforrott, hogy együtt és egyben dobogjon. Megszületett az új lény. A világra jött, mint ahogy ma a borjú kibomlott anyja ménéből. Talán azért sírtunk, nyögtünk, tépelődtünk és gyötrődtünk, hogy fájdalmunk méhe megszüljje őt, a száz- és ezerkarú, a száz- és ezerlelkű s mégis egy-embert...

A fekete barát, a fekete barát! Már nem is sejtelem, nem is öntudat, hanem vidám, boldog ütem. A ránk boruló sötétségben világít, mint földöntúli fény, és harsog, mint égi kürt...

A citadella sötét épülete szétválík, mint a köd, és kifényesedik a fekete kaputorok, amikor rajta belépünk.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET A KULISSZÁK MÖGÜL

1

Karácsony estéjén az 51-esben budapesti volt növendékeim jóvoltából megint közös magyar vacsorát rendeztünk, s utána kezdetlegesen rögtönzött színpadon két kis színdarabot játszottunk el, egyet magyarul s egyet franciául.

Ez az első színházi kísérlet visszhangzó sikert aratott, s a következő hónapokban valóságos színházi szezon kialakulását eredményezte. Az előkészületek, próbák sok időnket felemésztették, s nekünk nagy áldás volt ez, mert a téli hónapokban kibírhatatlanul sötét, nedves és hideg kazamatákban gyorsan, szinte észrevétlenül telt az idő.

A darabok előkészítésén Schuler, német íróbarátunk fáradozott a legtöbbet. Neki már voltak gyakorlati ismeretei ezen a téren abból az időből, amikor Breslauban színházi lapot szerkesztett. Segítettünk neki mi is: Németh Andor, Soltész és én. Színdarab-kéziratunk nem volt, magunknak kellett tehát részint eredeti, részint emlékezetből összeállított régi darabokat írunk. Az előadások német nyelven folytak, s minthogy nagy érdeklődés mutatkozott iránnyukban, januártól fogva az ebédlő tágas helyiségeiben tartottuk.

Mindazt, ami a színdarab előállításához kellett, úgyszólván semmiből teremtettük elő. Willersdorfer festett színfalakat, amelyeket képekkel díszítettünk. A faluból olcsó bélésanyagot hozattunk be, ebből telt ki minden, ami a díszítéshez kellett. Willersdorfer gyönyörű terítőket készített, Nagy Zsiga és a többi nőiszabók a kosztümöket állították elő belőle.

A harmadik előadáson már rendes színpadunk volt, széthúzható függönyökkel, amely állandó papírfal-keretbe illeszkedett be, ahol nagyvárosi színházak szokása szerint a fogolytábor kávéasai, cipészei, borbélyai, szabói és eladóügyökei hirdették magukat.

Horváth cigány külön színházi zenekart szervezett. A fogolytáborban elszaporodott zenekarok közül ez volt a legjobb, amióta Horovitzé feloszlott amiatt, hogy a vörös, domború homlokú karmestert valamelyik jobb dépôt-ba szállították. Horváth maga már kitűnően hegedült, értette a kottaolvasást is, s ha kellett, tudott hangszerelni. Ezért zenekara mozgékonyabb s a szűkségletnek inkább megfelelőbb volt, mint a citadella másik, jobb zenekara, amely körülbelül negyven-ötven mandolinból, mandolosból és gitárosból állott. Ez jellegzetesen német zenekar volt. Fáradhatatlan szorgalommal dolgoztak, minden este órákon át pengették hangszereiket, s végül is nagy koncert keretében mutatkoztak be, amelyre a sápadt képű, elegáns adminisztrátor a kikötőből néhány ismerőst is behozta. A mandolinzenekar többek között Wagner *Tannhäuser*jéből is játszott részleteket, aminél különösebbet életemben sem hallottam. Wagner hősi lendülete és hatalmas zenekarokra készült gazdag hangfestése a buzgón pengetett mandolin- és gitárhúrokon darabokra tört... Horváthtal együtt a muzikálisabb, hajlékonyabb zenészek dolgoztak: a citerás Fritz, Nagy Zsiga, a göndör hajú Hintze, a minden hangszerhez értő Crombeck, Heger, az egykori cirkuszbohóc, aki különben jó színésznek is bizonyult, Poss, akinek ellenálló fülébe Horváth lopott be némi zenei érzéket s néha én is, ha a színpadon nem volt dolgom.

Azt hittük, hogy a női szerepek kiosztásával lesz legtöbb bajunk. De ebben alaposan tévedtünk. Kiderült, hogy dr. Herzben a női alakok megjátszására valóságos zseniális képesség rejtőzik. Erre sem magunktól jöttünk rá. A női szereplők kiválogatásánál egyáltalában óvakodtunk attól, hogy olyanokat válasszunk, akiknek nőies hajlamaik közismertek voltak. Nem akartunk ezzel a férfiakból kiütköző női ideáloknak még külön alkalmat adni, hogy a

színpad eszközeivel is növeljék megejtő varázsukat, amelynek az Ile d'Yeu-i citadellában amúgy is a kelleténél több hódolója volt.

Egy előzetes, kellemetlen ízű példa egymagában is elég volt arra, hogy e tekintetben a legnagyobb óvatossággal járjunk el. Még decemberben valakinek az az ötlete támadt, hogy a délutáni órákban az ebédlő helyiségeiben tánciskolát rendez be. Horváth és Fritz muzsikája mellett valcert, polkát, négyest táncoltak a foglyok.

Kísérteties volt már önmagában is ez a tánciskola, de botrányos fejleményeivel azután valósággal elrettentővé vált. A „nők”-et eleinte csak az különböztette meg a férfiktól, hogy karjukra zsebkendőt kötöttek. De a tánciskolába lassanként beszivárogtak azok is, akik a foglytáborban közismerten páros életet éltek.

Megjelent a szép, göndör hajú gróf nagybajuszú matrózával. Ő maga fél báli lakkcipőt és szmokingot hordott, a partnere kivágott gallérú, kék matrózbóluzt és fehér nadrágot. Ennek az egyébként szikár, zordonan férfias megjelenésű matróznak már karján nem kellett zsebkendőt hordania, hogy női szerepe észrevehető legyen rajta. Kecsesen, testének sunyi odaadásával mozgott, s a grófról sohasem vette le szemét. Rettenetesebb dolgot el sem lehetett képzelni, mint mikor ez a matróz májfoltos, szőrös kezét a négyes figuráiban annyi titkos kacérsággal és a zene ritmusától megpuhult annyi lágysággal nyújtotta a gróf felé, mint valami tizenhat éves lány.

De a tánciskola vendégei közé tartozott egy magas, érdekes fejű, eredetileg amerikai származású ember is, aki itt is, mint a háború előtt Bordeaux-ban nyelvleckéből élt. Kitűnően beszélt angolul, franciául, olaszul és természetesen németül is. Nem lehetett tudni, milyen nemzetiségű. Ő amerikainak mondta magát. Varvey-nek hívták egyébként, ami lehetett francia, angol is, de német semmi esetre sem, pedig ezért volt becsukva.

Varvey egy ízben megmutatta Bordeaux-ban készült fényképét. Elegáns, fekete paletot, cylinder volt rajta. Szétnyitott kabátszárnyai között látszott jó szabású ruhája. Gomblyukában krizantémot hordott. Kissé megrokkant Wilde Oszkárnak festett a képen. De szeméből nem sugárzott annyi értelem. Az alkohol már akkor felhőbe burkolta.

A fogságban azután egészen ivásra adta magát. Mondják, hogy amikor először kapott kezébe pálinkát, leborult a földre, és imádkozott. Ennek az italpárától gőzölgő, támolgó embernek a citadellában az alkoholon kívül minden öröme egy lenszőke fiatal német borbélygyerek volt. Azért tanított egész nap, hogy ihassék, és a borbélygyereket eltartsa. Talán azért nem is feszegette a hatóságok előtt amerikai származását, hogy a gyerektől el ne válasszák.

A tánciskolába is azért járt, hogy fiatal barátjának kedvében járjon. Az egyébként nagyon ostoba, szótlán és félszeg borbélyfiú a tánciskola sajátságos légkörében egészen átváltozott. Nevetett, forgolódott, énekelt. Igazán olyan volt, hogy csak fehér válling, kék blúz s fekete szoknya hiányzott róla, hogy csinos kis német parasztlány legyen belőle. Varvey-nek a tánciskolázás egyáltalában nem tetszett. Barátja és pártfogoltja sokat és odaadóan táncolt másokkal. Ebből azután mindig veszekedés lett, mert az öreg nyelvtanár roppantul féltékenykedett rá.

A tánciskolából azután fokozatosan női iskola lett. Rejtelmes, ördögi, föld alatti barlang, ahol a férfiakat nővé gyúrnák át. A zsebkendők lekerültek a karokról, mert már egyéb titkos jelek árulták el a nőiséget. Zene, ritmus, tánclépések a bujkáló női vonásokat még azokból is kihozták, akik ilyeneket nem is sejtettek magukban. Meg azután a tánciskolákra járó férfiakban is elevenebben dolgozott a vágy, amely ha visszanyomják s erőszakosan akarják elfojtani, visszhangot kezd magának kikaparni a fából, sőt a közömbös, hideg kőből is.

Így fedezte fel a nőiséget egyik noirmoutier-i társunkban a citadella másik arisztokratája, egy fiatal, pápaszemes német báró, aki egyébként nagyon józan, szolid és úri nevelésű fiúnak látszott. De a tánc és zene az ő fejét is elcsavarták. Társunkat, akivel a tánciskolában ismerkedt meg, először vacsorára, ebédre hívta. A báró a 36-os világtól elzárt szobájában lakott egy kis fürkében, éppen Horváth mellett. Horváth, amint Schuler előre megjósolta, már nagyon rosszul érezte magát ezen a helyen. Örömmel kapott tehát a báró ajánlatán, hogy kisebb pénzösszegért cseréljen lakást noirmoutier-i társunkkal.

Mit sem sejtő társunk, aki a bárónál csak tiszta baráti vonzalmat gyanított, s erre szerény polgári szíve nagyon büszke volt, szívesen költözött át az egyik lármás, nagy kazamatából az aránylag csendes, bár levegőtlen 36-osba.

Együttlakásuk eleinte nagyon békésen folyt le. Egész nap olvasgattak, sakkoztak vagy kaszinóztak. Ebédet és vacsorát természetesen már mindig együtt ettek közös fürkéjükben, amelynek gyalulatlan asztalát a báró finom asztalterítővel fedte be, és címeres evőeszközökkel díszítette. Ezeket Drezda mellett lakó özvegy édesanyja küldte vöröskeresztes csomagban, és sűrű küldeményeivel ő gondoskodott róla, hogy szomorú helyzetben lévő fia soha édességekből, finomabb felszerelésekből ki ne fogyjon, s el ne veszítse az érintkezést azzal a magasabb rendű életformával, amelyhez a háború előtt szokva volt.

A báró fényűző, apró dolgaiból valamivel úgyszólván mindennap megajándékozta noirmoutier-i társunkat. Egyszer csinos kis ezüst öngyújtót kapott tőle, azután illatos selyemzsebkendőt, majd briliánsgyűrűt barátságuk emlékére. Egy ízben figyelmeztettem a fiút, amikor a bárótól kapott ajándékokat megmutatta, hogy ennek a sok figyelmességnek kellemetlen háttere is lehet. De naiv barátunk először meg sem értette, mire célzok, azután pedig felháborodással tiltakozott ilyen képtelen gyanúsítás ellen...

Egy éjszaka azután heves szóváltás, majd dulakodás hallatszott ki a báró fürkéjéből. Botrány tört ki a 36-osban, amelynek a vége az lett, hogy gyanútlan noirmoutier-i barátunk felkapta szalmazsákját, s kivitte a 36-osnak sötét folyosóra nyíló ajtaja elé, s az éjszaka többi részét patkányok és egerek molesztálása közben ott töltötte.

Másnap visszaküldte a bárónak minden ajándékát, pársoros levélben felmondta barátságukat, s a szoba egy más helyére költözött, amelyet egy német munkástól már sokkal drágábban kellett megvásárolnia, mint ahogy annak idején a báró Horváthtól kapta a helyet. A szőke német báró szakító levelére kötetet kitevő levéllel válaszolt, amely a leggyöngédebb érzelmekről áradozott, tettét az örültség beszámíthatatlan merényletének bélyegezte, s fogadkozott, hogy soha többé gyöngéd viszonyukat ilyesmivel nem fogja feldúlni.

Noirmoutier-i társunk nem válaszolt a báró levelére. Erre azután délelőtt, délután és este a bárónak mindig új és új színes borítékja feküdt a fiú szalmazsákján, rettenetes, lángoló vallomások, megalázkodó fogadkozások és vészteljes fenyegetések öngyilkossággal vagy közös halállal. Barátunknak helyzete már annyira tűrhetetlen lett, hogy kiköltözködött a 36-osból is, s egész nap bujdokolt szerelmese elől, amennyire az összezártság mellett tehette.

A fiatal báró egész nap leveleket írt, este pedig feldúlt magányosságban a sáncparton sétált, s legveszedelmesebb pontjain a szédületes mélységet méregette nyugtalan, mindenre elszánt tekintettel.

Az ügy végül is nem tragikusan fejeződött be.

A báró egy alkalommal, amikor hűtlen barátjával váratlanul összetalálkozott, hisztériás dührohammal szembeköpte, maga pedig néhány pofon emlékét vitte el boldogtalan szerelmének csattanós befejezésül.

Akkor már a tánciskola rég bezáródott. Mi, komissziótagok tiltottuk el a vállalkozót elfajult üzletének további folytatásától.

Ilyen körülmények között érthető volt, ha a női szerepeket csak feddhetetlen hírű férfiaknak osztottuk ki. A fiatal lányokat egy szép, nagyon komoly gondolkodású német pincér játszta meg, az idősebb női szerepekből pedig vastag hangú, humoros kedélyű társaink, mint Heger, Edouard s a többiek kacagtató karikatúrákat alakítottak.

Az előadások így is tetszettek, mikor azután a dolgok békés rendjén dr. Herz miatt mégiscsak változtatást kellett tennünk.

Dr. Herz az Ile d'Yeu-i citadellában igazán kifogástalanul élt. Lehet, hogy a cseh fiúval ért csalódásait nem tudta még kiheverni. De lehet, hogy noirmoutier-i regénye vágyainak csak véletlen szédülete, eszeveszett kisiklása volt, s azóta visszatért önuralma és idegeinek higgadt rendje. Végre is művelt, intelligens ember volt. Öntudatosan olvashatott lelkében és ismerhette azokat az eszközöket, amelyekkel az eltorzult vágyak hidrafejét le lehet metszeni.

Akárhogy is volt a dolog, dr. Herz Ile d'Yeu-ben nyitott függönyök mellett élt. Szomszédjai, a Stocker testvérek, a paraszti józanságnak és férfiasságnak jellegzetes megtestesülései voltak. Dr. Herz közelségükben beteges vágyakat nem táplálhatott, sőt életmódjuknak ösztönszerű, bölcs higiénijából azt is megtanulhatta, miként kell élni ahhoz, hogy torz ideghangulatok ne legyenek úrrá az emberen. Naponkénti hideg leöntések akármilyen nyirkos megdidergető időben; két-három órás séták, fizikai munka s általában a testnek olyan egészséges kifárasztása, hogy az álom magától jöjjön, ha az ember lehunyja szemét. A három tiroli fiúnak okos életrendjéből valami az elpuhult dr. Herzre is átragadt. Fehér, gömbölyű karja és melle reggelenként pirosan füstölgött a ráöntött féllangyos víztől, eltanulta a gyalulást, fűrészeléset, aprólékos vesződéseggel járó faberakást... Igaz, hogy a reggeli leöntések alatt furcsa, vékony hangon visongott, és puha keblén úgy tette keresztbe két tenyerét, mint a nők, s igaz az is, hogy az asztalos munkából csak a faberakásban vitte valamire, ahol a színes, apró falemezekkel úgy pepecselhetett, mintha hímezett volna; de nála már ennyi férfiasság, ennyi tiszta fizikai élet is elég volt arra, hogy a káros álmodozásról és töprengő semmittevésről leszokjon.

Tehát, ha nem is a legnagyobb megnyugvással, de mégis minden nagyobb aggodalom nélkül fogadhattuk dr. Herz ajánlatát, aki, mikor az 51-esben Soltésszal, Némethel és Schulerrel éppen azon tanácskoztunk, hogy egyik újonnan készített darabunkat milyen szereposztásban adjuk, egyszerre csak hozzánk lépett, és szokott szemlesütései, furcsa, bujkáló mosolygásai kíséretében a következőket mondta:

- Ne haragudjanak, de önkéntelenül is kihallgattam beszélgetésüket. Ha beleegyeznek, én azt a női szerepet szívesen eljátszom...

Egy általunk dramatizált francia novelláról volt szó. Idősebb asszony s fiatal lány szerepelnek benne. A lánynak jegyese minden látszat szerint züllött ember. A darab azzal indul, hogy ez a fiatalember gyilkosság gyanújába keveredik. A lány anyja, akinek a fiatalember apja nagy, boldogtalan szerelme volt, s aki most legalább a gyermekekben szeretné szerelmének megvalósulását látni, egy pillanatig sem akar hinni a fiú bűnösségében. Ügyvédek, rendőrök és bírák, sőt saját lánya kétségbeesett gyanúja ellenére is, a maga finom asszonyi éleslátásával és hősi lelki erejével úgy vezeti a dolgokat, hogy végül is a fiú ártatlansága kiderül. Hiszen nem is csak lánya jegyeséről, hanem nagy szerelmének igazolásáról is van szó. Annak az embernek fia nem lehet bűnös!...

Ennek az asszonyszerepnek megjátszásában feltétlenül lélekábrázolásra volt szükség. Féltünk, hogy Heger elrontja a darab hatását...

Dr. Herzcel mindjárt próbát tettünk. Szerepét csak halkán, félfejhangon olvasta, de hangját nem vékonyította el. Előadása így kitűnő volt. A női hang illúzióját a maga teljességében adta, anélkül, hogy tudatos utánzásához kellett volna folyamodnia. Dr. Herz azonkívül tudta, mit hogyan kell megjátszania. A múltba visszakisértő szerelem, a gyermekeiért aggódó anya, a nyugtalankodó, rossz sejtelmektől gyötrődő, majd egy boldog kiáltásban megkönnyebbülő és győzedelmeskedő asszonyi szív kifejezésére mind volt hangja, gesztusa, sőt arcjátéka is.

Különös képességét minden próba új oldalról mutatta be. Mikor saját szerepét már kidolgozta, hozzálátott, hogy másik „nőtársának”, a fiatal német pincérnek alakítását is, amennyire a fiú ügyetlensége és nehéz felfogóképessége engedte, tökéletesebbé tegye. Egészen sajátos benyomást keltett, mikor ezeken a jelmez nélküli próbákon a két nadrágos férfi anya és leánygyermek egymás iránt való vonzalmát, bizalmas beszélgetéseit, drámai kétségbeesését elevenítette meg. Dr. Herz azt is megmagyarázta a fiúnak, hogyan kell fiatal lány módjára mellé térdepelni, őt megölelni, kérlelni, édesgetni vagy a fájdalmat előtte kiönteni. A fiatal lány nem térdepel le egyszerűen, hanem térdre esik, mégis ezt a zuhanást könnyedén csinálja. Beszélgetés közben keze egy pillanatra sem nyugszik. Hol simogatja anyját, hol ruhája egy fodrával játszik, hol saját haját igazgatja, mind a két kezét hátulról felnyújtva úgy, hogy karjai a lant vonalának kecsességét veszik fel... Elképzelhető, hogy a német pincérnek mennyi mindent kellett megtanulnia!...

Dr. Herz időt nem sajnált, a fiúval úgyszólván egész nap együtt volt. Úgy, hogy amitől tartottunk, hamar be is következett, a német pincér lassanként a hűtlen cseh fiú helyébe lépett. Kétkedéssel, csüggedt hitetlenséggel, a nagy csalódásnak fájdalmas melankóliájával, de dr. Herz mégiscsak újra veszedelmes játékba vitte szívét s a noirmoutier-i függöny mögé való elzárkózások, a hosszú együttolvasások, sőt a fiúra való stoppolás, varrogatás és minden, már kezdődött előlről.

A bajban benne voltunk, mielőtt jóformán észrevettük volna. Az előadásra való készülések izgalma mindnyájunkat nagyon lefoglalt. „Az asszonyi szív” már díszletekkel, ruhákkal és a szereplők játékával együtt teljesen „lábon” volt, amikor Schuler a felfedezést tette, hogy a két „nő” egymásba szeretett. Az előadást nem lehetett felfüggeszteni. Egy csomó „pénz” feküdt benne, a citadella lakói szokatlan érdeklődést mutattak, s az első előadásra a jegyek már el is keltek.

A kedélyes, mindig jóhumorú Schulert sohasem láttam ilyen dühösnek, mint mikor a titok nyomára jött. Szitkozódott, káromkodott, sőt, egy előadás után elővette a német pincért, s úgy lekorholta, mintha igazi színházi igazgató lett volna. A gyerek borzalmasan sírni kezdett. Esküdözött ártatlanságára, s fogadkozott, hogy ezentúl még a látszatot is kerülni fogja. Kicsit csodálkoztunk, hogy Schuler miért a pincérfiút szidja össze, mikor az egész dologban nyilvánvalóan ő volt az ártatlanabb...

Eljött az előadás napja, s a színpadon megnyilatkozó reveláció azután egy csapásra megoldott minden bajt és nehézséget. Hiába csuktak a föld alá, hiába őriztek katonák, a nő megjelent életünk színpadán, és kiszámíthatatlan hatást keltett.

Dr. Herz úgy öltözködött, mint valóságos színésznő. A kantinosné útján a kikötőből női haját szereztetett, s abból borbély fogolytársainknak két parókát kellett készíteniük. Egyiket maga, másikat lánya számára. Púdert, arcfestéket, sőt parfümöt is használt. Teljesen nőiesen öltözködött fel, s így készítette ki a pincért is. A derék Nagy Zsiga és Farkas, akik az öltözködéskor segítettek, elámulva nézték, hogy a púder- és illatfelhőben a két nő miként igazítja magán a parókát, hogy tűzdeli fel a ruhát, milyen gyakorlottsággal festi ajkát és szemöldökét. Dr. Herz fekete ruhát hordott, lágyított kartonlapból készített nehéz, krémszínű csipkével díszítve. A német pincéren világoskék ruha volt, csipője körül szalaggal. Minden ruhájuk és díszük a

legolcsóbb bélésanyagból készült. Mégis kitűnően mutatott. Nemcsak ők, akik hordták, hanem a női szabók is remekeltek.

A színpadon egyszerű megjelenésük is nyílt tapsot váltott ki. Ez a taps, amely erős volt már a lány megjelenésénél is, valósággal tomboló viharra változott, amikor dr. Herz először lépett a színpadra.

Tökéletes nő volt minden mozdulatában, minden szavában. Az előadás folyamán azután megmutatta azt is, hogy nemcsak nő, hanem igazi művésznő is.

Alakítása valóban csodaszámba ment. Az első pillanattól fogva elfelejtettük, hogy férfi, és művészi szuggesztíójának mindvégig rabjai lettünk. Honnan támadt fel, a természetnek milyen titkos útjain jött ez a teljes sugárzású, elragadó nőiség? Meghatva, könnyfátyolos szemmel hallgattuk tépelődéseit, szívdobogva lestük, miként hámozza ki az igazságot, s mikor a nagy jelenetben az ártatlanul gyanúsított fiú megjelenik, s ő kitárt karokkal elébe menve, fölszabadult ujjongással kiáltja: „Fiam!”, az egész nézőtér sírva fakadt...

Dr. Herznek helyzete a citadellában ez után az előadás után teljesen megváltozott. Mindenki róla beszélt, mindenki őt bámulta. A kis német fiúval mindinkább elmélyülő viszonyát többé gúnyosan nem emlegették. Neki szabad volt bármit csinálnia. Első sikereit követte azután a többi. Áprilisig még négy-öt darabban lépett fel. Játzott öregasszony és fiatal lány szerepeket, sőt egyszer, mint nő, „fiúszerepet” is vállalt a színpadon, s el tudta hitetni, hogy nő az, aki a fiúszerepet játssza.

Úgy élt közöttünk, mint ünnevelt primadonna. Nőiségének dicsfénye akkor is kísérté már, ha rendes kopott, rozsdásbarna felöltője, foltozott, tanárosan kipúposodó nadrágja, facipője, kék munkásszvettere és szemüveges, gyér hajjal fedett petyhüdt bőré mindennapi férfiarca is volt rajta. De nőiességét most már ilyenkor is szabadabban merte kifejezni. Odaadó, puha, gyöngéd volt, mosolyában, kutatva néző, kötekedő szemében és gazdagon felszerelt hangjában, visszataszító férfiarclárvája ellenére is, megejtő, titokzatos kacérság bujkált.

Reggel és este tisztelőinek egész serege vette körül fekvőhelyét. Mindennapos vendége lett Schuler és az egész színházi igazgatóság. Társaságot vitt. Teát, feketekávéát szolgált fel, s ebben a szörnyű piszkos kazamatában, pusztán a belőle kisugárzó teljes skálájú nőiséggel el tudta érni, hogy szalon, „nagyvilági élet” támadt körülötte, amelyben volt kiért csillogni, volt kinek kegyéért versenyezni. Ha az ember néha ebből a beteges kazamata szédületből a valóságra riadt, úgy tűnt fel ez a mosolyt és kegyet osztogató „háziasszony”, mint valami leírhatatlan különösségű - Mme Sévigné¹⁵³-kísértet.

2

Dr. Herznek vendégei között én is sűrűn megfordultam. Álláspontom vele szemben, amióta férfilényébe szorult nőiségével a legmegrázóbb esztétikai gyönyörűségeken vitt keresztül, lényegesen megváltozott. A többi esetek továbbra sem érdekeltek, s inkább undorral töltöttek el. Azok, akik kényszerű elzártságukban föld alatti patkányszerelmüket üzték, részint rajtuk kívül álló patológikus rendeltetéseknek engedelmességek, részint sajnálatra méltó szerencsétlenek voltak, akiket bilincsbe vert vágyaik ragadtak beteges bódulatokba. Mindenesetre lehetetlen volt észre nem vennem szerelmi történeteikben Stendhal egy megjegyzésének helyességét, aki a *Szerelemről* szóló művében azt írja, hogy az érzelmek annál könnyebben válhatnak

---

¹⁵³ Sévigné, Mme de (1626-1696). Francia író. Művészi értékű leveleiben a XIV. Lajos korabeli udvari, társadalmi, politikai és irodalmi életéről festett érzékletes képet.

szenvedéllyé, minél több akadályt kell leküzdeniük. Valóban, milyen áthidalhatatlan távolságot kellett például a szegény, szőke báró elkínzott képzeletének befutnia, amíg szerelmi eszményét egy jelentéktelen, cseppet sem tetszetős másik férfiemberben találta meg. Az ilyen, magát béklyóiból kitépő képzeletnél nem lehet csodálkozni, ha rohamában egészen a földreboruló rajongásig, a megsemmisülés, az öngyilkosság örvényéig száguld.

Dr. Herzet más szemmel kellett néznom. Benne a nőiség, az a Shakespeare szerint minden hitványságot magába egyesítő „woman’s part”, a maga eltévelyedései mellett nagyfokú tehetséget is jelentett. És itt nem arra a kifinomodott esztétikai szemléletre gondolok, amely a görögök óta egyes kiválasztott férfiak nem természetes hajlamait kísérni szokta. Nem műveltség, nem árnyalatokban gazdag művészi éleslátás volt ez dr. Herznél, hanem valamely belső, ösztöneiben gyökerező egészen más természetű többlet, mint ami tanulással, gondolkodással elsajátítható volna. Erre még soha nem gondoltam, hogy férfiban olyan természetű női terheltség is lehet, amely azt a férfit nem fokozza le, hanem meglévő képességeinek új érvényesülést nyit.

Ile d’Yeu-i tartózkodásom alatt már rég végbement bennem az a folyamat, hogy a nő összegező képe, szóval az a benyomásom, amelyet egyes nők férfiakra tesznek, szerteporladt valamelyes általános nőiséggé, női atomokká, amelyeket minthogy a valóságos női egyéniségek paravánjai többé utamat nem állták, minden másban is, tehát nemcsak a nőben, fel tudtam fedezni. Ezzel az éles elemzőképességgel felruházva, ami bizonyára szintén a rendes élettől való elzártásnak egyik tünete, most már valóságos tanulmánytárgyat alkottam dr. Herzből, akinek minden szavát, minden mozdulatát élénken megfigyeltem.

Furcsa dolgokra jöttem így rá, amelyeket jellegzetes női tulajdonságoknak ismertem fel, s jellemző, hogy ezeket nem nőn, hanem férfin vettem észre először, és csak azután veztettem vissza, s mintegy igazoltattam azokkal az emlékeimmel, amelyek abból az időből maradtak, amikor még a nő nem nőiség, hanem nő volt számomra.

Említettem már, hogy dr. Herz, ha varrt, gyűszűt húzott, a cérnaszálat fogaival harapdálta el, és a varrást éppen olyan mozdulattal simíttatta el, mint valami nő. Mondjuk, hogy ezek a vonások férfiszabóknál is fellelhetők, bár ha a varró férfiak ugyanezeket a mozdulatokat is végzik, sohasem kísérik azzal az arcminimikával, mint a nők s mint ahogy dr. Herz is tette. A nőknél a varrás, hímzés, stoppolás, különösen férfiak előtt, legtöbbször ürügy, amely mögé gondolataikat rejtik, s amelyeket gyakran arra használnak fel, hogy mögüle kikacérkodjanak a férfit, vagy valamely belső titokzatos önmagukba mélyülés képét elevenítsék meg, amely könnyen sejtethet mindent, amikor szólnia nem kell. Dr. Herznél ez a női vízió teljes mértékben kibontakozott.

Más apró jeleket is észrevettem nála. Szűk nyakú üvegből például nem tudott inni, mert az üveg nyakát egyszerre dugta szájába úgy, hogy a levegőnek nem adott helyet, ami által a víz szép lassan kicsoroghatott volna. Eszembe jutott, hogy egy kolozsvári Hója-kiránduláson mennyit nevettünk egy szép fiatal lányon, aki a bort nem tudta a literes üvegből inni, mert ugyanúgy vette szájához, mint dr. Herz. Magyarázata ennek csak az lehetett, hogy az ösztönös női gondolat szerint, az üvegből annál több italnak kell folynia, mennél inkább szájába veszi az üveg nyakát. Míg a férfiúi geometriai gondolkodásmód tisztában van vele, hogy a kissé ferdén tartott üvegből, ha a levegőnek helyet hagy, a folyadék könnyebben és bővebben csoroghat ki.

Ugyanezzel a női észjárással gyújtotta meg cigarettáját dr. Herz, amelyet egyébként mindig idegenül tartott szájában, és szinte ijedezve figyelte, hogy füst jön ki belőle, ami szintén nőies vonás volt benne. A cigarettát dr. Herz egyenesen beletolta a gyufa lángjába, azt hívén, hogy így jobban meggyullad, s nem a szélénél és fokozatosan engedte tüzet fogni, ami a rágyújtás szintén férfias, ha akarjuk: geometriai ésszel kiszámított módja.

Azt mondhatná valaki, hogy mindez kicsinyesség. De nem csupán ennyi volt az, ami e furcsa férfilénynek egyéniségében megragadta figyelmemet. És különben is, mikor ezeket az apró észrevételeket s a belőlük levont következtetéseket is lejegyzem, pillanatig sem gondolok arra, hogy valamilyen egészen új vagy örök érvényű lélektani tünetet állapítok meg. Lehet, hogy az egész csak a magam lélekállapotának sajátos megnyilvánulása volt, s akkor mindent, amit elmondok, csupán ebből a szempontból kell tekinteni.

Dr. Herz első színpadi sikereitől kezdve mind szabadabban és mind észrevehetőbben fejezte ki szavaival, egész modorával a benne végbemenő titokzatos változást. Lehet, hogy ebben mi is hibásak voltunk. Önkéntelenül s a gúny leghalványabb célzatossága nélkül úgy viselkedtünk vele szemben, mint ahogy férfiak nőkkel szemben viselkednek. Még olyan kimondott férfiak, mint Däumling és Nagel professzorok is, meghajoltak előtte, bókoltak, s olyan térre vitték a társalgást, ami nők és férfiak között szokás: „Milyen jó színben van!” „Hogy aludt, mit álmodott?” „Mostanában nagyon sokat foglalkozik magával ez a Schuler!” és így tovább.

Dr. Herz a világ legtermészetesebb módján illeszkedett be ebbe az állandó női szerepbe. Valóságos háziasszony volt, aki sugárzó szemmel szolgálta fel a teát vendégeinek. Mindenkiel szemben figyelmes és gyöngéd volt. Viszont egyeseket néha maga mellé vont, s félóráig benső, mindenről megfeledkező társalgásba merült, amivel a többieket határozottan féltékennyé tette. Tele volt asszonyi ösztönösséggel és rejtélyességgel. A körülöttünk lévő dolgokat s életet olyan oldalaival tudta megvilágítani, ami nekünk eszünkbe sem jutott volna. A látása teljesen intuitív, személyekre és dolgokra vonatkozó volt. Az adminisztrátort például nem fogalomnak tekintette, mint mi mindnyájan, hanem férfinak, akiből kiérezte hibáit és gyengéit, s egy alkalommal tanácsára jelentős engedményt tudtunk tőle kicsikarni, csupán azzal, hogy nem jogainkat hangsúlyoztuk, mint annyiszor, hanem hiúságánál fogtuk meg...

Abban az időben sokat foglalkoztam Bergsonnal s azzal a meghatározással, amelyet az ösztönről és az intelligenciáról ad. Bergson szerint az ember fejlődésében nagyon elszakadt az ösztöntől, amely a maga vak állapotában az állatoké maradt, míg az ember majdnem teljesen intelligenciává tisztult, s ösztönös megérzéseihez csak kivételes pillanatokban tér vissza, mint például a művészek és zsenik intuitív állapotukban, amikor az ösztönnek és intelligenciának magasabb rendű harmóniája áll elő.

Nem tudtam megszabadulni a gondolattól, hogy az emberi lélek szövetének két alapfonalát: az ösztönt és az intelligenciát ne valamilyen elvont értelemben megfogalmazott nőiségben és férfiségben keressem. A nőiség rám nézve már úgyis tiszta elvontság volt. És ez a fogalom teljesen egybehangzott a Bergson-féle ösztön-meghatározással, míg az intelligencia értelmezése az általam elképzelt férfiséggel esett össze.

Emlékszem megfigyelésemre, amelyet egy nőtény és hím kutyán tettem. Az egyik bástyaudvarra, ahol Däumlingék fabódéja állott, s ahová a tavaszi hónapokban mi is feljártunk, a föld alatti folyosó végén elhelyezett kis létrán kellett felmászni. A citadella konyhájának két kiskutyája is követett néha ide bennünket. A létránál azonban megálltak, s vágyakozó vonítással kísérték mozdulatainkat, amint a létrán felmáshztunk, s a bástyaudvar ajtaján át eltűntünk szemük elől. Egyszer kenyérdarabot tartottam kezemben, s mikor a kutyák a létránál lenn-maradtak, az ajtónyílásból mutattam nekik a kenyeret, s hívtam fel őket. A létra mindössze nyolc-tíz fokból állott. A kutyák ugatva, farkcsóválva szaglászta körül a létrát, majd az idősebbik anyakutya egyszerre csak kétségbeesett lendülettel nekiugrott a létrának, és sóvárgó szemével folyton a kenyérdarabot célozva, felkúszott a létrán, anélkül, hogy ennek egy fokát is érintette volna. A másik, kicsi hím kutya kétségbeesve nézte társa hősi műveletét. Egész testében remegett, lábával kaparta a földet, s keservesen vonított. Látszott, hogy az élet nagy probléma elé állítja, s neki ki kell kínlódnia magából a módot, amivel a feladatot megoldhatja. Végre is rászánta magát. Felugrott az első fokra, s ott behúzott farokkal, remegő tagokkal kis

pihenőt tartott. Majd következett a második, harmadik fok, s végül is fokról fokra ugorva felérkezett az ajtónyílásig... Ezt a kísérletet azután többször megismételtem. A nőtény kutya mindig egy lendülettel, szinte érthetetlen módon kúszott fel, a kicsi kutya pedig fokokra aprózva tette meg az utat.

Íme, az ösztön és az intelligencia a maga kezdetleges állapotában! A tagoltság tehát az állatoknál is megvan s mégpedig sajátságos módon nemhez kötve úgy, hogy a nőtény őrzi az ösztönt, s a hím folyamodik az intelligenciához. Tudtam, hogy a két alap-életszemléletnek megosztódottsága az állatoknál sem lehet általános érvényű, minthogy az embereknél sem az. Nőiségek és férfiségek, vagy ha akarom, ösztönszerűségek és értelmiségek elkeveredve jelentkeznek az embereknél, s jellemző vonásaikat csak az elvontságok képzeletbeli síkján állapíthatjuk meg. Így van ez az állatoknál is, de a két kutya esete világosan mutatta, hogy amint az embert sem lehet csak az értelmiség gyűrűjébe szorítani, úgy az állatok sem határozhatók meg tisztán az ösztönösség törvényeivel.

A kutyák véletlen példája csak megerősített abban a meggyőződésben, hogy az ösztönös s bizonyos mértékig intuitív élet az ember fejlődésében nem maradt le azoknál a határoknál, amelyeken túl az intelligencia következett, hanem a nőiség magával hozta teljességében, mint az intelligenciává tisztult férfiség ugyanolyan jelentőségű, kiegészítő értékét. A nőiség a tiszta ösztön, a férfiség a tiszta intelligencia, s hogy sem az ösztön, sem az intelligencia hiánytalanul nem ismerhető fel bennünk, az megérthető abból, hogy többé már a nőiség és a férfiség elosztódása sem szorítható a nemek határai közé.

Bergson, bizonyára Schopenhauer hatása alatt, az emberi lélek legnagyobb és legboldogabb szolgáltatásának a művészek intuitív állapotát tartja, amikor az ösztönös megérzések az intelligenciával körülbelül egyforma méretekben keveredhetnek el. De nem boldogabb és emberfelettien harmonikusabb állapot-e a szerelem, amelynek titokzatos megnyugtatója éppen abban van, hogy a nőiségnek felfogott ösztön és a férfiség intelligenciája végre újra egyesülhet s ezzel az egyesüléssel a teljes emberképnek paradicsombeli, hiánytalanul boldog harmóniáját hozza vissza? Ez a boldogság nagyobb és feltétlenebb, mint művészek és zsenik intuitív állapota, amely szintén az ösztön és intelligencia rendkívüli találkozása, de mindig kétségekkel és gyötrelemekkel jár, ami a kölcsönös szerelemnél nem fordul elő. De az ösztön és az értelem külön magyarázatát elfogadva, vajon a művész intuitív lelkiállapota is nem inkább a nőiségnek és a férfiségnek sajátságos, rejtélyesebb összeolvadása, amely fájdalmait azért hozza, amiért ez az összeolvadás természetellenes módon egy férfilényben megy végbe?...

Dr. Herzcel lassanként bizalmas ismeretségbe kerültem. Beszélt életéről, családjáról, elmondta, hogy hét nőtestvére van s ő a nyolcadik gyermek, aki végre szülei hő kívánságát váltotta be, és fiú lett. De a fogság alatt benne is felmerült a kérdés, hogy lényegében ő is vajon nemcsak annak a nőiségnek folytatása, aminek létrehozására, úgy látszik, szülei szerelme rendeltette volt, és csak egészen jelentéktelen fiziológiai külsőségek minősítették férfivá? Az osztrák tanár művelt, gondolkodó ember volt. Maga is elemezte a rajta végbe-menő változást. Őszintén bevallotta, hogy amióta lényének rejtett vonásai szabadon kiélhetik magukat, sokkal nyugodtabb. Azelőtt sohasem gondolt ilyesmire. Fiúk s később férfiak között élte rendes életét, s ha nyugtalan volt, sokszor melankolikus, ezt idegességének tulajdonította. Első eszméltetője a cseh fiú volt, akivel való egész barátságát őszintén elmondta. A női szerepek játszása azután lelki egyensúlyát hozta vissza, amelyet gyerekkora óta teljesen elveszített.

Dr. Herz egyénisége nyilvánvalóvá tette előttem, hogy férfiak nemcsak alsóbbrendű, hanem bizonyos tekintetben magasabbrendű nőiséget is örökölhetnek, aminek az emberiségre nézve jelentős következményei is lehetnek. Így jutott eszembe, hogy az életadó zseninek rendkívüli

képességei is vajon nem foghatók-e fel, mint az öröklés útján férfiba tévedt anyai ösztönök? Igen nyers megfogalmazás volna azt mondani, hogy férfiak anyai méhet örökölhettek. De valamely fiziológiai és nemcsak lelki öröklöttségre feltétlenül lehet gondolni, amely azután a zseniben a természetes életadás folyamatát a fiziológiai korlátozottság miatt tisztán képzeleti vagy szellemi életadássá változtatja át.

Művésznőkről mint metaforáról, beszéltek azelőtt is. Az én szememben azonban ez valóságnak tűnt fel. A zseni lényének a férfitől örökölt nőiségnek azt a részét gondoltam, amelyet általánosságban anyaságnak nevezhetünk, s amelyet nemcsak lélektanilag lehet kimutatni a zseni alkotó lélekállapotában és műveiben, hanem talán fiziológiailag is egyéniségében.

A fogságban kezembe kerülhető írói alkotásokban megdöbbentő adatokat találtam, ami ezt a feltevést igazolhatta. Különösen idegesebb, nyugtalanabb íróknak feljegyzéseiben egyes nagyobb műveik megírása előtt a „terhességnek” ugyanazokat a tüneteit lehet megtalálni, mint az anyáknál. Kleist feljegyzéseiből erre sok példát tudnék felhozni.

Lassanként ez a gondolat rögeszmémé vált. Hiszen bizonyára olyan fogoly rögeszme is volt, s nem is azért írom itt le, hogy valami felfedezés igényével lépjek fel, hanem csak éppen fel akarom vázolni egy gondolat útját, amely minden tudományos eszköz nélkül, a fogsági teljes elzárkózottságban is ki tudott épülni, s megdönthetetlen bizonyosságnak látszott.

Amennyire tehettem, a rendelkezésemre álló életrajzokból utánanéztem művészek és zsenik családjánál annak, található-e szüleik, ősük között asszonyoknál megnyilatkozó olyan felfokozott beteges nőiség, amelynek a leszármazott fiúkba való eltévelyedése föltehető volna. Természetesen mindenütt találtam egzaltált vagy hisztériás anyákat, nagyanyákat. Ami valójában nem sokat jelent, de mégis a tételt erősíteni látszott. Gondoltam arra is, hogy igazságomat más körülmény is támogatja. Valóságos zsenit a nők között nem ismer a világkultúra, s ennek oka is az lehet, hogy a zseni alapja a férfiba tévedt anyaság, ami viszont nőknél lelki bonyodalmat nem okozhat, mert csak természetes.

Ez az érv kényszerített arra, hogy vizsgáljam, mit nevezhetünk az igazi zseni művének vagy általában zseniális lélekállapotnak? Tudtam, hogy az anyaság és a képzelet között rejtett összefüggések vannak. Valami, ami az anya képzeletét felizgatja, módosulást idézhet elő a méhében lévő gyermekben. Ebből a feltevésből kiindulva a férfi anya és képzelete között is organikus kapcsolatoknak kell lenniük, tehát a zseninek műveiben elénk táruló képzeletéből vissza lehet következtetni férfi-anyasága állapotára.

A képzeletet a zseni ellenőrizhető anyaméhének fogtam fel, amely az életjelenségektől megtermékenyül, s belső organikus munka útján ebből új szelleméletet hoz létre. Ez a szellem-lény: lehet új gondolat (két létező elem új összekapcsolása), új élőlény, a természetnek hangban, színben vagy formában való új látomása. Minden művészt rajta lehet kapni, mikor alkot organikusan, s mikor másolja csak magát vagy másokat.

A képzelet áldottsága természetesen nem a megalkotás pillanataira szorítkozik. A művész mindig áldott állapotban van, s álmának megrögzítésében vagy kifejezésében csak annyi a művészi, amennyi ebből az áldottságból önkéntelenül átszivárog. Amikor világra hozza gyermekét, a mű már készen van benne, s világrahozását az alkotásnak külső lefolyása csak könnyítheti vagy nehezítheti, de lényegében nem befolyásolja.

A megalkotott műből azonban sokszor vissza lehet állítani az alkotó áldottságát s azt a belső összelelkezést, ami az életjelenség s a zseni képzelete között lefolyt. Ilyen szempontból sokszor áttanulmányoztam az Ile d'Yeu-i citadellában kapható remekműveket vagy ismert világirodalmi termékeket, s a végén már majdnem csalahatatlán biztonsággal meg tudtam állapítani egy műben azt, ami az ihlet vagy ami egyszerűen írómesterségi technika terméke.

Ha elméletemben kételkedtem, mint élő bizonyosság ott volt előttem dr. Herz, akinek nemcsak lelkén, hanem testén is mind győzedelmesebben bontakozott ki a titokzatos nőiség. Ha ránéztem erre a csúnya, kopasz, krumpliorrú, cvikkeres férfira, ha szemügyre vettem olcsó rongydarabokkal díszített, szalmazsákos, sötét fekvőhelyét, ha számba vettem környezetét: a Schneider-Kilár-féle kávé mérés előtt tolongó rongyos, vad alakokat; az egész füstös, nyirkos, riasztó kazamatát, s elgondoltam, hogy mégis, mindennek ellenére ennek a férfinak kietlen szalmazsákjához reggelenként bókokkal, szemük ragyogásával úgy közelednek a férfiak, mintha primadonna vagy királynő illatos, mennyezetes ágyához lépnének, délután és este úgy veszik át tőle a családi, bensőséges társasélet morzsáit, mintha gyönyörű képek között, hatalmas bőrkarosszékekben, zongora ezüstös hangja mellett úri szalonok életét élnék, kételkedhettem a rejtett nőiség hatalmában és legyőzhetetlen erejében, amely a természettel összejátszva börtönök kőfalain is be tud lopózkodni, rongyokból bársonyt, bűzből illatot, árnyékvilágból ragyogó életteljességet alakít, s mindeneken áttörve örökre csak álmokra csábít, meghódít és kishitű férfimorálunkon győzelmet arat?...

3

Március végén dr. Herz születésnapját a színházi „igazgatóság” alkalmul használta fel arra, hogy a színház belső emberei számára ünnepi vacsorát rendezzen.

A „szezonzár” akkor már úgyis vége felé közeledett. A természet kezdte már a maga nagy tavaszi színjátékát a citadella körüli erdőben megrendezni, színek ragyogtak fel, illatok tévedtek hozzánk, ilyenkor a föld alatti penészhelyiségekben még színdarabok kedvéért sem szívesen tartózkodtunk.

Az előadások anyagi vezetése teljesen Engelsdorfer Rudi kezében központosult. Ez a sápadt, de testben megerősödött osztrák pincér, aki súlyos balesete után úgy került a fogságba, hogy alig állt a lábán, azóta kitűnő és fáradhatatlan üzletembernek bizonyult. Ha valamit rendezni kellett, mindig hozzá folyamodtak. A színháznak is ő lett anyagi vezetője, s hogy az üzletre nem fizetett rá, bizonyította, hogy a Herz tiszteletére készülő lakomának összes költségeit maga vállalta.

A színház vezetésében jelentős szerepet játszott Soltész is. Kedves, előzékeny és a nehéz viszonyok között is mindig leleményes tanárkollégám valóságos színházdirektori zseninek mutatkozott. Azt mondta, hogy gyakorlati tudását még a szentesi műkedvelő előadások rendezésében szerezte. Ha valamire a színháznak szüksége volt, ő találta ki mindig, honnan lehet elővarázsolni. Színdarabokat dolgozott át, sőt maga is írt egyet, s ha kellett, felcsapott színésznek minden szerepben, még a női szerepekben is: Most is Engelsdorfer Rudival ők választották ki s rendezték be a helyiséget, ahol esti kürtszó után, az örök figyelmének kijátszásával, a titkos bankettet tartottuk.

Valóságos csoda volt, hogy ebből az elhagyatott pincehelyiségből, amelybe a Däumlingék bátyájára vezető föld alatti folyosóról lehetett jutni, Rudi áldozatkészsége és Soltész találékonysága milyen barátságos, bensőséges helyet teremtett. A színes lámpák fényében, a fehér terítővel fedett asztalnál, gőzölgő ételek és borospalackok között azt hittük volna, hogy előkelő étkezőben ülünk, ha lábunkat az asztal alatt átcikázó patkányok elől minduntalan nem kellett volna felkapkodnunk, s ha háromszor nem esett volna meg, hogy a folyosón leselkedő inspekciós társunk vészjelére a lámpákat ki kellett oltanunk, amikor mint sötét rémkép, szembe nézett velünk a pince igazi arca, s ételeink ellen a patkányok csoportosan rendeztek támadást.

A vacsorán részt vett mindenki, akinek a színház körül bármi szerep jutott. Ott voltak a zenészek: Horváth, Crombeck, Fritz, Hintze és Poss. Nagy Zsiga kettős minőségben, mint nőiszabó és mint zenész is. A muzsikások halkan bécsi valcereket, magyar nótákat pengettek.

Az asztalfőn ült dr. Herz női estélyi ruhában. Ehhez a veszedelmes ötlethez Engelsdorfer Rudi ragaszkodott. Az „illúzió” először lépett érintkezésbe velünk magánéletünkben. A benyomás, amelyet így ránk tett, még nekünk is különös és megrázó volt, akik pedig a kulisszák mögött annyiszor láttuk közelről ezt a sajátságos női jelmezes jelenséget.

Dr. Herz egész este a jó ízlés határain belül maradt. Sőt több is volt. Nemcsak ízlésünket nem bántotta, hanem a lényéből kiáradó gyöngéd, figyelmes nőiséggel szinte álomszerű hangulatot teremtett köztünk. Nem hittük, hogy ez valóság lehet. Hogy ez az illatos, szellemes, fényűzően szép nő valóban köztünk ül. Asztalunknál ültek a díszletrendezők is. Eckert, egy kistermetű osztrák cukrászsegéd, akit kezdettől fogva az Ile d’Yeu-i németekkel együtt internáltak, és Tauber, a darabos osztrák mészárossegéd. Ezek egész este csak az asztalfőn ülő, estélyi ruhás hölgyet bámulták, s úgyszólván enni sem tudtak. A két derék színházi borbélynak, Wachsmannak és Wildnernek sem volt zavarodottsága kisebb, pedig a tünemény kopasz fejére ők illesztették a parókát.

De szokatlan, szinte ünnepi elfogódottság uralkodott Soltészen, Némethen, Schuleren, Hegeren is, s a mindig gavallér Dudás, aki mint a színház intendánsa jelent meg a vacsorán, a hölgy jobbján olyan udvarlóí hódolatot fejtett ki, mintha legalábbis bácskai milliomoslánnyal mellettsült volna.

Dr. Herz nem szerepet játszott, hanem önmagát adta. Talán ez az önkéntelenül megérzett természetesség és közvetlenség parancsolt a foglyoknak máskor a bor hatása alatt hamar felengedő, sokszor cseppet sem szalonképes jókedvébe ezúttal mérsékletet s valamely kedves, meleg férfiszemérmétséget.

Mindenkin féltve őrzött „szabadulási” ruhája volt, s mindenki átengedte magát az örült ábrándképnek, hogy valahol boldog országban szabad és előkelő emberekkel vacsorázik kivételesen szép nő társaságában. Ennek a képnek színe, ragyogása nemcsak kívülről, a szokatlanul feldíszített és kivilágított helyiségből jött, hanem még inkább belülről, az elgyötört lelkek sóvárgásának reflektorfényéből. Amikor az arrafelé köröző őrző miatt minden fényt ki kellett oltani, az egész hirtelen úgy foszlott a sötétségbe, mint gyönyörű álomkép. De a fény visszatért megint, s most már inkább az újra ismétlődő sötétségeket tartottuk gyöttrő álom játéknak, amely pillanatokra elsötétíti képzeletünk előtt a túlságosan szép, valóságos életet.

Az oly sok boldog ember között szerencsétlennek talán csak a fiatal, szép német pincér érezte magát. Valahol az asztal végén ült, senki sem törődött vele. Bizonyára fájt egyszerű lelkének, hogy pártfogó barátját annyi ünnepléssel és fénnel veszik körül, s ebből rá kis sugár sem esik. Kedves, szinte szánalomra méltó volt ez a kis duzzogó fiú, aki egyszerű lelkével valószínűleg azt sem tudta felfogni, hogy mi fáj neki, s milyen sérelem éri.

Már jóval éjfél után a hangulat magasabbra szállott. Az asztal rendje megbomlott. A zenészek mertek hangosabban játszani, s voltak, akik énekeltek is. A bécsi muzsika, Fritz bánatos dalai némi melankóliát keverték el a hangulatban. De a vacsorázók önáltatása olyan erős volt, hogy senki sem keseredett el. A melankóliát is csak úgy fogták fel, mint ennek a csodálatos hangulatú éjszakának egyik kedves, merengésre csábító ízét.

Talán csak a fiatal német pincér keserősége és feje hanyatlott mélyebbre. Valószínűleg így lehetett, mert egyszer csak dr. Herz, aki körül Schuler és Dudás ültek ostromló, de gyöngéd udvarlással, egyszerre csak átnézett a kis német pincérre, mélyen, sugárzó szemekkel, s kezével alig észrevehetően intett, hogy jöjjön közelebb hozzá.

Különösen Schuler nem szívesen vette, hogy a kis német fiú minden különösebb engedelmérés nélkül közé és dr. Herz közé tolakodott. A társalgás rögtön vontatottabbá lett. Dudás átpártolt a zenészekhez, s a ború a kis német pincér arcáról Schuleréra költözött. Egy pillanatban azután dr. Herz fehér, gömbölyű keze szórakozottan a német pincérnek asztalra tett piros kezére tévedt. Schuler sápadtan emelkedett fel, és székeket döntve maga körül, kitámolygott a helyiségből. Azt hitték, részeg. Senki sem törődött vele. A hangulat különben is magasra szállt. Horváthék azt az operettet játszták, amiben dr. Herz mint férfi lépett fel. Dr. Herz egy pillanatig zavart pirulással nézett Schuler után, azután ajkába harapott, és csak azért sem vette le kezét a fiú kezéről. A muzikusok neki húzták, s ő a szabad kezében levő kicsi, parfümös zsebkendővel a zene ütemére cirógatva húzott végig a német pincérgyerek kigyúlt, bamba arcán...

Körülbelül egy óra múlva én is távoztam. Nem bírtam a füstöt és a fülledt levegőt. Elbúcsúztam Némethtől és Soltésztól, s észrevétlenül bújtam ki a pince félig beomlott, sötét kijáratán.

Kint a folyosón, a bástyaudvar nyílásán át beszűrődő éjszakai fényben, Schuler testes alakjának körvonalait vettem észre. Német barátom a nyílás alatt elhúzódó, alacsonyabb támasztékfalra borulva zokogott.

Ez a kétségbeesett férfisírás a hallgató éjszakában megborzongatott. Az előző jelenetből sejtettem már, miről van szó. De nem hittem, hogy Schulert a dolog ilyen komolyan érinti. Hozzámentem, és megsimogattam vállát. A hatalmas férfi felém fordult, s mikor rám ismert, fokozódott zokogással borult rám. Meginogtam, mintha nemcsak testét, hanem egész fájdalmát rám döntötte volna.

- Barátom, kedves barátom - mondta fuldokló sírással. - Nem bírom tovább! Megőrülök! Most már tudhatod te is, szeretem ezt az embert. Jobban, mint bárkit is szerettem volna életemben. Nő-e, férfi-e, nem tudom. Nem akarok tőle semmit. Csak mindig látni akarom, hallani a hangját... Esküszöm neked mindenre, ami szent, hogy a kezét sem érintettem meg. Nem a testi vágyak üznek... Ó, sokkal több ez! Megőrülök nélküle! Ha mellette vagyok, nem érzek semmi fájdalmat, bajt vagy gondot. Kimondhatatlan boldogság fog el ilyenkor. De ha nincs velem, szörnyen félttem. Félttem a sártól, a piszoktól, ettől a patkányszerelemtől!... Azért gyűlölöm azt az ostoba kölyköt, akit magának választott. Meg tudnám ölni!... Ó, milyen szerencsétlen vagyok!...

Hátborzongva hallgattam a szörnyű vallomást, s vigasztaló szavaimnak bizonyára nem volt elég őszinte ereje, mert barátom hirtelen hátrahúzódott, és csak a karomat szorította, mintha életének egyetlen mentsége volnék, s nem akarna elereszteni.

- Ugye, te is örülnék tartasz? Vagy azt hiszed, ittam?... - suttogta rekedten. - Lehet, hogy örült vagyok, de a bor nem vette el eszemet... Már több mint egy hónapja hatalmasodott el rajtam ez az érzés. Tudom, hogy képtelenség. Mindent világosan látok. Higgadtan boncolom érzéseimet, gúnyolom, káromlom magamat. És mégsem tudok tenni semmit. Szörnyű, szörnyű ez!...

Hirtelen végiggondoltam Schuler életén, amióta ismertem. Az első találkozástól fogva, amikor borzadva „ekelhafter Mensch”-nek találta dr. Herzet, egészen a mostani pillanatig, amikor áradozó imádatlással beszélt róla. Nyilván visszaszorított vágyainak játékszere lett ez a különben józan, jókedélyű, egészséges fiú. A börtönláz elkapta őt is. Kínzott idegeiből kiszálltak a tiszta vágyak, s mint sötét kísértetek támadtak vissza rá. Higgadtan, nyugodtan beszéltem vele. Ez a fantom, amely most hatalmába kerítette, semmivé foszlik, amint a börtön kapuján kiteszi a lábát. Mindez csak az idegeknek, a képzeletnek lidércnyomása... Schuler, bár tiltakozott, hogy érzései valaha is elmúlhatnak, mégis megnyugodva vált el tőlem. Azt

mondta, visszamegy még. Nem tudná szemét lehunyni, ha nem engesztelődnek ki dr. Herzcel...

Elgondolkozva botorkáltam végig a sötét folyosón. Mintha ennek az első, igazán tavaszi, langyos éjszakának minden rejtett vágyra igéző, bolondító hatása lett volna!... Amíg végigmentem a sötét alagúton, itt is, ott is párok ugrottak szét, s a falhoz lapulva húzódtak beljebb a sötétségbe. Talán azok a patkánytestek is, amelyekbe lábam ütközött, a kéjelgéstől váltak oly puhává és ernyedtté.

Fellélegezve léptem ki az udvarra. Amint azonban a fák közül kiértem, az udvar felett, a csillagos ég alatt a szerelemnek még borzalmasabb látványa fogadott. Ezen az éjszakán az árokból a baglyok ide röptek, s mint feldobott fekete rongydarabok sűrűn egymás mellett lebegtek, kavarohtak és nyúltak el nesztelen szárnyalással a fényes, illatos levegőáramokban. Itt voltak mind.

Az árok örökös körrepülői kiszálltak az elbűvölt gyűrűből, és rejtelmes huhogással, nyújtott rikoltozással egymás mellett, egymás felett kavarogtak. Néha elsötétült tőlük az ég, máskor meg szétszakadoztak, elhulltak egymás közeléből céltalan szállongással, mintha titkos föld alatti kéz óriási fekete virágot dobott volna fel az égre, s annak szirmait a szél széttépdeste, szétszórta volna...

Néma és halott volt az udvar. Holdfényes felületén csak a bagolycsoportok nyugtalan árnyékai rajzolódtak le. A fekete madarak ördögi mómora felett pedig ragyogó tisztasággal az örök törvények szent nyugalmaiban mosolygott a csillagos égbolt.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET EGYSZERŰ ÖRÖMÖK

1

Másnap s a következő heteken ércesen kék ég borult felénk, tavaszi meleg nap sütött, illatok öntöttek el. Az egész világ képe egyszerre megváltozott. A rempart-nak a kazamaták felé ereszkedő oldalát friss, zöld fű borította. Már ez a szín is olyan volt, mint vidám ének. Az udvarmélyedés fái kibomlottak a levelek. Madarak repkedtek felettünk. Fönt a rempart-on egy ürge szarka az erdőből átrepült hozzánk, s egyik sétálónak napfényben megcsillogó öngyújtóját kikapta kezéből, azután zsákmányával elrepült. Ahogy messze szárnyalt, olyan volt, mint a távolba elvesző kacagás... Korommal festett konyhakutyáink kifeküdtek a napra, s a sötét tél alatt becsipásodott szemüket hunyorgatva emelték a vakító fény irányába. Példájukat követtük mi is. Mindenki a napon volt. De nemcsak mi, hanem megpenészedett, elférgesedett dolgaink is a szabad levegőre kerültek. A fényre, a langyos levegőre kiéhezett sok ember, sok takaró, szalmazsák, kabát és ruha számára egyszerre kicsi lett az udvar. Elöntöttük a bástya-sétányt, az útnak lankás oldalait, a felső adminisztrációs épület körüli négyszögű lapályokat, és szívtuk és áldottuk a napfényt, belezsongítottuk bőrünk alól kibújó idegeinket, sötét fájdalmainkat, kínzó agyrémeinket.

Szinte ámulva kérdeztem, hol van a tegnapi éjszaka? A patkányok, baglyok, egymásba szerelmes férfiak rettentő víziója... Mindez a napfény előtt a háttérbe húzódott, elfoszlott, mint a köd. Schuler vígan sétált dr. Herzcel és Engelsdorfferrel. Dr. Herzben senki sem tudta volna felfedezni a tegnapi esti estélyi ruhás jelenséget. Sötétszürke, nyűtt nadrágja púpot vetett óriási facipői felett. Krumpliorra felett megint szemüveg csillogott. A kis német pincér feltűrt ingujjal marharépat hámozott a konyhában. Soltész és Németh fent a rempart-on olvastak. Én angol társalgási órát vettem Varvey-től az udvaron fel és alá sétálva. Az udvarmélyedésben nagy kiabálások között folyt a kuglizás. Brunner, Däumlingék kiszolgálója, hóna alatt vitte a kezdetlegesen összetakolt teniszhalót, Dudás fehér nadrágban, rakettel a kezében indult ki az 51-esből, a kazamaták túlsó soráról vele szembe jöttek Tienemann, Georges és Kaufmann, ez utóbbi német kisvárosi versenyek bajnoka s a tenisz olyan nagy híve, hogy évekig levelezett a német Vöröskereszttel, amíg raketteket, néhány labdát kaptak, hogy azután a kövecses udvaron felállíthassa a „grund”-ot.¹⁵⁴ A kapun nyikorogva, döngve gurul be a vizes szekér. Utána a másik, amelyik a kenyeret hozza be a kikötőből. Köhler kinyitja a postaszoba ablakát s ezúttal kalap nélkül áll az ablakba, s kopaszodó fején incselkedve játszik a napsugár, amíg egymás után olvassa: Däumling, Theo von Wallenberg, Kazal, Däumler... Weber és Neuhaus a nagy vashordó előtt félmeztelenül állnak, s dézsából öntik egymásra a hideg csillogó vizet, Riedl a bástyán lohol már, mindig maga elé motyogva. Néha szembe áll a nappal, ropogtatva nyújtja ki két karját, azután tovább szalad. Däumlingék az udvar egyik sarkában szabad órát vesznek. Az elegáns adminisztrátor irodája nyitott ablakán könyököl ki, és sápadt arcát a napfénynek tartja. A szobákban súrolás, takarítás folyik. A németek négy-ötös csoportokban szelik át az udvart a két kazamatasor között, oda és vissza.

Ilyenkor mindenki egyszerű és tiszta lesz, mint a gyermek. A teljes napsütésben nincs arasznyi árnyék sem mögöttünk. A hosszú bezártság alatt úgy elgyengültünk, úgy leegyszerűsödünk, hogy már csak vonalak vagyunk, nem is testek. Az egyik csupa gondolat, a másik csupa ártatlan, kezdetleges ösztön. Ha a nap ránk süt, felszív teljesen. A felénk integető

---

¹⁵⁴ Sportpálya.

falombba, a hamvas, friss fűbe, a ragyogó kék égbe szerelmesen, egész lényünket odaadón olvadunk be. A munka, a játék, a gondolat teljesen lefoglal. Mi nem is vagyunk, csak a napsütés, a színek, illatok, munka, játék és gondolat. Az emlékek, amelyek éjjel vagy nappali elzártságunkban, mint irtózat, ránk omlással fenyegető hegyek merednek ránk, most az azúr távlatán lila ködvonallá válnak, talán nem is látjuk őket a fényözönben. Vágyaink, érzéseink örülete, amely magunkra hagyottságunkban úgy játszik velünk, mint szélvihar a papírdarabbal, elpárolog rólunk, mint penész a ruhánkról. Minden titokzatosságból csak egy él köztünk, de ennek az árnyéka is csak valamivel sötétebb kék, mint az ég. Néha látjuk átlépni rajtunk, mint a törpék az óriási, játékos Gullivert. Kedves, kéken remegő árnyék a napfényes udvar felett. Mérföldes csizmákban halad, s mi érezzük, hogy vele vagyunk. Hogyne mennénk vele, mikor mi ő vagyunk, s nélküle árva gyengeségünkben semmivé foszlanánk. Még mindig fekete barátnak hívjuk. Pedig ilyenkor nincs benne semmi fekete és semmi zord szerzetesi vonás. Egészen vidámnak, boldognak és nagynak érezzük. Minthogy ilyennek érezzük a napfény meleg simogatása alatt, gondolat és gond nélküli csukott szemekkel - a jövőt is.

Az 1917-ik év tavaszi és nyári hónapjai nemcsak mindennapi életünkben hoztak sűrűn apróbb eseményeket, hanem a világ véres vajúdásából is olyan változások hírére juttatták el hozzánk, hogy kiszabadulásunkban s a háború végében való reménykedéseink megint vérmesekké nőttek. Tavasz és nyár alatt különben mindig könnyebben hittünk abban, hogy egyszer még rendessé válik a világ arca, s mi is újra emberi életet élhetünk. Csak az ősz és a tél volt az, amely felettünk mindig szorosabbra nyomta a koporsófedeleket.

Az orosz forradalom első hónapjainak zavaros hullámvázában nagy megnyugvással vettük észre, hogy a kaotikus felfordulás után mindinkább szembenéznek a háborúval való végleges leszámolás gondolatával, s bátran ki merik mondani, hogy minden kártérítés és minden területgyarapítás, minden továbböklés és minden bosszú helyett a tiszta békét akarják.

Amerika közbelépését is első időkben olyannak tartottuk, amely mindenekelőtt az igazságos békét célozza. Elítéltük a németek elkeseredett tengeralattjáró-harcát, bár tudtuk, hogy ez a német birodalom utolsó, kétségbeesett ütőkártyája, az ellen a megalázó béke ellen, amely területi épségét és egész gazdasági rendszerét akarja megsemmisíteni. Bízunk Wilson emelkedett, messzilató szándékaiban s Amerika józanságában. Ösztönszerűleg éreztük, hogy a harcoló felek lelki és gazdasági levertsége bár mélypontra jutott, de még annyira nem zuhant alá, hogy ha Amerika erélyességét és felbecsülhetetlen anyagi erejét latba veti, ne lehessen megtalálni az igazi, gyümölcsöző európai békét.

A hozzánk tartozóktól s a németek hozzátartozóitól kapott levelekből, valamint francia őreinknek bizalmas hangulatban elejtett szavaiból jól tudtuk, hogy az elkeseredés mind a két oldalon egyforma nagy, a hiány, nélkülözés és a céltalan öklés mind a két oldalon egyformán készíti elő a forradalom útját. A német vagy osztrák-magyar Vöröskeresztek többé csomagot már nem kaptunk, ami jött, az a spanyol Vöröskereszt jóvoltából jött. Viszont a nélkülözés a francia oldalon is megkezdődött. Mi az összes fogyasztók között legelőbb éreztük meg, és sokszor heteken át nem kaphattunk pénzért sem a kávéházban dohányt vagy cukrot, arról nem is szólva, hogy közös étkezésünk s a napi kenyéradag napról napra siralmasabbá vált. Azt hittük, Wilson csak azért mozgósít, hogy rövidesen európai hadiereje és készletei támogatásával, ha kell, erőszakosan alkossa meg a méltányos békét Európa népeinek közös megegyezésére. Sejtelmünk sem volt akkor róla, hogy Amerikával csak a hadviselők száma szaporodott, s hogy közbelépése csak megnyújtja az öklések és pusztítások borzalmas korszakát egészen addig, amikor diktálhat ugyan göggel az egyik fél békét, de többé nem lesz már olyan Európa, amelyik a béke áldásait élvezni tudná...

Az utolsó tavasz ígérető, szivárványos horizontja nyílt meg körülöttünk. Az utolsó tavasz boldog érzései hullámoztak még bennünk, amikor hinni mertünk a nemzetek testvériségében, jövőt láttunk az európai műveltség fejlődésében, amikor még, ha gyászfátyolozottan is, de az az eszményi légkör élt utoljára körülöttünk, ami békeidőbeli reménykedéseinket táplálta. Akkor nem tudtuk, hogy örökre búcsúznak ezektől az érzésektől, s nemsokára megrothad körülöttünk a levegő, és az oly sok halott közé oda kell számítanunk a mi nemzedékünk legkedvesebbjét is: a demokrata Európa ábrándját!...

Bármennyire bizakodók voltunk is azonban, azt mégsem mertük remélni, hogy a jövő tél előtt kiszabadulunk a fogságból. Mindenekelőtt tehát a citadellában való tartózkodást akartuk tűrhetőbbé tenni. A kazamatákat a hosszú ősz és tél alatt meggyűlöltük. Olyan megoldást kerestünk, hogy egész nap kint lehessünk a szabadban, még ha az eső esik is. Elég volt, ha a kazamatákban az éjszakát töltöttük!...

Däumlingéknak az egyik bástyaudvarra épült fabódéja adta az ötletet, hogy szálljuk meg a bástyaudvarokat, s oda fedett, kezdetleges kunyhókat építsünk. Ehhez azonban szükség volt az adminisztrátor engedélyére. Róla olyan hírek terjengtek, hogy úgymint nemsokára menni fog, nem sokat törődik a fogolytábor vezetésével. Az adminisztrátort jó hangulatban találtuk. Átengedte nekünk azt a bástyaudvart, ahol Däumlingék faháza volt. Példánkon azután felbátorkodtak más noirmoutier-i társaink is. Nagy Zsiga és segédei, meg a két borbély, Bajusz és Ambrus a páros kazamaták oldalán lévő bástyaudvaron kaptak engedélyt az építkezésre. Vantur Jakab a maga s még inkább folyton gyarapodó szedett-vedett holmijai számára a konyhafolyosóból nyíló bástyaudvaron emelt vászonbódét. Ide azután Fritzik is építettek egy zenélő kunyhót, ahol egész nap szólt a muzsika.

A kunyhók mind egy rendszer szerint készültek. Lécvázra zsákszövetet vagy vitorlavászon hulladékot feszítettünk. Ezek voltak a külső falak. A belső falakat már csak kartonból és papírból illesztettük össze. Erre az egészre ugyanazzal a módszerrel készített tető került, s kívülről kátránnyal mindent vastagon kentünk be. Volt, aki kis ablakokat vágott be, saját találmányú kályhát szerelt fel. A mienk a falak felső felén végig nyitott volt, mint veranda. Anyagi támogatással és saját kezünk munkájával „villánkat” öten építettük föl: Soltész, Dudás, Németh, Rubin és én.

Mikor állt már a ház, arra is gondoltunk, hogy a fűvel, gazzal benőtt bástyaudvart fel lehetne ásni s virággal, veteménnyel beültetni. A kerti munka különben is kezdett ezen a tavaszon divatba jönni a citadellában. A rempart oldalra eső kisebb plateau-in a gyakorlati gondolkodású németek salátát, hónapos retket termeltek. Magot küldtek Németországból vagy lehetett szerezni a kikötőben, különösen a patikustól, aki a virágoknak s a legkülönösebb veteményeknek nagy kedvelője volt.

Nagy élvezettel néztük, hogy nő a fű, a virág, a vetemény. A kis négyszögű területet, amely lehetett tíz-tizenkét négyzetméter, sávokra osztottuk fel s azokon krumplit, salátát és retket ültettünk. Kunyhónk tövébe s végig a vastag bástyafalnál, amely három oldalról körülbelül két méter magasságig nyúlt fel a bástyaudvar körül, s lefelé az árok mélységeibe tűnt el, felfutó virág magjait hintettük. Később szegény Tutscheknek is építettünk kis kunyhót a bástyaudvaron, mert attól féltettük a szerencsétlent, hogy a tüdővész elviszi. Ennek a nagy, nyitott ablakú papírbódénak azután csodájára jártak az emberek. A felfutó kapucinusvirág ezen a ponton hihetetlen gazdagságban tenyészett el, és sárga, vörös virágaival egészen elborította a menedékhelyet, ahol a világ legboldogtalanabb embere egész nap imádkozott...

Virágos bástyaudvarunkon egész nap olvastunk, és tanultunk. Engem hihetetlen tanulási vágy fogott el. Nem elégedtem meg a nyugat-európai nyelvekkel, rendszeresen foglalkoztam még a törökkel és oroszsal is, sőt elővettem a klasszikus nyelveket is. A német Vöröskereszt útján megkaptam a teljes Homéroszt. A rég nem hallott görög szavak különös élményt nyújtottak.

Csupa kép, szobor volt mindegyik a legkisebb fogalmi tartalom nélkül. Nem tudtam csak sorokat olvasni Homéroszból, mert a szavak nyomán feltámadt panoráma teljesen kifárasztotta képzeletemet.

A görögös elképzelésekhez egészen jól illettek azok a szép testi gyakorlatok, amelyeket minden reggel a déli órákig két német atléta végzett a bástyaudvarnak a rempart felé eső oldalán. Különösen a nagyobbik, akit Duhlénak hívtak, kitűnően tornászott, s gyönyörűen kifejtett, egyensúlyozottan kidolgozott teste volt. A fiatalabbikat, egy Tunck nevű német bankhivatalnokot, most vezette be az atlétika rejtelseibe. Ő töltötte be a könnyű testsúlyú tornászfél szerepét. Mind a ketten különben jó nevelésű fiúk voltak. Csakhamar megbarátkoztunk velük, s felajánlottuk, hogy a sarkot, ahol gyakorlatoznak, foglalják le maguknak. Erre két gallyat szúrtak a földbe, s arra és a rempart alatt elhúzódó bástyafal párkányára takarót vetettek, így épült fel a negyedik nyári vityilló bástyaudvarunkon. Duhléék kézállást, bukfencet, mérleget, tablókat csináltak. A göndör szőkefürtű, gyermekesen kékszemű idősebb atléta úgy festett, mint germán gladiátor, aki egészen fiatal újoncot tanít be. Egész nap kis úszónadrágban tartózkodtak fent s ha esett az eső, vígan futkároztak körbe. Gyakorlataik után kunyhójukba vonultak, és olvastak. Duhle az irodalomban is járatos volt. Az egyszerű, szentimentális regényeket és az állattörténeteket kedvelte. Tanítványa angol könyveket olvasott szótárral.

A délutáni órákban sok látogatónk érkezett. Majd mindennap feljött Von Bergen, Schuler és dr. Herz is. Régi noirmoutier-i társaink közül sokszor harmincan-negyvenen is a földre kuporodtak a virágos veranda előtt vagy a szépen növekvő veteményes táblák között hagyott ösvényekre. Nagy Zsiga, Bajusz, Ambrus és Vantur mint kunyhótulajdonosok is érdeklődtek, hátha valami újat tanulhatnak. Náluk a bástyaudvar ki volt kövezve, s így a virágokat csak faládákban tenyészthették.

Május felé a kantin előtt egy francia katonától szürke tollú, piros lábú madarat vettem két frankért. A madár szárnyai meg voltak kötve. Nem is tudom már, miért vettem meg a szegény fogolymadarat. Talán a katonával szemben akartam udvarias lenni. Vagy visszaemlékeztem a csonka szárnyú tengeri madárra, amely annak idején a kis breton fürdőben sokszor szegődött társamul, amikor a sziklás tengerparton feküdtem, s a kék hullámok szelíd zajlása mellett olvastam? Ezzel a furcsa madárral nagyon jó barátságba keveredtem. Etettem, simogattam, és sokszor néztük szemünkben egyforma nosztalgiával a végtelen vizet.

Talán arra gondoltam, hogy ezt a sokkal előkelőbb megjelenésű madarat is megszelídítem. Mindenesetre felvittem a bástyán levő kis kertünkbe, ott nappali helyet készítettem számára, de éjjel magammal vittem a kazamatába, mert féltem, hogy a bástyaudvaron a patkányok vagy talán a baglyok kárt tesznek benne. Napokig volt velem a madár. Elkereszteltem Marynek, mert lényében volt valami Björnson Björnstjerne egyik regényének hősnőjéből, aki piros ruhában, nagy szürke kendővel a vállán sokat mereng a tengerparton, s a hajók érkezésére vár... Ha kézbe fogtam őt, összekötött szárnya megvonaglása nélkül tűrte. Néztam a szemét, s abban semmit sem találtam fogoly embertársai szomorúságából és merevségéből. Fölényes, hideg asszonyi szemek voltak, valami formát cserélt, tengeren bolyongó királyasszonyéi, melyek hullámok nagyszerű örvényléséhez szoktak és megfagyott, úri fájdalmukat nehéz kódok, zúgó viharok perspektíváján dacoltatták. Szerettem Maryt büszkeségeért és a lényében rejlő, megnyugtató fölénységéért. Szinte fájt, hogy szeretetemet semmivel sem viszonzta. Ha tiszta, selymes szürke tollát simogattam, ha eleven vörös lábait emelgettem, mindezt ellenállás nélkül, közömbösen tűrte. Megvetette kertünket is, és nedves rögök közt férgek után úgy kutatott, hogy a föld pizska szárnyához sohasem ért...

Egy alkonyatkor Mary megint éppen előkelő kényességgel a veteményes kertben kutatott, amikor rendes látogatóinknak elpanaszoltam, hogy ez a büszke állat milyen megvetéssel

bánik velem. Sokan voltak fent régi noirmoutier-i társaink közül: Müller bácsi, Bertics, Koródy, Schutzmann, a kövér Reichsfeld, Ziffer, Willersdorfer, Bajusz, Szőke, Engelsdorfer Rudi, Váczy, Viza, az énekes Hampel, a komor Katz és mások. Ott volt Bistrán Demeter is. Míg a többiek magyarázták, hogyan kell a madarakat megszelídíteni, Demeter összehúzott szemöldökkel, hátra tett kezekkel hallgatott, s a madarat nézte. Prófétai jellege lassanként kezdett már visszatérni. Szakálla, bajusza megnőtt, ha még a régi méreteket nem is vette fel... Egyszer csak mogorván szólalt meg:

- Miért nem ereszted szabadon? Kötözd ki a szárnyát!... Ha boldoggá akarod tenni!...

Sokan felnevettek. Így könnyű az eljárás!... Engem azonban gondolkodóba ejtett Bistrán tanácsa. Hogyan akarhatom ennek a madárnak barátságát megnyerni, mikor megfosztom szabadságától? Én, a porkolábja, kívánom, hogy szeressen, mikor magam is jól tudhatom, mit jelent kötött szárnyakkal a börtönben ülni... Utána mentem a madárnak, kezembe fogtam, s nagy ügygyel-bajjal megoldottam szárnyain a zsineget.

Azután letettem a földre. Eredj!...

Mindnyájan köréje álltunk, s kíváncsian néztük, mit fog csinálni. A madár először csak gyorsan, izgatottan lépegetett, s közbe-közbe megemelte szárnyait. Maga sem akarta hinni, hogy többé nem bénítja kötelék. Azután hirtelen fellendült a bástya falai fölé, egyet körözött, majd a következő pillanatban nyílegyenesen fölfürta magát a kék ég felé. Kiterített szárnyain megcsillogott a napfény, s ő a magasban mintha egy kicsit lebegve, bizonytalanul megállt volna. Az egész fénylő, tündöklő lény nem volt más, mint megfeszült iránykeresés. Azután merész fordulatot tett, s megtéveszthetetlen biztonsággal a tenger felé szállt... Mi néztük őt, és szemünket ellepte a könny.

2

Június végén valóban elment az adminisztrátor. Jóformán alig ismertük őt, nem tudtuk, távozása jót vagy rosszat jelent számunkra. Maga keveset érintkezett velünk, sőt dolgainkkal sem sokat törődött. Mindent rábízott vezérkarára: a két őrmesterre, akik a fegyelmet tartották fent, Kohlerre és társaira, akik az adminisztrációs munkákat végezték. A két őrmester közül a hosszú, magas, örökké kedvtelen arcú volt tulajdonképpen hozzánk beosztva, a másik egy Afrikában kiszolgált, nagyon kiabáló, kegyetlenkedésekre hajlamos ember, inkább csak a katonák felett uralkodott. Az adminisztrációs ügyek Kohlernek, az ex-szanatóriumi igazgatónak, a citadella „mindenes”-ének kezében futottak össze. Egyik szárnysegéde egy magát lengyel-németnek mondó, általános ellenszenvnek örvendő Leitner nevű ember volt, aki a bevásárlásokat bonyolította le, s egy szőke, rokonszenves osztrák bankhivatalnok, Zaruba úr, aki a könyvelést végezte.

Zaruba munkájáért nem kívánt semmiféle kiváltságot. Az 54-es egyik ablak melletti helyén lakott, nagy, gyalultatlan fából készült íróasztalt kapott, s ezen egész nap könyvelt. Még megmaradtak a békeidőből fekete taftból készült könyökvédői, azokat most is mindig felhúzta, pedig kabátujjai már rég kifényesedtek és elrongyolódtak.

A visszahúzódó, szerény Zarubával szemben, aki nem mondta magáról, pedig joggal tehetne volna, hogy „cseh-osztrák”, a „lengyel-német” Leitner annál többet szerepelt, annál inkább volt - talán konyhafőnöki minőségénél fogva is - minden lében kanál. Ha nehéz volt dohányt kapni, ha hiányzott a tejkonzerv, cukor, só, kenyér, hozzá kellett folyamodni, s ő esetleg nagy kegyesen, drága pénzért szerzett valamit. Mindenki azt tartotta róla, hogy a foglyoknak kiutalt táppénzből sokat tesz zsebre. Ezért utálták, és nem egy ízben meg is akarták verni. A konyhafőnök úr azonban nappal sohasem volt található a citadellában, csak este surrant be

katonák fedezete alatt, s akkor mindjárt eltűnt külön szobájában, egyik konyha melletti kis kazamatában, ahová csak legbizalmasabb embereit eresztette be. Mert volt négy-öt ilyen embere is, akik között éjjel első akart lenni, minthogy nappal az adminisztráció emberei között mindig utolsó volt.

Az új adminisztrátor kis katonaládával érkezett. Sötétkéék sportruhát hordott, minden jel szerint ez volt egyetlen ruhája.

Ahogy a citadella kapuja előtt megállt, és „országá” területén gögösen végignézett, emlékeztetett kissé noirmoutier-i diktátorunkra. Csakhogy ez az ember kicsi volt, arca kékespiros színben játszó, és lelógó, rosszindulatú harcsabajuszt hordott. Tekintélymegjátszásával valószínűleg kis természetét akarta megnöveszteni éppen úgy, mint a noirmoutier-i adminisztrátor petyhüdt kövérségét eltüntetni. Két különböző célt szolgált náluk ugyanaz a kissé mosolyt keltő, gögös póz. Új adminisztrátorunk egyébként megjárta a frontot, jobb kezét nyomorékká lötték, s kórházból került az Ile d’Yeu-i citadella élére. Pár nap alatt tisztába jött a helyzettel. Kohlert, Zarubát és Leitnert megtartotta ő is, csak mindent nagyon ellenőrzött, mert abból indult ki, hogyha valahol lehet valamit keresni, az elsősorban őt illeti meg.

Az új adminisztrátor érkezése idején vitték el a német tengerésztiszteket s néhány kiváltságosabb sorsra vagy büntető dépôtba kijelölt németet. Helyükbe négy magyar, a mezei munkáról visszatérő, kedves perigueux-i Ottó, egy mezítlábas cseh próféta s néhány mindenünnen összeszedett, züllött megjelenésű török és bulgár érkezett.

Új fogolytársaink napokig mozgalmassá tették életünket. A magyarok között viszontláttuk a kis pesti bankárfiút, akit annak idején a Ch. által összeállított híres büntető expedícióban vittek el Noirmoutier-ból. De hol volt már az egykori jól táplált, mindig illatos, mindig tiszta kis bankárfiú, aki Noirmoutier-ban még olyan ragyogó, kényes, jól gondozott emberkének látszott, mint selymes szőrű, kis fekete öleb, a nyakán masnira kötött piros selyemszalaggal? Most csak csont és bőr maradt rajta, arcát és egész testét kelések éktelenítették el. Szomorú mosollyal mutatta elkérgesedett, felsebzett tenyerét. Nyolc hónapig mezei munkán tartózkodott kint egy paraszt majorosnál. Elszaporodó kelései, állandó láza miatt orvosi vizsgálatra jelentkezett s hozzánk csak ideiglenesen hozták; remélte, hogy nemsokára a Roche-sur-Yon-i kórházba kerül, ahonnan talán összeköttetései révén Svájcba küldik.

Annak idején, amikor Noirmoutier-ból elszállították, a lázongó Popperrel, Maraviccsal, Neufelddel, Schnittával és az egykori Hazám-beli pincérrel, Kopolovitscsal, az Ile de Croix-i büntető dépôt-ba vitték. Rettenetes időket éltek itt át. Embertelenül nyers fegyelem alatt tartották, őrök száma kétszer annyi volt, mint a kazamatákba zárt internáltaké. A többieket még otthagyták, amikor régi összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a mezei munkára jelentkezők közé felvették. Popper és Maravics hazulról kapott csomagjaikban tésztába elrejtve injekciós tűket és belladonnát kaptak, s erélyes kúrát folytattak, hogy szívbetegeknek képez-zék ki magukat. Annyit hallott róluk, hogy őket is valószínűleg a Roche-sur-Yon-i kórházba irányítják. Lehet, hogy még összejönnek, s talán ha nagy szerencsájük lesz, együtt kerülnek Svájcba.

A bankárfiú nem panaszkodott a majorosnál töltött istállósolgai tanonchónapokra. Egy öreg, fukar, magának élő paraszt választotta ki szolgájának. Ennek a parasztnak is furcsa ízlése lehetett, hogy a mezei munkára jelentkező testes, tagbaszakadt német és osztrák-magyar munkások sorában éppen erre az elkényeztetett, puha fiúra esett választása. De amint a bankárfiú mondotta, e különös rabszolgavásáron az öreg minden habozás nélkül egyenesen hozzá lépett, s az öröknek kijelentette: „Ez a kis kölyök kell nekem! Legalább nem fog sokat zabálni.”

Első nap gazdája felügyelete alatt a bankárfiú elvégezte ügyesen a ráosztott munkát. Kitakarította az istállót, adott enni az állatoknak, fejt, vaját köpült, a ház körül szorgoskodott, s a korán leszálló téli estén, amikor mindennel kész lett, felvonult a kis manzárd lyukba, amelyet lakásául jelöltek ki. Akkor már teljes fogolyfelszerelése volt. Nem esett tehát nehezére, hogy a kietlen, kis parasztszobában percek alatt otthonosságot teremtsen. Begyűjtött petróleumkályhájába, teaőzőjébe vizet tett, könyveit, apróságait kicsomagolta, fekvőhelyét felszerelte, saját bordó ernyős lámpáját az asztalra állította, azután csinos kék selyempizsamáját magára vette, cigarettára gyújtott, s a teavíz kellemes bugyborékolása mellett, a lámpa barátságos fénye alatt olvasásba merült... Nem is hallotta, hogy lent az udvaron gazdája egyre kiáltoz utána: „Hé, szolga! Hol a fenébe vagy, szolgám?” Végre is az öreg paraszt dohogva mászott fel a lépcsőül szolgáló létrán a manzárdszobába, s dühös rúgással lökte be az ajtót. Amit azonban bent látott, attól tátva maradt a szeme-szája. Felterített asztalnál selyemernyős lámpa állott, előkelő úr ült, cigarettázott, és olvasott. Az öreg lekapta fejéről kalapját, és zavartan hebegte: „Bocsásson meg, uram - a szolgámat keresem!”

Hetek teltek bele, amíg a majoros az „urat” a szolgasorba teljesen beletörte. De azután olyan jól össze is törte, hogy most majd a kórházban kell megint összeragasztani.

A kedves Ottó, aki szintén mezei munkáról tért meg, régi kedélyéből bizony szikrányit sem hozott vissza. Pedig úgy ki voltunk már éhezve arra, hogy megint régi békés falusi hangokat halljunk. Jóformán már el is felejtettük: hogy szól a kakas, hogy rőfög a malac, hogy bög a tehén. Itt csak a vas dongott, a lánc csörgött, facipők kopogtak, és nyers ordítások hallatszottak. Az idillikus élet hangjai messze rebtentek innen... Ottó egészen belesüppedt a szomorúságba. Felesége valahol egy kis német városban azalatt halt meg, amíg kint dolgozott. Haláláról csak most, hat hónap múlva értesült. Azt mondta, talán nem is fáj ez neki. Rég betelt a mérleg. Serpenyőjébe nem fér már szenvedés.

Ottó hírt adott régi perigueux-i ismerőseinkről. A „colonel” még mindig mezei munkán van. Jó helyet kapott, elégedett. A „púpos capitaine”-t végre hazaküldtek. Egy darabig a német szobrász is velük dolgozott, aki a csúnya perigueux-i adminisztrátort márványba örökítette. Egyszer azután csendőrök jöttek érte, megvasalták, elhurcolták, azóta semmit sem tudnak róla...

Ezekben a napokban listát készítettem a budapesti Vöröskereszt számára, amelyben az Ile d'Yeu-i magyarok fehérenemű- és ruhaszükségletét írtam össze. A legtöbbjének bizony már alig volt valamije. Pedig ép és valamivel melegebb dolgok nélkül még egy telet nem lehetett kihúzni a citadellában.

A lista összeállítása közben ismerkedtem meg az újonnan érkezett három magyarral. Segélyre csak az egyik szorult: érdekes fejű, bronzvörösre lesült fiatalember, akinek csak kékvászon munkászubbonya volt s egy rend toldozott-foldozott fehéreneműje. Nem is magától jelentkezett. A két másik magyar hozta el: Grünfeld, egy nagyon kedves, jókedélyű nőiszabó és Wolfner úr, egy jobbmódúnak látszó, komoly, szakállas szőrmekereskedő, aki különben pár nap múlva az 51-esben mellém került arra a bizonyos léghuzatos helyre, amely kibírhatalansága miatt rendszerint mindig szabad maradt.

Grünfeld adta elő, hogy a fiatal magyarnak semmije sincs, tehát egész nyugodtan beírhatom minden rovatba: a kabátokhoz, ruhához, fehéreneműhöz, egyszóval mindenhez.

A kézzubbonyos magyar fiatalember megmondta nevét:

- Jankovits.

Ahogy a nevét hallottam, ahogy ránéztem, egyszerű munkáskülseje mögött pillanatig homályos emlékkép tűnt elém, nagyon jól öltözött, ösztöndíjas magyar festőről, akivel a békeidőben valamelyik párizsi kávéházban jöttem össze néhányszor. De lehetetlennek tartottam, hogy ne hivatkozzék régebbi ismeretségünkre, ha valóban az volna, akire gondoltam.

Némi tapogatózásképpen kérdeztem, milyen foglalkozást írjak neve mellé?

- Munkás - válaszolta Jankovits érdes, elzárkózó hangon.

Csak hetek múlva tudtam meg, hogy sejtéseimben nem csalatkoztam. Jankovits Valéryékkal került egy szobába, s ők újságolták, hogy az újonnan érkezett magyar munkás szép képeket fest. Rögtön felkerestem, s bocsánatot kértem, hogy első találkozásunkkor nem ismertem fel.

- Mindegy - mondta Jankovits. - Arra a régi, fiatal festőre talán már magam sem ismernék rá...

Elhárító kézmozdulatot tett. Mintha a fölbukkanó képet erőszakosan akarná visszataszítani a múltba. De közben arca merevsége alig fölvillanó mosolyban pillanatra meglágyult. Erre a mosolyra azután emlékezetemben kivilágosodott régi ismeretségünk egész története. Ez a kedves, gyermekes mosoly volt mindig a fiatal festőnek ajkán. Ez árulta el jóságát, becsületes jóhiszeműségét, s most már emlékeztem rá, hogy egy reggel egyik közös barátunkkal felkerestük szállója szobájában, s alaposan megleckéztettük, amiért tűrte, hogy néhány megbízhatatlan festő kollégája, jóságával és tapasztalatlanságával visszaélve, egészen kifossa őt. Később megtudtam, hogy rábeszélésünk, meggyőző érvelésünk nem járt semmi eredménnyel. A fiú szétosztotta egész ösztöndíját, s maga a legnagyobb nélkülözések között, de egyáltalában nem bohém módra élt Párizsban. Magyarországra többé nem tért vissza, pedig ott összeköttetései és rokonsága révén szépen érvényesülhetett volna.

Bizonyára nagy válságon ment át. Erről azonban soha senkinek sem beszélt. Azt sem mondta el, mi történt vele a háború kitörése óta. Arra a kérdésre, hogy miért jött vissza az internáló táborba, röviden csak annyit válaszolt:

- Az az érzésem, hogy nemsokára hazakerülünk. És nekem most már haza kell mennem!...

Társai nagyon szerették. Grünfeld lelkesedéssel beszélt róla. A legegyszerűbb és legigénytelenebb embernek ismerte. Amit a mezei munkán keresett, azzal vásznat, festéket vett. Soha nem ivott, nem dohányzott. Nagyszerű képeket festett azokról a törökökről, akikkel együtt dolgoztak valamelyik vendée-i nagybirtokos földjén. Festményeit azután elajándékozta.

Grünfeld, aki Jankovitstól visszakisért, biztatott, hogy nézzük meg a törököket, mert ilyen táncosokat sehol a világon nem látni. Ez a kedves, előzékeny fiú mindjárt szobájába is szaladt gitárjáért, amelyen a törököktől néhány dalt együtt tartózkodásuk alatt megtanult.

Három török és két bulgár lakott a kis helyiségben, amely egyébként börtöncellának szolgált. Mikor beléptünk a sötét lyukba, a három török a földre kuporodva spirituszláng felett éppen kotyvasztott valamit. Helyükről meg sem mozdultak. Grünfeld úgy bánt velük, mint az állatokkal. Egyiknek a haját cibálta meg, a másiknak a fülét vakarta, a harmadiknak nyakát lapogatta. „Ez a kis kövér itt Juszuf, a sovány, nagyszemű Sakir, a harmadiknak nincs neve. Hastáncosok voltak valamennyien vándorcirkuszban.”

A törökök nem törődtek velünk. Teljes figyelmüket az edényben sistergő ételnek szentelték.

Grünfeld felállt a fekvőhelyül szolgáló priccsre, s először gitározni, majd vékony, nyújtott női hangon énekelni kezdett.

A törökök eleinte csak dohogni, morogni kezdtek s folyton az edény fedőjét emelgették, mintha a pillanatot lesték volna, amikor az étel elkészült. De végül is Juszuf nem bírta ki mozdulat nélkül a furcsán sikítózó melódiát. Először csak a felső teste rengett, hajladozott, de azután egyszerre felemelkedett, s ez a kövér, tömzsi ember egyik lábán forogni kezdett, mint

megvadult orsó. Sakir erre elkiáltotta magát, fölugrott ő is, s a gyorsan pergő orsó előtt különös hastáncot kezdett, míg a harmadik török a tüzet ugrálta körbe. Percekig tartott a vad tánc. A lábos fedele legurult, az edény tartalma kiömlött a földre. Nem törődtek vele. Sakir kezébe vette a spirituszégőt, s ezzel a kísérteties fénnel a kezében járt két társa között, hol vakkantott, hol morogva jajgatott, de közben a hasa mindig vonaglott, majd az egyik, majd a másik felé hullámozott, mintha csak vele sodorta volna őket mind szédületesebb forgásba.

Végül is Grünfeld hangja rekedt el, s ujjai gémberedtek meg. A törökök még mindig forogtak, amikor a muzsika már nem is szólt, mint a gép kerekai mozognak még mindig egy ideig, ha a villanyáramot ki is kapcsolták. Fokozatosan azután lelassultak, ingó szédüléssel még néhányszor megfordultak maguk körül, míg végül elvágódtak a földön.

Sakir a spirituszlánggal rávilágított csukott szemű, sápadt arcukra, azután hozzánk jött, és vigyorogva cigarettát kért. Mikor kiléptünk a cellából, Sakirt megint békésen a földre kuporodva hagytuk...

Kint az udvaron nagy csoportosulás támadt a cseh próféta körül, aki szintén Grünfeldékkal érkezett s ilyenkor este az udvaron tanait hirdette a köréje gyűlt internáltaknak. Gyönyörű férfialak volt. Apollói fejét barna, göndör haj fedte, arcvonásai, orra, ajka vonalai a legszebb klasszikus szobrokéval vetekedhettek. Nagy, kék szeméből értelem, lelkes tűz sugárzott. Ruházata mindössze fehér, kihajtott gallérú ingből s kék vászonnadrágból állt. Meztláb járt, s lábai is tökéletesek voltak... A meglepő és szinte visszariasztó csak az volt, hogy ennek a tökéletes férfiszépségnek ajkáról a legnagyobb badarságok és zagyvaságok szálltak el. Mintha a természet tréfás kedvvel gyönyörű vázát épített volna, hogy benne bűzös, orrfacsarító folyadékot helyezzen el. Zavaros szavaiból azt lehetett kivenni, hogy valamelyes millenizmust hirdet. Szerinte a próféta országának rövidesen el kellett következnie, annak már csak az az előfeltétele hiányzik, hogy az emberiség ruhában, ételben, szórakozásokban dobjon el magától minden feleslegest.

A „schöner Karl”¹⁵⁵ legalább a maga részéről megtett mindent, hogy az aranykorszak jövőtelét elősegítse. Nem olyan próféta volt, aki vizet prédikál, és bort iszik. Soha húshoz nem nyúlt, a veteményeket is inkább nyersen ette. A dohányzástól, bortól irtózott. Prédikációinak különösen azok a részei váltottak ki hallgatóságából heves ellenzést vagy gúnyos kifakadásokat, amelyekben a dohányzókat és borivókat bélyegezte meg. Azt mondta, hogy épül már az egész világot befogadó istenháza, de oszlopait a dohányosok és részeg emberek mindig ledöntik...

A prófétának egyik leghangosabb ellenfele Edouard volt. Beszédeit eleinte fölényesen hallgatta, s legfeljebb egy-egy gúnyos közbeszólással szakította meg, amelyen a többiek zajosan mulattak. A végén azonban a két vitatkozó szemtől szembe került egymással. A „schöner Karl” rettenetes dolgokat mondott Edouardnak. Két lábon járó rothadásnak, óriási bacilusnak nevezte. Mindezt azonban a leghiggadtabb hangon tette. Sőt nyugodtsága, ékesen szóló fennköltisége olyan mértékben nőtt, ahogy a kis, csúnya, fogatlan Edouard kötekedő hidegvérét elveszítette. A végén már Edouard toporzékolt, nekiment, leköpte, „heiliges Arschloch”-nak káromolta ezt a nyugodt, rendkívüli férfiszépséget, aki csak továbbra is bűgött, kenetesen muzsikált, mint valami orgona...

A végén is a vitát az őrség döntötte el, amely szétoszlatta a hallgatóságot, s a „schöner Karl”-t Edouard-ral együtt börtönbe zárta, mintha mind a ketten túlságosan felhajtottak volna a garatra.

Prófétát bizonyára soha a világon hasonló sérelem és igazságtalanság nem ért.

---

¹⁵⁵ A szép Karl.

Szép és hosszú nyár volt, amely bőven ontotta ártatlan örömeit, mintha csak tudta volna, hogy árnyékba boruló lelkünknek utolsó, zavartalan élvezete lesz. Kis bástyakertünkben gömbölyűn piroslottak a paradicsomok, kunyhóinkat egészen elfedte a felfutó növény színes, illatos virágfüggőnye.

Egész nap a szabad levegőn tartózkodtunk. Lesültünk, megerősödtünk. Ha az olvasást, tanulást meguntuk, beálltunk a kuglizók közé, vagy játékokat szerveztünk, felelevenítettük gyermekkorunk nagy szórakozását: a fogócskát, lovasjátékot, labdázást. Jakab és Stein Móric Ile d'Yeu-ben is rendeztek kugliversenyt, s ezen felbuzdulva Kaufmannék is napokig tartó teniszmérkőzést folytattak le szegényes pályájukon. Minden napra jutott szórakozás, s most a szigeten rendezett sétákon is nagyobb számban vettünk részt. Az új adminisztrátor nem törődött vele, ha a vörös káplár vagy a kecskeszakállas Bourasso, akit még Noirmoutier-ből ismertünk, néha-néha a tengerparthoz vittek.

Fékezetlen, vad gyönyörűséget szereztek ezek a séták. Valósággal megrohamoztuk a szabad levegőt, a végtelen kék vizet, a sziklák között rejtőző titokzatos víz alatti világot. Mintha csak mindent fel akartunk volna habzsolni! Ha az örök nem vették észre, kiszöktünk a sorból, a meredek part óriási szikláin életünket kockáztatva csúszunk le, és ruhástul ugrottunk be a tengerbe. Mohó, őrült vágy élt bennünk, hogy összeolvadjunk az öselemmel, minden pórusunkon át magunkba szívjuk a hús, sós vizet. Néha percekig úsztunk, amíg valahol olyan pontot találtunk, ahol újra partra vergődhattunk, és visszalopózkodhattunk társainkhoz, akik felettünk több méteres magasságban folytatták sétájukat. Ha testünkhöz tapadt, víztől csurgó ruhánkban úgy tudtunk visszaszökni, hogy az örök nem vették észre, akkor nem volt semmi baj. Nem kérdezték, miért vizes a ruhánk. De ha rajtacsíptek, amikor vissza akartunk ugrani a sorba, háromnapig elzárás járt ki érte.

Ezzel azonban nem törődtünk. Talán ez az izgalom s a nyaktörő útnak, az ismeretlen, félelmetes tengernek minden más izgalma kellett ahhoz, hogy magunkról való teljes elfelejtkezéssel és már szinte eszeveszett boldogsággal ölelkezzünk a hullámokkal.

Néha egyenesen a lapályos tengerparthoz vittek, ahol nem voltak sziklák, amelyek között meg lehetett volna ugorni öreink elöl. Ilyenkor csak szerelmes vágyakozással néztük az elnyugodott tenger napfénytől szikrázó tükörlapját. Milyen jó volna átszelni a vizet s úszni, úszni, amíg csak új partot nem ér az ember! Talán azért is hoztak oly ritkán ide, mert attól féltek, hogy valamelyikünk beleszédül a nagy víz hívásába, s a tengerbe veti magát, hogy valahol messze, túl életem és halálon, megkeresse a szabadság partjait!...

Az elhagyatott, elvadult homokos part azoknak nyújtott nagy örömet, akik még az ilyen ünnepélyes találkozásokon sem tudtak anyagiasság gondjaiktól megszabadulni. Vantur Jakabnak például a végtelen napfényes víz nem volt egyéb, mint egyszerű életstár, ahol jó falatokra lehetett bukkanni. Kinyitott bicskájával figyelmesen járt a lapály idején szárazra került tengerfenékben s a sziklához tapadt csigákat fészegette le, amelyekből néha mind a két zsebét megtömte. Buchholz és Salz szakértelmükkel segítették ebben a munkában. Ha szerencsésük volt, fogtak tengeri pókot vagy rákot is. Egyszer hajóroncsot halásztak ki, amely mind a két oldalán sűrűn be volt lepve fekete héjú tengeri csigával. Ebből két napig lakmároztak a citadellában.

De hoztak a tenger hullámai egyebet is. Egy alkalommal egy egész láda sajtot és pléhskatulyába ólmozott piskótát találtunk a tengerpartra kivetve. Valamelyik német tengeraltjárótól elsüllyesztett amerikai élelemszállító hajó rakományából hozták idáig a hullámok. A sors úgy akarta, hogy a francia hadseregnek szállított élelmiszerekből nekünk is jusson.

Később azután az amerikaiaknak mindinkább fokozódó segítségéből volt alkalmam többet is látni. Egy idő óta a szigeti hajón számunkra érkező csomagokat a kikötőből az osztrák pincérek szállították a citadellába. Azelőtt német matrózok végezték ezt a munkát, s ellenük az a gyanú merült fel, hogy az amúgy is megrongálva és megdézsmálva érkező csomagokat még ráadásul ők is meglopják. Az osztrák pincérek okos rendszert vittek bele a csomagok szállításába. Lemérték a hajóállomáson s bent a citadellában is. Így ellenőrizni lehetett, hogy a csomagok hiányai miatt kit terhel a felelősség. Pár heti próba igazolta, hogy szegény német matrózokat ártatlanul gyanúsították. A csomagok megcsonkításában egyáltalában nem változott az arány, amióta ők hozták be. De legalább a károsultak megtudták, hogy hol sikkad el a szeretetadományoknak sokszor több mint a fele.

Egyik augusztusi napon Kaiser szólt nekem, hogy nem volna-e kedvem kimenni velük a kikötőbe a csomagokért? A németek éppen akkor vártak nagy dohány- és cigarettaküldeményt a spanyol Vöröskeresztől. A csomagokat erre a napra jelezték. Természetesen nagy volt az izgalom a citadellában. A dohány hetek óta nemcsak a kintinban, hanem a szigeten is kifogyott. Egy darab bagóért Leitner úrnak hihetetlenül magas összegeket kellett fizetni. A németek a dohány kiosztásának megbeszélésére az ebédlőben gyűlést tartottak, s ebben a várakozással teli, ideges hangulatban húztuk ki az otromba, kétkerekű szekeret az udvaron, hogy a kikötőbe induljunk. Kaiseren kívül Auer, Neuhaus, a hegedűs Hintze és a csomagok be- és kirakására termett, széles vállú Tauber jöttek velünk. A nevezetes szállítócsoporthoz két fegyveres katona kísért.

Lángoló augusztusi melegben ereszkedtünk le a domboldalon. A kikötő meglehetősen üres volt. A móló kőkockáin elnyúlva kék zubbonyos öreg hajómunkások aludtak. A parti házsor is egészen kihaltnak látszott. A nap ereje mindent felfőzött, elbágyasztott. A kiszáradt vitorlarudak recsegték-ropogtak, mint régi bútorok.

Minthogy a hajó késett, leültünk a forró kövekre, s lábunkat a víz felé lógattuk, amely mélyen feküdt alattunk, és olajoszöld hátáról ernyedten verte vissza a napfényt. Nem mozgott semmi. Tétlen, örökké tartónak látszó nyugalom terjengett mindenfelé. Az ember azt hitte volna, hogy itt senki sem mozdítaná meg még a kisujját sem, akármilyen történnék. A cselekvés vágya oly messzire ijedt ettől a kielégült, napfénytől izzó csendtől. Egyszer bágyadtan megmozdult egy bárka. Alig megfeszülő vitorlával indult el, lomhán elhúzott mellettünk, majd a töltés végén befordult s barna szárnyával gyöngéden, búcsúzon simogatott végig az utolsó parti bódén. Azt hittem, a sok alvó kis hajó között ez is még tovább álmodik, s álmában indult el, mint ahogy én szoktam néha álmomban kidüledni mellé, szótlán ünnepélyességgel úszni a levegőben, s a nagy fák lombos koronáján szerelmesen végigsimítani...

A boldog, kielégült csendet egyszerre csak repülőgépek zakatolása verte fel. A gépek aránylag elég alacsonyan repültek. Motorjaik zúgása betöltötte a kikötőt, mintha csak hirtelen gyülekező felhőből csattogva, bűgva és sisteregve vasszilánkok esője zuhogott volna alá. A szundikáló munkások szemüket dörzsölve riadtak fel, a parti boltok ajtain át gyermekek, öregasszonyok ömlöttek ki az utcára. Mintha a kikötő álmata vize is megrebbeint volna, s a vitorlarudak meghajoltak volna, amíg a zúgó fergeteg nagy árnyékokat vetve átvonult felettünk. Egyszerre megtelt a kikötő emberekkel. Kiáltoztak, kendőt lobogtattak: „Voilà, les Américains.”¹⁵⁶ Egy pillanat alatt mintha megváltozott volna a világ. A tespedtség, az ernyedtség eltűnt, és már csak izgatottan kiabáló emberek voltak, akik hátrafeszlött nyakkal, tátott szájjal, két karjukkal kalimpálva, mintha maguk is felszállni akarnának, mind a napfénytől izzó égboltra néztek, s bámulták a négy gépet, amely biztos repüléssel a francia szárazföld felé irányult...

---

¹⁵⁶ Nézd csak, az amerikaiak!

A következő pillanatban azután a zaj, a kiáltozás egyszerre delíriumos ordítássá nőtt. Az emberek mind a móló egy végibe szaladtak, felmásztak a kőoszlopokra, a fabódék tetejére, beugráltak a bárkába, s vitorlarudakra kúsztak, és mind egy irányba nézve most már, százszoros erővel üvöltöttek: „Les Américains! Les Américains!...” Először nem tudtuk, mi történt. Csak mikor a szekérre felálltunk, akkor láttuk mi is a különös víziót, amely az embereket megörjítette. A nyílt tenger messzi távlatán, mint ködből épült óriási szörnyek, a hajók végtelen sora tűnt fel. Mind amerikai hajó volt. Elöl bombaszedő kisebb hadihajók, oldalt ágyúval felszerelt páncélszörnyetegek s középen az égbe meredő, hosszú szállító hajók! Mindez, innen a messzeségből könnyűnek, ködszerűnek látszott. Olyan volt, mintha a tengerre ereszkedő felhők játékos alakokat vettek volna föl. Azt hitte volna az ember, hogy erősebb szél elfújja őket!... Csak akkor éreztük meg, hogy ez nem köd, nem játék, mikor az őrjöngve ünneplő embereket néztük. Ők tudták, mit jelent ez! Étel, aranyat és új katonát! Új egészséges vért a haldokló testbe!... És ujjongtak, üvöltöttek, kendőt lobogtattak még akkor is, mikor már a ködépiletek úszó sora lesiklott, eltűnt a látóhatárról...

Közben a kis szigeti hajó is befutott. Nem törődött vele senki. Többször bömbölt rekedt és füstöt okádó kétségbeeséssel, amíg az emberek ráeszméltek, hogy a világon van. Minket is fájdalmas előérzések levertsége fogott el. Hirtelen mintha elsötétült volna a vakító napfény. Nem olyan érzés volt ez, mint mikor a háború megindulásakor konzulátusunk épülete előtt felvirágozott, vidám francia ulánusokat láttam elvonulni. Most a szorongó félelem sokkal borzalmasabb sejtéseket hívott elő. Pillanatig világosan éreztem, hogy most olyan valami készül, amely már nem is a háború folytatása, hanem a világ katasztrófája lesz.

Ez a gondolat most mint csak árnyék vonult át rajtam. Mint ahogy csak árnyék volt az a hajósor, ami a messzi horizontot átszelte. De amikor az árnyékhajók valóban megérkeztek, amikor az amerikai segítség a maga minden képzeletet felülmúló méreteiben teljesen kibontakozott, akkor már ez a kínzó gondolat is testet öltött, és sötét vámpírszárnyaival beborította egész nyomorúságos életünket...

A szigeti kis hajó utasai leszálltak. Szekerünket a hajóhídhöz toltuk, s megkezdtuk a számunkra érkezett csomagok átvételét. A spanyol Vöröskereszt dohányküldeménye három nagy ládában valóban megérkezett. Ezenkívül még vagy húsz-huszonöt kisebb csomag jött a citadella internáltjai címére.

Verejtékezve, kifulladásra toltuk fel a hegyoldalon szekerünket. Csörögve nyílt meg a vaskapu előttünk, s a visszhangos kapubolt alatt bedübörögtünk az udvarra. Bent egyszerre izgatottan vitatkozó csoportok vették körül a szekeret. Rögtön láttuk, hogy valami történt, amíg a kikötőben voltunk. Társaink izgalma ránk is átragadt, s a kikötőt, az elvonuló amerikai hajókat és a tüntető, ujjongó embereket egy pillanat alatt elfelejtettük.

A csomagos szekeret nagy ügyel-bajjal Kohler úr szobája elé vittük, s ott mindent leraktunk. Kiosztás előtt még az őrmesterek nézték át a küldeményeket. Mikor Kohler szobájából kijöttem, Ziffer és Jantschek, az osztrák-magyar komisszió másik két tagja, azonnal félrehívott, hogy valamelyik sarokban tanácskozzunk a történeteken. Mindenekelőtt Ziffer magából kikelve előadta a tényállást. A németek az ebédlőben tartott gyűlésükön viharos vitatkozások után, kis szótöbbséggel úgy döntöttek, hogy a számukra érkezett dohányból az osztrák-magyaroknak, törököknek s a bulgároknak nem egyforma részt, hanem annak csak egy-harmadát adják. Úgy, hogy a németek kétannyit kapnak, mint mi. Ennek a nem éppen testvéri osztozkodásnak a jobbfejű németek mind hevesen ellene szóltak. Däumling, Müller, Nagel, Bohnen, Tienemann, Kaufmann, természetesen a három német diák, a német komisszió tagjai s még sokan mások kijelentették, hogy a maguk részét visszautasítják s a német Vöröskereszt-nél jelentést tesznek a dologról, ha az igazságtalan határozatot fogadják el. Hivatkoztak arra, hogy az annak idején Noirmoutier-ba érkező budapesti csomagtól ők is egyenlő részt kaptak.

Leitner indítványa azonban - mert az ötlet a frankofil német-lengyeltől eredt - mégis győzött. Däumlingékat letorkolták azzal, hogy nekik könnyű, mert pénzük van és csomagot úgyis kapnak hazulról. Azután, minthogy a német komisszió nem vállalkozott a dohány ilyen módú kiosztására, három bizalmi emberüket választották meg a határozat igazságos végrehajtására. De már ezek között Leitner úr nem szerepelt. Annyira még indítványának hívei is tisztában voltak vele, hogy ilyesmit nem jó rábízni...

Hát bizony, a dolog kellemetlenül érintett mindnyájunkat. Jóllehet egy sarokba visszavonulva tárgyaltunk róla, azért rövid idő alatt lassanként minden osztrák-magyar körünk szivárgott. Magunk sem vettük észre, s egyszerre népgyűlés lett belőlünk. Megjegyzéseinket, érveinket, állásfoglalásunkat közvetlen szomszédaink átvették tőlünk, azután tovább adták, s a tömeg egyre növekvő zúgással és morajlással visszhangozta, amit mondtunk. Nem volt nehéz határozni. Hiszen mi rég egyetlenegy nagy hangszert alkottunk, s azok a társaink, akik Ile d'Yeu-ben csatlakoztak hozzánk, mint Zaruba, Grünfeld, Jankovits, Wolfner s a többiek, hamar felszívódtak teljesen a mi egységünkbe. Legfeljebb arról volt szó, hogy ezen a hangszeren az egyes húrok a maguk feszültségét, a maguk külön színét többé-kevésbé túlzottan hangsúlyozták. A nagyszakállú Klitscher például, vagy a darabos Taube, a mindig háborgó Sedlár, a zord Katz, a németekkel ellenségeskedő Valéry és Ványi, ezek a megalkuvás nélküli haragot képviselték. Holott nem sérthettük meg azokat a németeket, akik önszántukból és rögtön a pártunkra álltak s akik mégis inkább képviselték a németek álláspontját, mint a Leitnertől felizgatott, sokat nélkülöző hajómunkások, napszámosok és csavargók, akik érthető önzéssel, mikor a rég sóvárgott dohány megérkezett, mindent maguknak akartak lefoglalni, mint a szomjúságtól tikkadt ember szeretné egyszerre az egész forrásvizet maga kihabzsolni.

Mások viszont túlságosan engedékenyeknek mutatkoztak, s megelégedtek volna némi enyhe elvi tiltakozással, de a dohányt mindenképpen be akarták zsebelni. Ezek között volt természetesen az én Jakabom s minden grádja ellenére Bistrán is, valamint Buchholz, Schutzmann, Horváth cigány, Edouard, Rosenberg, Salz és a hosszú Schrammer, aki két hét óta már csak bagólében fűrésztött rongydarabokat morzsolt fogai között. Az öreg Wolkenberg, Müller bácsi, az érzékeny Reulling, a szelíd Váczy Gyula, a mindenkivel jó viszonyban levő Nagy Zsiga tárgyaló és egyezkedő bizottságot kívántak kiküldeni. Kaiser, a többi osztrák pincér, Wolfner, Szőke cipész, Bajusz és Ambrus azt követelték, hogy tétessük zár alá az egész küldeményt, amíg nem jön írásbeli intézkedés a spanyol Vöröskeresztől a dohány kiosztására nézve... Így hullámozott, így zengett a nagy hangszer, amíg végre kialakult az egyöntetű állásfoglalás: a felajánlott egyharmadot nem fogadjuk el, de azokat a németeket, akik az igazságos elosztás mellett foglaltak állást, kérjük, hogy vegyék át részüket, s tőlük nagyon szívesen vesszük, ha egy-egy szivarral, cigarettával vagy csomag dohánnyal megkínálnak bennünket.

Így határoztunk, s ezt még aznap este közöltük is a német komisszióval. Ők is meg voltak elégedve s mi is. Este már mindenki vígan füstölt az udvaron. Bistrán olyan volt, mint élő, két lábon járó dohánytőzsde. Mindenütt teletűzdelték szivarral, cigarettával, zsebeit tele tömték dohánnyal, még füle mögött is szivarokat hordott, amikor előkelően cigarettázva végigsétált az udvaron... És kapott mindenki bőven füstölnivalót, sőt másnap már a visszautasított egyharmad porciókat is el kellett fogadni, mert éppen a határozathozó matrózok és munkások jártak elől abban, hogy dohányukat megosztották, s nem volt senki, aki vállalta volna, hogy ő a határozat mellett szavazott... A porciója éppen talán csak Leitner úrnak maradt meg. De neki úgyis mindegy volt. Külön szobájában összehordott, összeharácsolt egyébként is óriási francia dohánykészletet. Ahhoz képest csak csepp volt a tengerben az a kis szeretetadomány, amelynek a sértetlenségét a maga számára sikerült oly vitézül megóvnia.

Augusztusban és szeptemberben még többször mentem ki a kikötőbe. Voltam a péknél, egy posztókereskedésben, a patikusnál és a mészárosnál. Mindenütt csodálatos képek fogadtak, amelyeken azután a citadellában sokáig elmerengtem. Gyermekkoromban láttam így az életet, amikor színeket, hangokat, illatokat úgy szívtam magamba, mint szivacs a vizet, s a külső világ minden mozzanata csodálatos meséskönyv volt számomra.

A péküzlet a kikötői házsor mögötti kis utcában húzódott meg. A bolt pincéjében sütötték a kenyeret. Mikor szekerünkkel odaértünk, egy féllábú, félmeztelen fiatal legény hosszú nyelű lapáttal húzta ki a kenyereket a forró kemencéből. Göndör haja lisztes volt, karján az izmok megfeszültek. Néha keze fejével megtörölte verejtékező homlokát, s akkor jóindulattal mosolygott ránk, akik a pincelejártnál álltunk a napfény forró zuhanya alatt, és szinte megigézve néztük őt vagy a kis utcába tévedt járókelőket. Fehér ruhás, lesült arcú fiatal lány jött arra, kezében piros kötésű könyvet tartott, lábán könnyű, bőrből font szandált hordott. Valamelyik fürdőhely idetévedt kirándulója lehetett. Nem akartunk hinni a szemünknek. Azt gondoltuk, leheletfinomságú harisnyát hord. De csak a nap bronzszíne borította formás lábát... Ránk sem nézett, mikor elment mellettünk, s mi olyan izgalommal bámultunk utána, mintha nemcsak lábát, hanem egész testét sem fedte volna ruha.

A posztókereskedésben Nagy Zsigáékkal voltam. Hosszú, sötét bolthelyiségben három sápadt arcú lányt pillantottunk meg a pultra kitett posztóhalmok mögött. Jókora távolságban álltak egymástól, valószínűleg testvérek voltak, mert nagyon hasonlítottak egymáshoz. Köszöntésüket szelíd mosollyal s különösen csengő hangon viszonzták. De helyükről nem mozdultak el, csak lesütött szemmel, sápadt titokzatossággal vártak, mintha örökké így álltak és vártak volna.

A patikus ragyogóan tiszta üzletében a sok illatba szinte beleszédültünk. Fehér vászonruhás, kövér, de nagyon könnyen járó úr jött elénk. Széles fején az őszülő, vastagon megkent haj gondosan el volt választva. Sima, teljesen leborotvált arcából meleg tekintetű kék szemek sugároztak ránk. Mindnyájunknak odanyújtotta puha, sokgyűrűs kezét. Nem látszott patikusnak, inkább ritka, csodálatos dolgok gyűjtőjének. A falon, polcokon kitömött egzotikus madarakat, tengeri szörnyeket, óriási csigákat láttunk. Kis akváriumokban ezüst- és aranyhalak úsztak. Kalitkákból furcsa, sokszínű madarak szárnyai rebbentek... Szinte féltünk ettől a lengő járású, különös embertől olyan prózai dolgokat kérni, mint jód, vatta, aszpirin... A patikus sokat látott, világjáró ember volt. Mikor megtudta, hogy magyarok vagyunk, említette egy gazdag vendége földbirtokos nevét, akinek a felesége szintén magyar. Beszolt a szomszéd szobába, ahol gazdagon felterített asztalnál jól öltözött, halk beszédű nénikék oly csendben uzsonnáztak, mintha szertartást végeztek volna. „Clémentine! Hallod? Ezek az urak magyarok!” Az asztalfőn ülő asszony fején megrebbent a főkötő, kezében megkoccant a porceláncsésze. „Ah, magyarok?...” S azután az asztalnál ülőknek megmagyarázta: „Legjobb lánykori barátnőm magyar volt!...” Az ajtó becsukódott, a szívélyes patikus még egy percre kivitt az udvarra, s kőkerítésen vágott ajtón át bevezetett kertjébe, amely legfőbb büszkesége volt. A világ minden tájáról összegyűjtött fák, bokrok, virágok és vetemények nőttek itt. A fehér ruhás úr a kavicsos kerti úton ellebegett, pillanatig eltűnt magasra nőtt virágai és bokrai között, azután a kezében nagy, magyar zöldpaprikákkal tért vissza, s diadalmas mosollyal nyújtott át mindnyájunknak egyet a rég nem látott, kedves hazai veteményből...

A mészárosnál sokkal prózaibb örömök vártak az emberre. Ez a kis termetű, vörös bajuszú, tejfehér arcú, roppant kövér ember bennfentes volt a citadellai adminisztráció dolgaiban. Három év óta ő szállította a húst, s bizonyára a számlák kiállításában összejátszott különösen az új adminisztrátorral és Kohlerrel. Ezért nem félt senkitől. Egy ízben Nagy Zsigával vásárlási engedélyt kaptunk, s egy kicsiny, göthös, lelógó bajuszú szuronyos őr kíséretében lementünk a kikötőbe. Nagy Zsiga már ismerős volt a külső viszonyokkal, mert többször járt ki

vásárolni. Mikor a boltokban elvégeztük dolgainkat, a mészároshoz tértünk be, de nem az üzlet rendes bejáratán, hanem a hátsó kapun, egy kis kerten keresztül. Üveggel fedett verandán kis asztalhoz ültünk le. Nemsokára megjelent a kövér mészáros is, hasára terített véres köténnyel, kéksávós vászonzubbonnyban. Nagy Zsiga bort kért tőle. A mészáros cseppett sem lepődött meg, hogy tőle bort kérnek, sőt rászólt örünkre is, hogy állítsa sarokba fegyverét, s rendeljen ő is valamit. „Nem vagy ellensége az itálnak, poilu?” - kérdezte széles vigyorgással. „Eh bien, non!”¹⁵⁷ - mondta a katona, s már meg is törölte ritkás, szőke bajuszát, mintha bortól nedves volna... Nemsokára poharak csörrentek, és kék kendővel leterített tálcán fiatal, csinos lány két üveg bort s három poharat hozott be... Természetesen, nagyon jól kezdtük érezni magunkat. A veranda ajtaján virágillat szállt be. A szőke, kedves mosolyú kislány körülöttünk sürgött-forgott, néha fehér köténye fodra lábunkhoz ért, s mi azt hittük, kötényével veri fel ezt a szédítő illatot. Mademoiselle Juliette a mészáros lánya volt, kereskedelmet végzett Nantes-ban, s két év óta apja üzletében kezelte a pénztárt. Ha kint a bolti csengő szólt, mindjárt ki is kellett szaladnia, és csak akkor láttuk viszont, ha rendeltünk valamit. Erre kitaláltuk, hogy félliterenként kérjük a bort, így is nagyon sokat kellett innunk, mert szerettük volna, hogy ez a szelíd mosolyú, szőke lányka mindig velünk legyen... Szerencsére, a katona áttért a rumra, s biztatásunkra a poharakat elég gyors ütemben hörpintette ki. A végén a kis Juliette már kacagva jött be, mert tudta, hogy ez a bolond részegeskedés csak azért van, hogy őt mentől sűrűbben lássuk. Persze beszélni hozzá nemigen mertünk. Mit is mondtunk volna egy ilyen fiatal kislánynak, hiszen ha vágyunknak csak sóhaja is száll el, letörik, a földre vágódik, mint fergeteges vihar alatt a gyöngye viola!...

Alkonyodott már, mikor ebből az elragadó bűvöletből fel kellett riadnunk, amelyben folyton csak ez hangzott: Mademoiselle, je vous prie és oui, monsieur!¹⁵⁸ s amely mégis a mi szemünkben felejthetetlen, nagy szerelmi élménynek látszott. Kissé ingó lábakkal emelkedtük fel az asztaltól, s kísérő katonáinknak is keresztbe állt a szeme, amikor fegyverét vállára emelte.

Békésen, csendesén dudorászva kapaszkodtunk fel a hegyoldalra, mintha nem is a citadellába, hanem valami kedves, hívogató otthonba mennénk. A francia katona nem hátunk mögött, hanem velünk egy sorban jött, kedélyesen beszélgetett velünk. Ha valaki nézte volna békés sétánkat a leszálló estében, azt hihette volna, hogy megismétlődött Szent Ferenc csodája, amikor a bárányok együtt mendegélnek a farkassal.

Valami csodaszerű valóban elkeveredett a szép nyáresti hangulatban, mert az utolsó keresztútnál örünk egyszerre csak megállt, lecsapta fegyverét a földre, s kijelentette, hogy csinálhatunk, amit akarunk, de ő nem jön tovább velünk, van is eszében ilyen kedves, csillagos estén a bűdös citadellába menni, amikor van neki egyéb helye, ahova szívesen megy...

Valósággal erőszakkal kellett megfognunk, hogy ott ne hagyjon, s hosszas könyörgéssel tudtuk csak rábeszélni, hogy vegye fel újra fegyverét, s kísérjen továbbra is, mert neki az a kötelessége, hogy őrizzen minket, nekünk pedig, hogy az ő foglyai legyünk... Csak nagy ügyel-bajjal jutottunk el a citadelláig, s igazán mindent meg kellett tennünk, hogy örünk meg ne szökjön tőlünk.

---

¹⁵⁷ Hát nem!

¹⁵⁸ Kisasszony, kérem; igen, uram!

És még történt valami, mielőtt a citadella kazamatáiban a vigasztalan sötétség teljesen ránk borult volna. Szeptember vége felé új német internált érkezett, akiről kiderült, hogy fogtechnikus. Kezdetleges fűrőgépet hozott magával, műszereket, orvosságokat, s a betegszobában megnyitotta rendelőjét. Wolfnak hívták. Már a háború eleje óta internálva volt, de összeköttetései révén kivitte, hogy félévenként mindig más és más fogolytáborba szállították, hol azután kihúzta vagy végigkezelte az összes rossz fogakat. Munkája akadt bőven a citadellában is. A nedves, léghuzamos kazamatákban, föld alatti folyosókon a rossz fogak könnyen meggyulladtak s idáig minden enyhítő szer, orvosi kezelés nélkül bizony rettenetes szenvedéseken mentünk keresztül velük.

Ez a kis, borotvált képű, ügyes kezű breslaui fogtechnikus mindenből kiirtotta a fájdalmak forrását. Injekció nélkül húzott fogat, lábbal hajtott fűrőgéppel dolgozott, mégis keveset kínlódtunk fürge, gyöngéd keze alatt. A szegényeket ingyen kezelte, azoktól pedig, akiknek volt valamijük, szerény árakat kért. Jártak hozzá a katonák is, sőt a szigetről is bejöttek egyesek.

Így került be a citadellába egyszer az utolsó, szeptember végi nyári napon Madame Germain, egyik káplárnak fiatal, feltűnő szépségű felesége. A kantinban tartózkodott addig, amíg Wolfnál a sor rákerült. Jelenlétéről nem is tudva, a kora délutáni órákban a kantin felé igyekeztem, s a kis ablaknyíláson át kinéző Mme Boutineau elé járultam, hogy valami apróságot vegyek. A kis kövér öregasszony mosolyogva húzódott vissza az ablaknyílásból, s biztatott, hogy nézzek be a helyiségbe, mert nem bánom meg...

A felhalmozott árucikkek, konzervdobozok között fiatal, gyászruhás asszony állt, és mosolyogva nézett vissza rám, mikor a fejemet bedugtam. Az asszony fehér arcának szépsége valósággal kivilágított a helyiség homályából. Polcnak támaszkodva állt, kis, könnyű fekete ruhája alatt kibontakoztak karcsú természetnek kíváncsatos vonalai. Bekémlelő arcom komikus lehetett, mert hangosan felnevetett, s pirulva szólt Mme Boutineau-nak, miért csinál vele ilyen cirkuszt?

Én is szemrehányással néztem a kedélyes kantinosnéra. „Ugye csak kínozni akar? Miért mutat nekem elérhetetlen távolságban ilyen szép nőket?”

- Jöjjön be! - kiáltotta Mme Boutineau. - Mutassa meg, hogy van bátorság magában!...

Annyi bátorság volt bennem, hogy a katonák között határozott lépésekkel végigvonultam a kantin ajtajáig, de ott benn, mikor a fekete ruhás asszony fehér, meleg kezét megfogtam, egyszerre torkomra akadt a szó. A második és az utolsó nő volt fogságomban, akihez ilyen égető közelségbe jutottam. Az első a noirmoutier-i boltoslány volt, akinek blúzába alig tudtam a tűt visszatűzni s most ez a nála sokkal tündöklőbb szépségű, ártatlanul kacér asszony, akinek kezét oly remegve tartottam kezemben, mintha irtózatosságot cipelnék. Mme Boutineau kötekedő kedélyessége csakhamar hidat vert elfogódottságaink között. Pohár likőrrel koccintottunk, egymás szemébe mosolyogtunk, s azután dadogva mondtam el neki, hogy el sem tudja képzelni, mennyi gyönyörűséget és mennyi kínt jelent a vele való találkozás ezen a szörnyű helyen...

Mikor a fekete ruhás asszonyért eljöttek a fogtechnikustól, még egyszer kezet nyújtott, s rejtélyes arccal azt mondta: „Au revoir...”¹⁵⁹

---

¹⁵⁹ Viszontlátásra.

Csak később, mikor bástyaudvari kiskertünkben ültünk a teljes német és osztrák-magyar komisszióval, akkor tudtam meg, mire vonatkozott a viszontlátást ígérő búcsúzkodás.

Fent a rempart-on, bámuló internáltak között Madame Germain és a kantinosné alakja tűnt fel, közvetlenül szemben velünk. Az öreg, szakállas Kutzner, a német komisszió elnöke, Kaufmann és Müller, valamint Ziffer, Jantschek és én ültünk felfutó növényvel sűrűn befutott kunyhónk előtt. A nap még rásütött a folyondárvirág sárgult leveleire és ránk, de fent a rempart-on a két asszony már árnyékban volt, s így Mme Germain szépsége annál vakítóbban világított.

A kantinosné kötekedve szólt le:

- Mme Germain szeretné megnézni belül a kunyhójukat!...

Pillanatig sem haboztam. Felmászom a bástyafalra, fölkúszok a rempart meredek oldalán, s mielőtt még a fiatal asszony dönteni tudna, ölbe kapom, s az örültek biztonságával száguldok le vele a nyaktörő úton, s odaültem a bölcsen tanácskozó komissziótagok közé.

A kantinosné nevet és tapsol. Körülötte szájtátva állnak meg az internáltak. A szép, fiatal asszony pedig köztünk ül, és csak pihegő keble, arcának pírja árulja el izgatottságát. Mi nézzük őt szemrebbenő kapkodással, mint ahogy a sötétségből kilépő a napfénybe bámul. Hogy szeretnénk szólni hozzá, súlyos, facipős lábunkat egymásra csapni, mint a gavallérok, megigazítani rongyos ruhánkat, és szépeket, nagyon szépeket mondani!... A fiatalasszony megérti zavarunkat, szavak után kapkodó ügyefogyottságunkat. Elkomolyodva áll fel. Most már kicsit szégyenli is, hogy csak a kíváncsiság hozta ide. Azután benéz kunyhónkba, végigmegy az ösvényen, ahol egykor Mary járt, és fehér ujjaival gyöngéden álmodozva húz végig a fonnyadó virágokon...

A bástyán nincs senki más, csak mi és az örökké imádkozó, élőhalott Tutschek. Madame Germain borzongva veszi észre kísérteties arcát a felfutó virágok között. Mintha csak most tudná meg igazán, hol jár, lehajtja szép fejét, és elfehérülő ajakkal suttogja:

- Milyen boldogtalanok maguk!...

Szóltan elbűvöltségünkben két szuronyos katona riaszt fel, akiket az őrmester küldött, hogy a vakmerő nőt, aki a legszigorúbb parancs ellenére a foglyok közé mert jönni, azonnal kivezessék. Madame Germain-t közrefogják. A fekete ruhás asszony a lejárati nyílása előtt még egyszer visszafordítja fehér, ragyogó arcát, s kezével búcsút int...

Nekünk pedig, amint eltűnt közülünk, rögtön megered a nyelvünk. Egymással versengve írjuk le, hogy milyen volt. Az egyik kéknek látta a szemét, a másik barnának. Hajba kapunk azon, hogy szőke volt-e vagy barna?... És képzeletünk, amely elijedt az élőtől, most kedvére díszíti a távozót, hogy megtarthassa örökre magának.

HUSZADIK FEJEZET FENYEGETŐ ÖRVÉNYEK

1

1917 őszén és korán kezdődő téli hónapjaiban még egyszer előtört bennünket teljesen a háború befejezésének és a békének gyötrelmes kérdése. Ezekről a kínzó gondolatokról lényegében egész fogságunk egyetlenegy percében sem tudtunk megszabadulni. Sorsunk annyira összefüggött a háborúval, hogy a róla való megfélelkezés csak pillanatnyi, lopott mámor, beteges képzelődésbe vagy fárasztó testi munkába menekülő elmerülés lehetett, de ezeket a légies védőfalakat bármikor áttörhette a kint dúló háború véres, szennyes árja, s akkor nem volt menekvés. Szemtől szembe kellett nézni a borzalommal és csakis a borzalommal! Nem volt szórakozás, egyéni, hasznos munka, nem volt család, szerelem, beleszippantás a szabad életbe. Nem állt mellénk senki, kezünket nem fogta senki. Sőt minden: a sötét, föld alatti üregek, bomlott idegzetű, nyomorult társaink, a hatalmaskodó örök, megnyirbált leveleink, megcsonkított csomagjaink, minden legkisebb jel is csak még jobban hangsúlyozta, lelkünk legelrejtettebb redőibe erőszakolta, álmunkba lopta a kísértő szörnyet, amellyel minden remény nélkül, kifulladás, közel az észvesztő kimerülésig, egyre csak viaskodnunk kellett.

Sokszor jobb lett volna, ha kihirdetik, megerősítik előttünk, amire kétségbeesésünk örvényében annyiszor gondoltunk, hogy nekünk már úgyis mindegy. Ránk nézve meghalt a külső élet, oda többé vissza nem térünk. Akkor legalább leszámoltunk volna mindennel. Megássuk sírunkat, beletemetkezünk, s várjuk, hogy jöjjön értünk a halál. De az élet mindig hitegetett! Hiszen egész kegyetlen elzártságunkat, évekig tartó kínzásunkat mással nem magyarázhattuk, mint hogy ránk csapott a vak végzet, de majd egy új, emberséges élet százszorosán kárpótolni fog szenvedéseinkért. Amit mi ártatlanul elszenvedtünk, annak ragyogó, boldog ellenértéke valahol készül már a külső világban. Erre a világra vetettük hát mindig sóvárgó tekintetünket, s az onnan érkező híreket csak azzal a gyötrelmes izgalommal tudtuk mérlegelni, vajon a teljes életet vagy a teljes halált hozza számunkra?

Ezekben a hónapokban eleinte azt hittük, hogy a béke nincs messze. A véröntés ellen való fellázadás szelleme a levegőben volt. Sztrájkokról olvastunk Franciaországban, Ausztria-Magyarországon. A francia hadseregben itt-ott a bomlás jelei mutatkoztak, amelyekről, a lapok minden titkolódzása ellenére, mi is értesültünk. A szocialisták készültek Stockholmba. XV. Benedek végre szózatot intézett a hadviselő hatalmakhoz. A francia lapokban leközlött nyilatkozatokból vettünk tudomást a Sixtus-féle misszióról,¹⁶⁰ amelyből nyilvánvalóan kitűnt, hogy Ferenc József utódja békét akar. Mindenünnen kormányválságok híre érkezett. Az olaszok kimerültek a caporettoi csatában, úgy látszott, végzetes csapás érte őket. Az orosz birodalom teljesen felbomlott, már csak hetek kérdése volt, hogy aláírják a német békét, amiben ugyan az őszinte békeszellemnek leghalványabb árnyalata sem nyilvánult meg, de úgy gondoltuk, hogy a kiéheztetett Németország egyelőre létét biztosítja, s olyan körülmények közé akar kerülni, amelyekben ki tudja várni a méltányos békét...

Gondoltuk, a világ kifáradt, mint mi. A szörnyű megpróbáltatásokban megtanultak, hogy most már nem egyik fél eltipró győzelmén, hanem mindenkinek békéjén kell dolgoznia. Megfeszült

---

¹⁶⁰ IV. Károly osztrák császár és magyar király sógora, Sixtus páрмаi herceg közvetítésével különbéke kötésére tett kísérletet. Az Osztrák-Magyar Monarchiával kötendő különbéke esetén felajánlotta, hogy a Monarchia támogatni fogja a franciák Elzász-Lotharingiára vonatkozó igényét. Az ajánlatot az Antant nem fogadta el. Clemenceau 1918. ápr. 13-án nyilvánosságra hozta a Sixtus-leveleket, ami után megerősödött a Monarchia és Németország vezető körei közti feszültség.

idegekkel lestük a véget, mind mohóbb vágyakozással könyveltünk el mindent, ami végre a megoldást hozza, mert ösztönszerű irtózáttal éreztük, hogyha a vérontás tovább folyik, a világ képe s benne a mi életünk örökre elsötétül. Mi, minden mástól megfosztott szerencsétlen emberek, akiknek minden idegszála, minden gondolata elválaszthatatlanul tapadt a háborúhoz, valahogy ennek a rettenetes vérontásnak és pusztításnak betegesen érzékeny lelkiismeretévé tisztultunk. Tudtuk, hogy ami velünk történik, az lesz a világ sorsa is. Ha a mi megváltásunk késik, akkor késni fog, vagy talán már soha nem is jön el a világ megváltása sem...

A végzetes kiábrándulások azután egymás nyomában következtek. Valaki mintha kiadta volna a jelszót: nem elég a pusztulásból, csak tovább! Minden olyan szó vagy kifejezés, amely új, kétségbeesett erőmegfeszítésre izgatott, mintha gyűlöletes fantom keze lett volna, amely visszalök, újra beledob abba a fekete örvénybe, amelyből azt hittük, hogy már lassanként kikerülünk. A francia lapokban mind sűrűbben hangzott a kegyetlen elszánás szólama: „jusqu’au bout!” A végletekig! Tömegek számára kitalált, gyűlöletből font ostor, amellyel a fáradtságtól lerogyó állatokat a halálba kergetik. Megint írni, tájékozni kezdtek a „defetisták”¹⁶¹ ellen. A gyűlölet áttört minden korláton, minden torlaszon. A *jusqu’au boutista* szellem terrorja letört minden ellenszegülést. Clemenceau¹⁶² nekítámadt a liberálisan gondolkozó Malvynak. Jöttek a kémpörök! Bolót kivégezték, Almereyolát öngyilkosságba kergették, Turmelt, Lenoirt, Desouches-t letartóztatták, Caillaux-t¹⁶³ a vádlottak padjára ültették... Már Wilson¹⁶⁴ is harsogott: „Amerika nem akarja, hogy a mártírium csak Franciaország előjoga legyen!...” Mintha nem lett volna minden ország a maga nagy tömegeiben mártír, s mintha az, ami most készült, nem mindegyik ország mártíriumát akarta volna megnyújtani s talán örökké jóvátehetetlenné fokozni!...

Hogy mi történt a külső világban, azt mi a kazamatákból világosan nem láthattuk. Hogy mekkora a felelőssége a háború folytatásában a német imperialistáknak, Ludendorfnak¹⁶⁵ és a német vezérkarnak vagy a rapallói antantközi triumvirátusnak: Fochnak,¹⁶⁶ Cadornának¹⁶⁷ és Wilsonnak, azt majd a történetírók megállapítják talán egyszer. Bennünk különben sem élt

---

¹⁶¹ Csüggeteg, bukást jósoló emberek.

¹⁶² *Clemenceau*, Georges Benjamin (1841-1929). Francia imperialista politikus, kortársai „Tigris”-nek nevezték. 1906-tól 1909-ig miniszterelnök. Az I. világháború idején a németek ellen a végső győzelemig folytatandó harc képviselője volt. 1917-től 20-ig újból miniszterelnök; a Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság elleni fegyveres intervenció egyik fő szervezője.

¹⁶³ *Caillaux*, Ioseph (1863-1944). Francia nagypolgári politikus, 1911-12-ben miniszterelnök. A nagy-burzoáziának azt a szárnyát képviselte, amely a Németországgal való megegyezést szorgalmazta. 1917-ben Clemenceau kormánya letartóztatta; 1920-ban az ellenséggel való levelezés miatt elítélték. Később amnesztiát kapott, és pénzügyminiszter lett.

¹⁶⁴ *Wilson*, Thomas Woodrow (1856-1924). Amerikai demokrata párti politikus, 1913-tól 21-ig az USA elnöke. Az I. világháború kitörésekor a semlegesség álláspontjára helyezkedett, pacifista elveket hangoztatott és eredménytelen békítési kísérleteket tett. 1917. ápr. 6-án mégis hadat üzent Németországnak. 1918. jan.-i békejavaslatát a hadviselő felek elfogadták a békétárgyalások alapjának.

¹⁶⁵ *Ludendorff*, Erich (1865-1937). Német tábornok. Az I. világháború idején a keleti hadsereg vezérkari főnöke. 1916. aug.-tól Hindenburggal együtt a német hadműveletek fő irányítója volt. 1926-ban megalakította a fasiszta Tannenberg Szövetséget.

¹⁶⁶ *Foch*, Ferdinand (1851-1929). Francia marsall. Az I. világháborúban a francia hadsereg egyik vezetője. Részt vett az 1914-i marne-i és az 1916-i somme-i csatákban. 1917. máj.-ban vezérkari főnök. 1918. márc.-tól az összes nyugati antant csapatok főparancsnoka; az ő irányításával mérték döntő csapást a németekre. 1919-ben a párizsi békekonferencia katonai határozatainak megfogalmazója.

¹⁶⁷ *Cadorna*, Luigi (1850-1928). Az I. világháború alatt az olasz hadsereg vezérkari főnöke volt. Az Isonzó menti csaták eredménytelensége után nyugdíjazták. 1924-ben Mussolini marsallnak nevezte ki.

már akkor gyűlölet vagy elfogultság egyik féllel szemben sem. Egyformán féltünk az erőszakkal kicsikart békétől, akár a németek, akár az antant harcolja ki. A két lehetőség most majdnem egyformának látszott. A németek előnye a keleti front összeomlása, az olasz vereség és francia harctéri győzelmei után talán szembeszökőbb volt. De az antant reményeit a folyton szaporodó angol és amerikai seregek, a hadiszer-gyártás örült tempója s a mindennel felérő amerikai segítség, amely szervezeteivel a végsőkig csüggedt francia fronton már ebben az időben is csodákat művelt, nem alaptalanul növeszthették nagyra... Alkudni tehát hasonló feltételek között lehetett volna a béke érdekében. Ki borított fel mindent, ki állta útját, hogy a béke egyetemes megváltást hozzon a mártír-Európának? Mi igazán nem tudhattuk. Csak azt éreztük, hogy egyre sötétül a világ körülöttünk. Hozzánk csak a végre kormányra jutott Clemenceau-nak szelleme jutott el, amely egymás után döntötte le jövőt váró hitünk ragyogó építményeit... Clemenceau lehetett az „ökölnék”, a „nagy tettek”-nek zsenije. Különös erővel ruházhatta fel sötét pesszimizmusa a németekkel szemben s az a gondolat, hogy a sokat szenvedett Franciaország mindent elveszít, ha csak félbékét köt. Talán a végveszély érzése keményedett benne akarattá, a győzelem kierőszakolásává, még olyan körülmények között is, ha Európa elvérzik benne. A túlságig, a legkegyetlenebb képtelenségig szolgált egy világfelfogást, Európa politikai jövőjének bizonyos fajtájú elképzelését, s nem gondolta meg, hogy emberekkel, vagyonokkal és kincsekkel együtt elpusztulnak a világfelfogások és politikai elképzelések is...

Mindez lehetséges, de mi, a fogsági életnek rémekkel és torzképekkel telített légkörében, nem ilyen képet alkottunk róla. Szemünkben ez az aggastyán a vak gyűlöletnek, a vérengző vágynak megtestesülése volt, aki szív és lélek nélkül csak a bosszú és pusztítás művének él. Borzalmas elképzelésünkben eggyé vált a céltalan öldöklés démoni szellemével, aki elfelejtette már azt is, hogy élet van a világon és csak pusztítani akar a pusztításért, gyilkolni a gyilkolásért... Sokszor gondoltunk arra, hogy ha még életerős férfi volna, szellemének és érzéseinek egyensúlyozottságában, ha még várhatna valamit az újjászülető természettől, az emberektől, a napok folyásától, akkor kezében biztosan nem tartaná elszánással a halál fekete zászlóját. Szabad-e életek milliói felett a korlátlan rendelkezést öreg emberroncsra bízni, akinek az élet úgysem számít már semmit? Hát ha nem is ember, hanem a tehetetlen öregség sátáni szelleme?... Halálos gyötrelmünkben a háború kérdése most már egyes-egyedül az ő személyében öltött testet. Rettenetes óriássá nőtt szemünkben, szörnyű árnyékával ránk feküdt. Nappali tépelődésünkben, álmatlan éjszakáinkon csak őt láttuk, csontos térdével mellünkre feküdt, aszott, begörcbülő ujjaival nyakunkat fojtogatta. Már nem is kétségbeesés, nem is reménytelen vívódás volt ez, hanem a fölbomlott idegeinket fenyegető örületnek rögeszmés látomása.

Az a rettenetes éjszaka is, amelyben először néztem szembe az örület rémével, s amelynek sötétsége azóta sem tudott lelkemből teljesen elfoszlani, különös összefüggésben volt a halálnak ezzel az öreg, kérlelhetetlen diktátorával. Este az 51-es kazamatában sokáig beszélgettünk. Egész nap hullt az ólmos, hideg december eleji eső, alig tudtunk mozogni, s így az álom is csak később jött szemünkre. Dr. Herz fekvőhelye körül ültünk. Ott volt Soltész, Dudás, Németh, Schneider, Kilár, a kis Stein Móric s természetesen Schuler is. Suttogva beszélgettünk, hogy a többieket ne zavarjuk. A halk szóváltásban olyan tökéletességre tettünk szert, hogy hangunk már nem is emberi volt. Hasonlított azokhoz a rejtelmes, légies suttogásokhoz, amelyekkel a foglyok éjszakája tele van, s amelyekről nem tudjuk: magunk beszélünk-e, kísértő rémeink, vagy talán messze élő kedveseinknek szava hallatszik el hozzánk?

Megint csak a háború folytatásáról és Clemenceau-ról volt szó. Attól rettegtünk, hogy ha tovább folyik a vérontás, többé már végét nem lehet szakítani, s nemcsak mi, hanem az utánunk jövő nemzedékek, azok a fiatal gyermekek is, akik ma még gondtalanul játszanak,

áldozatai lesznek a borzalmas felfordulásnak. Valamelyikünk azt a megjegyzést tette, hogy már nem is emberek csinálják ezt a háborút, hanem az magától forog, mint szabadjárá eresztett, óriási embert őrlő malomkerék... Vagy talán a kereket bosszúálló szellemkezek forgatják, a megbomlott emberek dolgaiba túlvilági lények avatkoznak be, mint ahogy Homérosz, Vergilius, Tasso és Zrínyi eposzaiban olvastunk az istenek beavatkozásáról földi csatákba?... Régen mosolyogtunk rajta, ma már egészen más értelmezést adtunk ennek a mitikus hitnek...

Volt már éjjeli egy óra, amikor helyemre lopóztam. Mellettem feküdt Wolfner úr, az egykori szőrmekereskedő. A sötétségből halványan csak arca fehérsége világolt elő és takaróján elterültek hosszú szakállának ezüst szálai. Azt, hogy mellettem van, inkább nehéz légzéséből, nyögéseiből s álmában elhadart, nyöszörgő szavaiból tudtam. Kedves, atyáskodó ember volt velem szemben, jóval idősebb nálam. Közös vacsoráinkat ő készítette, gondosan terített, evés közben s utána elbeszélgetett. Ismertem már magyarországi otthonát. Kissé kövér, ékszerekkel teleaggatott feleségét, s két lányát fényképen is megmutatta. Álmaiban mindig otthon volt, felesége, lányai nevét hangoztatta. Néha szigorúan beszélt, máskor elfulladás érzelmességgel... Elbeszélései után már szinte én is biztonsággal követhettem abban a hívogató, gyönyörűséges világban, amely csukott szemei mögött épült föl.

De nemcsak ő, hanem majdnem mindegyik alvótársam beszélt, kiabált álmában. A kazamata éjjel sem nyugodott el, különösen esős napok után vagy a háború válságos korszakaiban. A nyugtalanul forgolódók alatt megreccsent a szalmazsák, az összetákolt ágyszőnyegek. Söhajok, nyögések, vontatott nyöszörgések hallatszottak. Alig akadt már egy-kettő, aki nyugodtan horkolni tudott. Egyszer Dudás ablaka felől tisztán hallom a magyar szavakat: „Lőj oda, ahol csillog... az a szemel!...” Dudás biztosan a fronton van, vagy lehet, hogy más körülmények között kísérti az ölés vágya. Majd németül sír fel egy vékony, természetellenes hang: „Das Leichentuch ist nicht genügend lang!...”¹⁶⁸ Valamelyik Stocker fiú temet... Az ilyen felnyögő hangra azután megmozdul mindenki, egyesek felülnek, valaki keresi facipőjét, kabátját...

Kint pedig az esőt zúgó szélvihar váltotta fel. Nyivákolása, bömbölése behallatszik a nyitott félhold alakú ablakon. Talán nem tud kimenekülni a körbefutó árokból, s ez az örökös forgás növeszti dühét és erejét. Az örült körfutást rendező szélhullámokon szárnyaik kifeszített rongyvitorláin köröznék a baglyok is, és rekedt, sikongó vészfütyöket hallatnak, mintha egymásba szaladástól félnének... A foglyok gyötrelmes álmai körül rettenetes ez a körbeszáguldozó, rikoltozó gyűrű. Arra gondolok, hogy milyen jó volna, ha ezek a baglyok elrepülnének most mind oda, ahol a háborút papíron tervezik tovább, vagy ahol róla borba, mámorba, mulatságba felejtkeznek az emberek, és szótlanként, mindentudó üveges tekintettel köréjük ülnének. Mint hírvivői a föld alatti szenvedéseknek.

Talán ennél a gondolatnál aludtam el. Mindenesetre úgy éreztem, hogy már hosszabb ideje alszom, mikor egyszerre rettenetes rémálomból riadtam fel. A hangok, a futó lány- és fiúgyermekek körvonalai már abban a sötétségben vesztek el, amelynek nyomasztó árnyékaival a kazamata vett körül. Első pillanatban az álomkép összefüggésére nem tudtam visszaemlékezni. Csak a szívem körül éreztem szorongató nyomást, s ijedten kapkodtam magam körül, mert úgy éreztem, hogy öntudatomat elveszítem, s teljesen beleveszek a sötétségbe... A kazamata félhold alakú ablaka, a nyögő alvótársak, a zúgó szélvihar végre is megállt körülöttem. Ahogy mind biztosabban éreztem őket magam körül, nyugalmam is lassan visszatért, mert úgy éreztem, hogy ennek a sivár környezetnek létezése biztosítja öntudatomat is. Felnyúltam a polcra, hogy dohányt keressek, s közben kezem beleütődött a falon lógó csellóba, amely hosszú zengéssel viszonzta érintésemet. Mintha kedves ismerősre találtam volna, gyöngéden simogattam végig a hangszeren. A fa jóltevően hűvös volt. Halkan megpengettem mindegyik

---

¹⁶⁸ A szemfedő nem elég hosszú.

húrját, s hangokra gondoltam, lágy, sóhajszerű félhangokra, amelyek ezekről a húrokról folynak bele a melódiába, s a bánat, az emlék, a sajnálkozás ízét keverik el benne. Nincs-e volt életemnek minden napfényes mozzanata megbújva e sima, kicsiny faszekrényben? A triók és kvartettek, amiket a kolozsvári piarista gimnáziumban játsztam? A „Képeddel alszom el”, amivel szegény apámat akartam a múlt emlékeibe visszaringatni? Hosszú, vágyakozó merengések a kolozsvári szülei házban, majd a budapesti Eötvös-kollégiumban... Azután a párizsi Rue Vaugirard... Epekedő szerelmek bűgő hangjai... Mintha ez a hangszer kivilágosodott volna, mint szentjánosbogár az éjben. Nem tudtam róla tekintetemet, kezemet levenni. Leemeltem magamhoz, térdeim közé szorítottam, és arra gondoltam, mi történnék akkor, ha egész halkan, fojtottan eljátszanám rajta a „Képeddel alszom el”-t? Meg lennék bolondulva, vagy bolond vagyok máris?... Erre a gondolatra hideg futott át hátamon. A csellót visszahelyeztem helyére. De azért a kísértés tovább nyugózott. Úgy hittem, azért volna jó eljátszani apám kedves dalát, hogy kisírjam magam. Akkor mellem bizonyára nem lenne többet nehéz, mert a könnyek kijönnének belőle... Itt eszembe jutott az öreg, bolond Sarkadi bácsi. Ő is azért dobta cilinderét a Marosba, hogy a fejét nyomó gondolatok kiszálljanak.

Amint Sarkadi bácsi képe vizeskék szemével, eres halántéka körül az ősz, ezüst hajpehellyel felmerült előttem, hirtelen ráeszméltem a bűvös álmképre, amelynek borzalmas vége álmomból felijesztett. Erdei mulatságon voltam elemi iskolás társaimmal s azokkal a lánygyerekekkel, akikkel búzaszentelő napokon együtt vittek ki a mezőre. A kislányok hajában most virágfüzér volt, összefogózkodva táncoltak, nevettek, s kötekedve néztek ránk. Emlékezetemnek milyen rejtett zugából támadtak most mind fel, szemükben csodálatos ragyogással, mozdulataikban különös, lenge, finom érzékiséggel, de mégis színben, arcvonásukban, hajuk viselésében oly tiszta, ígéző élethűséggel? Mindegyiknek tudtam vezeté- és keresztnévét, ismertem, megkülönböztettem iskolatársaimat is. Nevek bukkantak fel seregestől, amelyekre azelőtt sohasem gondoltam, mert már harmadik elemista korukban elszakadtam tőlük, s azóta sohasem láttam viszont... A lányok táncoltak, mi énekeltünk, és virágot dobtunk rájuk. A nap sütött. Bársonyosan izzott a zöld pázsit, felettünk fehéren felvillogó szárnnal galambok szálltak... Egyszerre az erdőből, négykézláb mászva előbújt a bolond Sarkadi bácsi. A háta tele volt szórva barna, elszáradt levéllel, arcát véresre karcolta az ág, és egyik felemelt kezében izzó ráspolyt tartott, amellyel égette, szúrta a lányokat és fiúkat ott, ahol érte... És amikor sikoltva, jajveszékelve mind elterültek a földön, vagy elszaladtak, földbegyőkezett lábbal csak én álltam. A szörny most felém jött. De többé már nem volt Sarkadi bácsi. Feje összeaszott, arcbőre pergamenszínű lett, s a tüzes vas felett a kísértő, üldöző Clemenceau-arc jelent meg...

Erre riadtam fel. Most már visszaemlékeztem az egész képre. Még tudtam a neveket, láttam az arcokat, de már arra, amit felém kiabáltak, nem emlékeztem.

Nem akartam sokáig időzni a rémes képnél. Kerestem, kutattam egészen más gondolatokat, amelyek megszabadítanak a nyomasztó érzésektől. Kifejlődött már a gyakorlatom, hogy álmatlan éjszakákon miként zsongítsam el öntudatomat. Belemerültem hosszú mérlegelésbe a kanti időről s a bergsoni időtartamról. Gyanútlanul adtam át magamat a gondolatsornak, egészen éber figyelemmel kötöttem össze a következtetés láncszemeit, amikor egyszerre arra eszméltem fel, hogy az utolsó gondolatszem teljesen kiesett emlékezetemből... Egészen elfelejtettem, mit állapítottam meg azelőtt egy másodperccel. A gondolatlánc összetört, elszakadt, mintha csak öntudatom jelképe lett volna, s beleveszett a sötétségbe.

Most újult erővel hatalmasodott el rajtam az a szorongó, kétségbeesett félelem, amivel álmomból ébredtem. Istenem, mi történik velem? Előbbi félelmem származhatott a rémálom lidércnyomásától. De most higgadtan, nyugodtan okoskodtam, játsztam, mint oly sokszor azelőtt, a gondolatok építményeivel, s egyszerre minden összeomlott. Bárhogy is erőlködtem, nem emlékeztem vissza egy gondolatra sem... Borzasztóan megijedtem. Fejemet előntötte a

vér, s mintha végtelen, sötét vízben fuldokoltam volna, kétségbeesetten kapaszkodtam szalmazsákomba és a körülöttem levő tárgyakba. Azt hittem, ha nem menekülök el tőle, rám tör, letipor az örültség.

Pár pillanat alatt magamra kaptam ruhámat, és kiszaladtam az udvarra. Az eső megszűnt, de szélvihar dühöngött, amely a széttépett felhőket gyors iramban vonultatta át az égen. Az elcsitult föld felett izgalmas hullámzással élt, kavargott az ég, s messziről ide hallatszott a földült tenger csattogó, zúgó ostroma a parti sziklák ellen. Rámeredtem a felhők mögül kibukkanó holdra, amely úgy nézett rám, mint üregéből kiváló, óriás szem. Csak megfoghatatlan, nyugtalanító tükre ragyogott, s mind nagyobbra növe lebegett előre úgy, hogy elkaptam róla tekintetemet, mert féltem, beleszédülök. A mélykék ég ölén ezüstszerű felhő gomolyogva domborult ki. Először olyan volt, mint Rodin valamelyik öregemberének büsztje. A vékony nyakon, amelyen a kiugró izmok megfeszültek, nagy, bozontos fej pihent. A szakállon már átütött az ég kéksége, amelybe az utolsó ősz szálak már egészen elvegyültek. Az alakzat egy pillanatig sem volt nyugodt. A nyak idegesítően nyúlt, nyúlt, míg végre a fej egészen elvált, s mint ragyogó golyó gurult végig az égen. Azután a golyó, éppen a középén, kezdett szétfoszlani, s az ijesztő ősz fejet váratlan gyorsasággal oszlatta fel a változás, hogy helyébe lírát varázsoljon, amelynek ágai között messzi csillagocskák hunyorgatott...

Minden feltűnő, szokatlan, soha vissza nem térő változást hangsúlyozott. Semmi sem állt nyugvóponton, minden a változás görbületébe esett, egy görbe vonalba, amelyről nem lehet tudni, honnan indul ki, és hová zuhan le. A szél néha becsapott az udvarra is, felkavarta az udvar pocsolyáit, papírdarabokat örült táncba kergetett, végiggurított köveket, felfújta a szárításra kitett, kötélén lógó ingeket, amelyeknek karjai egyszerre széttárltak, mellük megduzzadt, mintha valaki életre kelt volna bennük...

E pillanatban sejteni sem lehetett, mi lesz a világból, mi születik a változó időből? Hol állnak meg a felhők, nem törnek-e ránk a dübörgő tengerhullámok, nem süllyed el a kis sziget, az egész világ?... Csak az ég tudott valamit, amely néha a tovagördülő felhők felett egészen kibontakozott, s oly közvetlenül és beszédesen nézett rám, mintha most mindjárt elmondaná, kidobolná a természet minden titkát...

Félelmetes volt ez a találkozás a természettel. Tudtam, hogy ez is csak csábítás. Hívnak a titkok, integetnek. Már-már úgy látszik, hogy megoldódik előttem minden, leomlanak a választófalak ember és természet között, s a felhők mögül kibontakozik az Isten arca... Mily egyszerűnek látszik a mosolygó végtelenség! Lenyúl értem, fölkap, s magával ragad, mint ahogy a szélvihar elvitte a papírdarabokat... De hol leszek akkor már én? Az örület milyen útjaira dob le a végtelenség szele, ha már megunta velem a játékot, s újra visszaejt?...

Talán sohasem volt ilyen közel hozzám a természet, s én sohasem menekültem tőle oly izgalmas félelemmel, mint most. Nem mertem visszanézni a felhőkre, a csábító égre, nem mertem hallgatni a hullámok ostromát, csak az udvar sarára, fekete göröngyeire és sápadtan világító pocsolyáira néztem. Órákon át, holtra fáradva loholtam a kazamaták előtt fel és alá, hogy tudatomba verjem a fogságot, hogy hozzátapadjak a szennyes perchez, a szörnyű valósághoz, amely, mint egykor fényes hajó utolsó roncsa, egyes-egyedül menthette át életemet biztos partra.

Nem kellett már a természet játékos titkai, a gondolat szédítő hullámzásai, a képzelet megejtő képei, csak szerencsétlen, hitvány életem kellett, és csak azt tudtam, mikor fekvőhelyemre rogytam, hogyha holnap reggel valóban behozzák a híg, keserű kávé - én örömben fel fogok zokogni.

Mikor az ember mindent elveszített, s az élete már csak nyomorult szalmaszálon függ, akkor erre sokkal megfeszültebb gonddal vigyáz, mint egykori élete valamennyi fényűző kincsére és gazdagságára. Lám, nekem sem maradt egyéb, mint a negyedik fogsági év hitvány állati tengődése: a kazamata szalmazsákja, a mindennapi marharépa, a folyton fogyó kenyéradag, s én mégis vad, ösztönös makacssággal ragaszkodtam hozzá, szívet felverő nyugtalansággal örködtem, hogy öntudatom le ne csússzék róla, mert éreztem, hogy ha már ezt az utolsó roncsot is elhagyja, akkor nem következik más, mint a téboly semmibe vesző sötétsége.

A válságos éjszakát követő reggel s azután is mindennap felkeltem, örültem a kürtszónak, a híg feketének, a vizes, ízetlen főzeléknek, az örök szuronyának, s ha a gyötrelmes nehézséggel megélt órákban, napokban, bármikor érezni kezdtem, hogy öntudatom megint el akar szállni, futottam ki az udvarra, róttam a megszámlolt lépéseket, elzártam fületem, szememet, lelkemet a csábító szédülettől, s vakon, süketen, minden gondolat nélkül addig rohantam, amíg csak magam mögött nem hagytam a kísértéseket, s nem maradt más, mint a fogolyélet. Olvasni már nem tudtam. Az emlékektől, álmodozásoktól rettegtem. Mindig veszedelmes híd volt, amelyen a képzelet félelmetes utakra siklott. Maradt csak a hideg víz, séta, beszélgetés, kártya, sakk, evés és néha a bor állati önkívülete. Így is sokszor megesett, hogy kártyázás vagy beszélgetés közben felugrottam, s ki kellett szaladnom az udvarra, mert azt hittem, megőrülök.

Most értettem meg szegény Riedlt, aki mindig csak futott. Ő végre is célt ért. Még októberben hazaküldték Budapestre, ahol senkit sem ismert, s ahol újra kellett volna a magyar nyelvet tanulnia. Ajánló levelet küldtem vele Laczkó Gézához, és vastag talpú cipőjébe két novellát szegeztettem be a budapesti *Nyugat* számára. Riedl egyszer felkereste Laczkó Gézát, azután többé nem jelentkezett, pedig megígérte, hogy küldeményemet ki fogja bontani cipőjéből. Barátom hetek múlva érdeklődött a tömeglakáson, ahol az egykori maître d'hôtel szállást kapott. Ott azt mondták, hogy hazaérkezése után három napra meghalt. Abban a ruhában temették el, amelyet magán hordott, s a cipő is a föld alá került, amelynek talpában írásaim voltak elrejtve... Riedl esete is igazolta, ha valakit a fogságból, mint beteget, hazaküldtek, annak az otthonból osztályrészül már csak a temető jutott.

Pedig ezen a negyedik télen különösen a súlyos idegbetegek száma nagyon elszaporodott. Két németen kitört a dühöngő örültség. Őket valamelyik francia elmeegógyintézetbe vitték, ahol hamarosan meg is haltak. A többi idegbeteg is már csak roncs volt, de úgy látszik, pislákolat bennük annyi élet, hogy a hazaszállításra még nem értek meg.

Tutschek már túl volt minden ideges félelmen és nyugtalanságon. Többé semmit sem tudott magáról. Ha nevét hallotta, azt mondta, ismert egy ilyen nevű embert, de nagyon régen... Kezével olyan messzire utaló mozdulatot tett, amelyet már a képzelet sem járhatott be. Feleségétől néha érkeztek gyászkeretes levelek. Nem bontotta fel őket, gyűjtötte rakásra. Azt mondta, egyszer majd átadja a címzettnek, mert biztosan tudja, hogy valamikor még találkozik vele... Még mindig csak térdepelt és imádkozott. A járástól már annyira elszokott, hogy ha néhány lépést akart tenni, térdei berogytak. Ezért egész télen ki sem mozdult az 56-osból.

Ilyen csendes örült lett egy Heipel nevű, öregebb osztrák szobafestő is. Ő az 54-esben lakott. Minden rongyot, szemetet fekvőhelyére, utazóládájába gyűjtött. A fogságba még feketére festett hajjal és bajusszal került, de most megnőtt, kuszált hajáról és bajuszáról lekopott a festék, és szőrzete ijesztően zöld színűvé változott. Egész nap a citadellát festette. Képeit pár sou-ért eladta a katonáknak, fogolytársainak. Mikor azután vevőiből s a papírból kifogyott, a kísértő börtönképet ráfestette rongydarabokra, a kazamata padjaira, a falra, a kövezetre,

mindenüvé, s úgy látszott, hogy semmi tér sem elég számára, hogy zord vízióját életre hívja... Az öreg, zöld hajú festő sohasem mosakodott, fehérneműit hónapokon át magán hagyta, úgy-hogy a férgek ellepték, s kibírhatatlan bűzt árasztott. Ehhez járult még a fekvőhelyén, polcán és utazóládájában összegyűjtött bűdös rongydaraboknak és rothadó tárgyaknak rettenetes szaga, amely körülötte egy-két méter körzetben kibírhatatlanná tette a levegőt. Minthogy társai nem tudták rávenni a tisztálkodásra, és bűzlő holmijaitól semmiképpen sem akart megválni, végre is feljelentették az adminisztrációnál. Szegény kapálózó, gyermekesen nyávogó öregembert erőszakkal fürösztötték meg, a Vöröskereszt adományából új inget és alsónadrágot adtak rá, azután gyűjtött rongydarabjait és utazóládáját kidobták a citadella udvarára azzal, hogy válassza ki belőle, ami még használható. Heipel sírva álldogált földúlt kincstára előtt. Egy-egy darabot órákig a kezében tartott. Nehéz, szinte lehetetlen volt a választás. Nem tudott megválni semmitől, ezek a haszontalan, visszataszító szemét dolgok úgy hozzá voltak növe életéhez, mint máséhoz a palota, az autó, a fényűző lakásberendezés... Csak nagy nehezen tudtuk rábeszélni, hogy legalább ideiglenesen szakadjon el tőlük. Azt mondtuk, hogy mindent leltárba veszünk, gondosan becsomagoljuk, s az egészet az adminisztrációnál letétbe tesszük kiszabadulása napjáig.

Heipelen kívül menthetetlennek látszott, és szintén sok bajt okozott a vörös Rosenberg is, akin oly erős mértékben tört ki az üldözési rögeszme, hogy többé már a mindig magánál hordott pléhbödönből sem akart enni. Legtöbbször erőszakkal kellett etetni, vagy a legravaszabb módokat kitalálni, hogy az ételhez nyúljon.

Furcsa mánia tört ki Katzon, ezen a mindig komor, szótlan öreg szűcsön, aki egyszerre csak elkezdett a patkányokra vadászni, s nagyon boldog volt, ha egyet-egyet lenyúzhatott. Egész nap a konyha körül ólálkozott, s ha a kutya szájában patkányt látott, rácsapott, mint a héja, és elkapta tőle. A konyhában dolgozók nevének sajátságosan kínálkozó rokonhangzása miatt *Katzenak* csúfolták. Sokszor volt nagy láрма, futkosás az udvaron Katz különös szenvedélye miatt. Az öreg szűcs elcsente a patkányt a kutyától, és elkezdett szaladni. A kutya ugatva utána iramodott. Erre a konyha emberei elkezdtek kiáltozni, és csakhamar az egész udvar visszhangozta: „Katze! Katze!...”¹⁶⁹ Az öreg szűcs a patkányt kezében szorongatva eltűnt valamelyik föld alatti folyosón, s azután, mikor rejtett zugjában magára maradt, nekilátott bicskájával az állatnak... volt már egy csomó kikészített patkánybőre, amire nagyon ügyelt, s olyan helyekre dugdosta, ahol lakótársai nem találhattak rá.

De még meglepőbben jelentkezett a tébolyodottság egy nagyszakállú, nagyon tisztas megjelenésű németen, akit Klopfernek hívtak. Ez az úr négy éven át fogolytársai között a legnagyobb tiszteletnek örvendett. Nevét sohasem ejtették ki a *Herr* nélkül. Herr Klopfer lehetett volna komissziótag is, tekintélyes külseje szinte kijelölte erre, de nem fogadott el semmiféle ilyen hitvány megkülönböztetést. Úgy élt köztünk, mint száműzött fejedelem. Hátratett kezekkel, előkelően kimért lépésekkel és mindig egyedül járt. Gesztenyebarna, göndör szakállá, amelyet Wachsmann különös szeretettel sütögetett, mint sajátságos szőrszalvéta terült el gondosan kikévelt felöltője felett, keménykalapot hordott, aranylánc lógó szemüveget... Voltaképpen senki sem tudta róla, hogy kicsoda, de mindenki nagyon tisztelte, 1917 utolsó hónapjaiban azután egyszerre megváltozott a magaviselete. A szakállas tekintély kezdte megszólításával kitüntetni fogolytársait. Fontoskodva, előkelő kézmozdulattal félrehívta az embert, s négyszemközt valami furcsa, aljas dolgot kínált megvételre, egészen egyszerű vásári árut, amelyet a hüvelyk- és mutatóujj közé kellett illeszteni, s abból obszcén mutatvány került elő. Eleinte mindenki elképedéssel fogadta az ajánlatot, de azután lassanként megszoktuk, hogy mit jelent az, ha az embert Herr Klopfer félrehívja. Az előkelő,

---

¹⁶⁹ Macska! Macska!

szakállas úrnak voltak nagy számban ocsmány fényképfelvételei is. Ezeket is eladta. Nagy utazótáskája nem fogyott ki az erotikus leleményű árucikkekből... A végén már arra is gondoltunk, hogy Herr Klopfer nem amatőr kedvelője az ilyen dolgoknak, hanem békében ezek elárusításából élt. Egyesek mintha emlékeztek is volna rá a Boulevard des Italiens éjjeli forgalmából. Talán úgy kezdte, mint erotikus kalauz, mint cilinderes utcasarki élőreklám, aki szoborszerű karral egy mellékutca gyanús lokáljára mutat. Azután úrrá vergődött, Herr Klopferre, s talán a fogságban új életet, új arcot akart magára öltetni. A végén is a hosszú elzárttság, pénze megfogyatkozása visszadobta egészen alulra, ahol az életet kezdte. Ki tudta volna ezt?...

Herr Klopfer is a lélekben megrendültek közé tartozott, mint amilyenek nagyjában már mindnyájan voltunk. A maga valóságában én is csak akkor vettem észre ezt, amikor ideges félelmeim először jelentkeztek. Akkor rájöttem, hogy mindegyikünk lelke ki van már kezdve. Először Schneiderrel, a halvány arcú pozsonyi pékkel beszéltem erről. Elmondta, hogy az örülettől való félelem első ízben trombitálás közben jelentkezett nála. Hirtelen elfelejtette a jelt, amit már ki tudja hány századszor fűjt. A trombita hangja értelmetlen, furcsa recsegésbe fulladt. Akik hallották, nevettek rajta, csak a pozsonyi pék sápadt bele még inkább... Tőle azután megtudtam, hogy Kílár, akivel a „kávéházukat” együtt csinálják, éppen olyan szenvedélyes hidegvízkrás, mint Neubert vagy Neuhaus... Az emlékezet ijesztő kihagyásairól beszéltem egy ízben Nagellel és Däumlinggel is, s kiderült, hogy a két német tanár már egy év óta rendszeres memóriagyakorlatot folytat...

Óvtak az alkoholtól, amely pillanatnyi bénulást okoz csak, de azután a megviselt idegrendszer még könnyebb zsákmánya lesz az észvesztő kísértéseknek. Ijesztő példa volt erre Varvey, az egykori bordeaux-i tanár, akitől már délelőtt sem lehetett angol nyelvleckét venni, mert zavaros dolgokat mondott, agya egészen eltompult, s minduntalan elfelejtette, hogy miről van szó. Délutánra azután egészen részeg lett. Megcsappant jövedelméből csak rumra telt, attól percek alatt berúgott. Mindennap alkonyatfelé valamelyik bástyafeljárat előtt lehetett látni, a földön ült, kidülledt vörös szemmel, nyitva maradt szájával, amelyből a nyál csurgott. Néha kis medalliont vett kezébe, a lánya fényképével. Ránézett, s minden ok nélkül, hátborzongató állatiassággal röhögni kezdett... A bortól származó verekedések, összetűzések napirenden voltak. Az őrség már nem is törődött a kantinból dülöngézve kijövő foglyokkal. Csak ha valamelyik részeg egy katonára dőlt, akkor belerúgtak. Megesett, hogy némelyik véres arccal, hason elterülve órákig feküdt a bejáró kapu előtt.

Mi is, ha ittunk, sokszor olyan dolgokat követtünk el, amelyért másnap nem vállaltuk volna a felelősséget. Egyszer, mikor hármunkat az őrség az éjszakai sétánkból bekergetett, összetűztünk velük, s pusztá kézzel rázogattuk szuronyaikat. Nyugodtan belénk szúrhattak volna, de látták, hogy „nem vagyunk beszámítható” állapotban, s nem bántottak. A bortól éppúgy óvakodnunk kellett, mint az olvasástól, a gondolkodástól, tépelődéstől. Azon az estén, amikor az őrséggel szembeszálltunk, a kantinosné hívott be egy pohár borra. Ezúttal férje is jókedvűnek látszott. Az alkohol már rég el volt tiltva tőle, de azért titokban mégis ivott. Most is nehéz aperitív illátát éreztem rajta. Késő estig maradtunk a kantinban, azután mámorosan távoztunk. Az őrséggel támadt éjszakai jelenet kissé kijózanított, de nem egészen, mert az alkohol hatását még másnap is éreztem, mikor reggel arra ébredtem fel, hogy az 51-esben izgatottan arról tárgyalnak, hogy a kantinos az éjszaka hirtelen meghalt. Álmában, felesége mellett érte őt a vég. Csak felhőrdült, s azután a könnyű álomból visszasüppedt a vég nélküli álomba... Féléberén hallottam a dologról, s pillanatokig azt hittem, rólam van szó. Mintha én haltam volna meg, s lakótársaim ezt tárgyalnák...

Azóta még ritkábban nyúltam borhoz, amelyet különben sem bírtam már. Barátaink között az ital mellett leghívebben Dudás tartott ki. Ő sem volt alkoholista, de már mámorában

határozott, s mindig ugyanazok a rögeszméi támadtak, amelyek végül is veszedelmesek lehetnek volna, ha nem küzd minden erejével a csábító mámor ellen. Egyik állandó ittas képzelete volt, hogy fiatal német barátai ellopták repülőgép-tervét. Ha ivott, utána órákon át tudott erről beszélni, s nem lehetett meggyőzni arról, hogy csak rémeket lát. Voltak egyéb történetei is dr. Herzről és másokról, amelyeket többnyire csak az alkohol sugallatából merített. Esténként mindenkinek hosszasan elbeszélte ezeket, másnap azután egész délelőtt azokkal tárgyalt, akikkel becsípve összekerült, és visszavont, jóvátett mindent. Megható volt ennek a kedves, jó érzésű fiúnak küzdelme kísértő rémeivel. A harcot még mindig győzte, bár ebben az időben sok baj érte már. A pénze elfogyott, otthonról csak rossz híreket kapott, egyes-egyedül abból tartotta fent magát, hogy a nagy utazóládában hozott dolgait eladogatta. Majdnem mindent az adminisztrátor vett meg tőle, aki gyors ütemben gazdagodott, s végül Dudásnak már nagy, üres ládáját is megvásárolta, amelyről annak idején a perigueux-i állomás katonái azt jegyezték meg, hogy koporsóját hozza benne... Ebben a „koporsó”-ban, amelyet egy reggel Biesenbach és Von der Hohe a csonka képű, kékvörös arcú adminisztrátorhoz szállítottak, valóban sok minden volt temetve: Dudás egykori jóléte, fényűzése, gondtalansága s minden bizonnyal fiatalsága is örökre...

A folyton növekvő, általános nyugtalanság és ideges lehangoltság az udvar képét is teljesen átváltoztatta. Azelőtt esős időben senkit sem lehetett kint látni. Most az udvaron éppen úgy, mint a rempart-on, mindig találkozott az ember rohanó, magukba zárkózó sétálókkal, akik zsebbe mélyesztett kézzel, feltűrt gallérral esőben, sárban egyforma kitartással rótták az utat. Maguk körül nem vettek észre senkit és semmit. A rém, amelyre ijedt tekintetüket rögzítették, nem kívül kolompolt, hanem feldúlt lelkükből meredt eléjük...

Nagy népszerűsége tett szert ebben az időben a „schöner Karl”. Régen nevettek rajta, csúfolták, mikor a gyökérből való táplálkozást hirdette, s félmeztelenül körfutást rendezett az udvaron. Most azonban nagyon sokan hívei közé szegődtek. A körbefutók száma, akiknek élén mezítláb mindig a göndör hajú örült Apolló loholt, napról napra nőtt. Egyik nap csak tízen-húszan szaladtak, másnap már negyvenre szaporodtak. A folyton mozgó, kifáradhatatlan körbe mindig újak is beálltak. E nélkül az örült körforgás nélkül már el sem lehetett képzelni az udvart. Szaladtak reggel, szaladtak délből, és szaladtak sokszor délutántól kezdve a késő éjszakai órákig. Két borzalmas gyűrű körözött ilyenkor a citadellában: a baglyoké kint az árokban s a foglyoké bent az udvaron... Ebben a szüntelen, szédítő körforgásban el lehetett felejtetni mindent. A gondok, a rettegett képzelődések, a gyötrő démonok a körön kívül rekedtek, s mikor áldozatuk után akartak szaladni, ha kirogyott a körből, már csak holtra fáradt embert találtak, akin többé győzedelmeskedni nem tudtak.

Az éjszakai körfutásokat a végén mindig az őrség szüntette meg. Ennek is megvolt a zárórája. Az adminisztrátor és az őrmesterek tízenkettő felé tértek vissza az erődítménybe, s a facipők egyhangú, borzalmas kopogása zavarta álmukat. Ilyenkor a föld alatti folyosókba húzódtunk. A hosszú, nedves, sötét fal mentén néha nyolcvan-százan is álldogáltunk. Beszélgetni nem lehetett, de nem is igen akartunk. A sötétben csak cigarettánk tüze parázslott, s abból derengett néha fel a fény falhoz támaszkodó társaink arcára. De ismertük enélkül is mindegyiket. A járásukról, köhögésükről, körvonalaikról megismertük valamennyit. Rendesen mi, régi noirmoutier-iek, álltunk együtt: az öreg Müller bácsi, Jakab, Bistrán, Valéry, Ványi, Szőke, Reichsfeld, Ziffer, Dudás, Soltész, Németh, Bajusz, Ambrus, Schneider, Kilár, Stein Mór, Reisner, Poss, Edouard, Ullrich, Hampel, Heger, Remling, Schrummer, Crombeck, néhány osztrák pincér, a Stockerek, a tirolai cigányok... Mind szürke alakok már, a Vöröskereszt pléhgombos, durva szövésű egyenkabátjában, fejükön sipkával. Leegyszerűsített, színtelen, szóvalán árnyak, amelyek oly könnyen tudnak a folyosó sötétségében eggyé olvadni... Néha megszólalt egyikünk. Nem mondott el hosszú dolgokat, csak egy-egy szót ejtett ki száján, mint hosszú, tudatalatti képsornak töredékét: parasztlány... számóca... malom... tej... utca...

Ezen azután mi hosszú ideig elgondolkoztunk. Nem rendes gondolkodás volt ez, arra nagyon fáradtak voltunk. A szó csak kibontotta mindazokat a fényes képeket, azokat a kedves hangokat, színeket, illatokat, amik velük társultak. Rengeteg sok minden volt egy ilyen szóban! Néha a képek tömegétől úgy elgyengültünk, hogy leroskadtunk, s ott a folyosón elaludtunk. Társaink nem zavarták álmunkat, és csak akkor vittek helyünkre, amikor már az utolsók is készültek elhagyni a föld alatti folyosót... Egyszer a konyha felől szénfüst illata szállt felénk. Valaki azt mondta: vonat... Erre mindjárt hallottuk mozdonyok füstökádó puffogását, vasúti kocsik csörrenő egymásba ütdését. Emberek szaladtak, kezükben kis bőrtáskával, pléddel. Fátyolos, gumikabátos asszonyok... A mozdony szuszogott, füttyült... Indul a vonat! Indul a vonat!...

Nem tudom, mi volt jó abban, ha így együtt álltunk, hallgattunk, vagy nagy ritkán egy-egy szót mondtunk. De ilyenkor nem éreztük semminek sem a hiányát. El tudtunk volna lenni így sokáig, talán évekig, talán örökre. Mintha jótékony szellem összekapcsolta volna véreinket, idegeinket, lelkeinket: minden elszabadult belőlünk, ami bennünk félelmetesen, ijesztően keringett, s a nagy, közös hullámmásban elhalkult, elaprózódott, megnyugtatóvá lett, mint a sűrűn pergő esőcseppek, amelyeknek egyhangú zenéje az udvarról föld alatti rejtékhelyünkig hallatszott, így múlt el a negyedik tél. A napok megint hosszúaknak tűntek föl, megint óráról órára éltünk, mint a fogság elején. Csak most nem vártunk semmiféle nagy változást, szinte féltünk tőle, mert azt hittük, hogy már nem bíránk ki. Ha valami, bármilyen kis dolog is történt velünk, már csodának láttuk, amelynek fénye napokig betöltötte lelkünket, s a szürke napok hosszú folyására ragyogó hidat vert, mint folyó vizére a lenyugvó nap.

Hazulról hónapokig nem kaptam hírt, de már ezen nem is csodálkoztam. Régi barátaim, ismerőseim, családom emlékezésének távlatán már egészen kicsi pontnak képzeltem magam, amely ha eltűnik, nem is okozhatja az elvesztés fájalmát. És mégis egyszer levelet kaptam egy ismerős asszonytól, aki már évek óta nem írt, s ebben a levélben érzései olyan elevenen szóltak meg, mintha tegnap szakadtam volna ki karjaiból. Forró szavainak tükrözésében csodálkozva néztem magamra, s a szürke napoknak fátyla egyszerre lebomlott rólam, mint sírjából feltámadott halotról a lepel... Nevetni, dalolni lett volna kedvem. Már úgy mentem fel sétálni a rempart-ra, mint régen a háború előtt, mikor sétára túlradó, nagy élmények kényszerítettek. Fent gőzölögve szállt fel a köd az erdő nedves fáiról, a tavalyi száradt fű felemelte fejét, s én remegve tartottam kezemben a levelet, mint illatos rózsát. Sápadozva, beleszédülve szívtam, csókoltam, s azt hittem, elájulok, mint az ájtatos szűz, aki Krisztus lábát szokta megcsókolni, s akihez egyszer a Megváltó lehajlik a keresztről, hogy homlokára lehelje malasztos csókját...

Ilyen önkívületes öröm ért akkor is, amikor a Svájcban élő magyar lánytól, aki a fogság elején levelezésemet közvetítette, váratlanul karácsonyi csomagot kaptam. Két év óta nem írt már. Úgy hallottam, férjhez is ment. Azt hittem, rég elfelejtette nevemet is... És egy hideg, december végi estén, amikor ki tudja már hányadik körömet írtam le az udvaron, az adminisztrációs épület előtt megszólított a magas őrmester, hogy jöjsek be az irodába, mert csomagom érkezett. Valóban a nevemet pillantottam meg a barna csomagoló papíron, amelyből az őrmester nagy, fehér dobozt hámozott ki. Belül a csomagot ezüstpapír fedte, rajta kis fenyőgally s pársoros névjegy az aláírással: M. Jutka...

- Levél van a csomagban. Szabály szerint nekem ezt el kell koboznom!...

Azt hiszem, nem is válaszoltam semmit, hanem felnyögtem, mint a halálra kínzott állat... Mindössze két sor volt ráírva: boldog karácsonyi ünnepet kíván a csomag küldője... Milyen szörnyű törvény rendeli el, hogy ezért a csomagot el kell kobozni?

Az őrmester olvassa a franciául írt sorokat, azután most már inkább kutatva, szánakozva néz rám... Arra már nincs ereje, hogy a halálosan szomjuzótól elvegye a pohár vizet. Kezével int: „Vigye! A levéllel együtt!...”

Ölbe veszem a csomagot. Mikor az egymás mellé rakott színes, illatos cukrokra, csokoládéokra nézek, azt hiszem, álmodom. Magamhoz szorítva viszem végig az udvaron, s az utat többé nem keresem, mintha a karjaim között tartott ajándék fénysávot vetne elém a sötétségbe...

A karácsonyi napok egyébként ebben az évben a kis svájci magyar lány csodálatos ajándékán kívül más meglepetést nem hoztak. Az emlékektől félve, sötét sejtelmektől gyötörve éltük át. Karácsony második napján megérkezett volt budapesti növendékeimnek gyűjtése. Ezúttal a kintinban Szilveszter-esti vacsorát rendeztünk belőle. A kintin helyisége rideg volt, most gyászruhában Madame Boutineau ült közelünkben, s mellette kislánya, Marie... Minden egészen másképp folyt le, mint azelőtt Noirmoutier-ban.

Vacsora után az ebédlőben nagy kabaréelőadást rendeztünk. A színpadot Eckert és Taube, a színház kellékesei fenyőgallyal díszítették körül. Willersdorfer új díszleteket festett. A zenekar új darabokat tanult be. A színpad felett a leleményes Edouard színes üveggömbökből kirakta az 1918-ik évszámot. A négy szám a német, osztrák, magyar és török nemzeti színekből gyűlt ki... Engelsdorfer Rudi még egyszer, utoljára kitett magáért. Az ebédlő első helyiségében büfét rendezett be, terített kis asztalokat állított fel, amelyeknél féltve őrzött szmokingjaikban és frakkjaikban az osztrák pincérek szolgáltak fel. A programon szerepelt dr. Herz két, felejtethetetlen szép alakítással. Heger bohócmutatványokkal szórakoztatta a közönséget. Bismarck egy cowboy jelenetet adott elő. Kis operettben fölléptek a citadella valamennyi „női” nevezetességei: Varvey szőke órássegédje, Georges, a kis német pincér, dr. Herz mint primadonna és a nőimitátor Grünfeld, aki saját gitárkísérete mellett szoprán áriákat énekelt...

Mindent olyan jól rendeztek, hogy az már túlságosan sok is volt. Előadás után a büfében táncoltak, s ezúttal Grünfeld kivételével a női szereplők mindvégig megőrizték kosztümjüket, hosszú hajukat s a festéket arcukon. Voltak pillanatok, amikor bálteremben érezte magát az ember. Gr. B... frakkban, fehér mellényesen táncolt dr. Herzcel. A szőke báró a kis német pincérrel társalgott, akinek leeresztett, fekete hajfonatait kék szalag díszítette... A szőke, illatos Georgesnak egész udvara volt. Az órássegéd mindenkinek a vállára omlott, mert féltékeny barátja, az egykori bordeaux-i tanár valamelyik föld alatti folyosó előtt fetrengett holtrészegen. A pincérek frissítőt, tésztát szolgáltak körbe. A tánc mind a két teremben folyt... Néha ugyan az a szorongató érzés fogott el, mint mikor azon a válságos éjszakán a felhőtömbök kergetőzését láttam. A változásnak itt is egy képtelen alakzata játszódott le előttem. Mi lenne, ha mindaz, amit az örületnek szele itt összekavart, mostantól fogva véglegesen így maradna? Nők lennének ezek a színes rongyokba öltözött, ijesztő kísértetek, igazi bálterem a penészes, boltíves pince és igazi, soha meg nem változó élet az a szörnyű káprázat, amely szemem előtt kavargott?...

Éjfélkor Schneider a két pince közti átjárónyláshoz állt, s belefűjt kürtjébe. A tánc abba-maradt, mindenki pohárért szaladt, s abban a pillanatban, amikor felálltunk, hogy köszöntsük az újévet, a nagy tolongásban megingott a színpal, előredőlt, s a feléje illesztett üvegdíszítmény, amelyen színes fényekben ragyogott az 1918-as év, porrá zúzódott.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET PÁRIÁK LÁZADÁSA

1

A tavasz most már nem hozott semmit. Sötéten néztünk vissza a vidám napsütésre, a meg-elevenedő fűre, rügyező fákra. A világ képe megváltozott. Mintha a természet gyönyörű díszletfala végig meghasadt volna, nem lehetett tudni, mikor tűnik el, mikor mered irtózatos rémkép ránk a megrepedt vászon lebegő szárnyai mögül. Gépiesen, megszokásból vetettünk magokat, felástuk, rendbehoztuk a téli hónapok alatt elvadult bástyaudvart. A német atléta felállította ismét a kis cigánysátorát, én éppen akkora kunyhót építettem magamnak, amelybe könyveim és magam belefértem. Azt hittem, gyötrő levertségemen segít a magány, és amikor teljesen készen voltam, akkor vettem észre, hogy nem bírok már olvasni, dolgozni, gondolkodni, s magányomat rémesebb zajok, kiáltozások verik fel, mintha a leglármásabb kazamatában tartózkodnék. Kunyhómban berendezkedtem arra is, hogy az álmatlan éjszakákon kiszökhessek oda, és gyertyalángnál olvashassak. Egy éjszaka meg is próbáltam. Fától fáig csúsztam a rempart alján, megbújva a fű alatt, hogy az örök észre ne vegyenek. Végigbotorkáltam a vég nélküli sötét folyosón, kimásztam a falba tört lyukon... Fent kifújtam magam, és körülnéztem. Az égen ragyogtak a csillagok, túl a falon kékes izzással emelkedtek a fenyőtörzsek, hallgatott minden, de a csend titokzatos és ellenséges volt, mintha abban a pillanatban állt volna be, amikor kiléptem a bástyaudvarra. Kunyhóm tetején bagoly virrasztott. Körvonalai élesen rajzolódtak ki a fénylő ég hátterén. Meg sem rebbent. Ült és világító szemével rám meredt, mint aki nem újonnan épült kunyhó, hanem egy egész világ romja felett foglalta el őrhelyét. Tudtam már, hogy hiába támadnék akár doronggal rá, soha el nem repül onnan. Ez a hely az övé volt, s nekem döbbsen fájdalommal kellett visszahúzódnom a feljárat keretéből, hogy visszalépjek a végnélküli, sötét folyosóra...

Rendbehoztuk Tutschek virágos rejtekhelyét is, de a szegény örültet nem lehetett többé kimozdítani a kazamatából. Járni nem akart, s ha ölbe fogták, elkezdett rettenetesen üvölni.

Helyette új lakónak egy március végi estén „Bismarck” jelentkezett. Térdradrágja már nem volt, kék munkásdrágát hordott, arca egészséges pírjából is csak éppen kis foltocska maradt kiugró arccsontjain. De fehér, egészséges fogai még mindig villogtak, ha nevetett, s ezekben a hónapokban megint sokat nevetett fölényes gúnnyal és reménykedő bizakodással.

Bismarcknak azért kellett a Tutschek kunyhója, hogy a nyolcszáz kilométer hosszú francia frontról készített óriási térképét itt szabadon kifüggeszthesse. Egész nap ez előtt a térkép előtt ült s a március 21-ikén megindult pikardiai nagy, német offenzívától kezdve végig az utolsó, kétségbeesett chalons-i támadásig minden egyes mozdulatot híven feljegyzett rá. Tutschek ájtatos szavaktól zümmögő békés világát most a szörnyű gyilkolásnak ijesztő jelekkel teleírt térképe foglalta el.

Bismarck mindent tudott, a naponkénti jelentések legeldugottabb utalásai sem kerültek ki figyelmét. Néha hangos, örült fanatizmusig élesedő nevetés hallatszott ki kunyhójából. Ilyenkor írta be a francia napijelentéseket térképébe, s bizonyára észrevette, hogy a németek valamely ponton olyan előrehaladást tettek, amely most már bizonyossá teszi a francia és angol hadsereg szétszakadását és az angol szárny bekerítését.

Sokszor nagy titokzatossággal bevitt magával térképe elé, s az Északi-tengertől le egészen Svájcig tekerődő végtelen halál völgy két oldalán megmutatta a német és francia hadtestek elhelyezését. A kanyargó szakadékokat, ahol néha naponként százezrek pusztultak el a

háborúnak már csak önmagukért élő, tébolyodott jelszavai miatt, vörös tintával festette ki. A vastag, fekete hernyók a hadtesteket jelképezték. Kisvárosok, hegyek, folyók mellett óriási nyilak cikáztak át. Bismarcknál ezek a német offenzívák irányait és eredményeit jelezték. Az én szememben borzalmas fergetegek útját írták le, amelyen a pusztulás megbomlott démona száguld végig, felhasítja az eget, föltúrja a földet, megöl maga körül minden életet, és pokoli bömböléssel elsüketíti a világot.

Ez a kis, lesóványodott, megbillent elméjű porosz ügynök olyan hideg számítással, az ördögi „cselekvés”-be felejtkező annyi lelketlen elméleti göggel rajzolta ki millió élő, szenvedő, remélni és szeretni akaró ember tömegmozdulatait, mint valami hadvezér. Ő sem látta az embert, csak a teóriát. Milliók élete az ő kezében is csak ecset volt, amellyel térképet készített. Mint ahogy Foch mondta: „A vezér kezében a hadsereg az, ami a katona kezében a kard!” Ezzel az ecset-karddal hadonászott, dolgozott egész nap hónapokon át Bismarck, tolt a fekete oszlopokat, kibővítette a piros halálvölgyet egyszer Montdidier-ig, másszor Ypres-ig, majd Château-Thierryig...

Közben ruhában, élelmiszerbe, szivarba dugva kapott otthonról titkos leveleket, amelyek mind a négyhónapos utolsó, nagy német erőmegfeszítésnek részleteit, otthoni visszhangjait írták le. Lelkesen olvasta fel egyszer egy ilyen levélből császárájának dermesztő szóvirágait: „Érckesztyűnkkel és villogó kardunkkal döngetünk azoknak kapuján, akik elzárkóznak a békétől.” Majd a trónörökös biztatása következett, aki úgy látszik, eltanulta apja szokását, hogy a világ irtózatossá válásáról olcsó retorikai szölamokat fogalmazzon: „A húsvéti harangok már a békére kondulnak meg...”

Húsvét már rég elmúlt, mikor ez az üzenet eljutott Bismarckig, de ő is és a velünk együtt bezárt németek nagy része vak hittel fogadta a szölamot, s minden pillanatban várta a németek végső, felszabadító győzelmét.

Valami volt is a levegőben. Kimagyarázhatatlan, sorsdöntő feszültséget éreznünk kellett mindnyájunknak. Megint a háború első hónapjainak izgalma lett úrrá mindenütt, s még hozzánk, az eldugott kis szigeti börtön elzártságába is közvetlen jelei érkeztek el a vajúdo nagy eseményeknek. Madame Boutineau közölte velünk, hogy sok párizsi menekült érkezett a szigetre, akik a német repülőknél s a titokzatos ágyúszörnyek bombázásait nem bírták idegekkel. De ezekért a bombázásokért, amelyek közül az egyiknek egy ízben százon felüli halott áldozata volt, a francia sajtóban most nem tájékozott fel annyira a németgyűlölet, mint várni lehetett volna. Ez az aránylagos némaság mindennél jobban éreztette, hogy most olyan jelentős dolgok vannak folyamatban, amelyek mellett száz ártatlan élet elpusztulása számba sem jöhet. Néha az volt az ösztönszerű érzésünk, hogy talán negyvennyolc óra alatt döntő fordulathoz érkezik a világ sorsa. A pikardiai márciusi offenzívánál, az áprilisi lysi csata idején, a májusi Chemin-des-Dames-i és a januári sikertelen francia támadás után, amikor sokszor napok alatt százezrek fúltak a vértengerbe, nemegyszer gondoltuk, hogy most még csak egy új erőmegfeszítés kell, talán egyetlen irányító gondolat vagy vakmerő elszánás s akkor vége lesz a borzalmas kavargásnak.

Eljött a nyár, és semmi döntő fordulat sem történt. A németek megint Marne-nál voltak, mint a háború elején Von Kluck. „Bismarck” térképét befedték már az óriás fekete nyilak, amelyek Calais-ra, Amiens-re, Reimsre mutattak. Már maga Bismarck sem mondott határozott célpontot, hanem ahhoz az általánosságához menekült, hogy a német offenzívának célja, hogy az antant hadsereget megsemmisítse. A franciák, úgy látszik, kibírták a német emberhullámok ostromát. Clemenceau mániákus hangja túlharsogott minden nyugtalanságot: *La guerre, rien*

*que la guerre!*¹⁷⁰ És egy napon hírek jöttek a kis Ile d'Yeu-i kikötőből, hogy most már a kis szigetet is, valamint az egész francia tengerpartot angol és amerikai katonák szállták meg.

Az amerikai páncélos hadihajók, torpedózúzó, cirkálók, toronyhajók fekete körvonalai majdnem mindennap feltűntek a messzi tenger távlatán... Mintha a németek utolsó szava elhangzott volna. Valami készült, s mi szorongó félelemmel vettük észre, hogy megint új korszakhoz jutottunk, amelynek vége beláthatatlan. Hitünk szerint ahhoz nagyon hosszú időre volt még szükség, hogy a németek haderejét megtörjék. Azalatt csak szaporodnak az áldozatok, s a kiengesztelhetetlenség és gyűlölet úgy megnő, hogy már nem lehet békét elképzelni, amely az életek és vagyonok örült pusztításáért megfizetni tudna. Talán egyszer elhallgatnak az ágyúk, de ki lesz az, aki a felelőségek, bűnök, áldozatok és mártíriumok mérlegét felállítja, aki olyan jövőt és célt mutat, amely a szörnyű öldökléseket, ha nem is kárpótolja, de legalább feledtetni tudja?... Eddig úgy lebegett szemünk előtt a kiszabadulás, mint megérkezés napfényben fürdő, gyönyörűségekre. Most ez a látomás eltűnt előlünk, a bizonytalan sötétségbe foszlott. Ha vége is lesz egyszer minden megpróbáltatásnak, kiszabadulni már többé nem tudunk...

Nyár elején svájci és francia magasrangú orvostisztekből összeállított bizottság érkezett a szigetre. Egész fogságunk alatt először fordult elő, hogy orvosi bizottság szálljon ki nálunk. Idáig csak egy-két társunkat küldték el a fogolytáborba belátogató helyi orvosok, rendszerint a lyoni állandó bizottság elé, de a legtöbb esetben már csak akkor, amikor ügyis késő volt. Csupán Bárczynak és a pesti bankárfiúnak sikerült megmenekülni, akik már Svájcban voltak, s onnan írtak levelet hozzánk, amelyben irigylésre méltó helyzetüket részletesen leírták. Mintha a vérbe fulladt Európából minden emberségesség és testvéries érzés ennek a kis országnak hegyei közé menekült volna!...

Máskor ilyen jelentős, életünk-halálunk felett rendelkező bizottságnak érkezése óriási izgalmat keltett volna. Most apatikusan néztük az orvosok bevonulását. Fölmentek az adminisztráció felső szobáiba vezető meredek kölépcsőn, mi pedig eloszoltunk az udvaron, bástyákon, rempart-on, mintha ránk nézve ennek a látogatásnak egész jelentősége ezzel be is fejeződött volna. A citadella orvosa és Kohler úr mindössze három társunkat jelölték ki, mint akik az orvosi bizottság színe elé kerülhetnek. A bizottság mind a hármat egyenesen Németországba küldte. Munkájukkal pár perc alatt megvoltak, azután vártak, vajon nem jön-e még valaki? A citadella orvosa kijelentette, hogy több beteg nincs. A tébolyodottak, félőrültek, tudóbajosok, súlyos neuraszténiasok, reumások, gyomorbajosok várhattak. Különben is hol lehet ezekben a betegségekben a határvonalat meghúzni? Ha akarom, mindenki bennük szenvedett, s ha akarom, egy sincs köztük olyan, aki a háború végéig kibírná... A citadella orvosa és Kohler úr azzal büszkélkedtek, hogy nekik nincs betegük...

Végül is a bizottság svájci elnöke azt a kívánságát fejezte ki, hogy eresszenek eléjük mindenkit, aki jelentkezni akar. Ki kellett hirdetni, hogy mindenki a bizottság elé járulhat, aki csak betegnek érzi magát. Mi ezt az intézkedést sem fogadtuk nagy izgalommal. Talán megeshetik, hogy Svájcba internálnak, de mi lesz azután? Kiszabadulásunk szemünkben többé már nem a magunk kérdése volt, hanem az egész háborús kataklizmáé, amelynek nagy felszabadulást jelentő vége úgysem lehet már.

Körülbelül nyolcvanán vonultunk el a bizottság előtt, s ebből a számból negyven olyan beteget találtak, akik közül tizenegyet nem is Svájcba, hanem egyenesen hazaküldtek, a többieket pedig a svájci betegtáborokba küldték. Én is ott voltam a jelentkezők között. Félmeztelenül, dideregve álltam a magas, szép fejű bizottsági elnök előtt, akinek meleg, barna

---

¹⁷⁰ Háborút, csak háborút!

tekintete egy kis ideig kutatva pihent meg rajtam. Csak ebben a pillanatban éreztem izgatottságot. A szívem hevesen dobogni kezdett, s a főorvosnak rajtam nyugvó tekintetét olyannak éreztem, mintha a sorsom nézne vissza rám. A szemtükre egy ideig bizonytalanul, de nem ellenségesen világított rám... Azután benne mintha meleg források buggyantak volna fel. Régi tekintetek gyűltek oda, az anyámé, az apámé, mindazoké, akik valaha szerettek, s a sok tekintet simogató, biztató sugárzássá olvadt össze úgy, hogy én már tudtam, mielőtt a rövid párbeszéd franciául lefolyt volna köztünk, hogy ez a szememben szinte természetfölöttinek látszó idegen ember szeretettel dönt majd életem felett.

- Mi a baja? - kérdezte.

- Ideges vagyok.

- Nyújtsa ki a két kezét, de ne mereven.

A két kezem leeső, remegő ujjakkal elébe járult, mint szótlan könyörgés.

A svájci ezredorvos alig észrevehetően, jóságosan elmosolyodott.

- Mi a foglalkozása? - Tanár.

- *Pur la Suisse!*¹⁷¹ ... - mondta egészen halkan, úgy, hogy csak én érthettem.

Azután a jegyzőkönyv vezetőjéhez fordult, s oda is bediktálta: „Svájcba!...” De ezt már nem hallhattam, csak sejthettem, mert a döntést nem hozták tudomásunkra.

Mikor az adminisztrációs irodából a hosszú kőlépcsőn lejöttem, egy percig sem gondoltam arra, hogy végre Svájcba kerülök, ami fél szabadulást jelentett. Egész lényemet kimondhatatlan, könnyes boldogsággal töltötte el a nagy élmény, hogy végre négy év után sorsom olyan intézőjével kerültem szembe, aki emberséges szeretettel nézett rám.

2

A nyári hónapok alatt nem mertem gondolni sokszor Svájcra. Pedig társaim, Németh, Soltész és Schuler sokszor emlegették, s azzal akartak erősíteni, hogy milyen jó dolgom lesz majd ott. Képzeletem azonban az ígéretteljes országnak csak a határáig szállt el. Bemenni sohasem mertem. Féltem ezt a bűvös nevet képekre bontani, magam elé idézni Genfét, Lausanne-t, Montreux-t, a havas hegyeket, a kék falvakat, hogy képzeletem túlságosan hozzájuk ne tapadjon, s majd végzetes legyen, ha mégsem kerülök Svájcba, amitől minden józan meggondolás ellenére is mindig tartottam. Elég volt, ha csak néha magam elé suttoztam: Svájc! Svájc!... S akkor valami felvillant előttem mint fénysugár, s mindjárt könnyebben viseltem a fogsági élet bajait.

Ezek a bajok, ahogy az ősz felé közeledtünk, napról napra nőttek. A séták, megszokott szórakozások már vigaszt nem nyújtottak. Egy ízben kivittek megint a romban lévő, tengerparti rablóvárhoz, s mikor a tetőre másztam, akkor vettem észre először, hogy a magasságban elvesztem lélegzetemet, s a sziklák, a tenger és az ég összefut előttem. Csak társaim segítségével tudtam a romokról lejönni, s ezentúl már mindig irtózat fogott el a mélységektől. De nem tudtam többé a tengerben sem fürödni. Pedig ezen a nyáron többször megengedték, hogy felügyelet mellett a tengerben fürödjünk. Első alkalommal, jóllehet a mély vízbe nem is volt szabad úsznunk, a víz tükre összekavarodott körülöttem, s mikor a partra akartam kimenni, a napfényes víz mind nőtt előttem, szédülő szemem elől elfutott a part, s majdnem belefulladtam a vízbe, amely pedig derekamig sem ért.

---

¹⁷¹ Svájcba!

Bentmaradtam ezentúl mindig a citadellában, még csomagokért, kenyérért sem mentem ki. Most már nyáron is kellett az erőszakos séta, a futás, a hidegvizes leöntés, megnyugodni nem tudtam kunyhóm felfutó, illatos kapucinusvirágai alatt sem... De a bajok beszivárogtak a citadellába is. A sziget élelemmel való ellátása mind nehezebb lett. Néha napokig nem jött a hajó, akkor nem kaptunk kenyeret. A közös étkezés kibírhatatlaná vált. Mindennap délben és este kevés burgonyával vegyített marharépa, így ment ez már hónapok óta. Dohány nem volt. A bagóleves rongydarabok szopogatására, a szegény kapucinusvirág száradt leveleiből készített cigarettára most már majdnem mindenki rászorult.

Hazulról levél, csomag, pénz nem érkezett. Néha azok segítettek rajtunk, akik a fogságban szerzett pénzt félretették. Vantur Jakab valóságos bankár lett, aki kisebb összegeket helyezett ki Dudásnál, Rubinnál, nálam. Hálával fogadtuk, ha Kilár vagy Schneider meghívott kávéra. Egyszer a derék Bajusz és Ambrus a páros számú kazamaták bástyáján épült kis kunyhójukban ebédre láttak szívesen. Ott volt Valéry, Ványi, Sztancsik is. Pörköltet ettünk, utána magyar portorikóval kínáltak meg. Még hetek múlva is úgy emlékeztem erre az ebédre, mint álomra.

Egyik szeptemberi napon értesítést kaptunk, hogy a budapesti Vöröskeresztől névre szóló csomagok érkeztek az internált magyarok számára. Arra a listára érkezett ez válaszként, amelyet egy évvel ezelőtt állítottam össze.

Nagy reménykedéssel vártuk a kis faládákat. Az őrségnek fel kellett vonulnia, mikor Kaiserék behozták a csomagokat, mert nemcsak a magyar, hanem a többi internált társak is tömegesen álltak el az utat Kohler úr szobájához. Mindenre, ruhára, magyar könyvre, élelemre, dohányra nagy szükségünk volt. Amellett a kis faládák üzenetet hoztak Budapestről. Mégsem mehet olyan rosszul, ha mindenkinek tudnak szeretetadományt küldeni.

De mindjárt az első csomagok felbontásánál rettenetes csalódás ért bennünket. A ládákban rongyos, szakadt inget, néha pár cipőnek elhasznált felét, piszkos, borfoltos frakkmellényt s ehhez hasonló, használhatatlan dolgokat találtak azok, akik reménykedve feléje hajoltak.

A felzúdulás általános volt. Sokan, amint kiléptek az ajtón, elhajították az udvaron a csomagokat... Valami ördögi dolog történt. Mintha kegyetlen kezek kicserélték volna az otthon feladott kedves ajándékot, valamely kiöntött szemetesláda tartalmával!... És lopásról, megcsonkításról szó sem lehetett. A csomagok ép állapotban, lezárva érkeztek meg.

A francia katonák gúnyos mosolyára internált társaim is türtöztették magukat. Most már mindenki szótlanul, hóna alá szorítva hozta ki a faládát, s azok is, akik eldobták, felszedték a földről, s magukkal vitték. A németek, osztrákok lassanként elpárologtak mellőlünk, a francia katonák is elmentek, s az utolsók, akik a nevükre címzett csomagot kihozták, már olyan komor ünnepélyességgel léptek ki Kohler szobájából, mintha gyászszókból jöttek volna.

Az élelmezés körül felmerült elégedetlenséget különösen az a körülmény szította, hogy a csonka kezű adminisztrátor a kenyéradagot fokozatosan csökkentette. Fokozatosan megfigyelhettük, hogy ez a gögös, hirtelen haragú emberke miként tollasodik a mi nyomorunkból. Az internáltak értékesebb dolgait potom áron vette meg. Így került hozzá Dudás karkötő órája, írógépe, ezüst cigarettatárcája s végül nagy utazóládája. Akkor már az adminisztrátornak volt mivel megtömnie. Nagy Zsigával hat rend ruhát csináltatott magának, más internáltakkal fényűző fehérneműkészletet varratott... Amíg mi mindjobban pusztultunk, ő az étellel nagy nászra készült.

A kenyérügyben már hetek óta harcban voltunk vele. A komisszió panaszait szórakozottan hallgatta, azután elbocsátotta, anélkül, hogy határozott ígéretet tett volna. Naponként száznolcvan gramm kenyér járt mindenkinek. Ez most roppant fontos volt, mert hónapok óta úgyszólván egyes-egyedül a kenyérből éltünk. Öt gramm hiányt is nagyon megéreztünk.

Gondosan lemérve azonban a kiosztott adagokat, rájöttünk, hogy az adminisztráció minden alkalommal legalább húsz-harminc grammot oroz el minden adagból. Ilyenformán az egész napra egyszerre kiosztott kenyéradag kivétel nélkül mindenkinél elfogyott a kiosztást követő első órában, hogy egész nap éhen kophatott az állunk.

A kenyeret Kohler felügyelete alatt a chef de chambrée¹⁷²-k délután öt órakor kapták kézhez. Alig volt nagyobb, mint amekkorát jó étvágyú ember egyszeri étkezésre elfogyaszt. Kicsinysége miatt talán nem emeltünk volna panaszt, ha a táplálkozás egyébként tűrhető lett volna. De a mindennapi sótalan, ízetlen marharépa nem elégítette ki éhségünket. Ezzel a szörnyű táplálékkal szemben a kenyér a színt, az íny élvezetének ritka árnyalatait, az evés örömeinek kimondhatatlanul gazdag skáláját jelentette. Benne volt a hús íze, rágnivaló tömörsége, a sütemények és gyümölcsök előkelő aromája. Csak az volt a baj, hogy a marharépának végtelen lápjával megfertőzött gyomor ezt a kis darab emberi táplálékot pillanatok alatt elnyelte, s azután huszonnégy órán át megint úrrá lett rajta az étel után való szakadatlan vágy és gyötrő sóvárgás.

Egy szeptember végi napon a kenyéradagokból negyven gramm hiányzott. Ez már ijesztő perspektívát nyitott. Ha így megy tovább, a biztos halál vár ránk.

Este az 51-esben, Schneiderék kávémérése előtt izgatottan kavarogtak a foglyok. Szalmazsákomról csak a folyton mozgó lábszárakat láttam, s a zsisbongó beszédből a dühös kifakadásokat hallottam. Egyesek a komissziót emlegették, hogy az ismét fentjárt az adminisztrátornál, s erélyesen tiltakozott a kenyér megdézsmálása miatt.

- *Ihr seid ja, Schweinskerle!*¹⁷³ - hallatszott egy rekedtes hang. A versenykuglizó Markusé volt, aki mióta két testvére meghalt a pikardiai offenzívában, mindenre el volt szánva. - *Schlag tot das Schwein!*¹⁷⁴

A merész forradalmi hangra kissé elcsitult a lárma. Egyesek az ajtó felé fordultak, nem jön-e az őrség? A kísérteties sápadtságú Kilár csendet kért. Előkerült a szobafőnök is, s felkérte a kávézókat, hogy távozzanak, mert elérkezett a lefekvés ideje.

Fojtottabb hangon, de az izgalmas megbeszélés tovább tartott. Nem lehetett hallani, hogy mit határoztak, de mikor a lefekvést jelző kürtszó elhangzott, nagy tömegben úgy vonultak ki a szobából, mint akik valamilyen megállapodásra jutottak...

Másnap reggel gyötrelmes felrettenésekkel megszakított álom után, korán ébredtem. Fogolytársaim kenyérharca egészen kiment a fejemből. Kint az udvaron könnyű köd foszladozott: az ősz első lehelete. Körbejártam az udvart. Még csak kevesen tartózkodtak kint. Egyik alagútbejárat előtt szétterpesztett karokkal, hason a részeg Varvey feküdt. Nyitott szája előtt a por nagy tócsát szívott be. A kazamatákból nagy pléhvödörrel kezükben, a konyha felé igyekeztek a napi korvások a reggeli kávéért. Három rongyos ingű, szőke német matróz a vízhordó szekér felfelé meredő rúdját igyekezett lekapni. Az udvarmélyedésben Vantur Jakab öntözte kuglipályáját. A hallgatag, nyitott ajtóju szürke kazamaták előtt mellhez szorított ököllel, mérsékelt ütemben a „schöner Karl” és az üvegfüvő Edouard szaladtak. Egészen különös látvány volt ez a két régi ellenség kibékülten, egymás után loholva: a szép, félmeztelen görög isten s a rongyos, fogatlan, torzképű gnóm...

---

¹⁷² Szobaparancsnok; szobafőnök.

¹⁷³ Ti vagytok a disznók!

¹⁷⁴ Üsd agyon a disznaját!

Az adminisztráció piros bádogtetejű épülete büszkén emelkedett az élénk kék ég háttérében. Két oldalán meredek kőlépcső vezetett az irodába, ahol a hatalmas adminisztrátor trónolt. Az iroda ablakai nyitva voltak. A főnök még nem tartózkodott hivatalos helyiségében. A kapubolt alatt csak egy-két álmos őr lézengett.

Már vissza akartam térni a kazamatába, amikor szemben az adminisztrációs épülettel szokatlan állvány vont magára figyelmemet. Négy hosszú asztalka volt egymás mellé felállítva, s arra méteres vörös betűkkel a következő szavak voltak felfestve:

Nous reclamons le pain du! Követeljük a jogos kenyéradagot!

A forradalmi figyelmeztetés az adminisztrátornak szólt. Úgy látszik, a tegnapi elégedetlenkedők az éjszaka folyamán készítették el a feliratot, s nem mindennapi ötletességgel az irodával szemben helyezték el, úgy, hogy az ablakon kinéző adminisztrátor első tekintete ráessék.

A katonák látták az óriási táblát, de nem nyúltak hozzá. Nem az ő dolguk volt, s különben is, ők sem helyeselték, hogy az adminisztrátor a foglyok kenyéradagján szaporítsa pénzét.

Már előre borsózott a hátam, hogy milyen nagy nyomozás, faggatás és milyen általános büntetések fognak majd járni a legtermészetesebb jogunkat követelő felírás nyomában.

Ott akartam hagyni a „büntett” színhelyét, amikor hátam mögött valaki megmozdult. Meglepetve néztem vissza. A kiterített ingek alatt az örült Heipel gubbasztott, s ölébe helyezett barna kartonlapon festegetett.

- Hát maga, Heipel úr, mit csinál itt ilyen kora reggel?

Heipel nagyon szerényen és alázatosan viselkedett. Felállt, megigazította nadrágját, amely olyan foltos és piszkos volt, mint egy ecsettörlő rongy, és vékony, sírós hangon válaszolt:

- A citadellát festem ezzel a táblával.

Az erődítmény ezzel a forradalmi táblával számára új festői témának kínálkozott.

Megkérdeztem, tudja-e, mi van a táblára írva, amelynek árnyékában olyan békésen fest? A zöld hajú, ijedt öreg azt válaszolta, hogy nem tud franciául. Megmagyaráztam neki a titokzatos felírás értelmét. Heipel nagyon elsápadt.

- Nézze, öregem, jó lesz, ha elpakol innen. Még magát fogják a betűk fölmázolásával meggyanúsítani.

Heipel ijedten kapott fejéhez. Pillanat alatt összeszedte cókmókját, és komikus igyekezettel szaladt kazamatája felé. Még sokáig s mind távolabbról hallottam jajongó nyöszörgését: „O mein Gott, o mein Gott!”¹⁷⁵

Kilenc óra felé válságosra fordult a helyzet a citadellában. Úgynevezett népgyűlés verődött össze az ebédlőben, amely a német és osztrák-magyar komissziót maga elé idézte, s izgatottan követelte tőlünk, hogy járuljunk az adminisztrátor elé, és határozott választ kérjünk tőle, hajlandó-e vagy nem mától kezdve a hatóságoktól elrendelt kenyéradagot adni?

Pár perc múlva hatan az adminisztrációs épület felé igyekeztünk. A forradalmi tábla már eltűnt helyéről. A három német a jobb oldali, mi a bal oldali lépcsőn mentünk fel. Az irodában összetalálkoztunk.

---

¹⁷⁵ Ó, Istenem, ó Istenem!

Az adminisztrátor zubbonyába csúsztatva csonka kezét, napóleoni pózban fogadott. Dús, homlokába nőtt haja ki volt göndörítve, és szaglott a kenőcstől. Arca a szokottnál is kékes-pirosabb volt, ajkán fitymáló mosoly játszott, de bajuszát idegesen harapdálta, és apró, mélyen fekvő szeme nyugtalanul villogott.

Éppen szólni akart, amikor az udvarról egyszerre csak felharsant az *appel général* kürtjele.

Mindnyájan elsápadtunk. Egész fogság alatt talán másodszor hallottam ezt a vészjelt. Természetesen csak a hatóságoknak volt joga megfúvatni. Most azt jelentette, hogy vége a szuronyokkal biztosított fegyelemnek.

Az adminisztrátor igyekezett hangjába biztonságot erőltetni:

- Lázadás? - kérdezte éles hangon.

A zárt ablakon át is hallani lehetett a facipők kopogását, a futólépések dobbanását, amint a foglyok mind az adminisztrációs épület elé rohantak.

Az adminisztrátor az ablakhoz ment. Pár pillanatig ott időzött, azután megkeményített arcvonásokkal jött vissza:

- Mit jelent ez?

Az öreg, tekintélyes külsejű Kutzner, a német komisszió elnöke, közölte vele megbízatásunkat, s kérte, hogy tekintettel az általános izgalomra, tegyen határozott ígéretet. Az adminisztrátor kilátásba helyezte jóindulatát, de anélkül bocsátott el, hogy határozott választ adott volna.

Rossz sejtelmekkel eltelve, lehorgasztott fővel jöttünk le a lépcsőn. Egy hang a tömegből felkiáltott:

- Van eredmény?...

Csak a kezünkkel intettünk lemondóan.

Erre általános, irtóztos ordítással a két lépcsőn feltódult az egész tömeg, és magával sodorva bennünket is, berontott az iroda helyiségeibe.

Az adminisztrátor falfehéren állt asztala mögött. Remegő kezében pisztolyt szorongatott.

Szerencsére a józanabbak közéje és a dühöngő tömeg közé furakodtak, amely vadul tört, zúzott mindent, ami csak keze ügyébe került. Dühös szitkok, nyers szidalmazások hallatszottak mindenféle nyelven. Az első sorokban állt a kis Edouard, a magas „schöner Karl”, késsel kezében Markus, a patkányűző, fakó bajuszú Katz, a szőke Max, a hátborzongatóan vigyorgó Salz, az atléta Sedlár, a kecskeszakállas Buchholz, a mindig részeg Schutzmann. Ott tolongott köztük bosszúra kiéhezve a szelíd Váczy Gyula, akire most nem lehetett ráismerni, Valéry, Ványi, a törökök... Végsőkéig megfeszített, lázongó, örült férfierő, amelyet csak alig bírtak a komisszió tagjai, Däumlingék, Müller, Bohnen, a nagy erejű Bajusz s a többi higgadtabb ember visszatartani.

Az adminisztrátor mozdulatlanul állt helyén a falhoz szorítva, és kiszáradt torokkal folyton csak ezt ismételte:

- De uraim... de uraim...

És ekkor megkezdődött a számonkérés. Egymás után álltak elő a tömegből a lerongyolódott, kiéhezett alakok, s franciául, németül vagy amilyen nyelven jött, megkérdezték tőle, mit tett az eltulajdonított kenyérrel? A számonkérők között ott volt Klopfer, akin régi fényűzéséből már csak szakálla maradt meg, az egykori zöld kalapos Fuchs úr, ma már csont és bőr;

felemelt kézzel előlépett Bistrán is, s grádjaival fenyegette nemcsak az adminisztrátort, hanem egész Franciaországot...

A lesoványodott, éhségtől szédelő páriáknak rekedt, elfúló számonkérése borzalmas volt.

Az adminisztrátor ijedt, gyermekes engedelmisséggel válaszolt mindenkinek, s közben pislogva nézett fel, mintha óriási kódarab lebegne feje felett, amely minden pillanatban ráeshetik.

Egyszer csak védekezésül felemlítette Leitnernek, az élelmezés fogoly alkalmazottjának nevét. A tömeg felzúdulva visszhangozta a gyűlölt nevet. Az adminisztrátor észrevette a hatást, s most már mindent a frankofil német-lengyelre kent.

Azok, akik a végzetes következményekkel járó összetűzést a tömeg és az adminisztrátor között el akarták háritani, kiadták a jelszót: „Leitner a bűnös! Keressük meg Leitnert! Halál az árulóra!”

A tömeg erre éppen olyan gyorsan hagyta el az irodát, mint ahogy ellepte. A vérszomjas szenvedély irányt változtatott. Lerohantak a lépcsőn, s üvöltve szelték át az udvart, hogy Leitnert felkeressék. Az adminisztrátor pedig, mihelyt a tömeg kivonult, telefonált a kikötőparancsnoksághoz egy század tengerészért, s az ablakon át fegyverbe parancsolta az egész őrséget.

Természetesen Leitnert sehol sem lehetett találni. Valahol elbújt, vagy lehet, hogy kint volt a kikötőben, bevásárolni. Mire a tömeg belefáradva a keresésbe, visszatért az udvarra, a futólépésben érkező matrózok, szuronyos fegyverrel kezükben, már felálltak az adminisztrációs épület előtt.

És most felharsant a második, az igazi *appel général*. Az egész fogolytábornak félkör alakban fel kellett állni a matrózszázad előtt, amely ránk szegezte fegyverét.

Közöttünk és a matrózok között állt az adminisztrátor a kikötő parancsnokával, hátuk mögött két őrmester. Pár szót váltottak halkán, azután az adminisztrátor a két őrmester társaságában felénk közeledett.

A helyzet világossá vált. Az adminisztrátor ki akarta választani a foglyok soraiból azokat, akik szerinte a lázadást vezették.

Jobboldalt mindjárt az elsők között állt Kutzner, a német komisszió elnöke. Ősz szakállú, izmos vállú, jóságos arcú férfi. Mindenki nagyon szerette a fogolytáborban.

Az adminisztrátor egyenesen felé ment, és megállt vele szemben. Ekkor következett a legrettenetesebb pillanat: ha hozzáérnek, a foglyok a katonákra vetik magukat...

Úgy éreztem, hogy az egész élet megtorpan körülöttünk. Mintha a felhők megállnának s a madarak függve maradnának a levegőben. Nagy úr nyílt meg előttem, s tudtam, hogy kis taszítás kell, és belehullunk életet, kint levetve a végtelen, megpihentető semmibe.

De ekkor a tömegeből éles, nyöszörgő gyermekhang jajdult fel: *Mein Kind, was wirst du tun?*¹⁷⁶ Az örült Heipel sírt fel. A foglyok mozdulatlan tömege megrebbent. A halál gondolata, amelyet az előbb mindenki oly természetesen és kizárólagosan fogadott el, egyszerre elszállt belőlünk. Most már nemcsak mi álltunk ott, hanem körénk gyűltek mindazok, akik bennünket szerettek, akik várnak ránk, aggódva, félve figyelik lelkükben sorsunk minden mozzanatát.

---

¹⁷⁶ Mi lesz veled, gyermekem?

Az adminisztrátor még mindig farkasszemet nézett a német komisszió elnökével. Azután, mintha meggondolta volna, elfordult tőle, s egyenként a „schöner Karl”-ra, Edouard-ra, Buchholzra, Salzra, Maxra, Markusra, Klopferre és a szegény Remlingre mutatott rá, aki mindnyájunk között a legártatlanabb volt, soha senkihez és semmihez nem nyúlt, mert az lett a mániája, hogy cukorból vannak tagjai, s eltörnek, ha valakihez ér...

Akire az adminisztrátor rámutatott, az örök megragadták és elhurcolták. Egy darabig még ott álltak a matrózok mögött, szemben velünk, szótlánul néztük s ők visszanéztek ránk, majd a matrózok úgy, ahogy voltak, kalap, kabát, felöltő nélkül magukkal hurcolták...

Délután még folytatása volt a lázadó jelenetnek. Az adminisztrátor megkérte Kutzneret s még két németet, hogy vigyék el letartóztatott társaink holmiját a kikötő börtönébe. Mikor ezek a börtönirodába léptek, az adminisztrátor rájuk csapta az ajtót, és kulccsal bezárta... Másik nyolc társunkkal együtt a fegyverszünet után kerültek francia polgári bíróság elé, amely mindannyiukat felmentette. A felmentő ítéletben benne volt az adminisztrátor elmarasztalása is, őt azonban továbbra is meghagyták helyén, hogy a foglyok nyomorúságából vagyont gyűjtsön magának.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET AZ ÖSSZEOMLÁS

1

A franciaországi német front felbomlásának és a fegyverszünetnek híre váratlanul csapott be a citadellába, mint a bomba. Amerikai katonáktól tudták meg a szigetlakók, s a hír így tört be hozzánk november 10-ikén este vagy 11-ikén délelőtt. A dátumra pontosan nem emlékszem, csak annyit tudok, hogy egy nappal előbb történt, mint mikor a híres clemenceau-i beszéd elhangzott a parlamentben, s amikor hivatalosan is megengedték a franciáknak, hogy a több mint négyéves vérontás végét ünnepelhessék. A francia tengerparti városokban az amerikaiak és angolok első híradása alapján már kivilágítottak s felászlóztak. De a hatóságok leintették az ünneplést, s mindent egy nappal későbbre kellett halasztani, amikor Clemenceau a képviselőház szószékéről drámai hangsúllyal hirdette ki: „Az ágyúk többé nem dörögnek...”

A véget nem gondoltuk még mi, osztrák-magyarok sem olyan közelinek, pedig már Foch júliusi és augusztusi offenzívái után nem nagyon hittünk abban, hogy a német haderő valaha is olyan erőre kap, amellyel döntő eredményt kényszerít ki a nyugati fronton. Német internált társaink viszont egyáltalában nem vették túlságosan komolyan Fochnak a németek harcvo-nalát tépdeseő támadásait. Maga a francia sajtó sem színezte ki jobban a tardenois-i, santerre-i, ailette-i és ancre-i győzelmeket, amelyekkel a franciák a németek tavaszi előnyomulásait eredeti medrükbe tolták vissza, mint annak idején az 1917-iki francia és angol jelentéktelen harci sikereket. A Hindenburg-vonalra való szeptemberi visszavonulás, majd a híres védelmi állásnak megingása némi nyugtalanságot és levertséget okozott ugyan, de mindezt végzetes csapásnak nem lehetett tekinteni.

Még nagy, döntő csatának körvonalai sehol sem bontakoztak ki. A német hadsereg, ha megtépázottan is, de még állt. Visszavonulásait rendben hajtotta végre. A nagy különbséget a német és az antant-hadsereg között mi alig tudtuk volna felmérni. Nem gondoltunk arra, hogy Foch maréchal vezetése alatt egészen friss és érintetlen harcvággyal eltelt amerikai, angol és színes bőrű hadtestek nyomulnak a németek ellen, fölényes légi haderővel s a támadásnak még sohasem alkalmazott gyilkoló gépével: a tankkal. A németek kifáradtak, veszteségeiket sem emberben, sem hadiszerben pótolni nem tudták, erkölcsi erejük megcsökkent, míg az antant-hadseregben az amerikai és angol segítség valójában csak most érezte hatását, s roppant méreteivel felvillanyozta még a négyéves háborúban holtra fáradt francia haderőket is.

A nagy, végső győzelmet az antant bizonyára fegyverrel is ki tudta volna vívni, de már erre szüksége sem volt: a bomlás, a levertség, a vérontás irtózata s a Wilson-féle békében való kétségbeesett, végső reménykedés megadásra bírta ellenségeiket, mielőtt még fegyvereikkel hozzáértek volna. Olyan holtak között vonultak a végső diadalra, akiket nem is az ő fegyvereik terítettek a földre...

Október végén zavaros, ellenőrizhetetlen újsághírekből értesültünk róla, hogy a bulgár kapituláció után Törökország is fegyverszünetet kért, hogy Ausztriában és Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, a csehek és jugoszlávok önálló állammá alakultak, s a Piavénál az osztrák-magyar hadsereg teljesen fölbomlott... Most nemcsak a németek, hanem mi is arra számítottunk, hogy a németek és franciák között elérkezett a végső leszámolás pillanata. Azt képzeltük, hogy Vilmos hadseregei élére áll, s végső, nagy csatában vagy békét kényszerít ki, vagy seregei élén belepusztul maga is a véráradatba, amelynek felidézésében oly nagy része volt.

A feszült várakozásnak ebben az izgalmas csapott le rá a hír, hogy a német front összeomlott. A fegyverszünet megkötése előtt talán két-három nappal, egy este kaptuk meg a *La France* számát, amely most már kétségbevonhatatlan bizonyossággal írta le a német hadsereg általános visszavonulását, s jelezte azt is, hogy a németek november 6-ikán fegyverszünetet kértek, s olyan helyzetben vannak, hogy az ellenségeskedések megszüntetését bármily feltétel mellett is el kell fogadniuk.

Az újság közleményeinek borzalmas hatása volt német fogolytársainkra. Idáig azt hitték, hogy a bomlás tünetei, amelyek Bulgáriát, Törökországot és Ausztria-Magyarországot érték, az ő hazájukban sohasem fognak mutatkozni. Most látták, hogy a vég ott is bekövetkezett. Ésszel felérni, megérteni, indokolni nem tudhatták, de ahogy eddig vakon bíztak, most egyszerre a bizalom és hit magasságából minden átmenet nélkül a kétségbeesés legsötétebb szakadékába zuhantak.

Mindnyájan nagy csoportba verődtek, mintha rettenetes ítéletidő szorította volna őket egymáshoz. Ott hagyták a konyvét, a konyhát, kazamatáikat, kis zugaikat, ahol eddig dolgoztak, tanultak vagy szórakoztak. Lejöttek a rempart-ról, a bástyaudvarokról, s egymás mellé bújtak, mintha mindenütt másutt földrengés vagy villámok fenyegetnének. Ez a kísérteties tömeg azután megindult kazamatáról kazamatára. Mi hátborzongva néztük őket, s nem értettük, mi történik velük, milyen kábulat taszítja őket, mit akarnak, miért jönnek? Talán ők maguk sem tudták. Olyanok voltak, mint önkívületbe esett, álomban járó tömeg, amelynek minden mozgását, hangját, megnyilatkozását közös örület irányítja.

Először az 51-esbe tolultak. Ráléptek a szalmazsákokra, feldöntötték a padokat, magukkal sodorták, aki útjukba került. Zsibongva ellepték a szobát. Ott voltak mind. A göndör hajú, jól öltözködő gróf, a lenszöke báró, az atléták, Däumling, Nagel és tanítványaik, a szakállas Müller, aki a német sors változhatatlanságában annyira hitt, a kedves Bohnen, a régi noir-moutier-i társak: a kövér, zsíros Bürger, a levelekkel elhalmozott Däumler, a kampós orrú, frakkzsakettes Hacke, a csinos Tienemann, Georges, Von Bergen, a teniszező Kaufmann, a mi kedves Schuler barátunk, Lévy, az 51-es bagolylakója, aki egész nap rágcсsálva olvasott vackában, és csak éjjel sétált; az 53-as és 55-ös hangos, veszekedő matrózai és napszámosai, a két ügynök: Biesenbach és Von der Hohe, Klein és a kávéház pincére, a szöke órásság, a mindig részeg Varvey, a vízfordók, Leitner emberei, a sok ügynök, iparos, akiket máskor alig láttunk. Most egy tömegbe olvadva, sápadt arccal zsúfolódtak egymáshoz. Mindenki mondott valamit, mintha magában beszélne. Néha, akinél a *La France* példánya megvolt, hangosan, vontatottan, mint a halott búcsúztató pap, felolvasott pár sort a lapból. Hadvezérek, helységek nevei hallatszottak: *Foch, Debeney, Rawlinson, Douglas Haig*, majd *plateau de Bohain, Beaumont, Woivre, Lorraine...* Utána nő a zsibongás, mintha németül ismételnék, magyaráznák egymásnak a hallottakat.

Alig maradnak negyedórát nálunk. Bennünket nem is látnak, észre sem vesznek. Talán azt sem tudják, hol vannak... Úgy, ahogy jöttek, egy tömegben kinyomulnak az ajtón, s mennek az 53-asba, az 55-ösbe, az 52-esbe, az 54-esbe... Mindenütt megállnak, kiabálnak, zúgnak, egy-egy mondatfoslányt feldobnak, mint fekete zászlót, azután összekavarodnak, tolonganak, felnyögnek, s újra megindulnak, mintha valami nagy, fejvesztetten menekülő, messzi tömegnek ide vetődő szálnalmas torz tükörképei volnának...

A németeknek ez a vak, tébolyult izgalma napokig tartott. November tizenegyedikén estefelé azután megérkezett a hivatalos értesítés, hogy a fegyverszünetet megkötötték... Lehetett ünnepelni! A citadella legmagasabb pontjára hatalmas francia zászlót húztak fel. Az udvaron pedig szakadó esőben vagy húsz-harminc internált elindult zenészővel, viharlámpákkal felszerelve, hogy a háború végét megünnepelje. Árnyékuk a lámpafényben óriásivá nőtt, hegedűjük, mandolinjuk a nyirkos ködben, esőben gúnyos cincogással szólt... Egy kört írtak

le. Azt hitték, hogy majd mindenki hozzájuk csatlakozik, s nemsokára örömujjongás tölti meg az udvart. De senki sem szegődött a hiszékenyek és hízelgők csoportjához. Még a francia katonák is néma megvetéssel néztek rájuk a kapu alól... Erre a fölvonulók megálltak, körülnéztek, talán arra gondoltak, hogy eltévedtek, nem jó helyen járnak, s lehorgasztott fővel viasszasompolyogtak a föld alá.

Milyen jó lett volna hinni, hogy most, amikor a császárságok és imperializmusok megdőltek, végre annyi szenvedés és rettenetes áldozat után, elkövetkezik Európa felszabadult népeinek békéje! Csakhogy erre mi az Ile d'Yeu-i kazamatákban egy pillanatra sem gondoltunk. Hozzánk a francia sajtóból csak a bosszú és a megtorlás követelésének hangjai szivárogtak be. Clemenceau kiadta a jelszót, hogy a „bűn és a jog” között semmiféle kapcsolatot sem lehet felvenni. A bűn volt Németország, még császárjától megszabadultan is, s a jog volt Franciaország, azokkal a vezérekkel együtt, akik amíg Wilson a megértő békét hirdette, maguk egyébire nem gondoltak, mint hogy a francia győzelem gyümölcseit kímélet nélkül szakasszák le, a francia imperializmust minden oldalról megszilárdítsák, s annak az üzemnek, amely minden országban egyforma kegyetlenséggel és felelőtlenséggel csinálta meg a világ legborzalmasabb háborúját, legalább francia részről behajtsa nyereségeit, s a pótolhatatlan áldozatokkal szemben felállítsa a várható hadisarcok, területi megszállások, pénz- és nyersanyagbeli kárpótlások ellenértékeit... Wilson békeszemléme erőtlenül küzdött a bosszú és győzelem szellemével. Wilson azt hitte, hogy új világ következik, s a versailles-i konferenciának egyéb gondja sem volt, mint hogy uralmát a régi világ felett megerősítse.

A mi sorsunkról intézkedett már a fegyverszünet 18-ik pontja: „A francia civil internáltaknak és túszoznak hazaszállítása kölcsönösség nélkül.” Végre volt egy pont, ahol a „kölcsönösség”-et nem alkalmazták ránk!... Börtönünk vaskapuját még résnyire sem nyitották meg, ellenkezőleg, még jobban ránk csapták. Pedig milyen könnyű lett volna azt mondani, hogy most, mikor az ellenségeskedések megszűntek, menjünk ki egy kissé a sziget lakatlan részeire, a vigasztaló tengerpartra örök nélkül, hogy kissé megízleljük az életet, amelyet a szuronyos katona árnyéka többé már nem takar. Nem enyhítettek semmit sem sorsunkon. Levelünk, csomagunk, pénzünk már úgysem érkezett, de ha valami mégis hozzánk tévedt, az ellenőrzés vele szemben éppen olyan szigorú volt, mintha kint tovább folyna a háború. A kapu alatt továbbra is fegyveres katonák álltak, nélkülük túl a citadellán egy lépést sem tehettünk. Sőt, bezáratásunk annyival súlyosbodott, hogy a győzedelmes ország hatóságai most már azokat a jogainkat sem vették tekintetbe, amelyeket foglyok számára a kölcsönösség alapján az amúgy is nagyon halványan működő emberséges szempontok rendeltek el...

November vége felé rendelkezés érkezett, hogy a svájci-francia orvosi bizottság által beteglistára felvett internáltakat indítsák útnak. Nem tudom, kísérték-e ezt a rendelkezést bizalmas utasítások? Annyi tény, hogy negyvenhármunkat a fogolytábor francia katonáorvosa és Kohler úr előtt felsorakoztattak, s ez a két ember - a fogolytábor jelentéktelen katonáorvosa és a frankofil német volt szanatóriumi igazgató -, a nemzetközi orvosi bizottság döntésével nem törődve, közülünk csupán tízet jelölt ki a betegtranszportba. „Ez megy, ez nem megy” - pillanatok alatt folyt le életünk felett a döntés. Az orvos ujjának egy intése visszalökött még fél évre a fegyverszünet után a folyton fokozódó szenvedésekbe olyanokat, akiket háború alatt a legfelsőbb orvosi fórum beteglistára tett. A visszautasítottak között volt Tutschek, Katz, a két szegény örült, s többen olyanok, akik néhány hét múlva meghaltak a fogságban, vagy akik későbbi szabadulásuk után már csak egy-két hónapot éltek övéik között...

De ki törődött velünk? Pusztulásunkért ki vonta volna felelősségre a győző Franciaországot? Nem voltunk hadvezérek, tisztok, előkelőségek. Még katonák sem voltunk. Egyszerű árnyékalakok a föld alatti börtön penészes falai között. A halál elfújhatott, mint pelyhet. Nem tudott volna róla senki... Messzi volt még az idő, amikor az ártatlanul szenvedők árnyékalakjai

megvilágosodnak, utolsó sóhajuk életre kel, s vádol a szenvedés, amelynek okozását semmi sem mentheti!...

Minden különösebb lelki rázkódtatás nélkül vettem tudomásul én is, hogy nem visznek Svájcba. Erőm már nem volt nekem sem, a többieknek sem, hogy fellázadjak vagy védekezzek az utolsó fogsági tél ellen, amely úgy köszöntött ránk, hogy sem ruhánk, sem élelmünk, sem dohányunk nem volt, pénzt, híreket nem kaptunk hazulról.

Magyar társaimnak kísérteties soványságú, sápadt arca mint megválaszolhatatlan kérdőjel meredt rám: mi lesz velünk?... Majdnem mindig Valéryvel, Ványival, Berticcsel, Bajusszal és Szőkével voltam. Ezekben az egyszerű emberekben mégis több megnyugtató volt. Minden nem vált bennük tépelődéssé, gyötrelemmé. Még tudtak dolgozni, gyalulni, fűrészelni. És jó volt nézni a földre omló, fehér forgácsot, érezni az enyv szagát, látni, hogy valami, ha csak szerény fadoboz is, készül, lesz, alakot ölt... Ide, a páros számú oldal bástyaudvarán épült kunyhóba jött Grünfeld is, aki fejébe vette, hogy felöltömből, amely olyan volt már, mint a törlőrongy, még ép ruhadarabot fog csinálni. Hetekig dolgozott rajta, s én csodálkozással függtem fürge kezén. Mintha életemet tartotta volna ujjai között. Lehet-e ebből még valamit csinálni? Visszaadni régi alakját, selymességét, ruganyosságát, rendeltetését?... Benézett Nagy Zsiga, Bombesz, Sztáncsik is. Sokszor húszan-harmincan voltunk a fülledt levegőjű lyukban, de legalább a hideget nem éreztük.

Ha a korai sötétség leszállott, benyitott Jankovits, s megmutatta új képét, amelyen dolgozott. Csak forradalmi témákat festett. Gúnyképet az összeomló német, osztrák-magyar birodalomról. Torzalakokat Clemenceau-ról, Poincaréről... A téli hidegben is nyitott nyakú fehér inget és kék vászonnadrágot hordott. Ez volt minden ruha rajta. De arca piros volt, szeme betegesen lángolt... Ő már levonta mindennek végső következtetését. Irtózatossággal beszélt a polgári társadalomról, amely az egyenjogúságot csak abban tudta keresztülvinni, hogy hazug eszményeiért tízmillió embert egyforma kegyetlenséggel küldött a halálba... Ez a fiatal festő már nem tépelődött, nem gyötrődött olyan fogalmakon, mint haza, nemzet. Elvetett magától mindent, ami a régi világra emlékeztette. Európát olyan gyárnak tekintette, amely, amint azelőtt a cipőt, ruhát, árucikkeket ontotta magából, csak azért, hogy nyerjen, most több mint négy éven át bombát, fegyvert, szenvedést és halált gyártott, hogy nyereségét biztosítsa. Szemében nem volt különbség nemzetek, győzők és legyőzöttek között. Egy egész új világban élt. Ami most volt, arra már visszanézett; nem habozott, nem vitatkozott, nem töprengett, mint mi. Könnyörtelenül és hidegen csak ítélni tudott...

Jankovitshoz hasonló szellemek mutatkoztak a németek és osztrákok között is. Fogalmunk sem volt róla, hogyan alakultak ki. Bizonyára az orosz események hatása alatt, amelyekről pedig oly keveset olvastunk, vagy talán a kérlelhetetlen francia gyűlölködés lázította fel őket?... Egy reggel az 52-es kazamata felett, a rempart-oldal száradt füve között vörös lobogó lengett. Nem tudta senki, ki tette oda. Az adminisztrátor nem kutatta, egyszerűen ott a helyszínen mindjárt elégette...

De a magyar asztalosok és pincérek kunyhóját a vitatkozások, erős indulatok szavai csak ritkán verték fel. Legtöbbször csak csendes, töprengő hangulatban igyekeztünk magunk elé festeni azt, ami Magyarországon történik. Úgy szerettük volna mi is magunkévá tenni az illúziót, amivel ott a forradalmat csinálták. Azt hitték, ha kikiáltják a forradalmat, megölik Tiszát, ha hangoztatják, hogy most már olyan kormányrendszer van, amely a múlt bűneiért nem felelős, akkor elhárítják Magyarország felől a háború következményeit... Nem tudták, mi készül... Mi sem tudtuk, de annyit saját sorsunkon nyilvánvalóan éreztünk, hogy a győző francia imperializmustól, amelynek képviselői a béke előkészítésében az irányítást magukhoz ragadták, kíméletet nem lehet remélni.

December 10-ikén elvitték a németeket. Nem tudta senki, hogy hová szállítják. Némelyek szerint már arról volt szó, hogy valamelyik régebbi, még a fegyverszünet előtt lefolytatott kicserélési egyezmény értelmében, német internált társainkat hazaküldik. Állítólag a franciák és a németek megegyeztek volna már a transzportok küldésére nézve, sőt a németek már Franciaországba is szállították az első francia civil internált csoportot, mikor a fegyverszüneti tárgyalások mindennek egész más irányt adtak. Most a franciák is teljesíteni akarták volna az egyezményben vállalt kötelezettséget. Mások viszont azt állították, hogy egyszerű átcsoportosításról van szó, a németeket nagyobb civil fogolytáborba viszik, ahonnan majd egyszer könnyebben szállíthatják ötszázas csoportokban haza. Hetek múlva megtudtuk, hogy a németeket valóban országuk határáig küldték. Az ő csoportjuk került először haza, azután fél évig szünetelt a civil internáltak hazaszállítása.

A németek után nagy űr maradt a citadellában. Az egyes kazamatákban alig lézengett tíztizenöt osztrák-magyar fogoly. Az adminisztráció erre becsukatta a páratlan számú kazamatákat, s a lakókat a másik három kazamatába terelte át, hogy a zsúfoltság valahogy meg ne szűnjön. Visszamaradtak a frankofilek, akiket megélhetésük Franciaországhoz kötött. Elsősorban Kohler úr, azután Leitner, a konyhafőnök, a kantin Michelje s még vagy húszan. A három török és a bolgár szintén velünk rekedt.

Sokáig éreztük német barátaink hiányát. Most az elválás fájdalma nem volt olyan éles, csak még jobban belesüppedtett elhagyatottságunk mindent feladó reménytelenségébe. A németek végre elérkező szabadulásuk hírét nem fogadták ujjongó örömmel. Kapkodva, sajtáságosan szomorú lázzal csomagoltak, mint akiknek messzi utat kell megtenniük, hogy az elhunyt kedves hozzátartozó temetésére siessenek.

Minden fogsági élethez szükséges holmijukat ránk hagyományozták. Megkaptuk könyvtárakat, hangszereiket, szórakoztató játékaikat. Däumling, Nagel, három férfivá serdült tanítványuk nevükkel és németországi címükkel ajándékkönyvet adtak. Schuler minden pillanatban bejött hozzánk. Semmit sem tudott elcsomagolni. Úgy érezte, hogy nekünk még mindenre szükségünk lehet. Sírva ölelt meg mindnyájunkat. A búcsúzás fájdalma valósággal szédülttette. A végén az utazótáskáját is nekünk adta, mert már úgysem volt mit magával vinnie. Kabát nélkül, egyszerű drapp munkásruhájában ment el ez a kedves, jó fiú a hosszú útra... Tienemann hívott Hamburgba, ha majd megszabadulunk. A szakállas Müller meghatva rázta mindkét kezével kezemet. Szemének nyugodt, tiszta tükre azóta, amióta együtt dolgoztunk és vitatkoztunk, bizony nagyon megzavarodott. A szőke, szelíd szemű Bohnen az egész német Ibsent nekem adta, s megmutatta drezdai családi villájukat, amelynek fényképét legutóbb kapta meg. „Ebben a szobában fogsz lakni, ha majd meglátogatsz” - mondta, s felfutó rózsákkal befutott ablakra mutatott.

Mi mindezeket a gyöngédségeket különös bódultsággal fogadtuk. Mint súlyos, halálra ítélt betegek, akiknek vigasztaló szót mondanak... Von Bergentől is melegen búcsúztunk. Ő sem vitt magával semmit. Kifaragta az utolsó orosz nőportrét - éppen a százötvenediket a fogság alatt - s azt a rempart-on ünnepélyesen elföldelte... Többé nem kellettek a fából faragott szobrok, mert az élő modell Németországban várakozott rá a fegyverszünet óta.

Kivonultak mind a megszokott árnyalakok a hajnali szürkületben a citadella kapuján. Velünk csak az árvaság maradt s a nagy csend, amely szinte kongva verte vissza szavunkat. A németekkel együtt ment el Peschek, akiért amerikai nagybátyja járt közbe. Valószínűleg szabadlára helyezték; vele együtt távozott Wolfner is, 51-esbeli szomszédom, aki több mint négy éve egyik kérést a másik után írta, hogy őt mint tartalékos hadnagyot, tisztitáborba tegyék. Most végre eleget tettek kérésének, mikor a háborúnak vége volt...

A német frankofilekkel együtt körülbelül százhuszan maradtunk a citadellában. A két jó szobát a kiváltságos németek foglalták el, mi néhányan, mikor a páratlan kazamatákat becsukták, az 51-esből a kisebb 36-osba költöztünk, ahol a németek távozása után csak Horváth cigány maradt.

Egyébként folyt a megszokott élet, azzal a különbséggel, hogy dolgozni, beszélgetni, időtöltő szórakozásokba elmerülni nem volt kedvünk. Az idegeinket fenyegető rémekről sem védekeztünk már. Tompultan, fáradtan, sokszor napokig tartó mozdulatlanságban vártuk, hogy átsurranjanak rajtunk a napok, amelyek sokszor csak úgy érintették öntudatunkat, mintha ködös, esős ablaküveg mögött valakinek árnyalakja elvonul.

December második felében egyik délután váratlanul megelevenedett a citadella udvara. A szigeten állomásozó amerikai katonák közül nyolcan belátogattak hozzánk. Nyolc cserkészkalapos, sportszerű egyenruhába öltözött, vidám kedvű fiatalember. Hangos „halló”-zásuk, egészséges nevetésük egyszerre felkavarta fásult életünket, mintha csak mozdulatlan lápba esőtől megduzzadt, friss patak ömölne. Mindnyájan körülvevők, bámultuk őket. Talán évekig sínylődő hajótöröttek nézhetnek így megmentőikre... Az amerikai katonák nagyon szívesek és közlékenyek voltak velünk szemben.

Az egyik mindjárt nevetve jegyezte meg:

- Fél év óta az egész Franciaországban nem találtunk annyi angolul beszélő embert, mint itt ebben a börtönben.

Kabátjukra varrott nagy sportsebeikből csokoládét, dohányt húztak elő, s mindent nekünk adtak. Megmutattuk nekik a kazamatákat, az ebédlőt, a konyhát... Fel voltak háborodva azon, amit láttak. A legidősebb jegyzőkönyvet vett elő:

- Mondják meg, mire van szükségük!... Ezentúl ezekben a nedves, hideg pincékben fűteni kell. Embertelenség magukat ilyen kriptákban éhezve-fázva hagyni!... Tehát: szén, kávé, cukor, tea, kakaó, húskonzerv... Lássuk csak, hányan vannak, mennyire volna szükségük?

Megmondtunk minden adatot. Az amerikai katonák nem azon vitatkoztak, hogy talán valamelyik kevesebbet akart adni. Inkább túllicitálták egymást... Úgy néztük őket, mint égből leszállt isteneket, akik versengve osztják ki köztünk a földi javakat, amelyeknek már nevüket is elfelejtettük.

Végül is a legidősebb amerikai, aki tiszt lehetett, megígérte, hogy másnap már szállítanak nekünk szén, cukrot, kávé és teát...

- Csak a franciáknak ne adjanak belőle semmit! Ez az egy kikötésünk van! - fűzte hozzá majdnem dühösen. Akkor már az amerikai katonák közt kezdett elterjedni a keserűség a franciákkal szemben. Ők végre is a méltányos európai békéért s nem a francia imperializmus győzelméért jöttek Európába.

Az amerikai katonák bent maradtak estig a citadellában. Bevittük őket az egyik kazamatába, ahol Horváth és Labes Fritz kis zenekara eljátszotta az amerikai himnuszt s más angol és amerikai dalokat. Nagyon jól érezték magukat. Csak a dohány hiányzott nekik. Minduntalan zsebükhöz kapkodtak. Csak akkor jutott eszükbe, hogy mindent nekünk adtak. Mi hiába kínáltuk őket vissza. Hallani sem akartak róla, hogy tőlünk valamit is visszafogadjanak dohányukból. Erre megkínáltuk a mi különlegességünkől: a bagólébe áztatott kapucinuslevélből készült cigarettával. Ezeket krákolva, fuldokolva, de hősiesen elszívták. Megmutattuk esti levesünket is, amely hónapok óta mindig ugyanaz volt: kevés burgonyával kevert marharépa... Undorodva fordultak el tőle: „Borzasztó, borzasztó!” - ez volt minden második szavuk.

Hangosan méltatlankodtak akkor is, amikor a citadella kapuja előtt kezüket búcsúra nyújtották. Őreink mogorván néztek rájuk. Az amerikai katonák nem is üdvözölték őket, csak amikor a kapu megnyílt előttük, akkor fordultak hátra még egyszer mifelénk, s együtt diákos kedvességgel kiáltották a búcsúszót.

Másnap s a következő napokon azután hiába vártuk az amerikai katonák küldeményét. Eltelt egy hét is, sem ők maguk nem jöttek, pedig biztosra ígérték látogatásukat, sem ajándékaik. Sejtettük, hogy valamely ellenséges erő lépett közbe. Az amerikai katonákról pillanatig sem hittük, hogy szavukat nem tartják meg. Később azután ki is derült, hogy az adminisztráció és a francia helyi hatóságok léptek közbe, s az amerikai katonák feletteseinél hevesen tiltakoztak az ellen, hogy az amerikai katonák a citadellába jöjjenek, vagy nekünk segítséget küldjenek.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

HALÁLTÁNC ILE D'YEU-N

Hiába szüntették meg az ellenségeskedést a nagyhatalmak, a halál és a gyűlölködés azért mégsem kötött fegyverszünetet. Decembertől fogva elzáratusunk szigorúsága még jobban fokozódott, élelmiszerekben a hiány nőtt, s mintha a természet is összeesküdött volna ellenünk: a tengeren állandó viharok pusztítottak, a szigetre áthatolhatatlan köd ereszkedett. Délután öt órától fogva reggelig hallatszott a vészduda, amely az eltévedt hajóknak irányt jelzett. Ez a hátborzongató, meg nem szűnő vészjel mintha csak minden pillanatban minket figyelmeztetett volna a teljes elhagyatottságban való jeltelen pusztulásra.

A kilátástalan tengődés e sötét távlatán ijesztően jelentkezett a spanyolnátha veszedelme. Kint a sziget lakói között már november óta dühöngött a ragály. Tudtuk, hogy nincs kint elég orvos, és a gyógyszerek majdnem teljesen hiányoznak. Aszpirin is alig volt, kininről pedig szó sem lehetett. Ennek nem a viharos időben rendszertelenné váló hajóközlekedés volt az oka, hanem az általános franciaországi gyógyszerhiány, amely éppen a fegyverszünetet követő hónapokban a spanyoljárvány miatt tetőpontra hágott.

Ha kint ilyenek voltak a viszonyok, mit várhattunk mi bent? Számolnunk kellett azzal, hogy kész prédái vagyunk a gyilkoló betegségnek. Ott feküdtünk, mint mocskos, föld alatti kánálisokban, az árvíz elől egymáshoz szorult patkányok. A pusztító kór azt tehette velünk, amit akart...

Karácsony hetében kiadtuk a jelszót, hogy ha kell, mesterséges lelkesítéssel is, de mindenképpen igyekezzünk emlékezetes ünnepet rendezni. Ha valaha, úgy igazán most volt szükség arra, hogy a szeretet fiának emlékét idézzük.

December folyamán mindössze öt megbetegedés fordult elő közöttünk. Kis lázzal jártak, két-három napig tartottak. Akkor azt hittük, hogy ezek nem is spanyol esetek. Később abból, hogy éppen ez az öt ember nem kapta meg a ragályt, megállapítottuk, hogy ők voltak a betegség előhírnökei. Hárman közülük: Kaiser, Crombeck, Neuberth a kenyérért és postacsomagokért állandóan kijártak a kikötőbe, a másik kettő is, Wildner, az osztrák borbély és Schlotter, a magyar szűcs abban az időben bevásárlásokat végeztek a faluban. Mi lett volna velünk, ha ők ötven nem lettek volna fertőzésmentesek, és az általános megbetegedés idején nem végzik el az ápolás munkáját?

Azzal áltattuk fogolytársainkat, hogy nagy elzártságunkban talán a betegség ki is kerül bennünket. A fontos az volt, hogy ne gondoljunk a közeledő veszedelemre. Inkább igyekezzünk lehetőleg mindenkit belevonni a karácsonyi ünnepek előkészületeibe.

Zifferrel, Jantschekkel, a két osztrák komissziótaggal, elhatároztuk, hogy karácsony estére közös vacsorát rendezünk, amelyet kabaréelőadás előz meg.

A kiürített 51-es kazamatát választottuk ki a karácsonyi ünnepség színhelyéül. A zenekar hetek óta készült darabjaira. Egy-két monológ német nyelven, kis egyfelvonásos, s Herznek mutatványai töltötték ki a műsort. Jankovits kérésemre karácsonyi plakátot készített, amely töpörödött nénikét ábrázolt, aki kisgyermekét kézen fogva, a havas utcán álldogál, és az ablakon keresztül nézi a gazdag ember csillogó karácsonyfáját. Igazi proletárfestő műve volt. A boldogság és szeretet karácsonyfáját követelte lobogó tüzzel mindenki számára... Gondolt-e Jankovits arra, mikor fiatalos álmát festette, hogy két hét múlva ott fog holtan feküdni a falra akasztott plakátja alatt az 51-esben, amelyet kényszerűségből halottaskamrának avattak fel?...

Az ünnepi lázból mindenkinek kijutott. A konyhában napokig folyt az előkészület. A lengyel-német Leitner helyett most a mi Leitnerünk került oda, aki Noirmoutier-ban füstölt húst készített. Az ő uralma alatt megszűntek a lopások... Feldíszítettük gallyakkal, papírvirágkoszorúkkal az 51-est, s eredeti fenyőágakból nagy karácsonyfát szerkesztettünk. Mindenki ösztönszerű érzéssel sietett, és szinte szeretnénk volna a karácsonyestét is előretolni.

Az ünnepeste előtti napon a 36-osban, ahol én is laktam, Dudás és a kis Stein Móric súlyosan megbetegedett. Más szobákban is jelentkezett a ragály.

Érezni lehetett, hogy a betegség hulláma elérkezett a citadellába is.

Karácsonyeste napján már minden szobában volt beteg. A két osztrák komissziótag eljött hozzám megbeszélni, hogy mit csináljanak? Megtartjuk-e a közös vacsorát és előadást, s ezzel kockáztassuk, hogy a tömeges együttlétben a betegség elharapózzék, vagy mondjunk le az ünnepi estről? Amellett voltunk, hogy menjen minden a maga útján. E kiéhezett, legyengült emberek között, akik a kazamaták lakóinak átcsoportosítása óta megint arasznyi távolságban feküdtek egymás mellett, a betegség terjedésének úgysem lehet gátat emelni.

Az ünnepségen való részvételről azonban már én is lemondottam, mert minden tagomban álmos fáradtságot éreztem. Úgy látszik, lázam volt.

A 36-osban kilencen laktunk: az egyik oldalon Dudás, Horváth cigány, mellette Jankovits, a polgári társadalomból kiábrándult festő-forradalmár, s végül egy mezei munkáról nemrégiben visszatért erdélyi román fiú, akit Demeter Juonnak hívtak. A másik oldalon az árokra nyíló ablaktól számítva az ajtó faláig: Soltész, Németh, Stein Móric és Rubin. Én Stein és Rubin között feküdtem. Ebbe a kipadlózott kis kazamatába, a németek távozása után azért húzódtunk, mert sokkal csendesebb volt, mint a nagy kazamaták.

Azzal nem számítottunk azonban, hogy amíg nyugalmat kapunk, viszont a levegőt és napot teljesen elveszítjük. Egyetlen, félhold alakú ablakrészünk az árokra nyílt s ajtónk a föld alatti folyosóra, amelyen csak jó ötpercnyi botorkálás után lehetett az udvarra jutni. Márpedig a fénynek és levegőnek egyetlen tartalékhelye az udvar volt.

Talán ennek a kedvezőtlen fekvésnek lehetett tulajdonítani, hogy karácsony estére a 36-osban mind a kilencen megbetegedtünk. Horváth cigányt ugyan azzal gyanúsítottuk, hogy csak azért dőlt szalmazsákjára, hogy az áldozatokra leső betegségnek fel ne tűnjék. Tény azonban, hogy ő is felvette valamennyi melegebb ruhadarabját, és magára csavarta pokrócát. Szóval „levetkőzött...” Benne a zenekar lelkét veszítette el.

Nyolc órakor behozták a vacsorát. A Vöröskereszt-bizottság egész tartalékalapjából készült a nagyszerű, ünnepi lakoma, amelynek hónapok óta tartó éhezésünkért egyszerre kellett volna kárpótolnia. Noha betegek voltunk, mindnyájan nekiláttunk a bifszteknek és a lekváros kásának. De senki sem tudott vele végezni. Az annyira sóvárogva várt falatok, amelyeknek íze, illata valósággal elbűvölt bennünket, ott maradtak a tányéron. A konyhalegények fejcsóválva vitték ki a maradékot. Ekkor keresztelték el az osztrákok a 36-ost *Totenkammernek*,¹⁷⁷ s amint később megtudtam, futótűzként harapózott el az 51-esbe gyűlt ünneplők között a rémhír, hogy a 36-osban mindenki halálosan beteg.

Ránk borult a sötétség, amely ellen az asztalra rakott szál gyertya hiába küzdött. Csak a szobán végighúzott drótokról lelógó, bepólyált szabadulási ruhák árnyékait növelte meg a falon.

---

¹⁷⁷ Halottaskamrának.

Az esti órákban a betegség ijesztő körvonalai jobban kiélesedtek. Dudás rettenetesen köhögött. Stein Móric vért köpött, amely végigfröccsent takarómon. Rubin arca izzó fehérséggel világított, mintha magára öltött volna minden fényt, mint sírkövek az éjjeli temetőben. Arról panaszkodott, hogy gyomrára ment a betegség.

A többiek aránylag csendben voltak, csak a lázas testekbe vett nehéz ételek miatt sokat hánykolódtak.

Nagyon messziről muzsika foszlányai vetődtek erre. Mintha a kőfal résein át belopóztak volna a zene finom ezüstszállai. Különös tisztasággal kivehető hangok voltak ezek az árokban köröző baglyok huhogása és a vészt jelző duda állandó bögése ellenére is.

Dudás felült fekvőhelyén.

- Hallod? - kérdezte a rekedtségnek halkított sípolásával.

Csak ketten voltunk ébren. A többiek vagy aludtak, vagy a láz fantomjaival küzdöttek.

- Jó volna egy pillanatra benézni az 51-esbe - fejezte ki az én gondolataimat is az aviatikus.

Felvettük facipőnket, nyakunk köré sált csavartunk, fejünkbe kötött sapkát húztunk, és a hosszú, vaksötét folyosón át kézenfogva indultunk el az 51-es felé.

Felismerhetetlen, tündöklő fényben ragyogott az 51-es. Ilyen átmenet nélküli, hirtelen csoda életemben talán sohasem ért.

A dohányfüstös levegőben lampionok úsztak. A falakon körös-körül zöld gallyakból és papírvirágokból készült girlandok futottak. Egyik sarokban hatalmas karácsonyfa csillogott. Kisebb-nagyobb asztaloknál ünneplőruhás, kedélyes vendégek ültek. Előttük grog gőzölgött.

Ámulva álltunk meg az ajtónál.

Kik ezek az emberek? Nem ismertünk rá senkire, semmire sem.

De amint a kedélyesen szórakozó fogolytársak megpillantottak bennünket, különös, ijedt morgás surrant végig köztük. Egészen más volt, mint az előbbi, kedélyes zsibongás. Mintha az ajtón, amelyet kinyitottunk, fagyasztó, nedves szél szakadt volna be, elfonnyasztva az öröm virágait és elhomályosítva az ünneplő kedv lámpásait.

Ránéztem Dudásra, és mindent megértettem. Arcának ijesztő sápadtsága és zöldes beesettsége engem is megdöbrentett. Olyan volt, mintha sírból kelt volna ki. Még a föld nedvessége és sara is rajta volt. És a szeme olyan vonagló, meg-megszűnő fénnel villogott, mintha arcának lárváján át nem is ő, hanem valaki más tekintene a vigadókra... Talán maga a leselkedő halál.

Bizonyára én is ilyen lehettem. Bolyongó kísértet a „Totenkammer”-ből.

A teremben egyszerre kínos csend támadt. A kis színpadon éppen Heger szerepelt. A beálló csendre figyelmessé téve, kezéből ernyőt emelt a szeme fölé, és úgy nézett ránk.

Előbb még vigyorgó arca elkomorult...

Karonfogtam barátomat, és ki akartam vonszolni. De Dudás csak nagyon nehezen jött, mert láztól kitágult, meredt szemekkel bámult a kivilágított teremre, s pupillái nem győzték magukba szívni a színes lámpák és tündöklő karácsonyfa hívogató ragyogását...

Borzalmas karácsony éjszaka volt. A két legsúlyosabb beteg: Dudás és Stein Móric egy percre sem hunyták le szemüket. Az aviatikus szüntelenül köhögött. Azt kellett hinnem, hogy tüdeje megszakad. Hangja már nem volt, elgyötört tüdejéből és légzőcsövéből csak fulladásszerű, rekedtes hörgések törtek elő, mintha a betegség csontkeze mind szűkebbre és szűkebbre szorította volna össze torkát.

A kis Stein Móric minduntalan felugrott fekvőhelyéről, ledobta magáról a takarót, és ziháló mellét kitarva, láztól perzselt, merev szemekkel bámult maga elé. Suttogó hangon kérleltem, hogy nyugodjék meg. Csak a fejét rázta. Akkor fel kellett kelnem, s erősen, minden oldalról körül szorítva betakartam. De alig maradt fekvé negyedórát. Az ünnepi vacsora teljesen felkavarta gyomrát. Hányt, majd újra vért köpött...

Legrettenetesebb volt teljes magunkra hagyatottságunk érzése. A ködös, nedves hidegben a sötét folyosón át legalább tíz percig kellett volna menni, amíg vizet vagy valami edényt talál az ember, amivel a betegek tisztátlanságát el lehetett volna tüntetni. És nem volt senki, akit küldeni lehetett volna. Mindenkinek láza volt, mindenki köhögött, nyögött és nyugtalanul hánykolódott recsegő szalmazsákján...

Nem tudtam, hány óra. Az éjszaka örökre megállt felettünk.

Most újból vágyam támadt, hogy képzeletben elszakadjak környezetemtől. A valóság körülöttem olyan borzalmas volt, hogy most már akár öntudatom örök elvesztése árán is szívesen menekültem volna tőle. Szerettem volna arra gondolni, hogy a szent estén mi történik kint a nagyvilágban? Ebben az órában Párizsban, Budapesten és Kolozsváron? De képzeletem tükrében ha valami meg is jelent, csak kínzó, baljósító rémkép volt...

Fekvőhelyem mellett hevert a földön néhány könyv. Köztük Szent Ferenc *Fioretti*jének francia kiadása, amelyet még Zádorytól kaptam, mikor büntető dépôt-ba vitték. A szent apró írásai között volt különösen egy, amelyet nagyon szerettem. Arról van benne szó, hogy Szent Ferenc Leon testvérrel Perugiából Assisibe megy. Csúnya, hideg idő van. Az eső csapkodja, a vihar tépázza őket. Leon testvér nagy léptekkel előre megy, s pár lépésnyi távolságban futva követi Szent Ferenc. Leon testvérnek egyébre sincs gondja, mint hogy valahol hajlékot találjanak. A szent azonban egészen máson járátja esztét, és egyszer csak ezzel a különös kérdéssel fordul Leonhoz: „Frère Leon, brebis du bon Dieu, sais-tu quelle est, pour les frères mineurs, la joie parfaite?”¹⁷⁸ Azután elmondja maga, hogy a legnagyobb öröm az volna, ha őket most sehová sem fogadnák be, minden házból kidobnák, ütlegetnék, vernék, szidalmaznák, s ők ezt zokszó nélkül elviselnék a szeretett Jézus szenvedéseire gondolva...

Ezt a történetet nagyon szerette szobrász barátom. Emlékeztem rá, hogy Noirmoutier-ban akkor is elmondta, mikor rajongó felköszöntőjét tartotta az igazi én-re. Most engem is különös nyugalom öntött el, ahogy végigolvastam. És elolvastam, nem is tudom, hányszor! Már a könyvet behajtottam, s kezemben tartottam, mint imakönyvet, s úgy mondtam lassan magamban Szent Ferenc vigasztaló meghatározását a legnagyobb boldogságról...

A francia szöveg hangjai olyanok voltak, mint rég nem hallott, kedves zene hangjai. Régi kedves képeket, hangulatokat hoztak, s most már képzeletem könnyen merült el bennük.

Közben fel kellett háromszor-négyszer kelnem, hogy Stein Móricon a takarót megigazítsam. Egyszer a történet elmondásában éppen ott tartottam, hogy Szent Ferenc „brebis du bon Dieu”-nek szólítja Leont. És a kis Stein Móric előtt megismételtem, amikor hozzá léptem: *Jóisten báránykája*. Azután nem láttam magam előtt semmi szennyet, semmi betegséget, csak csodálatosan fehér, kicsi báránykát...

Dudásnak adtam egy pohár vizet. Megnéztem két tanárkollégámat! Ők aludtak. Jankovitsnak arca nagyon piros volt. Szemét szótlánul a penésszel átfutott nyerskő-boltozatra függesztette. Demeter Juonon is meg kellett igazítani a takarót, mert folyton hánykolódott. Rubin lezárt szemmel, csendesen feküdt, de látszott rajta, hogy nem alszik.

---

¹⁷⁸ Leon testvér, Jóisten báránykája, tudod-e, mi jelenti a legteljesebb örömet a minorita testvéreknek?

Visszafeküdtem én is, lehunytam szememet, s éppen elkezdtem előlről elmondani, hogyan mentek Szent Ferenc és Leon testvér a perugiai országúton, amikor a külső folyosóról visszhangot felverő és egyre közeledő köhögés zaja hallatszott.

Vajon ki lehet? Ki tévedt késő éjszaka a folyosónak arra a részére, amely csakis hozzánk vezet?

Pár perc múlva kaparászás hallatszott ajtónkon, és a megnyílt résen át őszbe csavarodott fejét, kusza szakállal benőtt ragyás arcát bedugta Bistrán Demeter.

Demeter testvér! Milyen rég nem láttam az öreget. Hónapok óta, amikor a teljes nyomor ránk szakadt, és az öreg alkoholt még mutatóba sem látott, egészen kijózanodott, sőt mintha bolondságából is kigyógyult volna. Egész nap harisnyákat, rongyos ingeket foltozott.

- Rosszul vagytok, fiúk? - kérde Demeter, s beljebb került a szobába.

Egyik kezében Jakab viharlámpáját tartotta, a másikban üveg bort szorongatott. Minthogy senki sem válaszolt, a lámpát feje fölé emelte, és körüljártatta a fekvőhelyeken.

Intettem neki, mert szólni nem tudtam, annyira meghatott ennek a bolondnak ragaszkodása és bátorsága, aki a fogolytáborban elterjedt rémhírek ellenére ide mert jönni közénk.

Demeter egészen közel lépett hozzám, fejével kérdőleg intett, s bajuszának egyik szára kissé felhúzódott, mintha helyet akarna adni az ajkán átfutó jóságos mosolynak.

- Nem félsz, Demeter? - szóltam hozzá.

Demeter kihúzta magát, és keményen két lábára állt, mint akit nem lehet helyéből egykönnyen kimozdítani.

- Telik a grádokból, hogy olyan kis legénnyel megbirkózzak, mint a Halál - mondta fitymáló kézlegyintéssel. - De hagyjuk ezt! Tudtam, hogy nagyon magánosan vattok. Bejöttem megnézni, kell-e valami?...

Bizony, ha csak arról volt szó, akadt itt elég segíteni való. Bistrán az asztalra tette viharlámpáját, mellé helyezte borosüvegét, azután munkához látott. Nem undorodott semmitől sem, és gyöngéd tudott lenni a betegekkel, mint tanult ápolónő. Egyszerre mindenki felébredt, mindenkinek volt valami kívánsága. Egyikről letörölte a verejtéket, a másinak hideg borogatást készített. Majdnem mindegyik fekvőhelyen talált igazítani valót. Csak akkor rázta tétován fejét, mikor a lázban beszélő Stein Móric azt kérte tőle, hogy hozza ide nővérét...

Azt már alig tudta megtenni, akárhány „grád”-ja volt, mert Stein Móric nővére Pesten lakott.

Kétszer-háromszor kiment a konyhába meg a vízfordóhoz, azután megint visszajött. Lassanként mindent rendbehozott. Mikor készen volt, leült a padra az asztal mellé, nagyot húzott borosüvegéből, megtörölte bajuszát, és elégedetten nézett körül.

Lázam emelkedett. Demeter piszkos, szőrrel benőtt arca szememben torz látomássá nőtt. Néha egészen elfelejtettem, hogy ki ő, és hogyan került ide. De nem féltem tőle, mert nagy megnyugtató jóság áradt ki belőle.

Tudom, hogy valami történetet mesélt el szebeni huszárkodása idejéből. Első éve volt berukkolva, s mindenki gúnyolta, ütötte, verte. „Ragyás vakarcs”-nak hívták.

Egyszer azután az utcára került. Már nem tudom, hogyan. Valószínűleg megszökött. Elbeszéléséből csak egy téli kép ragadta meg figyelmemet. Valahol a város végén kóborolt kutya-hidegben éhezve, holtfáradtan.

Azután megint egy kép vált ki előttem, amelyet felejthetetlen élességgel láttam. Asztal körül cifra ruhás lányok ülnek. A bordó takaró felett kis karácsonyfa. Demeter ott van a festett arcú lányok között. Mindenki úgy dédelgeti, mintha fiútestvére volna. Etetik, jó, forró rumos teával itatják. Demeter azután karácsonyi énekeket dalol nekik. A lányok sírnak.

Egyszerre csak nagy dörömbölés a kapun. Őrjárat ront be. Elöl jön a kifent bajuszú, haragos őrmester, aki mindig a legkeményebben ripakodott rá a „ragyás vakarcs”-ra. Most is szidja:

- Te piszok, hát ilyen helyen töltöd a szent estét?...

Heves szóváltás következik. Demetert szidják, de ő nem hagyja magát. Bár két katona megragadta, mégis bátran visszafelelt. Szemükre hányja, hogy miként csúfolták, kínozták, verték.

- Egész életemben kutyasorsom volt, mert árva voltam, de soha nem kínoztak úgy, mint a kaszárnnyában...

Az őrmester erre nem válaszolt, csak bajuszát húzogatta, azután féloldalról nézve rá Demeterre, már egészen emberséges hangon kérdezte:

- Hát te is árva vótál?

Nem tudom, mi volt a történet vége. Demeter tovább beszélt, de én már csak azt hallottam: „árva, árva!” s ez a szó, mint két nagy, meleg szárny, beborított és álomba ringatott.

A következő napokon a betegség egy csapásra úrrá lett mindenkin a citadellában. Nem tudom pontosan, hogy mi történhetett kint. Naponként csak egyszer-kétszer surrantam ki kabátosan, bebugyolálva az udvar végén álló vashódékba. Ilyenkor találkoztam magamhoz hasonló árnyakkal. De egyikünk sem szólt a másikhoz. Mindenki sietett vissza dögletes levegőjű vackába.

A szigetre kirendelt katonaorvos valószínűleg benézhetett a citadellába. Őt fogolytársunkat, akik már átestek a betegségen, kitaníthatta az ápolásra. Bizonyára Kohler is segítségére volt, mint az infirmerie vezetője.

Két orvosságot alkalmaztak. A torkot és a mellet jóddal beecsetelték, és égő vattával levegőtlenített poharakat raktak a mellre és hátra, hogy a vérkeringést a megtámadott helyeken felfrissítsék.

Az ápolóknál volt hőmérő is. A súlyosabb betegeknek mindennap megmérték a lázát. Hozzánk Kaiser és Crombeck minden délután bejött. Egyszer Kohler is velük volt. A betegek arcába cigarettafüstöt fűjt, úgy látszik, a dohányal védekezett a ragálytól.

Így kaptunk néha híreket a többiekről. Karácsony másodnapján meghalt Zaruba, a gondos, szelíd könyvelő, aki mindig könyökvédővel dolgozott az 54-esben. Ő volt az első halott. Utána Neuhaus következett. A hidegvizes kúra, a folytonos futás az udvaron semmit sem használt. A halál az elsők között támadta meg őt, aki már fogsága kezdetétől fogva úgy vigyázott egészségére... Az 51-est átalakították halottaskamrává. A karácsonyi díszek és plakátok mind a falon maradtak. E kihűlt és elsötétült karácsonyi pompa keretében terítették ki a halottakat.

A betegség a legkülönbözőbb fajaiban jelentkezett. Voltak, akik egy-két napos lázzal és könnyű torokgyulladással megúszták. Soltész és Németh közéjük tartoztak. Soltész a betegség első napjaitól kezdve ápolással, vigasztalással sokat segített beteg társain... Soknál tüdőgyulladásba ment át a kór. Mások gyomrukra panaszkodtak. Volt, aki őrjöngött úgy, hogy fekvőhelyére kellett kötni.

Az udvar néptelenné vált. Állandó köd és havas eső szitált. Az örök is sorjában betegek lettek.

A 36-osban legsúlyosabb esete Stein Móricnak volt. Fokozta betegségét, hogy nem tudott nyugton maradni. Karácsony harmadnapján is felöltözködött, és egész nap Jakabnak a bátyján épült kunyhójában ült. Állandóan 39-40 fokos láza volt, mégis ezen a napon is főtt babot evett Jakab rábeszélésére, aki az evést tartotta legjobb gyógyszernek.

Délután az ápolók keresték, hogy vigyék az 53-asba, ahol a súlyos betegek voltak. Stein Móric azonban csak este tántorgott vissza szobánkba.

Napokon át delíriumban járt-kelt. Karácsonyeste óta nem hunyta be szemét. Kérleltük, hogy bújjon takarója alá, és próbáljon aludni.

Aznap az ápolók révén a kikötő patikájából behozattam egy üveg szirupféle köhögéscsillapítót.

Elalvás előtt minden betegnek adtam az egyetlen gyógyszerből, amivel rendelkeztem.

Jankovits a legszótlanabb volt köztünk. A földre dobott szalmazsákon ruhástól, a takarót magán körülcsavarva feküdt. Lázás vízióiból felrettent, mikor az orvoságos üveggel mellé álltam. Mikor megértette, miről van szó, elmosolyodott, és megjegyezte:

- Úgy látszik, komoly bajom van, hogy orvoságot kapok.

Egész betegsége alatt csak ennyit hallottam tőle, s ez a kanál szirup volt az egyetlen gyógyítószer, amit kapott.

Szegény Demeter Juon valósággal élvezte, mint a gyermek, hogy ő is édes orvoságot kap. El is csitult erre az éjszakára, és reggelig jól aludt.

Különben mindnyájunkon valamely feszült várakozás vett erőt. Éreztük, hogy a halál jár köztünk, és nem tudtuk, hogy áldozatul kit szemel ki.

Kilenc órakor el kellett oltani a lámpát. Meggyújtottuk a gyertyát, és a szobának kialakult a szokásos éjszakai félhomálya, amelyben a felakasztott ruhák rémes árnyékot vetettek a falon, és a padlón éles zajt verve a lehullott kenyérmorzsákért csatáztak az egerek.

Múltak az órák, s már azt hittem, hogy nyugodt éjszakánk lesz, mikor éjfél tájban Stein Móric felemelkedett ágyáról, és szótlan komolysággal kezdte leoldani a drótra felakasztott, rongyokba és újságpapírosba bepólyált ünneplő ruháját. Szép, sötétkék ruha volt, amelyet arra tartogatott, hogy majd a kiszabaduláskor magára veszi.

Hiába kértem, hogy hagyja abba az öltözködést, és feküdjék vissza. Csak a fejét rázta.

- A nővérem vár kint - mondta rekedtségtől sípoló, elfakult hangon, és remegő kezével az ajtóra mutatott.

Fölébredtek a többiek is. Könyörögtünk, hogy ne akarjon kimenni most a sötét éjszakába. Hitegettük, hogy nővére majd eljön érte holnap délből.

Nem lehetett vele beszélni. Horváthot, aki le akarta fogni, mint pihét rázta le magáról. Ebben a sovány, fiatal fiúban óriási erővel támadt fel a szabadulás ösztöne.

Teljesen felöltözött, még a télikabátját és sapkáját is magára vette. Azután megindult lassú léptekkel. Az ajtónál még egyszer megállt, visszanézett, mintha búcsúzni akarna.

Majd kinyitotta az ajtót, és csendesen betette maga után.

Elfehéredve néztünk egymásra. Mit fog csinálni a sötét folyosón, hová megy?

Az a pár perc, amíg kint volt, hosszú éveknek tetszett... És talán valóban hosszú évek is teltek el. Mikor Stein Móric visszajött, nem lehetett ráismerni. Arca összezsugorodott, homlokán mély ráncok támadtak, szemfénye kihalt... Egészen öreg lett.

Pár lépést tett előre. Ujját felemelte, sokáig arca előtt ingatta, és ijesztő, hangtalan hangján csak ennyit mondott:

- Nincs itt senki... Nem jött el senki...

Mi mehetett benne végbe, nem tudom... Megint levetkőzött, ruháját visszatette helyére, és lefeküdt.

Horváthot megkértem, hogy hívja be az ápolókat. Nemsokára hordággal ketten érte jöttek. Nem ellenkezett, szót sem szólt. Ráfeküdt a hordágyra, és engedte, hogy vigyék.

Félóra múlva visszajött az egyik ápoló, és Soltészt kérte, hogy menjen vele az 53-asba, mert Stein Móric hagyakozni akar.

Világosan, értelmesen mondta el utolsó akaratát. Barátomat megkérte, hogy kék ruháját vigye el Pestre nővéréhez...

Még az éjszaka meghalt.

A részeges Schutzmann jött jelenteni, aki a halottakat mosta és öltöztette.

Utolsó szava volt:

- Most megyek Budapestre...

Schutzmann egy rend fehérműt összekeverett szegény kis Stein Móric holmijai közt. Azután mindent a hóna alá gyűrt, és kiment a szobából.

A mellettem levő hely üresen maradt. És én egész éjjel félig álomban, félig lázas látomásokban magam előtt láttam Stein Móricot, amint nagy csizmájában, kék trikójában, fején kis kerek sapkájával szeli a tengert, vágja át az utakat, hegyeket, és mentől előbbre ér, annál több áthághatatlan akadály tornyosul elé...

Vagy talán mégis hazaért szegény?

A citadellában felszaporodó halálesetek s köztük Stein Móric halála eredményezte, úgy látszik, hogy az elhatalmasodó betegség ötödik napján végre a 36-osban is megpillanthattuk az orvost.

Délelőtt jött. Kohler és két ápoló kitárta előtte az ajtót. Pirospozsgás arcú, gondosan fésült öregedő úr volt. Egyenruhája vadonatúj. Annyi életkedvet, illatot és ragyogást hozott magával, hogy alakját tekintetünk nem győzte felszívni. A 36-os állandó félhomályában valósággal világított, mint a nap.

Megállt a szoba közepén, és megparancsolta, hogy sorjában nyújtsuk ki nyelvünket.

- Oui, c'est la grippe... c'est la grippe...¹⁷⁹ - ismételte fejbólintással mindegyiknél.

Dudáshoz külön odament, s fülét hátához illesztette. Pillanatig hallgatta, majd kiegyenesedett és biztató nevetéssel jegyezte meg:

- Ennek erős a tüdeje, mint a rákpáncélja.

Már ki akart menni, mikor Kohler útján kértük, hogy Jankovitsot is nézze meg.

Az ő hátához is odanyomta fülét. De vele már nem volt megelégedve. Kezével legyintett, és csak annyit mondott:

- Tant pist!¹⁸⁰

---

¹⁷⁹ Igen, ez a spanyolnátha... ez a spanyolnátha...

¹⁸⁰ Ez már baj!

Ezzel a két hideg szóval mondta ki Jankovits halálos ítéletét, s nem törődött azzal, hogy a beteg is meghallja.

Ezután az orvos és kísérete elhagyta a szobát. Katonásan jött és úgy is távozott.

Egy óra múlva Jankovitsért jöttek az ápolók, és az 53-asba vitték. Tudtuk, hogy mi a sorsa. Biztosan ő is tudta. De azért egy szót sem szólt. Soha még ilyen beteget nem láttam. Karácsonyeste óta ruhástól, karjait feje alá kulcsolva, hangtalanul feküdt, és egész nap csak a mennyezetet nézte. Panaszt, félelmet nem ismert. Talán a penészfoltos boltozatra bámuló szeme előtt csodálatos képek rajzolódtak ki? Képek, amelyeket ennek a szép, tisztalelkű fiúnak istenadta tehetségével meg kellett volna festenie. De mit csináltak vele az emberek? Párizsban ösztöndíját társai kicsalták tőle. Azután koplalva, nélkülözve három évig dolgozott és tanult. A fogság alatt egyik fogolytáborból a másikba dobták. Mire hozzánk ért, magabazárkózó ember lett belőle. A világ rendjének megváltozását várta. Makacsul hitt abban, hogy egyszer a szegényeknek, elnyomottaknak és gyengéknek napja is felvirrad...

Este hat órakor az ápolók jelentették, hogy ő is kiszorult. Keresték holmiját, hogy utolsó útjára felöltöztessék. Nem volt semmije. A halálba is úgy kellett mennie, ahogyan élt: csukott ajakkal és a földi jólét minden dísz nélkül.

Aznap este hallgatagon, apatikus nemtörődőséggel feküdtünk a 36-osban. Ki következett most? Jankovits halála megdöbbentő volt. Szegény Stein Móricnál mindnyájan számítottunk rá, hogy tragikusan végzi. Lázát, fájdalmait, betegségének tüneteit ott hordta napokig közöttünk. De Jankovits maga volt az egészség, erő és fiatalság. Alig köhögött, soha nem panaszkodott. Csak arcának pirossága és merev, mozdulatlan tekintete keltett aggodalmat. Ezért is kértük az orvost, hogy vizsgálja meg. De ki hitte volna, hogy pár óra múlva meghal?...

Mindnyájan megadtuk magunkat a sorsnak. A halál ellen csak Demeter Juon lázadozott. Láta, hogy itt nincs orvosság, nincs segítség, és az orvos is csak arra jó, hogy ha kivételesen bejön, azt állapítsa meg, hogy „annál rosszabb”...

Ennél már ő többet tudott. Este hét felé elhatározta, hogy éjjelre alaposan kiizzasztja magát. Kabátot vett, felment a rempart-ra, hol ködben és esőben futva, lihegve, két óra hosszat sétált. Kilenc óra felé tért vissza, két kiló krumplival és egy kis fogolytűzhellyel felszerelve.

A krumplit zsírban megsütötte, és utolsó falásig megette. Azután felvett magára minden elképzelhető ruhadarabot, állig magára csavarta takaróját, és lefeküdt.

Izzadni akart.

Ha csak az kellett szegény Juonnak, izzadt is egész éjszaka. Éjfél tájban egymás után dobta le magáról a takarókat és ruhadarabokat.

Figyelmeztettem, hogy ezt nem jó tenni. A szobában olyan hideg volt, hogy a lehelet látszott. Ha így izzadva kitakarózik, veszélyesen meghűlhet. Juon hallgatott a szép szóra. Újra magára húzta a takarót. Foga vacogva koccant össze, homlokáról csurgott a verejték.

Azt hittem, szép csendesen elalszik. De csak rövid ideig maradt nyugton. Egyik oldalról a másikra csapta magát. Nem bírta a belső forróságot. Néha olyan erősen csapta fel testét, hogy szinte a levegőben volt. Mintha erős marok szorította volna, s ő nem engedte, hogy leteperje.

Egyszerre csak felugrott fekvőhelyéről. Ingben és hosszú alsónadrágban volt. Orrából bőven folyt a vér, amelyet a vastag háziszőttes fel sem tudott inni, annyira át volt itatva a test verejtékével. Hiába szóltam, nem hallgatott rám. Csak állt és összehúzott szemöldökkel, zordan nézett maga elé. Mintha valakivel szembenézett volna.

Kabátot vettem magamra, s odamentem hozzá, hogy lefektessem. Ilyen vizesen nem engedhettem vissza az ágyba. Megkérdeztem tőle, hogy van-e tiszta fehérneműje?

Csak hosszú idő múltán fordította felém tekintetét. Akkor is idegenül nézett rám, mintha nem tudná, ki vagyok, és hogyan kerültem oda.

Megfogtam kezét, és suttogva kértem, hogy hallgasson rám. Látja, a többiek alszanak. Ő is jól fog aludni, csak vegyen tiszta fehérneműt.

A kéz érintésére megrázkódott, és szemébe visszabuggyant az élet forrása. Letérdepelt, mint a gyerek, kezét mellén összekulcsolta, és halk, fájdalmas hangon kérdezte:

- Csak nem halok meg én is?...

Vigasztaltam mindenképpen. Azt mondtam, hogy az orrvérzés jó jel. Az ápolóktól tudom. Csak most vegyen más fehérneműt és feküdjék vissza.

Juon megmutatta, hol a fehérneműje. Amíg öltözködött, kinyitottam kis zöld útiládáját, melyből oly kedves, otthoni illat áradt ki. A láda fedelének belső felére színes képek voltak ragasztva és a közepén szarkalábbetűk, lányírásos levelezőlap rajzszegekkel odaerősítve. A képeslapon alul ez állt: *Gyulafehérvár látképe*.

Nagyon rendes fiú volt Juon. A ládát minden oldalon olyan rózsaszínű, kicikcakkozott papír szegélyezte, mint amilyenekkel nálunk a konyhapolcokat díszítik. A gonddal elrakott holmik között megtaláltam a fehérneműt. Mindene még otthoni szőttes volt.

Engedelmesen, hálás kedvességgel váltotta át fehérneműjét, és újra a takaró alá bújott.

- Olyan könnyű vagyok, mint a madár.

Aztán szép csendesen elaludt.

...Másnap reggel már ő is halott volt.

Szilveszter nap délutánján felkeresett Jantschek, az osztrák komisszió egyik tagja. Bátor fiú volt. Be mert lépni a félelmetes Totenkammerba.

Jantscheknek panasza volt az öreg Vantur Jakabra. Tudta, hogy a lengyel szűcs hallgat rám, azért jött hozzám, hogy egy borzalmas dologban lépjek fel erélyesen Jakab ellen. Az öregre ugyanis a citadellai haláltánc olyan hatással volt, hogy benne a fukarságot és kapzsiságot megszásszorozta. Kileste a haldoklók önkívületes pillanatait, s akkor olcsó pénzen mindent megvásárolt tőlük. A kis Stein Mórictól is pár frankért elcsalta kék ruháját. Ezzel szemben Stein Móric kék ruhájáról úgy hagyakozott, hogy azt Soltész Budapestre vigye. Jakab nem akart jussából engedni.

Megígytem Jantscheknek, hogy ha felépülök, ellátom majd az öreg szűcs baját.

A karácsonyi napok után a spanyol Vöröskeresztől mindnyájunk számára kis ajándékcsoomagok érkeztek. Volt bennük mézeskalács, füge, datolya. Mind olyan kíváncsi dolgok, amelyekhez a betegség alatt nem volt szabad nyúlunk.

Az ízléses gyöngédséggel becsomagolt ajándékok mindnyájunknak feje fölött, a polcon álltak, mint az egészségnek, a jobb jövőnek csábító ígéretei. Milyen jó lesz, ha majd egyszer hozzányúlhatunk.

Vantur ezeket a csomagokat potom áron összevásárolta azoktól a betegektől, akiknek meggyógyulásában bízni nem lehetett. Kitérő szimatja volt ezen a téren. Akivel egyszer ő a karácsonyi csomagokra alkuba bocsátkozott, keresztet vethetett életére.

Jantschek fel volt háborodva a haldoklók kufárja ellen. Igyekeztem csillapítani őt. Végre ez is az általános betegségnek egyik következménye volt. Jakabnak kapzsiságát szállták meg a bacilusok.

Jantschek kissé megnyugodva hagyta el a 36-ost. Beszélgetésünkbe lakótársaim nem szóltak bele. Mindenki néma megadással feküdt szalmazsákján. Az elmúlás varázsának oly mély és biztos érzése fogott el mindnyájunkat, amely már félhalál-számba ment.

Az árokra nyíló félhold-ablakon át beszivárgott a hetedik, rettenetes éjszaka sötétsége. Még mindig köd volt kint. A vészduda szüntelenül szólt. A baglyok megkezdték örök körbe való repülésüket, és hátborzongató huhogásuk méltó kísérete volt azoknak a rémlátomásoknak, amelyek szemünk előtt az éjszaka ellenségesen fekete szövetén gomolyogtak.

Nem jött már hozzánk senki. Még Demeter testvér is kimaradt. Karácsony esti látogatása óta erősebben köhögött, s ez megdöbbsentette. Azóta az éjjeli órákban kétszer vagy háromszor be akart nézni hozzánk. De csak az ajtóig jött el. Megismertem köhögését, amint befordult a föld alatti folyosóra. Facipőjének kedves, ismerős kopogása mind közelebbről hangzott. Egyszerre azután csend lett. Demeter testvérben bizonyosan nagy tusa játszódtott le. De „grád”-jait, úgy látszik, maga sem találta már csallhatatlan erejűeknek. Minden alkalommal visszafordult, és később már a kísérletezésekről is lemondott.

Egyetlen vendégem a halottmosó Schutzmann volt. A liter rum csábította, amelyet polcomon a gyenge világítás ellenére felfedezett. Mindig az éjjeli órákban jött, ágyam szélére ült, néhányszor kortyolt a rumosüvegből, azután elmondta, kiket mosott meg és terített ki az este.

Eleinte borzadtam tőle, de később megszoktam.

Mint ahogy megszoktam a halál gondolatát is.

Szilveszter éjszakáján már el sem mondtam magamban Szent Ferenc perugiai útját Leon testvérről. Éreztem, hogy hasztalan minden bujdokolás a halál gondolatától. Legjobb nyíltan szembenézni vele.

Azt hittem, hogy már évek óta fekszem a kriptában. Mellemen összekulcsolt kezem olyan súlyos volt, mint koporsó fedele. Elszállt belőlem minden reménykedés, képzeletem a jövőmre színeket rakni már nem tudott.

Elmerülni, elmélyülni csak a halálban tudtam. Sorra vettem azokat, akik kedvesek voltak nekem, és akik meghaltak. Miért lenne rossz, ha most én is hozzájuk megyek. Talán többen is vannak, talán jobban is szeretnek, mint az élők... De nem úgy gondoltam rájuk, ahogy éltek, hanem igyekeztem halotti lényüket magam elé képzelni. Rajtuk keresztül akartam a halál titokzatosságát megfejteni.

Szemeim előtt a szobában lassanként mindennek elmosódott a körvonala. A zöldesszürke, nyirkos kőboltozat inogni, lengeni kezdett, s az egerek, amelyek a falon egyik lyuktól a másikig surrantak, olyanok voltak, mint szürke kis pamutgombolyagok, amelyeket nagy csontos sárga kéz húzogat fel. Eltűnt a dolgok súlya és mozdulatlansága.

Nem volt rossz érzés így zuhanni. Szinte megkönnyebbültem arra a gondolatra, hogy a sárga kéz lassanként felszedi körülöttem az élet minden kulisszáját. Ha nem lesz kőbolt, nem lesznek egerek, nem lesznek falak, akkor élet sem lesz. Akkor én sem leszek.

Fásult nyugalommal, zsibbadt mozdulatlanságban feküdtem, s arra sem rebbentem fel, amikor valaki csendesen kinyitotta az ajtót.

Valaki közelgett, akinek egyelőre csak árnyékát láttam a falon. Tetőig érő, furcsa, ijesztő árnyékalak. Háta meggömbült, melle beesett, és vékony lábszárai öblös, mérföldjáró csizmában tűntek el. Előrenyújtott nyakán feje kémlelve forgolódott ide-oda.

Az árnyék azután felszökött a mennyezetre, és előttem állt Vantur Jakab, a haldoklók kufárja.

Arcából kiállt pofacsontja, mélyen árkolt szögödréből zöldes sziporkázással villogott ki tekintete. Lehetett rajta négy-öt mellény, legalább két kabát és két nadrág, mégis nyilván láttam, hogy az egész ember csupa csontváz...

Mi lett belőle! Már meg sem ismert. Csak a polcomon nézett fürkészve végig. Mindegyikünk holmiján seregszemlét tartott...

Vajon hol, kinél fog megállni ez a szörnyű ember, aki előre megérzi a másokat fenyegető halált, és uzsoraárt kínál múlandó bőrükért?...

Azt hittem, hogy maga a Halál, és csak azért öltötte magára a sok ruhát, hogy undok csontvázát fel ne ismerjük.

Verejtékes, szívet felverő félelem fogott el, míg Vantur Jakab a szobában járt-kelt. Mégsem volt oly könnyű meghalni! Lázadozva ébredt fel bennem az életösztön, és sírni, könyörögni szerettem volna a zöld szemű, csizmás embernek, hogy ne alkudozzék csomagjaimra, amelyekbe bele volt szorítva minden jövőm, minden reménységem. Egész életem!

Vantur Jakab lassú léptekkel az ajtó felé ment. Kezét rátette a kilincsre, és még egyszer visszanézett... Még egy rettenetes pillanat, azután kiment a szobából.

Amint betevődött mögötte az ajtó, sajátságos dolog történt velem. Úgy éreztem, hogy üdítő, friss légáram surran át a szobán. Valósággal érintette kezemet, és megsimogatta arcomat. Honnan jött ez az izenet, nem tudom. De abban a pillanatban világosan tudtam, hogy nem halok meg, és boldog életöröm pezsdült fel bennem.

Éppen éjfél lehetett.

Új év kezdődött.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

KOPORSÓK VÉRE

1919 egész januárjában tartott a halállal való kétségbeesett küzdelem az Ile d'Yeu-i citadellában. Eleinte minden kazamata kórterem volt, azután a nem súlyos betegek lassanként felemelték fejüket a bacilusködből, amely az erődítményre szállt. Megszólaltak újra az étkezésre hívó kürtjelzések, Kohler kinyitotta hivatalos szobája ablakát, s naponként kiosztott két-három levelet, amelyek mind franciaországi hozzátartozóktól jöttek a citadellában visszamaradt németeknek, mert otthonunkkal az érintkezés teljesen el volt vágva. Az udvaron megint lehetett internáltakat látni, akik az ebédlőbe, a konyhába igyekeztek... A citadella dermedt némaságába kezdett visszatérni az élet...

Nekem még voltak kis lázaim, de már én is kijártam néha. Dudás is megpróbálta a felkelést. A szenvedés útvonalán olyan soványan és gyöngén tért vissza, hogy nem lehetett ráismerni. Rubin is túlélt a válságon. Soltész egész nap kint volt, s az ápolókhoz szegődött, akiknek nehéz munkájában emberséges szíve egész melegével vett részt. Németh újra kézbe vette a könyvet és Horváth cigány a hegedűt... A ragály most már teljesen az 53-asra volt szorítva, hol a súlyos betegek feküdtek. Néha elmentem a csukott ajtó előtt, amely mögül állandóan rémes kiabálás és zaj hallatszott ki. Mintha a fogolyélet régi lármáját csak ez az egy kazamata őrizte volna meg. De mennyire más volt ez a borzalmas zűrzavar, amelybe a halállal vívódók hörgései, a láztól gyötörtek nyújtott, önkívületes kiáltásai és a szenvedők nyögései vegyültek el! És mellette tárt ajtóival annál némább volt az 51-es, ahol a halottakat kiterítették. Néha gyertya lobogott a sötét boltívek alatt. Valaki a kedves barátnak, a rokonnak gyűjtotta arra a pár órára, amit még a börtönben töltött az örök felszabadulásra hívott emberi test. Legutóbb Gasser, Reiner és Stoff feküdtek itt, mind a hárman olyan osztrákok, akik kezdettől fogva a németekkel voltak bezárva az Ile d'Yeu-i citadellában. Azután következett a középső Stocker, aki mindig állatszobrokat faragott, s akire most hiába vár a kis tiroli ház a nővérekkel és sógornőikkel...

Attól kellett félni, hogy a betegség áldozatai között nem ő lesz az utolsó. Az 53-asban még sokan feküdtek, akiknek állapota napról napra súlyosabb lett. A súlyos betegek között volt dr. Herz is. Január vége felé egyik napon értem jött az egyik ápoló, hogy az osztrák tanár szeretne beszélni velem. Kérdeztem Ausertől, hogy dr. Herz felgyógyulásában lehet-e reménykedni? A kis fekete hajú, sovány osztrák pincér kezével lemondóan intett.

Mikor az 53-as küszöbén átléptem, első pillanatra nem tudtam tájékozódni. A kazamata homályában elvesztek a betegek. Nyöszörgő hangok, önkívületes szavak hallatszottak olyan messziről is, ahol azt hittem, több beteg nem fekszik. Mintha a szörnyű alagútnak, ahol magukra hagyott emberek a halállal vívódnak, nem lenne vége, a fájdalom sötét torka elnyúlnék végtelen, beláthatatlan messzeségbe!...

Lassanként azután tájékozódtam. A betegek valamivel nagyobb távolságban feküdtek egymástól, mint a többi kazamatában. Az asztalon üvegedények, jódos üvegek, vattadarabok, vizes rongyok és mosdótálak heverték. A szoba levegője kibírhatatlanul fojtó volt. Amint beléptem, a betegek félelemtől gyötört, könnyörgő tekintettel néztek rám, mintha a gyógyulást, életüket én hoztam volna magammal.

A szoba árnyékából Schneider, Bajusz, Váczy Gyula, Reichsfeld és a kis osztrák borbélynak, Klitschernek fehér arcai világítottak elém. Schneider már nem panaszkodott, azt mondták neki, hogy a válságon túl van. Bajusz nehéz lázzal küzdött. Gyorsan, összefüggés nélkül beszélt maga elé, s két lesóványodott karjával mintha mindig űzött volna valamit magától: a

legyeket, láza rémeit vagy a settenkedő halált?... Mellette feküdt Váczy, akinek csak fél tüdejét támadta meg a betegség. A kedves, fiatal pincér hálásan mosolygott rám, mikor meg-simogattam. Reichsfeld nem akart tudomást venni rólam. Félig felkőnyökölve, zordan, lázas merevséggel nézett maga elé. Nem akart semmit sem enni vagy inni. Még a pohár teát is erőszakkal kellett torkán leönteni. Állandó víziója volt, hogy megmérgezik.

Dr. Herz Tutschek és az ezüstszakállú, kis, összeaszott öreg Wolkenberg között feküdt. Tutschek, amióta a betegség a citadellában jelentkezett, elhagyta fekvőhelyét, s éjjel-nappal a súlyos betegek vagy halottak lábánál imádkozott. A végén azután ő is ágynak esett. Most már teljesen önkívületben volt. A látogatásom utáni napon halt meg. A halálnak igazán csak rá kellett lehelnie. Nem küzdött ellene egy mozdulattal sem. Mellén összekulcsolt kézzel érte az elmúlás, amint később megtudtuk, ugyanazon a napon, amikor felesége Ausztriában meghalt. A két ájtatos lélek a gyűlöletnek közékük emelt akadályai ellenére is, úgy látszik, meg tudott egyezni abban, hogy még az azúrvilágba vezető úton összetalálkoznak.

Reménytelen volt az állapota dr. Hernek és Wolkenbergnekis.

Dr. Herznek több megbízatása volt számomra. Átadott leveleket osztrák hozzátartozóinak, az intézet igazgatójának, ahol tanított. Átvettem tőle kis, vékony aranyláncát is, amelyet egyik nővérének küldött. Intézkedett, hogy hová küldjem a leveleket, pénzt, amelyek akkor jönnek, amikor már ő nem lesz. A halállal leszámolt már. Örült, hogy eddig nem voltak nagy szenvedései, s reménykedett, hogy az Isten továbbra is megkíméli őt. Igyekeztem vigasztalni. Rettenetes volt az a biztonság, amivel a halált várta. Mondtam, hogy a reményt sohasem szabad feladni. Élet és halál két teljesen különböző dolog. Amíg szikrányi élet van bennünk, mindig bízhatunk, s kötelességünk magunkban megerősíteni az életben való hitet... Lám, ő is milyen nyugodtan tud gondolkozni, intézkedni. Mindez legkevésbé sem igazolja sötét aggodalmait.

Dr. Herz furcsán elmosolyodott. Ez a halovány, fáradt mosoly hirtelen rávilágított mindarra, ami e mögött a szegény ember mögött volt. Most vettem csak rajta észre a betegség pusztítását, kiütköző csontjait, szürkévé fakult arcborét. Arcát teljesen befedte a vörös szakáll, meg-ritkult haja alól fehéren izzott elő koponyája. Nyaka köré, a vizes rongyok felett, kék selyem női sálát csavart. Csak ez az egy színfolt maradt rajta, ami a csodálatos változásra emlékeztetett, amelyen ez a különös ember a fogságban átment.

Dr. Herz mintha követte volna tekintetemet, amely annyi étellel teli, ragyogó alakon át eljutott az előttem fekvő emberroncsig, közelebb intett magához, azután nem fájdalmas, hanem valami zavartalan, emberfeletti megindultsággal mondta:

- Érzem már, hogy megint közeledik a láz. De most még mindent világosan látok. Tiszta fejjel teszek vallomást neked. Nyugodtan halok meg, mert rám az életben már csak rossz várhat. Ami boldogság érhetett, azt itt a fogságban kaptam meg... Annyi börtön van a világon, amiről az emberek nem tudnak, talán még azok sem, akik magukban hordozzák. Én a börtönömből ott szabadultam ki, ahol rátok a legkeservesebb rabsorsot mérték. Hazudnék, s most nem akarok hazudni, ha nem mondanám meg neked, bármilyen szörnyűnek is tartod: soha oly boldog nem voltam, mint a fogságban...

Hátborzongva hallgattam dr. Herzet. Szerettem volna mondani neki valamit, amivel kirántom a sötét önmegadásból. Szerettem volna az élet ígérését megmutatni neki, amely mindenek ellenére mégiscsak tele van szépséggel, és sokszor akkor kínálja leggyönyörűbb vigasztalásait, amikor már mindenről lemondunk... De a szakállas, halotthalvány arc kimerülten hanyatlott vissza, s tágult szemében már jelentkeztek az ölmos láz víziói...

Megrendülve, szédelegve már éppen távozni akartam, amikor kezével az öreg Wolkenberg intett felém. Hangját már alig hallhattam, olyan suttogó volt már az, amelyben a szavak körvonalai teljesen elmosódtak.

- A mártírium betelt - hallatszott az öreg asztrológus ajkáról. - És éppen itt telt be!...

Az öregúr felemelte két könnyű, anyagtalan karját, és kiterjesztette, mintha áldást osztana.

Azután még tovább suttogott, amiből alig értettem valamit. Krizantémokról beszélt, amelyekből tavaly még alig volt egy-kettő a citadellában, az idén már elborították a bástyakerteket, a rempart-t, s a jövőben az egész világ tele lesz velük...

Közelebb hajoltam hozzá, s láttam, hogy már csak az ajkai mozognak, a hang teljesen visszahúzódott róluk talán egy egészen más világba. Szemei még nyitva voltak, de látszott, hogy nem vesznek rólam tudomást...

Dideregve hagytam el a haldoklók kamaráját. Kint megcsapott a friss levegő, és csak akkor vettem észre, hogy mennyire elgyengültem, amikor örökkévaló időnek tűnt fel előttem, amíg a 36-osig tudtam botorkálni.

Pár nap múlva egy délelőtt kisütött a nap. A betegség óta ekkor mentem első ízben sétálni az udvarra. De alig tudtam egy kört leírni. Szemem előtt zöld karikák vibráltak, elöntötték az egész udvart, s állandó hullámozásba hozták körülöttem a levegőt. Visszafelé indultam a 36-osba. A konyha és az 51-es előtt nagyobb csoportosulás támadt. A konyhából éppen most hozták ki nagy pléhvödörben a levest. Ugyanakkor az 51-esből két-két internált társunk két gyalulatlan koporsót szállított ki. Az elsőben vitték dr. Herzet, a másodikban Wolkenberget. A levest hozók és a koporsót szállítók menete egy pillanatra összetorkollott. A pléhvödörből csepegett a leves, s Wolkenberg hirtelen összetakolt koporsójából csepegett a vér... A jelenet irtózatossá volt. Az internáltak szétfutottak, s én támolyogva fordultam be a 36-os folyosójára...

Sohasem felejttem el ezt a pillanatot. Csak vércseppeket láttam mindenütt, éppen úgy, mint előbb a zöld karikákat. Az udvarról már rég kivitték Wolkenberg koporsóját, s én még mindig a vércseppeket láttam, mintha óriási koporsóból mindig újra és újra előszivárognának...

Visszamentem a 36-osba, s onnan egy hónapig többé nem jöttem ki. Ültem a szobában a lócán, végigfeküdtem a szalmazsákon vagy néha fel és alá jártam. Nem kínozott semmi, nem gyötörtek emlékek vagy gondolatok. Teljes sötétség volt bennem. Barátaim megpróbáltak néha kivinni, de helyemből nem tudtak kimoccantani. Soltész néha felolvasott, Horváth hegedült, a hangból nem szivárgott belém semmi. Azt hiszem, ha a szabadsággal kínáltak volna, azt sem fogadom el... De talán jó volt így. Gondolatban, érzésben nem lett volna erőm megélni a rettenetes dolgokat, amik velünk történtek. És a gyásznak még nem volt vége. Egyik nap értesültünk, hogy a tőlünk eltávozó német szállítmányt útközben érte spanyolnátha. Többeket két-három állomással a határ előtt tettek le a sínek mellé. A vonat tovább ment, s ők holtan ottmaradtak. Hallottuk, hogy ez a vég érte Duhlét is, aki akrobata gyakorlataival annyiszor gyönyörködtetett bennünket a bástyaudvaron. Borzalmas hírek érkeztek arról is, hogy a betegség milyen arányokban pusztít Németországban, Ausztriában és nálunk. Rokonaink, ismerőseink közül életben kapunk-e valakit, ha majd egyszer hazamehetünk?...

Mindezt öntudatosan átélni nem tudtam volna. Talán az életöszton védekezése volt az az apátia, ami rám szakadt. Valahol mélyen lelkemnek át nem világított részein, bizonyára tusakodtak a rám szakadó csapások és a létfenntartó ösztönök, de erről semmit sem tudtam, az arcom fehéren és közömbösen világított felettük, mint a hold az éjszaka sötétsége felett...

Csak álmaimból következtettem arra, hogy valami történik velem. Ezek az álmok egyszerű, de különös megvilágítású képek voltak, amelyek néha átvilágítottak nappaljaimra is, s az üres keretet teljesen kitöltötték. Sokszor nem tudtam, hogy valami megtörtént-e valóban velem, vagy csak álomban éltem meg?... Mihelyt behunytam szememet, mindjárt Kolozsváron voltam. De rokonokkal, ismerősökkel nem találkoztam. Egyszer régi, gyerekkori kiskertünkben ültem kedves kőasztalunknál. Ülök és várok, s egyszerre csak a felettem lévő fáról nagy, sárga levél esik az asztalra. De nem is levél, mert végiggurul az asztalon, talpra szökken, és kis csőrét belemártja kéjesen a levegőbe, dalolni kezd. Úgy érzem, hogy ez a madár mindenem... Szeretném a szívemhez szorítani, kezemmel betakarni, hogy az irigy világ ne lássa. De köt a bűvölet, s hátamon mászik már maradozó, settenkedő kaparással a macska. Egy ugrás s a daloló madárka eltűnik torkában. A macska már rég eltűnt a kerti ösvényen, s én még mindig látom a kis sárga madár kerek, fekete szemét... Máskor egy Monostor utcai ház földszinti szobájában voltam, ahol sohasem jártam, berendezését csak a nyitott ablakon át figyeltem meg, ha gyerekkoromban arra sétáltam. Lányka állt kis asztalnál, és szétszórt virágokból csokrot kötött. A lányt is csak látásból ismertem, egyszer konzervatóriumi koncert után az előszobában összezsúfolódó tömeg között rajtam felejtette tekintetét... Most hosszan, boldogan beszélgettem vele. Egyszer csak a fiatal lány virágot nyújt felém, én boldogan nyúlok érte, de mikor gomblyukamba tűzöm, a virágból hirtelen patkány lesz, amelynek undok teste a gomblyukon át kétfelé hajlik...

Az elbűvölő gyerekkori képekből mindig ilyen borzalmas vég riaszt föl. Vagy valami érthetetlen szorongó félelem kíséri végig az álmképeket, amelytől azután nappal sem tudok megszabadulni... Egy alkalommal a piacon sebesültet látok. Magas, fekete kocsi párnáján fekszik szép halvány arca. Áttetsző homlokára ránehezedik a zöld babérkoszorú, mintha drágakőből volna kifaragva. A kocsi kerekei nem gurultak, hanem csúsztak. Én megállok a régi gótikus templom előtt, nagyot szívok a tavaszi levegőből, ami testemet boldog lendületben az ég felé emeli. A kocsi jön, nagyobbodik, s én látom, hogy a korzó idegen sétálói nem törődnek vele, hanem vidáman csevegnek, csoportokban állnak. Mikor előttem megy el, felrántom kalapomat a levegőbe, és lelkesülten kiáltok. Csak akkor látom a kocsi mögött a gyászfátyolos nőt, és a szemem megtelik könnyel. Az asszony megengedi, hogy megérintsem kezét, és ez az érintés boldogabbá tett, mint egykor anyám csókja.

Napokig éltem az ilyen álmokból. Képszerűségük mindent kifejezett. Nem kellett hozzá gondolni semmit, nem kellett semmire sem vonatkoztatni, annyira bennük volt jelentésük...

Február huszadikán nagyobb összegű pénz érkezett számomra. Együtt jött meg volt diákjaim karácsonyi gyűjtése és kéthónapi fizetésem, amely pénzünk megromlása ellenére is jelentékeny összeget tett ki. Ez a küldemény felrázott az apátiából. Társaim és magam is a lassú és sokszor reménytelen fölépülés útján voltunk. Jobb élelemre volt szükségünk, hogy kissé megerősödjünk. Most a pénzből mindenre telt. Naponként húslevest ettünk, rendes főzeléket vásároltunk, s olyan ételeket, amelyekhez hónapok óta nem juthattunk. Szereztem be kis vaskályhát és fát. Esténként együtt ültünk a közös asztalnál petróleumlámpa világításánál. Horváth cigány a *Zalán futását* olvasta. Azt mondta, szebb muzsikát életében sem hallott. Rubin és Dudás sakkoztak. Németh olvasott, Soltész levelet írt. Én is nekidültem, hogy volt tanítványaimnak írjak. El akartam mondani nekik, hogy küldeményükkel megmentették életünket. Tanítványok még így soha vissza nem fizettek tanáruknak!.. De a papír és gondolataim között nem találtam meg az összekötő utat. Írásom is egészen idegenné, öregessé vált... Három napba telt, míg a rövid levelet valahogy összehoztam. Nem tudtam, kiknek írok, nem tudtam már, milyen az az ország, ahol élnek...

Március elején kiköltöztettek mindnyájunkat a 36-osból. Erőszakkal kellett elvinni dolgainkat a levegőtlen, sötét kazamatából, amelyhez talán azért ragaszkodtunk annyira, mert itt szenvedtünk együtt társainkkal, akik már nem voltak többé. Az 53-ast kitisztították, dezinficiálták, ide költözködtünk be mintegy húszan. Én az ablak mellett kaptam helyet. Az ablak felső részén beáramlott a friss tavaszi levegő. Hamar mély álomba merültem. Reggel arra ébredtem föl, hogy valami történik velem. Mintha valaki nézett, simogatott volna. Nem volt senki sem körülöttem, csak a fény nézett szembe velem. Mióta Ile d'Yeu-ben voltam, első ízben történt meg, hogy a hajnali fény költött fel. Érintését alig éreztem, lénye is megfoghatatlan volt, mégis az volt a benyomásom, hogy nagy áldott lény hajol felém, megfogja kezemet, és visszavezet az élethez...

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

A SZABADULÁS HÍRE

1919 április első napjainak egyik reggelén mosdótállal a kezemben az udvaron lévő vashordóhoz igyekeztem. Akkor már a citadella nem volt olyan ellenséges irányunkban. Az adminisztráció és a hatóságok továbbra is szigorúak maradtak, de a kisebb emberek: káplárok, katonák, szájalommal néztek ránk. Talán megfordult fejükben, miért tartják továbbra is, négy hónappal a fegyverszünet után, ezeket a haláltól megtizedelt, nyomorult, leromlott árnyékalakokat bezárva a citadellában.

Mi már nem kérdeztük ezt senkitől. Az adminisztrációhoz nem jártunk fel, hogy a minket megillető kenyéradagot követeljük. A svájci követséghez, Croix Rouge-hoz panasszal nem fordultunk. Nem írtunk a világon senkihez, minthogy mi sem kaptunk leveleket... A katonák és kisemberek, akiket a hatalom és győzelem dölyfe nem szédített el, sajnálkozással s bizonyos lelkiismeret-furdalással néztek ránk, mintha szégyellnék magukat azért, amit a felsőbb hatóságok velünk tettek. Láttam sokszor, hogy szeretnének velünk beszédbe elegyedni. De mi némán mentünk el mellettük, jobban betelt a serleg, semhogy panaszszóval, részvétek elkönnyelésével könnyíthettünk volna magunkon.

Ezen a reggelen is éppen vizet készültem eresztetni a hordóból, amikor kiáltozva, karjait a levegőbe felemelve, a derék, kecskeszakállas Bourasso jött felém, s táviratot mutatott: Ehben, voilà!¹⁸¹ Végre hazaküldik magukat.

A táviratban a következő szöveg állt: „Az osztrák-magyar internáltakat sürgősen elő kell készíteni hazaszállításra.”

„Vajon igaz?” - néztem kételkedve a rendeletet.

Bourasso mindenképpen igyekezett meggyőzni, hogy ezúttal igazán eljött a szabadulás... Hogy csaptam volna le máskor a mosdótálat a földre, hogy rohantam volna a kazamatákba, kikiáltani az örömhírt! De most már nem volt számunkra örömhír. Nyugodtan megtöltöttem vízzel mosdótálamat, és csak visszafelé menet szóltam be az 53-asba:

- Halljátok, mi az újság? Rövidesen kiszabadulunk!

Az 53-asban sem volt ujjongás, itt sem akarta hinni senki. Éppen a franciák fognak hazaeresztetni, amikor Magyarországon kommunizmus van?

Bourasso nagyot nézett, amikor a táviratot bárhol mutatta, mindenütt kétkedő, hitetlen arcok fogadták. Azt várta, hogy az örömhír felbolygatja egyszerre az egész citadellát. Ehelyett ment mindenki fásultan a maga útjára, és semmi sem mutatta, hogy majd ötévi kétségbeesett várakozás után végre a szabadulás fénye felragyogott a citadella felett.

Egy hét múlva részletes utasítások érkeztek. Mindenekelőtt egy Brest melletti nagy civil-fogolytáborba kerülünk, s az ott lévő osztrák-magyarokkal együtt szállítanak majd haza. Nagyobb csomagjainkat a citadellában kellett hagynunk, azokat majd a békekötés után címünkre feladják. Mindenki csak annyit vihetett, amennyi a vállára felfér. Indulásunkat másnap hajnali három órára tűzték ki.

Ekkor már fásultságunkon kezdett halványan átszivárogni az öröm. Megint megjelent az otthon képe, de most nem hívó ragyogással, hanem idegeinket felferő nyugtalansággal. Mi

---

¹⁸¹ No lám!

minden történt azóta, amiről nem hallottunk, amit magunk elé sem tudtunk képzelni... A hosszú utazás elgondolása is kimondhatatlan izgalommal töltött el. Átjutunk-e legalább a tengeren? Nem ér-e betegség valahol útközben, s nem járunk úgy, mint szegény német társaink közül néhányan, akiket holtan tettek ki a vonatból, mielőtt országuk határához érték volna?... Képtelenségnek látszott előttünk, hogy a hosszú utat épségben meg tudjuk tenni.

A meghatározott napon hajnali három órakor felálltunk utoljára az Ile d'Yeu-i citadella udvarán. Nem jöttek velünk a visszamaradt németek. Közülünk Vantur Jakab, Müller bácsi és Bistrán Demeter kérték, hogy Franciaországban maradhassanak, minthogy öreg fejjel másutt új életet nem tudnak kezdeni. Egyelőre a citadellában tartották, de fél év múlva őket is hazaküldték.

Mielőtt az adminisztrátor a névsort felolvasta volna, félkörbe álltunk. A régi noirmoutier-iek közül mindössze hatvanhárman maradtunk meg. Ahogy végignéztam csoportunkon, eszembe jutott a régi nyolcvanhárom, amelyik három évvel ezelőtt a nyomor légiójának indulója mellett vonult ki a noirmoutier-i várból... Most már nem a „nyomor” légiója voltunk. Dac, lázadás nem élt bennünk. Még mindig egyek voltunk, a régi „fekete barát”-nak ugyanaz a tükörképe, de most a felismerhetetlenül lesoványodott arcokon, az anyagtalan testeken különös hivatás fénye világított. Mintha nem is haza vinnének bennünket, mintha többé már soha szét nem választhatnának. Így együtt kell nekünk mennünk, mindenüvé a világon, „betelt mártíromságunkkal”, mint ahogy szegény Wolkenberg mondta, s el kell szórniunk a magokat, amelyekből talán már egy év múlva, két év múlva mindenütt a világon gyönyörűséges virágok kelnek ki...

Latiunkra talán ilyesvalamit érzett Bistrán is, aki a búcsúztatók között állva, gyöngéd szeretettel nézett ránk, majd egyszerre csak felém intett, kivont a sorból, s mint hagyakozó próféta, a következőket mondta:

- Mielőtt elmennétek, bizalmasan közlöm veled szándékodat. A titek lesz egész Európa és a fél Ázsia!... Meg vagy elégedve?

- De testvér, mit hagyakozol te? - kiáltottam, hogy szegény örültet a józanság útjára tereljem.

Bistrán nem rendült meg cseppet sem:

- Én mondom neked, aki megérezem a jövőt...

Bistrán kegyosztó uralkodó kézmozdulatával búcsúzott. Összeöleleztünk Jakabbal, Müller bácsival is. Azután megindult menetünk, és láncok, rudak csörgése közben végre kitérült a börtön vaskapuja...

Fromantine-től Brestig négy napig utaztunk. A francia kontinensnek mindjárt első kis városkájában, Challans-ban az éjszakát ott kellett töltenünk, mert vonatunk csak másnap reggel indult Vendée székhelye felé.

Nagy érdeklődést keltve vonultunk végig a kis városon. A gyerekek kiabálva szaladtak utánunk, a járókelők, katonák bámulva álltak meg az utcán. De sehol semmiféle ellenséges tüntetés. Ellenkezőleg, az emberek arcán inkább megdöbbenő sajnálkozás tükröződött. Egy fekete bóbítás öregasszony fejcsóválva ismételte: „Ó, szegények! Ó, szegények!”

Különös felvonulás volt ez. Eszünkbe sem jutott, hogy fájdalomunkkal, szenvedéseinkkel kérkedjünk. Inkább nagy szeretettel néztük az embereket. És mégis, mindenki félt tőlünk, elkapta rólunk tekintetét, mintha csodát látna. Azon a helyen is, ahová beszállásoltak, egészen rendkívüli dolog történt velünk.

Nagy táncteremben szórtak a padlóra szalmát, a terem ajtaja és az épület elé öröket állítottak, s megparancsolták, hogy feküdjünk le. A szalma között azonban nem hagytak elválasztó utakat, úgyhogy a por és törmelék, amint csomagjainkat leraktuk, egyszerre megtöltötte a szobát. Fulladozva nyomultunk ki az udvarra, ahol egyszerre el sem férhettünk volna. Ebben a kavarodásban észrevettem, hogy az udvarról üvegesajtó nyílik kis teremre, amelyben kerek barna asztalok és támlásszékek voltak elhelyezve. Úgy látszik, a táncteremhez tartozó étkező volt.

Az egyik asztalnál öreg francia polgárember ült, aki felém intett, mikor az ajtó üvegén át benéztem. Benyitottam az étterembe. A kis, jellegzetesen francia öregúr felállt az asztaltól, kezet nyújtott, és azután maga mellett helyet kínált.

- Egész úton követtem magukat - mondta az öregúr, mikor megnyugtattam, hogy beszélhet franciául, mert értem nyelvüket. - Ez az elhelyezés itt képtelenség! Gondoltam, benézek ide, hátha segíthetek valamiben.

Megható volt ez a váratlanul felajánlott segítség. Vizsgálgatva néztem az öregurat, mert először azt hittem, talán valami kótyagos szegényember-féle, akinek ebben a kisvárosban nagy izgalmat okozhat ilyen fogolytranszport érkezése. De az öregúr öltözködése, jó modora sehogy sem igazolta feltevésemet. Megkérdeztem, hogy kihez van szerencsém?

Kiderült, hogy Challans egyik leggazdagabb polgára ül velem szemben. A piacon a nagy-bazár, a hatalmas sarokház, amelyben az üzlet van, az övé. Azonkívül szőlője, birtokai vannak.

Az öregúr mindjárt félliter bort rendelt, azután két könyökére támaszkodva, bizalmasan nézett szemembe:

- Mondja, sokat szenvedtek, nagyon meggyűlöltek bennünket?

Elmondtam, hogy gyűlölni népeket, fajtákat nem tudok. A francia műveltséget, a francia népet továbbra is szeretem. Sokat szenvedett ez az ország, ami sok mindent megmagyaráz... De mindig érthetetlen marad előttem az a szokatlan gyűlölség, amellyel a hivatalos Franciaország a magyar néppel szemben viseltetett az egész háború alatt. Elítélem bánásmódját a foglyokkal szemben, és kárhoztatom a fegyverszünet utáni bosszúálló, imperialista politikát...

Az öregúr fellelegzett. Ezzel a nyilatkozattal meg volt elégedve. Maga nem akart véleményt mondani. A továbbiakban csak az érdekelte, hogy mire volna nekem és a többi internáltaknak szükségük.

Visszamentem társaim közé, s nemsokára pénzzel s hosszú listával jöttem vissza, amelyre kívánságaink voltak feljegyezve: dohány, cigaretta, szivar, kenyér, hentesáruk... Az öregúr vállalta a megbízatást, s félóra alatt elhozott mindent, még egy skatulya szivart is ráadásul, mint az ő szerény ajándékát.

Ekkor már beesteledett. Megkérdeztem jótévőnktől, nem lehetne-e az éjszakát ebben a helyiségben töltenem, mert odaát a port nem bírom ki.

Az öregúr kicsit gondolkozott, azután a következő ajánlatot tette:

- Este kilenckor eljövünk magáért. Két katonatiszt unokám van itthon, s más ismerőseim is akadnak. Az éjszakát majd eltöltjük együtt... El ne aludjon. Kilenckor itt leszünk.

Kissé kalandosnak látszott előttem a terv. De mégis így történt. Kilenckor nagy társaság jött értem, az őrség parancsnokától elkértek, s kedves, magyar vidéki urak módjára mulató franciák között töltöttem az éjszakát hajnalig.

Ezt a szabad éjszakát azonban még ötheti fogság követte Franciaországban. Másnap hajnalban indultunk Challans-ból, s a harmadik nap délutánján érkeztünk a Brest melletti Ile Longue-ra. Útközben még egy délutánt töltöttünk La Roche sur Yon-ban, ahol a városvégi nyilvánosház lányai főztek számunkra ennivalót. Lorient-ban az állomáson összetalálkoztunk amerikai katonákkal, akik elláttak húskonzervvel, csokoládéval és dohánnyal. Nekik is csak az volt kikötésük, mint Ile d'Yeu-i látogatóinknak, hogy franciáknak ne adjunk. Brestben rengeteg amerikai katona volt. Két óriáshajó várakozott rájuk a kikötőben, hogy Amerikába vigyék őket. A kikötőre alig ismertem rá. Az amerikaiak teljesen nagyszabásúvá tették... Félőrai hajózás után kikötöttünk Ile Longue-on.

Ez a hosszúkás, jórészt lakatlan sziget nagy fogolytáborrá volt alakítva. Szegesdrót-kerítés mögött számtalan barakk négy-ötezer civil internálnak adott szállást a világháború alatt. Most is körülbelül négyezren lehettek itt.

Mikor a bejárat kis domboldalán az internáló tábor lapályára ereszkedtünk, az internáltak kis csoportját pillantottuk meg, akik ránk várakoztak. Köztük volt párizsi magyar barátom, Pogány is, a Crédit Lyonnais hivatalnok, akitől a háború első hónapjaiban Párizsban búcsúztam el. Pogánnyal együtt több jól öltözött, kedves magyar fiú állt a csoportban, akik már mind tudtak rólunk, s igazán az első percben jó barátainkká lettek. Köztük Molnár Lajos, Aczél, mind a ketten pesti fiúk, akiket tanulmányútjaikon ért a háború kitörése, Beck Pál és Kovács, két Párizsban élő festőművész. Úgy vettek körül, mint szíves házigazdák, a barakkokban jó helyet kerestek számunkra, s bevezettek az életmódba, amely természetesen egy ilyen nagy fogolyüzemben egészen más volt, mint a mi kis Ile d'Yeu-i táborunkban.

Ile Longue-on a civil internáltak pénzükért úgy építkezhetek, ahogy akartak. Volt külön színházuk, könyvtáruk. A művészek műtermeket rendezhettek be. A barakkokban mindenkinek elég helye volt, s azt kedve szerint alakíthatta át. Pincérek összeálltak, s nappal helyükből kis éttermeket, kávéházakat varázsoltak elő. A tábornak volt futballpályája. A rendre maguk az internáltak ügyeltek fel. A közös étkezés itt is rossz volt, de minthogy az internáltak között sok jómódú ember akadt, akiket a franciák a háború első heteiben az Amerikából jövő személyszállító hajókon fogtak el, ezeknél a szegényebb internáltak kereshettek pénzt, s éhezniük nekik sem kellett.

Ile d'Yeu után Ile Longue valóságos szanatóriumszámba ment. Egyetlen olyan civil fogolytábor volt Franciaországban a családi dépôt-kon kívül, ahol az internáltaknak lehetőségeik nyíltak arra, hogy saját erejükből kedvezőbb életfeltételeket teremtsenek maguknak.

Estére Soltészt, Némethet, Dudást és engem téára hívtak az Ile Longue-i magyarok Kovács műtermébe. Csak itt beszélgethettük ki alaposan magunkat. Pogány, Molnár és Aczél Lauvéve-ban, az Ile d'Yeu-i fogolytáborhoz hasonló helyen szenvedték végig a fogságot. Őket is nemrégiben hozták ide. Velük volt Lehel István, akit még novemberben egyik betegszállítmánnyal hazavittek. A spanyolnátha náluk is rettenetesen dühöngött, ellenben Ile Longue-on, ahol az elhelyezés egészséges volt, alig ártott...

Öt év után ismét együtt voltunk Pogánnyal. Amit a kis boulevard-saint-micheli szállóban magunk elé festettünk, az most már mind a hátunk mögött volt. Meg kellett állapítanunk, hogy sötétebbnek bizonyult, mint amilyennek elképzeltük... És mi jön most?... Ők sem kaptak semmi hírt hazulról.

A társalgás elakadt köztünk. Mindnyájan messzire gondoltunk. Képzeletünkben tágas tér nyílt, amely felett vészjósló felhők gyülekeznek.

Ebben a pillanatban a műterem fala mögül hegedű sírt föl: *Messze a nagyverdőn...* Barátaink meglepetésnek elhozták az Ile Longue-i tábor cigányzenekarát... Ile Longue-on három hétig maradtunk, de a végén, bármennyire hitetlenkedtek Ile Longue-i társaink, ide is rendelkezés jött, hogy az osztrák-magyarokat tegyék útra Svájc felé.

Május tizenötödikén indultunk, s nyolc napba telt, amíg a svájci határtól nem messze fekvő kis alpesi városkába érkeztünk. Útközben egyik Ile Longue-i osztrák társunkat annyira elgyötörte a hazautazás izgalma, hogy borotvával felvágta ütőereit. A sötét vasúti kocsiban csak későn vettük észre, hogy a szerencsétlen mit csinált. Lyonban szállították le a vonatról, ahol mindössze néhány órát élt még.

Annecyban újonnan épült mintadépôt várt ránk. Ez szolgált a hazaszállítások lebonyolítására. A francia Alpok völgyében épült, majdnem villaszerű barakkok fogadtak itt, ággyal, vízvezetékekkel és mindennapi hússal... Két napig tartózkodtunk itt. Talán öt év után mégsem elég hosszú ideig ahhoz, hogy Franciaországból „kellemes emlékekkel” távozzunk, mint ahogy az alprefektus kívánta, aki lelkes beszédet intézett hozzánk, mikor útra készen sorba álltunk. Mindnyájan papírlapra írt számot kaptunk, amelyet magunkra kellett akasztanunk. Mintha a fogsági évek mindent letöröltek volna rólunk, s nem maradtunk volna egyebek, mint pusztaszámok...

A határállomáson, Evians les Bains-ben még egy egész éjszakát vesztegeltünk. Mikor másnap hajnalban átmentünk végre a svájci határon, egy kedves, idősebb svájci vöröskeresztes nővér a következő szavakkal nyitott be vasúti kocsinkba:

- Tegnap este távirat jött a francia külügyminisztertől, hogy magukat küldjék vissza fogolytáborukba. A csapást fejük fölül kormányunk háraitotta el, amely a legerélyesebben jelentette ki, hogy ha nem viheti át magukat, botrányt csinál a dologból...

Utolsó pillanatban még ezt a mindennél borzalmasabb csapást készült ránk mérni a francia kormány!... Az internáltak hazaszállítását azután fel is függesztették. A következő szállítmány csak hat hónap múlva léphette át a határt.

Mi azonban már Svájcban voltunk. Egy álomszerű nappalon szeltük át a nagy svájci kertet. Bernben a magyar Vöröskereszt megbízásából Lakatos Imre fogadott. Ellátott pénzzel, elmondta, mi történt Magyarországon... Bern városa ebéddel kínált meg a vasúti étteremben. Azután újra vonatra ültünk. A napfény még tartott... Zürichben csomagokkal megrakott magyar úriasszonyok szaladtak vonatunkhoz. „Hol vannak magyarok?” - kiáltozták mindenfelé, s mikor jelentkeztünk, lelkendezve, könnyezve adtak csokoládét és apróbb hasznos tárgyakat.

Feldkirchen, az első osztrák állomás, felvirágozva fogadta vonatunkat. Az állomás tele volt asszonyokkal, gyermekekkel. Itt már ritkaságszámba ment a fehér kenyér és csokoládé. Majdnem mindent, amit Svájcban kaptunk, szétszöttünk a vonat körül ácsorgó gyerekeknek... Feldkirchenből hajnal felé indultunk el. Betört ablakú, piszkos, elhanyagolt vasúti kocsikon utaztunk. És amint beljebb hatoltunk az osztrák vidéken, egyre gyászosabb bizonyossággal tárult elénk, hogy azt a világot, amelyet elhagytunk, soha többé viszont nem látjuk. Vonatunkhoz minden állomáson lesoványodott, mezítláb gyerekek szaladtak, s mögöttük álltak anyáik rongyokban, arcukon kétségbeesett, tehetetlen fájdalommal. Mindenünket szétszöttünk köztük, még a száradt kenyeret is hálálkodással fogadták. Mentől beljebb haladtunk, annál inkább nőtt a nyomor és nyomorúság...

Bécsben már szédülten támolyogtunk egy egész napon át. A nagyváros forgalma szemünk előtt összekuszálódott. A sok ember között, a széles utcákon elvesztettük az irányt, a tájékozódást. Csak egy megnyugtató pont volt számunkra: a vasúti kocsik, ahol társainkra találtunk, ahol eszmélni tudtunk arra, mik vagyunk, mit keresünk itt s hová igyekszünk.

Béctől Budapestig két napig utaztunk. Ezzel tizenöt nappal nőtt azoknak a napoknak a száma, amelyeket Bresttől Magyarorszáig fapadon ülve kellett a vonaton eltöltenünk. Győrben még leszálltunk a vonatról, lóhúsból készült kolbászt vásároltunk, s egyik vasúti hivatalnoktól megkérdeztem, mit tud Győrben élő sógoromról? ... Azt mondta, meghalt. Oly természetesnek vettem ezt. Azt hittem, meghalt mindenki...

Győrtől Budapestig félig eszméletlen tompultság vett erőt rajtunk. Szemünk, bárhogyan is erőlködöttünk, minduntalan lecsukódott. Hányszor magunk elé képzeltük a fogságban a Budapestre való megérkezést! Hányszor érkeztünk gyönyörűségeken álmokban a Keleti pályaudvarra! Ezek a boldog, ragyogó képek úgy röpködtek körülöttünk az egész fogság alatt, mint mesebeli, színes madarak!... Most csüggedt szárnyal szunnyadoztak az ábrándok madarai, és kábultan szunnyadtunk mi is, amikor nagy zökkenés után vonatunk megállt a Keleti pályaudvaron...

Egy vasúti hivatalnok vett számon bennünket, valamilyen könyvbe beírták nevünket, s aki tudott menni valahová, az mehetett, a többieket tömeglakásba vitték. Én Laczkó Gézához készültem Budára.

Hárman felültünk egy budai villamoskocsiba. Csomagjainkkal a hátsó peronon álltunk meg. Egy sovány, kopott ruhájú budapesti kispolgár érdeklődve nézegetett bennünket, végre azután megszólalt:

- Messziről jönnek az urak?

- Igen, francia fogságból.

A sovány, kopott ruhájú úr még egyszer megnézett, végigvizsgált mindhármat, azután zsebéhez nyúlt:

- Szabad egy Duna cigarettával megkínálnom önöket?...

A résztvevő hang, amelybe mintha a hazatérőket fogadó minden szeretet beleszorult volna, egyszerre felhasította lelkünk fásultságát. Arcunkon csak most folytak le a szomorú viszontlátás könnyei. Csak most éreztük, hogy a fogságból hazaérkeztünk.

Vége